

105 Régió 301080
C. 7551

ANTIQUITAS HUNGARICA

A KLASSZIKUS-ÖRÖKSÉG & A MAGYAR-FÖLD-RÉGI-NÉPEI
NEMZETÜNK-KULTÚRHAGYATÉKA-ÉS-NÉPI-HAGYOMÁNYAI

SZERKESZTI NAGY TIBOR

ILÉVFOLYAM. 1-2 SZÁM. 1948.

KIADJA A PAZMÁNY PÉTER TUDOMÁNYEGYETEM ÉREM-ÉS-RÉGISÉGTANI INTÉZETE
BUDAPEST, VIII. K. MUZEUM KÖRÜLT 6-8.

ANTIQUITAS HUNGARICA

A KLASSZIKUS-ÖRÖKSÉG ÉS A MAGYAR-FÖLD-RÉGT-NÉPEI
NEMZETÜNK-KULTÚRHAGYATÉKA-ÉS-NÉPI-HAGYOMÁNYAI

SZERKESZTI NAGY TIBOR

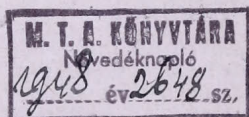

II. ÉVFOLYAM, 1-2. SZÁM, 1948.

KIADJA A PÁZMÁNY PÉTER TUDOMÁNYEGYETEM ÉREM-ÉS RÉGISÉGTANI INTÉZETE,
BUDAPEST, VIII. K. MUZEUM KÖRÜLTÉ 6-8.

301080

*Toute la correspondance concernant l'Antiquitas Hungarica doit être adressée
à la Redaction de cette periodique: Budapest, IV. Egyetem-utca 6.*

A kiadásért felelős: Banner János.

48.714. — Egyetemi Nyomda, Budapest, VIII., Múzeum-körút 6. (F.: Tirai Richárd.)

TARTALOMJEGYZÉK. — TABLE DES MATIÈRES.

	Oldal — Page
BOGNÁRNÉ KUTZIÁN, IDA: Őskori leletek a Gellért-hegyről. (<i>Trouvailles préhistoriques du Mont St. Gérard.</i>)	5
DOBROVITS, ALADÁR: Egyiptomi és antik széppróza. (<i>Prose littéraire égyptienne et antique.</i>)	15
HARMATTA, JÁNOS: Egy mítikus nép Hellanikosnál. (<i>Un peuple mythique à Hellanikos.</i>)	30
DEVECSERI, GÁBOR: Mitosz és mű. Sophokles Antigonéje. (<i>Mythe et oeuvre. L'Antigone de Sophocle.</i>)	43
ERDÉLYI, GIZELLA: Antik emlékek egy magyar gyűjteményből. (<i>Monuments antiques d'une collection hongroise.</i>)	48
BORZSÁK, ISTVÁN: Lustrum, circus és Kirké. (<i>Lustrum, circus et Kirké.</i>) ...	69
PATEK, ERZSÉBET: Az úgynevezett „dák“ ezüstkincsek balkáni kapcsolatai. (<i>Les rapports balkaniques des trésors d'argent dits „daces“.</i>)	84
NAGY, TIBOR: Aurus „brutes“.	91
NAGY, TIBOR: Az albertfalvai római telep. (<i>Le village romain d'Albertfalva.</i>)	92
RADNÓTINÉ ALFÖLDI, MÁRIA: Az ifjabb Licinius caesarságának kérdéséhez. (<i>Le problème du caesariat de Licine le jeune.</i>)	114
LENGYELNÉ KOVRIG, ILONA: Avarkori sírok Alsógellérről. (<i>Des tombeaux de l'époque avare de Alsógellér.</i>)	120
NAGY, TIBOR: Studia Avarica II: Az avar-bizánci kapcsolatok 2. szakaszának (567—82) időrendjéhez. (<i>Studia Avarica II: La chronologie de la deuxième phase (567—82) des rapports avaro-byzantins.</i>)	131
NEMESKÉRI, JÁNOS: Újabb adatok a kora-Árpádkori magyarság embertani ismeretéhez. (<i>Des données nouvelles pour la connaissance anthropologique des hongrois de l'époque Arpadienne.</i>)	149
GYÖRFFY, GYÖRGY: A kun és komán népnév eredetének kérdéséhez. (<i>Le problème de l'origine du nom du peuple „kun“ et „komán“.</i>)	158
VARGYAS, LAJOS: Mimos-elemek a magyar betlehemes játékban. (<i>Éléments de mimos dans les jeux de Noël hongrois.</i>)	177
KÁDÁR, ZOLTÁN: Agnus Dei vagy Leo Diaboli? (<i>Agnus Dei ou Leo Diaboli?</i>)	184
IFJ. CSEMEGI, JÓZSEF: Hol állott egykor Szent László nagyváradi lovas-szobra. (<i>Où était élevée jadis la statue équestre de Nagyváradi du roi St. Ladislas.</i>)	189
BALOGH, JOLÁN: Tárház és bibliotheca a budai királyi várban. (<i>Trésor et bibliothèque dans le palais royal de Buda.</i>)	205

MISCELLANEA.

FÉL, EDIT: Családorganizációs problémák a magyar népnél. (<i>Problèmes d'organisation de la famille chez le peuple hongrois.</i>)	209
KÁDÁR, ZOLTÁN: Karácsonyi állatalakoskodás ábrázolása egy svéd románkori keresztelőkúton. (<i>La représentation des mascarades de Noël sur un puits baptismal suédois de l'époque romane.</i>)	211
NAGY, TIBOR: Adalékok a poetovioi Nutrices-kultuszhoz. (<i>Contributions au culte de Nutrices.</i>)	215
BENDEFY, LÁSZLÓ: A két első népvándorláskori sepulchrális köemlék Magyarország területéről. (<i>Les deux premiers monuments sépulcraux de l'époque des migrations du territoire de la Hongrie.</i>)	217
n. t.: Hírek a Corona Archaeologica köréből. (<i>Notes du cercle de Corona Archaeologica.</i>)	219

ŐSKORI LELETEK A GELLÉRT-HEGYRŐL

Gellérthegy leletek gyűjtőnév alatt ma már különböző lelőhelyek emlékeit tartja számon a régészeti kutatás. Ezek a különböző lelőhelyek — különösen az őskor késői szakaszában, amikor már törzsi székhelyre kell gondolnunk — nem jelenthetnek mást, mint egyetlen központi település felszínre került különböző pontjait. De a korábbi periódusokban egy-egy szervesen összetartozó telep távolról sem foghatott össze akkora területet, mint a Gellért-hegy. Szükségesnek tartjuk tehát, hogy minden egyes lelőhellyel külön-külön is foglalkozzunk, mert csak így kaphatunk világos képet egyrészt a korai településekről, e telepek későbbi sorsáról, másrészt csak ilyen módon állapíthatjuk meg azt is, hogy az őskor vége felé kialakuló gellérthegy oppidum milyen előzményekre telepedett, milyen helyi hagyományt, hagyatékot és milyen itt élő néptöredékeket olvasztott magába.

A hegy délnyugati lejtőjének lábánál a vízmű építésével kapcsolatos földmunka során, 1904-ben került napvilágra az első, gellérthegyinek nevezett leletcsoport. Nagy Géza még ebben az évben megemlékezik a leletekről a Budapest Régiségei-ben.¹ Szükszavú leírásából csupán arról értesülünk, hogy a hegy aljában szegényes telep nyomai mutatkoztak.

Tompa Ferencnél először a bronzkori bögre szerepel,² majd Nagy Lajos az egész leletcsoport képét közli, amelyen azonban egy — bennünket most nem érdeklő — középkori és egy Óbudáról származó edény is szerepel. Tompa Ferenczel egyszerre állapítják meg, hogy ebben a szórványosan előkerült kerámiai anyagban a réz-, a bronz- és a késői vaskor is képviselve van.³ Azóta az ásatások eredményei benépesítették szemünk előtt az őskori Gellért-hegyet, de az 1904-ben előkerült leleteket újabb emlékek nem gyarapították. Még 1942-ben is csupán az eddigi megállapítások megismétlését találjuk.⁴ Ezen túlmenően azonban most ismertetni kívánjuk mindazokat a leleteket, amelyek 1904-ben a vízmű területéről kerültek elő. A leleteket máscélú munkálatok hozták napvilágra, tehát semmiféle stratigráfiai megfigyelés nincs segítségünkre, sőt ma már azt sem tudjuk megállapítani, hogy a leletek vagy közülük csak néhány darab is, összefüggésben voltak-e egymás-

¹ VIII. 88. 1. Budapest és vidéke az őskorban. 87—157. l.

² Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. 1934—35. 32. t. 15.

³ Tanulmányok Budapest múltjából. IV. 1936. Budapest őskora. 9., 13., 16. l. — U. o. Tabán a régészeti ásatások világában. 24. l. XII. t. 1.

⁴ Tompa F., Budapest története. I. k. 1. rész. Budapest az őskorban. 16., 39., 64. l.

sal. Csupán arra vagyunk kénytelenek támaszkodni, amit a megmaradt darabok önmagukról elmondanak. Legelőször 1889-ben került elő egy bronzhorog, lelőhelye azonban teljesen bizonytalan: a „Gellért-hegy alatt”.⁵

Az 1904-es leletekben kronológiai sorrendben haladva elsőnek a rézkort kell megemlítenünk. A szakirodalomból már ismeretes tejesköcsögökön kívül egy virágcserepalakú edény képviseli ezt a korszakot. A magasabb tejesköcsög (I. t. 1.)⁶ sárgásszürke színű, hengeres nyakát egyenesen levágott szájperem zárja le, két, egymással átellenesen ülő füle kissé felmagasodik a perem fölé, nyílásuk vízszintes. Hasrésze csak mérsékelten öblösödik ki, az edény alig profilált. Tehát a tejesköcsög-típus jellemző példánya. Magassága 15, szájátmérője 9 cm. Ltsz. 12/1942—1.

A másik darab már kevésbé tipikus, szabadabb formaképzésre mutat.⁷ Maga az edénytest csonka-kúpalakú, lefelé szélesedő felső részből és egy jóval alacsonyabb felfelé szélesedő, de szintén csonkakúp idomú alsórészből áll. A kúpídomok találkozása élben történik. Egyenes levágású szájpereme fölé feltűnően felugrik két horizontális átfúrású füle. Színe sárgásszürke. Magassága 14, szájátmérője 10 cm. Ltsz. 12/1942—2. (I. t. 2.). Az edénynek kétségtelenül megvannak a fülek alakjában és elhelyezésében azok a jellegzetességei, amelyek a rézkorba utalják.

A virágcserepalakú edény (I. t. 3.) az aeneolithikumba éppen úgy tartozhat, mint a rézkorba. A vele egyszerre előkerült tejesköcsög azonban a két edény közötti esetleges összefüggés feltevéseire jogosít fel, ezért határozunk meg a virágcserepet is inkább rézkorinak.⁸ Színe az eddigieknél erősebben sárgás. Magassága 12, szájátmérője 9.5 cm. A töredékes edényen eredetileg négy bütyök ült a magasság felezőpontján, közülük két átellenesen ülő átfúratlan, míg a másik kettő átfúrt volt. Ma már az edénynek az a része, amelyiken az egyik átfúrt bütyök volt, csaknem fenéig kicsorbult. Ltsz. 12/1942—3.

Az alacsony, egyfülű mészbetétes bögre (I. t. 4.)⁹ egyenetlen égetése következtében sötét-sárga foltos. Alakja és mészberakásos díszítése, különösen a vállfeletti széles árok, a déldunántúli mészkinkrusztációs csoportba utalja az edényt, mégpedig a csoport fiatalabb szakaszába, mert csak a fiatalabb periódusban kezd terjeszkedni a déldunántúli csoport Észak és Kelet felé. A csésze kora tehát a középbronzkor, a korszaknak már a III. periódusa. Magassága 6.5, szájátmérője 9.5 cm. Ltsz. 12/1942—4.

Ugyancsak a bronzkor közepére kell datálnunk azt a kis bombaalakú edénykét (1. kép), amelynek egyeneslevágású pereme a bombatestből felugorva alacsony, meredek peremképzést mutat. Az edény külső falát egyenetlen, redszertelen huzgálások borítják. A perem alatt átellenesen négy bütyök helyezkedett el és ez a bütyöksor valamivel mélyebben, a hasrészen meg-

⁵ Tompa, Budapest története I. k. 1. r. 108. l.

⁶ Tompa, i. m. VI. t. 1.

⁷ Tompa, u. o. VI. t. 2.

⁸ Tompa ezt az edényt nem sorolja ide az 1904-es leletek említésénél.

⁹ Tompa, Bericht 1934—35. 32. t. 15. és Budapest története I. k. 1. r. XII. t. 8., 64. l.

1

2

3

4

6

7

5

8

9

10

11

12

13

14

15

16

Őskori edények. 1—9, 16: Gellérthegy, Vízművek. 10—15: Gellérthegy, Játszótér fölött.

ismétlődött olymódon, hogy a felső sorban két-két bütyök közötti távolság felezőpontjában állott az alsó sor egy-egy bütyke. A töredékes edény a fülöpszállási analógia¹⁰ alapján is a középbronzkorba sorolható. A fülöpszállási példányon mind a felület egyenetlen huzgálását, mind pedig a bütyköket megtaláljuk, csupán az edényke alakja nyúltabb egy kissé. A gellérthegyi példány magassága 7.3, fenéktátmérője 4.7 cm. Ltsz. 12/1942—5.

A következő hat edényt azért vesszük most sorra, mert jellegtelenségük ellenére is egyes analógiák a korai vaskorba utalják őket.

Az I. t. 5. számú világosszürke edényke vastag fala gömbölyű öblösödésből rövid, a peremnél kissé kilendülő nyakba megy át. Így az edény alakja bronzkorias jellegű ugyan, de a hasonló alakúak a bronzkorban mindig egyfülűek. Edényünknek pedig nemcsak ma nincsen, hanem eredetileg sem volt füle. Fül nélküli megfelelőit a koravaskorból ismerjük.¹¹ Magassága 6, szájtátmérője 6.5 cm. Ltsz. 12/1942—10.

Nemkevésbé problematikus annak a profilált korsónak korát és kulturális hovatartozását megállapítani, amelynek gallérszerű nyakszegélye törésvonalban illeszkedik az edénynyakhoz (I. t. 9.). De nemcsak a megduzzadt peremrész alatt, hanem a váll és az edény alsó részének találkozásánál is éles törésvonalat látunk. A korsó durva kidolgozása, sárgásszürke. Magassága 12, szájtátmérője 5.7 cm. Ltsz. 12/1942—8. Magát az edénytestet, a gallérszerű nyakszegély nélkül, ismerjük a tolnamegyei Borjátról,¹² de képviselve van a velemszentvidi leletek között is rövidke, kilendülő, megvastagodott szájperezzel. Egy másik, ívelt öblű velemi korsón pedig a galléros nyakat látjuk viszont, a gellérthegyinél valamivel magasabb változatban. A velemi korsó nyaka, magasságának felénél egészen enyhén beívelődik. Miske Kálmán mindkettőt a hallstattkori kerámiához sorolja és a táblán is koravaskori környezetben közli.¹³ Dolgozatából, sajnos nem állapítható meg, hogy a korsó valóban koravaskori rétegből került-e elő, vagy kelta leletekkel és csak tipológiai megfontolások alapján sorolta-e a szerző a koravaskori kerámiába?

Ugyanez a helyzet áll fenn egy másik, duzzadtperemű, az előbbinél íveltebb oldalú gellérthegyi edénynél (I. t. 6.). A fazék szürke-sárga foltos. Magassága 13.5, szájtátmérője 14 cm. Ltsz. 12/1942—7. — Hasonló edény került a Nemzeti Múzeumba Szob-Kőzúzórról, vétel útján.¹⁴ Ugyanezen alkalommal kelta sírokból származó leleteket is vett a múzeum ugyaninnen, valamint egy koravaskori sír leletanyagát, amely azonban már nem a Kőzúzórról, hanem Szob-Öregfaluból származik. Feltehető tehát, hogy a Szob-kőzúzóri edény kelta környezetben került napfényre. Ezt az előfordulási körülményt azonban — még ha ezen szobi leletek szakszerű ásatásból származnának is — inkább egy koravaskori edény keltakori továbbélésével magyaráznánk, mint-

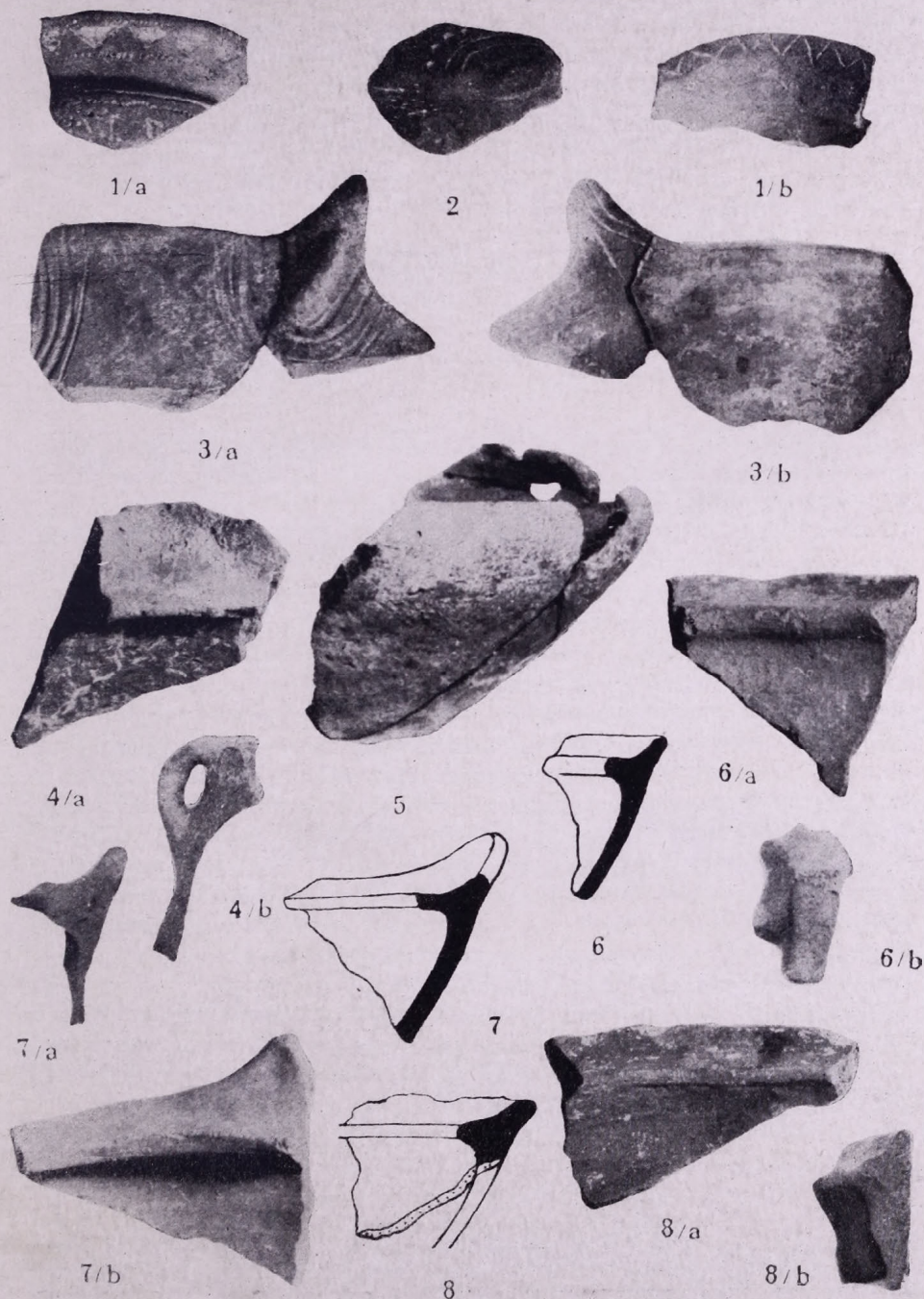
¹⁰ Magyar Nemzeti Múzeum 34/1928—6. 25 darab bronzkori leletet vett a Nemzeti Múzeum Fülöpszállásról, Csernay Ödöntől.

¹¹ A csengődi koravaskori temető anyagából, Lázár Jenő celldömölki gyűjteményében.

¹² M. Nemzeti Múzeum, 51/1895—28.

¹³ A Velem Szent Vid-i őstelep. Bécs, 1907. I., LXIII. t. 12—13. 85—86. l.

¹⁴ Ltsz. 18/1947—28. Vétel Lakos Jánostól.

Őskori edénytöredékek a Gellérthegy, Játzóterek fölötti lelőhelyről.

sem kelta fazekasterméknek tartanánk, két további analógia alapján. Az egyik Velemszentvidről származik,¹⁵ Miske szerint a korai vaskorból. Megállapítását azonban ugyanolyan kritikával kell fogadnunk, mint az I. t. 9. számú edénynél. Mégis a koravaskori származás mellett szól az a másik, hasonló alakú grafitos edény, amely a csőngei koravaskori urnasíros temetőből került elő.¹⁶

A gellérthegy vízmű területéről származó sötétszürke tálacska éppen úgy nem képvisel jellegzetes, vagy akár csak általánosnak mondható edényformát, mint a hozzá hasonló, de karcsúbb, sárgásszürke csésze. Utóbbi rendkívül durva kidolgozású (I. t. 7.), talpazati részét még lágy állapotban összenyomták, ennek következtében szabálytalan, függőleges tagolást mutat. A csésze vastag oldalfalai erősen kifelé tartanak. Magassága 6, szájtátmérője 11 cm. Ltsz. 12/1942—12.

A másik edény kidolgozása már gondosabb (I. t. 8.), alakja tálszerűbb, vagyis az előbbiéénél kisebb magasságra (5 cm) nagyobb szájtátmérő (12.5 cm) esik.

A két edényke formája és kidolgozása alapján első pillantásra a dák csészéket juttatja eszünkbe és ennek az analógiának felvetésére még az is feljogosít bennünket, hogy pl. a tabáni lakóödrökben is voltak dák csészék La Tène III. festett kerámia társaságában. Ha azonban tüzetesebben megnézzük az edényeket, már meginog előbbi feltevésünk. Ez a két csésze ugyanis egyrészt kisebb méretű a dák csészéknél, másrészt nincs fülük, amely viszont a dák csészéknek elmaradhatatlan jellemzője. Mindezekon túl, meg kell állapítanunk, hogy edényeinknek van közelebbi analógiája is, a koravaskori csészékben.¹⁷ Az a környezet, amelyben a két kérdéses edény a Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet gyűjteményébe került, nem segít eldönteni a kérdést. A velük egyszerre előkerült leletanyagban bár nem tipikus, de a korai vaskorba sorolható formák éppen úgy megvannak, mint a Tabánból, a gellérthegy fazekaskemencék melletti vermekből és Békásmegyerről¹⁸ jól ismert grafitos, függőleges árkolású La Tène III. edény (I. t. 16.). A gellérthegy La Tène III. (vízmű, 1904.) példányak is duzzadt a szájpereeme, nyakrészét kigömbölyödő horizontális szalag futja körül. A szilke kívül egyenesen lementszett fenekéből a belső oldalon omphalos-szerű dudor emelkedik ki. Erősen töredékes. 9 cm-es magasságán kívül csak 6.5 cm-es fenéktátmérője mérhető. Ltsz. 12/1942—6.

A finoman símított falú csuporhoz már alig találunk analógiát (I. t. 12.). Oldalfalai enyhén ívelődnek, szájrésze csak kissé lendül kifelé. Szürkéssárga alapanyagának helyenként a felületén, helyenként töréseiben, festéktől szár-

¹⁵ Miske, i. m. LXIII. t. 3.

¹⁶ Lázár Jenő gyűjteménye, Celldömölk.

¹⁷ Lázár Jenő celldömölki gyűjteményében őrzött leletek a Sághegyről.

¹⁸ Nagy L., Tabán a régészeti ásatások világában. Tanulmányok Budapest multjából. IV. 1936, 24. l. XII. t. 1. kép. — Tompa F., u. o. 16. l., Budapest Története I. k. I. r. Őskor, 130 l. — Nagy L., u. o. Az eraviszkusz kultúra emlékei Budapest környékén. 239, 242, 254. l. XXXVII. t. 2., XLI. t. és békásmegyeri késő La Tène fazekaskemence. Archeologiai Értesítő, III. folyam, 1942. III. kötet, 162—172. l. XX. t. 3.

mazó vörös foltok mutatkoznak, mindenféle rendszer vagy eldolgozás nélkül. Az edény anyaga azt a benyomást kelti, mintha olyan fazekasműhelyből származna, ahol vörös festékkel is dolgoztak és a festékanyagot a festékes kéz vagy szerszám akaratlanul vitte bele a feldolgozásra váró nyers agyagmasszába. A csupor magassága 12, szájmérője 8.5 cm. Ltsz. 12/1942—9.

A második gellérthegyi lelőhely a Citadellától 140 méterrel délre fekvő agyagfal és a déli oldal keleti és nyugati oldalait elfoglaló oppidum-centrum közötti területen van. Itt lehetett a későkelta telep ipari központja, amelyből eddig fazekaskemencéket és vermeket tártak fel. Ez a későkelta leletanyag megegyezett a tabánival.¹⁹

A játszótérek építése alkalmával végzett földmunkálatok az 1927—29-ig terjedő időben, valamint 1936-ban túlnyomórészt La Tène III. cserepeket hoztak felszínre.

Az 1939-es próbaásatást a déli oldalon, a Sziklatemplom és a játszótérek feletti területen végezték. Az ásatással a Fővárosi Múzeumnak sikerült megállapítania azt, hogy ezen a helyen a kelta leletek alatt koravaskori cseréptöredékek fekszenek.²⁰

Ennek a próbaásatásnak a nyomán indultak meg azután 1946-ban azok az ásatások, amelyek már telepeket, lakóházakat, kemencéket tártak fel. A telepet bronz-, korai vas- és keltakori leletek datálják.²¹

A következőkben még az 1946. évi gellérthegyi egyik lakóházat kívánjuk ismertetni.^{21a} A kelet felé néző kerek kilátóterasztól alig 2 méterrel délre kutatóárkokat húztak a késővaskori oppidum falának keresése közben. A kutatóárkokban lakóhely nyomai mutatkoztak. Döngölt, durva, agyagos padló rész bukkant elő, igen rossz állapotban. Az erős pusztulást a lakóház fekvése világosan megmagyarázza, hiszen itt a hegytető közelében, az amúgyis nagyon meredek keleti oldalon csak egy-egy kiugró sziklarész tartja az alapkőzetet borító kevés földet. Ezt a vékony földréteget, amely a leleteket megőrizte, a legördülő szikladarabokon kívül a patakozó esővíz és az éles szél egyaránt sodorja lefelé. Az erős rongálódás ellenére azonban két függőleges irányú cölöplyuk és egy gerendarész nyoma került elő a padozaton. A nyomokból megállapíthatóan 13 cm vastagságú gerendamaradvány feküdt a padlóban. A padozatnak a hegyhez tapadó részén két tűzhely emlékei álltak: átégett, padkaszzerű részek, üszökkel, hamuval. A padka 25 cm magas volt. A padlón szétszórva heverték a kerámiai leletek. A padló feletti 40 cm magasságú terrasz nem őrzött házmaradványokat, csak cseréptöredékeket. Ezek a kerámiai leletek azonos jellegűek voltak a padlóról származókkal.

Az itt előkerült — kizárólag kerámiai — ingóságok bronz-, koravas- és egészen szórványosan keltakori kultúrát képviselnek. Közelebbről meghatározva tulajdonképpen csak a bronzkort, de a leletek egy része már olyan

¹⁹ Nagy L., Budapest Története I, 1. 236—237., 239. l.

²⁰ Tompa F., Budapest Története I, 1. 100. l.

²¹ Az ásatást a Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet részéről Baranyainé B. Éva végezte. A leletek feldolgozás alatt állanak.

^{21a} Baranyainé ásatása, 12. sz. lelőhely.

jellegű, hogy felbukkanhatott a bronzkor végén éppen úgy, mint ahogy képviselheti a korai vaskort is. Néhány egészen apró töredék már kelta munkára utal.

Legkorábbi leletnek annak a hosszúnyakú korsónak a töredéke látszik (I. t. 10.), amelynek súlypontja mélyen képzett, hosszú, ívelt nyaka éles törésvonalban kiszögelve érintkezik az alacsony alsó résszel. Magassága 6 cm, de hiányzik mind a pereme, mind pedig a fenékrésze. Színe vörössárga, foltosan égetett.

1. kép.
Bronzkori edényke.

Az ívelt hosszú nyak, a mélyen ülő súlypont és az öblösödés törésvonala — az edény erősen töredékes volta és a fülképzés ellenőrizhetetlensége ellenére is — feljogosít bennünket arra, hogy az edényalakot az aunjetitzi kultúra hatására kialakultnak mondjuk és korát a bronzkor II. periódusába helyezzük.²²

Hasonló korúnak kell mondanunk az I. t. 11. számú profilált táltöredéket — a töredék megőrizte az egykori tál nyakát áthidaló fület is —, mert — bár hasonló formák az I. periódusban sem idegenek — I. periódusú leletek nem kerültek elő lelőhelyünkön. Erősen töredékes, nem mérhető. Színe szürke.

Az edények jelentős része a II. és III. periódust, illetve a kettőt áthidaló és mindkettőbe benyúló átmeneti időszakot képviseli (I. t. 13—15.). Közülük különösen a két díszítés nélküli füles bögre gyakori a Vatyai-csoportban. Az egyik szürkessárga, a másik inkább szürkeshízü (I. t. 13., 15.). Magasságuk 6 és 7, szájméjük 5 és 6 cm.

A harmadik bögre profiláltabb alakja továbbá a IV. periódusban is (I. t. 14.), de már az új ízlésnek megfelelő díszítéssel.²³ Edényünk világossárga-szízü, bekarcolt vonalak díszítik. A szájpere alatt két, a nyak szűkületénél három, a vállon ismét három bekarcolt párhuzamos egyenes futja körül a bögrét. Az alsó vonalkötegből lefelé irányulva — szabályos távolságokban megismétlődve — négy-négy rövid, függőleges vonalka alkot rojtszerű díszítést. A rojtok közötti üres részekben beszúrt pontok sorakoznak egy vonalba egymás mellé. Magassága 7, szájméjük 6,5 cm.

2. kép.
Bronzkori edénytöredék.

Mindkét oldalán gazdag mészbetétes díszítést mutat a II. t. 1 a—b. közölt töredék. A külső díszítést mésszel kitöltött háromszögek és pontozott füzérek adják, a belsőt pedig a perem alatt körülfutó zeg-zúg vonal. A töredék a déldunántúli mészbetétes kerámia erősen profilált csészéjének megmaradt emléke. Az edény alapszíne sárga.

²² Szinte azonos edényalakot közöl Patay Tószegről, a perjámosi kultúrából (Korai bronzkori kultúrák Magyarországon. Diss. Pann. Ser. II. No. 13. VI. t. 14., 52. l.).

²³ Tompa F., Bericht, 1934—35. 31. t. 5.

A következő két töredékünk már a bronzkor alkonyát és az új korszak, a korai vaskor kezdetét jelzi a Gellért-hegyen. Az egyik durva kidolgozású, díszítetlen töredék, amely egy jellegzetes, behúzott peremű tál alakját őrzi (II. t. 5.). Az edény a padlóba benyomódva került napvilágra. Valószínűleg az épület beomlásakor szorította be a ráhulló törmelék az agyagos sározsába. Színe sötétszürke, foltosan égetett. Magassága 13 cm. Ezt a típust a bronzkor IV. periódusában éppen úgy megtaláljuk, mint a korai vaskorban.

A másik, hasonló korú töredék egy urna váll- és hasrészéből maradt meg (2. kép). Plasztikus bütyökdíszein kívül, amelyek a nyaktőnél és a has kiszögelő vonalán maradtak meg, bekarcolt motívumokat találunk a töredéken: körül-futó párhuzamosokat, vonalkázott háromszögeket, rojtmintát a bütyök tövében és pontozást egyes háromszögcsúcsokon. A felsorolt karcolt elemeket — a vonalkázott háromszög kivételével — már a fent leírt I. t. 14. számú bögre is magán viselte. Nem ritka az ausztriai bronzkori kerámián sem, ahol a halomsíros kultúra alkalmazza.²⁴ Kedvelt motívuma ez a vonalkázott háromszög továbbá bronzkorunk IV. periódusának,²⁵ de alkalmazza — bizonyára örökségképen — a koravaskori fazekasság is.

Hátra vannak még a kisebb edénytöredékek. Ezek közül természetesen csak azokról kívánunk itt említést tenni, amelyek valamilyen említésreméltó jellegzetességet őriznek.

Egy kis sötétszürke töredék erősen profilált edény hasrészének kiszögéléséből származik (II. t. 2.). Innen nyúlt ki az ovális, lapított bütyök, amelynek egyik oldalát két párhuzamos, bevésett félkör árkolja. Az árkoláson túl, ugyancsak félköralakban fut a benyomott pontsor. Ezt a díszítésmódot a középbronzkortól, a halomsíros kultúrától a későbronzkori füzesabonyi csoportig egyaránt alkalmazzák.

A füzesabonyi későbronzkori emlékek²⁶ között találjuk meg az analógiáit annak a peremrészes edénytöredéknek (II. t. 3 a—b.), amelynek egyenesen levágott pereméből egy háromszögalakú nyúlvány szökken ki. (K. Willvonseder i. m. I. rész 8. kép, 19.) Ez a kiugró csúcsok az edényfal dőlését túlhaladva hajlik kifelé. Az edényfalon kezdődik, de rányúlik a kiugró felületre is az az ovális bütyök, amelyet karcolt vonalak árkolnak egészen az edényperemig (II. t. 3 a.). A kiugró háromszöget az edény belső oldalán is díszítették karcolt vonalakkal (II. t. 3 b.).

Hasonló, kifelé dülő háromszögrész ugrik ki egy világossárga gellérthegyi peremrészes töredékből (II. 7 a-b.). (K. Willvonseder, i. h.) A töredék érdekessége, hogy nemcsak az edény oldalfala végződött peremben — ez egyenes levágású volt —, hanem ez alatt a perem alatt az edény oldalfalából egy másik, vízszintesen álló, behúzott perem ugrik ki. Ez a belső perem párkányszerűen futotta körül az edény belső

²⁴ K. Willvonseder, Die mittlere Bronzezeit in Österreich. I—II. rész. 6. t. 8. — 35. t. 3. — 8. kép 24., 26.

²⁵ Tompa, Bericht 1934—35. 46. t. 5. 31.

²⁶ A füzesabonyi ásatásból származó publikálatlan leletek a Magyar Nemzeti Múzeum cserépgyűjteményében.

falát. És ezzel a darabbal megnyitottuk lelőhelyünk legérdekesebb edénycsoportjának sorát. Ide, a kettősperemű csoportba tartozik még három töredék (II. t. 4 a—b., 6 a—b., 8 a—b.), amelyek közül az egyiknek fülrészes profilja már magában is a bronzkorra utal (II. t. 4 a—b.). Ezen kettősperemű töredékek feltétlenül bronzkori eredetét és pontosabb periódikus elhelyezését a füzesabonyi ásatásokból származó későbronzkori (IV. periódus) analógiák határozzák meg.²⁷

Ez a dolgozat eredetileg mint előadás hangzott el, amelynek célja csupán problémák felvetése volt.²⁸ Ezen dolgozatom megírásánál fenti főcél mellett még az a szempont is vezetett, hogy ismertessem a lelőhelyek teljes anyagát — nemcsak a tipikus darabokat —, mert ezek gyakran éppen úgy segítenek megoldani a problémákat, mint a jellegzetes példányok. Az eddig előkerült leletanyag alapján természetesen nem látom és nem is láthatom tisztán a Gellért-hegy őskori életét és történelmét. Nem is kívánok itt általános vagy végleges következtetéseket levonni, csupán egyetlen felmerült lehetőségre utalok: arra kell gondolnunk az eddigi leletek alapján, hogy talán a bronzkori lakosság volt a Gellért-hegy tulajdonképeni ura a bronzkor közepétől egészen a kelta foglalásig. Ha ezt a feltevést megnézzük az eddigi leletek tükrében — és itt újra hangsúlyozni kívánjuk, hogy a kutatás mai, még le nem zárt kereshettségében világítjuk meg a felmerült kérdést —, akkor azt látjuk, hogy a korai rézkori telepések után — akik nem húzódtak fel a hegyre — a hegy magasabb terraszait először a középbronzkori lakosság vette birtokába és feltehetőleg olyan hosszú ideig tartotta megszállva a Gellért-hegyet, hogy uralmának csak a Kr. e. I. században bekövetkezett kelta (eraviszkusz) megszállás vetett véget. A leletek ugyanis ezen a két ponton — a középbronzkortól e korszak végéig és a La Tène III. periódusában — amellet szólnak, hogy a két kultúra hordozói valóban urai is voltak a településnek, de a közbeeső korai vaskorban inkább csak a kultúra egyes hatásainak átvételét látjuk a sohasem tipikus, csupán a korszak műveltségét is tükröző leletekben. És ennek a befolyásnak felvevői ezek után csak az itt élő autochton lakosság, a bronzkori műveltség hordozói lehettek.

A kérdést azonban továbbra is függőben lévőnek tartjuk, mert végleges feleletet a gellérthegyi településmaradványok sokkal kimerítőbb feltárásán túl, elsősorban az idetartozó temetők megtalálása, azoknak régészeti és — a lehető-ség szerint — anthropológiai átvizsgálása adhat csak a problémára.

Bognárné Kutzián Ida

²⁷ Lásd 26. jegyzet.

²⁸ Itt mondok köszönetet Mozsolics Amáliának és Párducz Mihálynak előadásomhoz adott értékes hozzászólásukért.

EGYIPTOMI ÉS ANTIK SZÉPPRÓZA

A regényt általában késői, másodlagos műfajnak szokás tartani. Ezt a nézetet utolsó ízben¹ Szerb Antal fogalmazta meg és tette népszerűvé.² E szerint regény nem volt azokban a korokban, amelyeknek zárt világképük volt, amelyekben az istenség valahogyan benne volt, az antik kultúra és a középkor nagy századaiban. Ekkor még az eposz töltötte be azt a szerepet, amit később a regény. A regény tulajdonképpen bomlási termék, felbomló korok produktuma, amely végeredményben a mítoszra megy vissza. A tételt az antik és európai regény története egyaránt igazolni látszik. Az antik regény, ahogy ezt Kerényi Károly kimutatni igyekezett,³ elsősorban keleti mítoszokra megy vissza, míg az európai regény gyökere nagyrészt a kelta mitológiába mélyed, ahonnan az eposz, a lovageposz és lovagregény közbeeső stádiumain keresztül lesz azzá a reális világba helyezett, elsősorban annak problémáival foglalkozó regénnyé, amilyennek mi ma ismerjük. A reális azonban eleinte mintegy mellékajtókon át szivárog be a regénybe, mellékalakokon, szolgálkon stb. keresztül („pikareszk regény”) és még később is fel-fel merül a regény igazi témája, a csoda. Azaz helyesebben a fiktív csoda, amely nem adott már a mitológiában és nem magától értetődő mindenki számára, de az a csoda, amely csak annyiban hihető, amennyire az olvasó a regény szuggesztíója alatt áll. Így tehát az a fejlődés, amely a regényt újabban, legalább is egyes törekvéseiben és megnyilvánulásaiban, visszavezette a csodához és a mítoszhoz, tulajdonképpen csak visszatérés a regény kiindulópontjához, alapjaihoz.

Ezt a fejlődési vonalat akár még indiai és kínai példákkal is alátámaszthatnók. Nem óhajtunk egyes, nyilvánvalóan erősen vitatható tételeivel sem szembeszállni, így a fiktív csoda és a csoda közötti különbségtétellel sem. Csak egy módszertani aggályunkat nem hallgathatjuk el. A tulságos általánosítás mellett ez abban az éles, bár nem említett különbségtételben rejlik, amit ez az elmélet az egyes prózai elbeszélőműfajok, elsősorban a novella és a regény között feltételez. A valóságban ez a két műfaj egymással állandóan érintkezik és átmeneti típusokat ismer. Kezdeti fokon a regény általában novellaszerűen megfogalmazott epizódok és fejezetek láncolatából áll, amelyek egymással csak laza kapcsolatban vannak. A novella pedig éppúgy gyökerezhetik a mitikusban akár a regény, tárgyát éppúgy képezheti a csodálatos, az irreális, akár a regénynek. A novella és a mitikus között a közvetítő az antik fejlődésben az aretalogia, a keresztény korban pedig a legenda lehet, mind a kettő egyaránt torkollik regénybe, novellába is. Regény és novella között tehát más tekintetben, mint a műfaj, a megfogalmazás között különbséget tenni nem lehet, a következőkben nem is teszünk.

A mítosz, aretalogia, novella és regény érintkezésének, keveredésének egyik legjelentősebb példája az apuleiusi számárregény. A regény lényege, váza novellisztikus ízű elbeszélés, mely ugyancsak novellisztikusan megfogalmazott epizódok sorozatán keresztül halad előre. Regényszerű feldolgo-

¹ G. Lukács, *Theorie des Romans*.

² Szerb A., *Hétköznapi és csodák*. 3 sk. II.

³ *Die griechisch-orientalische Romanliteratur*. 1927.

zási formájától eltekintve azonban tulajdonképpen nem más, mint egyetlen hatalmas aretologia, amely a benne hirdetett istenség nagyságát, az általa eszközölt megváltás tényét hivatott nyilvánvalóvá tenni.⁴ Ha meggondoljuk azt, hogy ez a megváltó istenség Isis és hogy a halál torkából visszarántott, a beavatás alkalmából szimbolikus halált is halt, tehát Osirisszá vált, a világiakra és mágikusra irányított értelmű és így bűnbe és bajba jutott hős pedig a számárnak, azaz Séth-Typhonnak, a halál, a gonosz és tudatlanság istenének alakját vette magára, a szimbolikusan keresztül a mitikus háttér is nyilvánvalóvá lett. Azonban ismeretes a számárregénynek egy másik megfogalmazása is, a Lukianos-féle.⁵ A mitikus háttér itt nem igen jelentkezik, nyoma sincs az aretalogikus célzatnak. A véletlen változtatja át számárrá a hőst, a véletlen változtatja vissza emberré és az egész történet erotikus-burleszkszerű jelenetben végződik.

Probléma lehet azonban, melyik megfogalmazási módot tekintsük elsődlegesnek, melyiket a másiktól következőnek, esetleg a keletkezésük tényleges időrendi sorrendjétől függetlenül is. Az apuleiusi, az Isismisztériumokra célzó aretalogikus jelleg egybevetve a számáralak áttetsző allegóriájával arra látszik mutatni, hogy a mitikus háttér kapcsolata a regénnyel itt élő és nem véletlen. Tekintettel arra, hogy a patراسي Lukios-féle és a többi feldolgozás elveszett, meg kell elégednünk azzal, hogy itt a számárrá vált és visszaváltozott ember történetének kétféle feldolgozási lehetőségével állunk szemben. Az egyik a teljesen demitizált, amelynél a csoda valóban csak irodalmi érvényű, fiktív csoda, a másik, amelynél a mitikus jelleg újból megnyilvánul, előtérbe kerül. Kétféle értelmezés, kétféle feldolgozási mód. Nyilvánvaló azonban, hogy a prózai elbeszélés (regény) és mítosz viszonyát kizárólagosan a görög-római fejlődésből nem érthetjük meg, hiszen amennyiben a számárregény mitikus eredetű, nem a görög vagy római, de az egyiptomi mitológiából származik. A görög és természetesen a latin irodalomban a prózai elbeszélés (regény) nemcsak időrendi tekintetben, de jelentőségét illetően is másodrendű műfaj. Az eposz, líra, dráma stb. után jelentkezik. Ez azonban a bevezetésben említett fejlődési sorra vonatkozólag mit sem bizonyít, mert hiszen a görög regény, még ha valóban mitikus háttérből fakadna is, nem a görög mítoszból ered, mint ahogy a dráma, az eposz közvetítésével abból.

Meg kell tehát vizsgálnunk a prózai elbeszélés (regény) történetét keleti, adott esetben az egyiptomi kultúrában, hogy a mítosz és a prózai elbeszélés viszonyát megérteni módunkban legyen. Eljárásunk annál is jogosultabb, mert az egyiptomi kultúra egyrészt tipikusan „zárt”, „mitikus” kultúra, amely olyanféle demitizálódási folyamatot, amelyet a görög vagy európai végigélt, sohasem ismert, másrészt pedig az egyiptomi irodalom legfontosabb műfaja éppen a prózai elbeszélés. Meg kell azonban mondanunk, hogy az egyiptomi irodalomban az elvszerű különbségtétel regény, novella és más prózai elbeszélő műfajok között lehetetlenné válik, egyrészt a

⁴ Wittmann, Das Isibuch des Apuleius, Forschungen zur Geistes- und Kulturgeschichte XI.

⁵ V. ö. Révai, Az aranyszámár. XIV. 1.

ránkmaradt emlékek aránylag csekély száma miatt, másrészt a mi műfaji fogalmainktól eltérő, gyakran átmeneti jelleget mutató megfogalmazásuk miatt és legfeljebb esetről-esetre kísérelhető meg. E helyett menjünk inkább végig az egyiptomi prózai elbeszélő irodalom történetén, legalább is legfőbb vonásaiban.

Egyiptomban, eltekintve késői, valószínűleg görög hatásra keletkezett kísérletektől és epikus megfogalmazású királyfeliratoktól, eposz nincs. Az egyiptomi nem epikus kultúra, illetve epikuma nem a harcokban megnyilvánuló hősiek erényekben jut kifejezésre. A drámai irodalom létezését is csak egy-két misztérium-játékszerű dramatizált szöveg tanúsítja, csak újabban nyertünk bizonyítékot arra vonatkozólag, hogy a világi jellegű színjátszás is kifejlődött.⁶ De — ellentétben jóformán minden más kultúrával — nagyon korán, alig a vallásos irodalom és lírai költészet után jelennek meg a prózai elbeszélések.

Az Óbirodalom ránkmaradt alkotásai nagyrészt még alig számíthatók a tulajdonképeni irodalom körébe. Az irodalom⁷ első jelentősebb megnyilvánulásai az Óbirodalom bukását követő zavaros századokban keletkeznek. Ekkor, szinte egyidőben, jelenik meg a lírai költészet és az elbeszélés. Mind a kettőt ugyanaz a válság szüli, ugyanazok a problémák váltják ki. Az Óbirodalom zárt és problémátlan világa iszonyatos összeomlással ér véget, a magára maradt emberi énré megoldatlan kérdések törnek. Az elnyomásnak kitett, támasz nélküli ember, a szegény keresi helyét és segítségét a társadalmon belül. Az első gondjainak ad hangot a líra, a másodikat az elbeszélő próza fedezi fel.

A X. dinasztia idején játszódik és nem sokkal később keletkezhetett az egyiptomi elbeszélőirodalom első és mindmáig legterjedelmesebb alkotása, az ú. n. „Paraszt Panaszai”⁸ Témája rendkívül egyszerű. A sivatagi oázisban lakó paraszt Egyiptomba indul vásárra. Megrakott szamarát azonban egy kapzsi útfelügyelő csellel a vetésbe ugratja, majd, a kihágásra hivatkozva, nyomban el is kobozza, a tiltakozó tulajdonost pedig még jól el is veri. A paraszt azonban nem hagyja ennyiben a dolgot, hanem a királyi udvarba megy igazságot keresni. Sérelmeit csodálatos ékesszólással, válogatottnál válogatottabb bölcs mondásokat fűzve össze, adja elő. Mondásait feljegyzik és a királynak is hírt visznek róluk. A királynak annyira megtetszik a dolog, hogy most már csak azért sem intézi el az ügyet, hogy a paraszt minél többször és hosszabban beszéljen. Az meg is teszi, kilencszer egymásután, amíg végre igazságot szolgáltatnak neki, gazdagon megjutalmazzák, a bűnöst pedig szigorúan megbüntetik.

Ez a rövid mese nyilvánvalóan csak váz, ürügy a lényeg, a bölcs mondások számára. Nemkevésebbé fontos azért, mert rövideége ellenére is fordu-

⁶ *Drioton, Le théâtre égyptien. Kairo. 1941.*

⁷ Az egyiptomi irodalomra általában lásd: *M. Pieper, Die ägyptische Literatur* (Handbuch der Literaturwissenschaft), és *Dobrovits, Az ókori Kelet irodalmi* (A világ-irodalom Könyve. Szerk. Zolnai Béla I.).

⁸ *Vogelsang, Kommentar zu den Klagen des Bauern* (Untersuchungen zur Geschichte und Altertumskunde Ägyptens VI.). — *Maspero, Contes populaires de l'Égypte ancienne*⁴ 45 sk. II.

latos és önmagában is megállani képes. A bölcs mondások sem képeznek az elbeszéléssel semmiféle kapcsolatban sem álló elemet, de maguk is az elbeszélés menetét viszik tovább, annak fordulataihoz alkalmazkodnak. Műfaját tekintve, a Paraszt Panaszai átmenetet képez a novella és a regény között. Prózai elbeszélések és a bölcs mondások közötti hasonló kapcsolat többször is előfordul a világirodalomban: hogy csak a kezdeti megnyilvánulásokat idézzük, ugyanez a helyzet a mezopotámiai kultúrából fakadt Achikár-regénynél és — mutatis mutandis — és az indiai Pancsatattránál is.⁹ Mindenesetre, az elbeszélés, mint a bölcs mondások indokolása gyakori jelenség, bölcs mondásokat gyakran vezetnek be elbeszélő részek.

Mindennél fontosabb számunkra az a világ, amit a Paraszt Panaszai mutat, az a környezet, amelyből fakad. Mint a világirodalom annyi más első alkotása, a Paraszt Panaszai is az ős, a mag szerepét tölti be. A világirodalom első paraszttörténetének hőse egyúttal valódi irodalmi paraszt is. Együgyű és ravasz, türelmes, de szívós, egyszerű, de bölcs, mint annyi más utóda. Sem a hősből, sem a történetben semmi mitikus nincs. Némiképen talán utópisztikus jellegű, mint annyi más regény és próza elbeszélés, mely szociális célzattal íródott. Az ideális király szemben áll az ideális szegényemberrel, ismert irodalmi helyzet, de ezen túlmenően sem a kiindulás, sem a környezet egy percre sem szakad el a reális világtól, annak talajából fakad és abban marad mindvégig. A közvetlenül érzékelhető valóságon túlra legfeljebb a bölcs mondások egy-egy célzása utal, az istenekre, mint az igazság őreire, a Mérlegre és a túlvilági ítéltre vonatkozóan.

Említettük, hogy ez az elbeszélés is kultúra, sőt világnézeti válságból fakad. Ennek a válságnak megvoltak a maga vonatkozásai a vallás, sőt a mítosz felé is. Ennyiben megtalálhatjuk a párhuzamosságot a Paraszt Panaszai és a vallásos fejlődés között. A szegény felfedezésének és öntudatra ébredésének a vallásos fejlődésben megfelel, hogy ez időben az örökkévalóságba vetett hit ismét mindenki sajátjává lesz, a sírkőállításnak és a sírpítésnek jogával együtt.¹⁰ Ez az a kor, amikor sírfeliratainkban a hatalmasok is azzal dicsekednek, hogy mennyiben képviselték a gondjaikra bízott emberek érdekeit, hogy mennyire védtek a szegényt és elnyomottat és ezért jutalmat a Panaszokban is annyiszor említett Ítélet után az istenektől várnak.¹¹ És ez az azonos kulturális helyzet, ez a párhuzamosság igazolja, hogy nem tévedünk, egyedülálló volta ellenére sem e korban, a Paraszt Panaszaival kapcsolatban levont következtetéseinkben.

Az egyiptomi elbeszélőirodalom következő állomása és ránk maradt alkotása már teljesen kialakult novella: Szinuhe története.¹² Ez is ős, az exotikus utazási regények, kalandos történetek, egyben a pszichológiai eszkö-

⁹ Dobrovits i. m., 55., 70., 91. ll.

¹⁰ Dobrovits, Das Erscheinen der schriftlichen Formulierung im Totenkult der alten Ägypter. Oriens Antiquus. 1945.

¹¹ L. pl. Hellmut Brunner, Die Texte aus den Gräber der Herakleopolitenzeit von Siut (Ägyptologische Forschungen Heft 5.).

¹² Gardiner, Die Erzählung des Sinuhe und die Hirtengeschichte (Hieratische Texte des Mittleren Reiches. II. pl. 5—15.). — Maspero i. m., 72. sk. ll. — Erman, Die Literatur der alten Ägypter. 39. sk. ll. — Goldzieherné Freudenberg Mária, Óegyiptomi népmesék. 40. sk. ll.

zökkel dolgozó regény első megnyilvánulása. A történet maga itt is eléggé egyszerű. A Libyából hazafelé tartó egyiptomi sereg tisztje, Szinuhe, véletlenül meghallja a fáraó halálhírét, melyet titokban közöltek a trónörökösrel a követek. Megrémülve attól, hogy fontos államtitkok birtokába jutott (ez inkább csak éreztetve van az elbeszélésben) megszökik a seregtől, a Szináj-sivatagba menekül, ahol beduinok mentik meg a szomjanhalástól. Tartományról-tartományra vándorol, egészen Byblos tájáig, ahol egy beduin törzsfő fogadja magához, gyermekei nevelőjévé teszi, feleségül adja neki leányát és egy tartományt ajándékoz hűbérül. Bőségben és jólétben él s a nála járó egyiptomi követeknek egy-egy finom himnuszt ad elő a távoli fáraó dicsőségére. Egy beduin hős megírígyli gazdagságáért, Szinuhe azonban igazi sivatagi csellel megöli. De a párviadal mégis fordulópontot jelent életében, megérteti vele, hogy idegenek közé került, öregszik is, a honvágy kezdi gyötörni. Kegyelmet nyer a fáraótól, hazatér és tiszteletben hal meg.

A regény külső formája önletrajz, követi az Óbirodalom végétől a Középbirodalomig szokásos sírfelirati sémát. Ezekben a felirat viselője élete érdemeivel okolja meg a királyi kegyet, a gazdagon felszerelt sírral való megjutalmaztatást. Noha a külső események jóval mozgalmasabbak mint a Paraszt Panaszai, sok voltaképpen a Szinuhében sem történik. Az exotikus környezet vonzó, párhuzamos ez a Középbirodalomnak Szíria—Palesztina felé forduló kereskedelmi és politikai érdeklődésével, a sémi beduin népesség ekkor meginduló Egyiptom felé való áramlásával.¹³ De ennél fontosabb a belső cselekvés. A menekülésnek felhozott külső indoka nem elégséges megokolni azt: egyedül a lélekben rejlik, a szinte megmagyarázhatatlan, de annál lenyűgözőbb félelem a váratlanul beköszöntő eseményektől, az akaratlanul és illetéktelenül megtudott titoktól. A hazatérés váratlanul beköszöntő vágya még érthetőbb és emberibb. A stílus igazi mestere volt, aki a történetet megírta, inkább kevesebb, mint több szóval jellemez, de plasztikusan és meggyőzően, akár eseményről, akár lelki folyamatról, akár tájról legyen is szó. De, ami számunkra a leglényegesebb, minden exotikus íze, minden lélektani mélysége ellenére is, a történet egy percre sem hagyja el a reális világ talaját. A mítosszal, mitikussal éppoly kevésbé érintkezik akár a Paraszt Panaszai. A helyzet, amelyből kiindul, az események amelyeken keresztülvezet, mind a lehetőségek közé tartoztak abban az időben. Hőse az ember, akit, bár az események hányak-vetnek, megbirkózik azokkal, mert magárahagyva is maga veszi kezébe sorsa irányítását. A természetfölötti elemet itt is legföljebb csak az istenek képviselik, de csak rájuk történő hivatkozások formájában. Történik talán egy lépés az irreális felé, de csak annyi, amennyi irreálisat mindig rejt magában egy, az otthontól idegen, exotikus világ.

A Középbirodalomnak ez a külföld, az idegen világok felé irányuló érdeklődése tükröződik a Középbirodalomnak másik fennmaradt fontos novellájából is, a Hajótörött Történetéből.¹⁴ Valamivel későbbi a Szinuhénál.

¹³ Breasted, Geschichte Ägyptens (Phaidon kiadás). 129 sk.

¹⁴ Erman, Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde (XLIII.). 1 sk. II. — Maspero, i. m., 104 sk. II. — Erman, Literatur. 56 sk. II. — Dobrovits, Ünnepe 1942.

A Hajótörött szintén ő, a hajós és szigettörténetek megszámlálhatatlan sorának őse. Egy hajóexpedíció érkezik haza messzi útról, mindenki örvend, egyedül az expedíció vezetője búslakodik: számadáson kell megjelennie a király előtt, noha nincs elmondva, hogy miért. Egy öreg hajós vigasztalni akarja és bebizonyítani, hogy nincs olyan rossz, mely jóra ne fordulhatna, elmond egy vele megesett történetet. A király megbízásából hajózott a Vörös-tengeren, mikor hajóját váratlan vihar törte össze, egyedül sikerült egy szigeten partra jutnia. A csodálatos bőségu szigetet egy démon: óriási kígyó lakja. A kígyó jól bánt a hajótöröttel, megjósolta, hogy hazatér, viszontlátja feleségét és gyermekeit. Hogy addig is megvigasztalja, elmondja, hogy valamikor több kígyó lakta ezt a tündéri tájat, de távollétében égből esett tűz elpusztította egész rokonságát és azt a leánykát is, akit hozzá a sors hozott. A hajós a kígyó nagylelkűségét hálatelt szívvel köszöni meg és hazatérése esetére megígéri, hogy bőséges ajándékokat küld neki. A kígyó erre kineveti és felvilágosítja, hogy ő a tömjén és egyéb gazdagságok ura. Da megjósolja azt is, hogy többé senki ezt a szigetet nem látja, mert el fog tűnni a tenger hullámai között. A megígért hajó valóban megérkezik, a kígyó pedig mérhetetlen mennyiségű délszaki kincssel bocsátja útjára a hajóst. Ez az ajándékokat átadja a fáraónak, amiért magas kitüntetésben részesül. A hajóskapitányt azonban az elmondott történet nem vigasztalja meg, hanem keserű szavakkal emlékezik meg saját, számára reménytelennek látszó helyzetéről.

Ez a történet is reális helyzetből indul ki, akár az előbbiek, de rövidesen az irreális világba csúszik át. Lehetetlen rá nem ismernünk a szigetben a Boldogok Szigetére, azaz a Halottak Szigetére, melynek fejedelme sem közönséges lény, de az Alvilág állata, a kígyó, melynek képében az egyiptomiak is gyakran megszemélyesítik a *genius loci*-t. Maga az elbeszélés szó-játékszerűen úgy emlékezik meg a szigetről, mint a táplálék és lélek (Ka) szigetéről. Az, ami ezt az elbeszélést kiemelkedővé teszi a többi szigettörténetek között, az nemcsak a szellemfejedlem emberszeretete és jósága, de a szigetről való visszatérés módja is. A sziget elsüllyed, az irreális világnak meg kell semmisülnie, hogy a reális világ visszakaphassa a hozzája tartozót. A szigettörténetek legtöbbszörében ugyanis a mindennapi világba visszatért semmisül meg a realitással való első találkozásakor.¹⁵ Nem akarunk itt hosszabban megemlékezni e történet írójának nyelvi művészetéről, az egészet átható melancholikus bájról, csak rámutatunk arra, hogy itt már valóban mitikus légkör vesz minket körül, de ez a légkör nem az egyiptomi mitológia légköre, hanem sajátos, mondhatnók, csak e történetre érvényes mitikus világé. Nem az egyiptomi mitológia vált itt az elbeszélés anyagává, hanem inkább olyan mesészerű légkör áraszt el minket, amely a való világtól éppoly messze van, mint az egyiptomi mítosz-világától. Ennek ellenére a történet nem mese, elsősorban nem megfogalmazását tekintve. De túlmenően az irreálisnak az egyiptomi elbeszélőirodalomba való ezen első betörésén, még egy oly tényező lép fel itt, mely ismeretlen volt eddig az

¹⁵ Honti J., Mesék és mítoszok halálról és halhatatlanságról, *Ethnographia-Népelet* 1936 (XLVII). Klny. 2. 1.

egyiptomi irodalomban. A paraszt is, Szinuhe is, ha váratlan események is törtek néha rájuk, életüket maguk irányították, a maguk erejéből küzdötték le a nehézségeket. A hajótörött szerepe a történetben teljesen passzív, az események és a tenger hullámai egyként sodorják. Egy percre sem ragadja magához az irányítást, a sors kegyének van kiszolgáltatva, annak a sorsnak, mely először itt van névvel megemlítve az egyiptomi irodalom történetének folyamán. Ez a sors lehet kegyes, mint a hajótörött esetében, lehet kegyetlen, mint a kígyó esetében, de befolyásolni nem áll módunkban.

Nagy kár, hogy az egyiptomi irodalomnak az az alkotása, amelyik az európai típusú tündérmesékhez legközelebb esik, és amelyik korban is legközelebb áll a Hajótörött történetéhez, végzetesen töredékes maradt. Ez az ú. n. Pásztortörténet,¹⁶ amely egy pásztor megkísértését mondja el egy vízitündér részéről. Annyi azonban bizonyos, hogy az egyiptomi mitológiának ehhez sincs semmi köze.

A Középbírodalom elbeszélőirodalmából több nem maradt reánk. Lényegében ez oly kevés, hogy alig volnánk jogosultak következtetést levonni belőle, ha nem tudnók pontosan beállítani a kultúra fejlődésének menetébe, ami azután állításainknak háttérrel és valószínűséget kölcsönöz. Áll ez azonban az egyiptomi irodalom időrendben következő alkotására is, a Cheopsz király és a varázslók történetére.¹⁷

A történet sajnos, töredékes. Eleje és vége, talán egész második fele hiányzik. A bevezetést, analógiák alapján is, könnyen rekonstruálhatjuk. Az unatkozó király szórakoztatására fiai csodálatos történeteket adnak elő, amelyek a régi királyok alatt játszódtak le. A történetek középpontjában nagyhatalmú varázslók tettei állanak. Egyre közelebb visznek Cheopsz idejéhez, míg az egyik herceg meg nem jegyzi, hogy még a jelenkorban is élnek varázslók. Cheopsz a varázslót maga elé hivatja, aki megfelel az elébe tűzött próbatételeknek. Amikor azonban a király azt kívánja, hogy hozza el neki Thotnak, a Bölcsesség istenének szent könyveit, tudtára adja, hogy ezt majd más hozza el, mégpedig Ré Napistennek papja feleségétől származó három gyermeke közül a legidősebbik. E gyermekek pedig Cheopsz utódai lesznek Egyiptom trónján. Cheopsz elhatározza, hogy utánajár a dolognak. A szintér most változik. Ré elküldi az isteneket, hogy segítségére legyenek a gyermekek világrahozatalánál. Az istenek királyi sorsot jósolnak a gyermekeknek és királyokat megillető ajándékokat hagynak hátra számukra. A gyermekek anyjának szolgálója azonban sérelmet szenvedvén úrnőjétől, a tapasztalt titokzatos dolgokat Cheopsz tudtára akarja adni, azonban egy krokodilus elragadja — és itt megszakad a kézirat.

Az elbeszélés a hiksosz-korban keletkezett, nyelve is az új idők népnyelvének első emlékei közé tartozik. Nagyon érthető, ha az egyiptomiak történetük legnagyobb mélypontjának idején a mult dicsőségét választották elbeszélésük tárgyául. Nyilvánvaló az elbeszélés mögött rejlő történeti való-

¹⁶ *Erman*, Literatur 63 sk. II. — *Maspero*, 283 sk. II.

¹⁷ *Sethe*, Ägyptische Lesestücke. 26 sk. II. (nem teljes szöveg). — *Erman*, Die Märchen des Papyrus Westcar (Mittheilungen aus den Orientalischen Sammlungen Berlin. V.). *Maspero*, 22 sk. II. — *Erman*, Literatur. 64 sk. II.

ság is. A IV. dinasztia után trónrakerülő V. dinasztia első királyai egymásután azokat a neveket viselik, amelyeken elbeszélésiünk Ré fiait is ismeri, ha ezek a valóságban nem is testvérek voltak. Az is igazolható, hogy a IV. dinasztia az istenek kultuszával keveset törődött,¹⁸ ezzel szemben az V. dinasztia királyai voltak azok, akik a Ré fia címet felvették és Ré kultuszát az államvallás középpontjába állították.¹⁹

Ezt a történeti alapot azután az elbeszélés kiszínezi és átalakítja. Itt sem a mítosz, de a történelem lett az elbeszélés anyagává. De van a Cheopsz történetének mitikus, vagy talán inkább dogmatikus vonatkozása is. A Ré fia megjelölés a fáraók számára több volt pusztán címnél.²⁰ Ez adta alapjait az istenfiúságnak, az istenségnek a királyban való inkarnálódásából fakadó uralom-igényeknek. Olyan királyoknál, akiknek atyjuk is a trónon ült, illetve akiknek legítimitásához kétség nem férhetett, a dogma és a valóság között lényegében nem is volt különbség, hiszen az istenség már az uralkodó atyjában is inkarnálódott. Olyan királyoknál azonban, akiknek a trónhoz való igényük bármi formában kétséges lehetett, különösen pedig újonnan trónra lépett dinasztiaik esetében, szükség volt a tétel fokozottabb hangsúlyozására, írásban és ábrázolásban egyaránt.²¹ Így volt ez a Cheopsz-történet keletkezésének idejétől nem is távolálló Hatsepszut királynő idején, illetőleg III. Amenhotep stb. esetében, egészen Ptolemaios Kaisarionig, sőt a római császárokig.²² A tétel ilyenkor azt hangsúlyozza, hogy az istenség a királyi anya férjének alakját veszi fel, illetőleg benne testesül meg és így nemzi az uralkodó királyt. Lehetséges, hogy ez az elképzelés éppen az V. dinasztia trónralépésekor merült fel, és ennek emlékét őrzi a Cheopsz-történet is. Mindenesetre egy lényeges eltérést állapíthatunk meg a dogmatikus megfogalmazás és a történet verziója között. A dogmatikus megfogalmazás ugyanis a földi atya és az isteni között nem tesz éles különbséget, hanem azt hangsúlyozza, hogy az istenség a földi atya személyét használja fel az utódok nemzésének keresztülvitelére. A Cheopsz-történetben azonban az anya férjének semmi köze sincs a gyermekekhez, Ré nem testesül meg benne és alakját sem veszi föl. Nyilvánvaló tehát itt a dogmatikus szubtilitástól való elszakadás, a mitikus alapnak irodalmi ízű átalakítása. Hasonló felfogást mutat később a Nagy Sándor-történet egyiptomi megfogalmazása is.²³

Még ennél is fontosabb az a mágikus légkör, ami a Cheopsz-történetben fogad. Ez az eddigi történetekből teljességgel hiányzott. A mítosznak is a mágikus vonásai nyomulnak előtérbe. Cheopsz, akár Lucius, először varázstörténetekkel foglalkozik, majd lassan azok részesévé lesz. A mágikus varázskönyvek birtokosává akar lenni, nyilvánvaló azonban, hogy éppen

¹⁸ Dobrovits, Das Erscheinen etc. 53. l., 66. j.

¹⁹ Moret, Le Nil et la civilisation égyptienne. 181 sk. II.

²⁰ Moret, i. m., i. h., és Moret, Du caractère religieux de la royauté pharaonique.

²¹ Moret, Le Nil. 360. l.

²² Dobrovits, Egyiptom és a hellénizmus (Parthenon tanulmányok IX.). 12. és L'Orange, Ein ägyptisches Geburtsritual am römischen Kaiserhofe (Symbolae Osloenses. 21, 105 sk. II.)

²³ Weinreich, Trug des Nektanebo.

ezek birtoka fogja Ré testszerinti fiait az uralom birtokosává tenni. A születésnél segédkező istennők is inkább varázslónők, akik varázserejű tárgyakat hagynak hátra.

Noha a varázslás az egyiptomi vallástól sohasem volt teljesen elválasztható és az egyiptomi mítoszok, szertartások mindig telve voltak mágikus cselekvésekkel és fordulatokkal,²⁴ nyilvánvaló itt a mágia fokozott előtérbenyomulása. De csak a mágiáé, mint most már irodalmi érdeklődést is felkeltő jelenségé, de semmiképen sem a mítoszé. A vallásnak legfeljebb a mágikus oldala lesz itt az elbeszélés tárgyává és nem a mitikus, olyan korban, mely a mágia iránt minden előzőnél jobban érdeklődött, mely a vallásban is szívesen kereste a mágikus lehetőségeket.

Tételünket két mitikus jellegű elbeszéléssel igazolhatjuk. Az egyik: Ré és Isis története,²⁵ a másik az Emberek elpusztítása.²⁶ Mind a kettő az Újbírodalom idejéből származik, mitológiai témát ad elő, mind a kettő mágikus szövegbe van ágyazva, mágikus szöveggé van alakítva. A mítosz *feldolgozása* nyilvánvaló. Nemcsak azért, mert mágikus jellegük ellenére mind a kettő irodalmi ízű, de azért is, mert a mítosz bennük olyan formában mutatkozik, amely már idegen a nagy mitológia légkörétől és alapvetően közeledik a mágikus szférához. Kiindulópontjuk is rokon, egyúttal ellentétes a nagy mitológia felfogásával. Ré, a Napisten, aki örökifjú, mert ha este meg is hal, reggel újraszületik, aki mindenek fenntartója, e szövegek szerint megöregedett, megrokkant, tehetetlen. Az első történetben Isis — aki már a Piramisszövegekben a nagy varázslónő — használja fel ezt az állapotot a maga előnyére, amikor az aggastyán földrecsorgó nyálából és porból kígyót formál, ezzel megmaratja az istent és az ezáltal okozott kínoktól csak akkor menti meg, amikor az elárulja mindenható titkos nevét. Ez a történet persze kiválóan alkalmas kígyómarás elleni orvosság készítésénél. A másik történetben az emberek kígyúnolják a száználmasszá vált istent, aki haragjában rájuk uszítja Sechmet istennőt. Ez a hálátlanokat már majdnem kiirtotta, amikor az isten szíve megesis teremtményein, lerészegíti a vérengzőt, és így megmenti őket. Ám elkeseredve a hálátlanság miatt az égi téhen hátára kapaszkodva mindörökre elhagyja a földi világot.

Egyes rokon vonások ellenére is ez a két történet idegen testet képez az egyiptomi mitológiában. Nyilvánvaló, hogy itt a mítosz elbeszélés anyagává lett, annak igényeihez alkalmazkodott, de ezek az igények egyelőre még nem annyira irodalmiak, mint mágikus célzatúak. Olyan korban történik mindez, amikor a mágikus érdeklődés fokozottabbá vált, vallásban, tudományban egyaránt.

Az egyiptomi elbeszélőirodalomnak talán legnagyobb hírnévre szert tett alkotása az ú. n. Két Testvér és az Elátkozott királyfi.

²⁴ Erman, *Die Religion der Ägypter*.³ 295 sk. II.

²⁵ Lefébure, *Un chapitre de la chronique solaire* (Zeitschr. f. äg. Spr. XXI. 1883.). 27 sk. II. — Roeder, *Urkunden zur Religion des alter Ägyptens* (W. Otto, *Religiöse Stimmen der Völker*). 138 sk. II.

²⁶ Naville, *Transactions of the Society of Biblical Archaeology*. 1876. I sk. II. — Roeder, i. m., 142 sk. II.

Az alapmotívum, amelyből a Két Testvér²⁷ kiindul, a Bibliából is jól ismert Putifárné eset. Két fivér él békén együtt, az idősebbnek felesége szemet vet a fiatalabbikra. Amikor az visszautasítja, hamisan vádolja férjénél. Az ártatlan menekülni kényszerül, de hogy ártatlanságát bebizonyítsa, kasztrálja magát. A cédrusfa-völgybe vándorol, ahol szívét egy akác-fába rejtí el. Az istenek megsajnálva magányosságát, egy nőt teremtenek neki társul. A tenger hírt ad a nőről Egyiptom királyának, aki csapatai segítségével el is hozatja magának az asszonyt. A gonosz teremtés kivágatja az akácfát, de az idősebb fivér, aki az előre megbeszélt jeltől értesül fivére veszedelméről, megmenti öccsét. Az új életre kelt fiú bikává változik, Egyiptomba megy, ahol a fáraó udvarába kerül. Felesége ráismer, megöleti, a véreből keletkezett persea-fákat kivágatja, de egy szájába repülő szilánktól terhessé lesz és kénytelen új életre szülni azt, akit el akar pusztítani. A fiatalabb fivér királlyá lesz és megöleti a gonosz asszonyt.

Ez a történet telve van mesei szituációkkal és mesemotívumokkal, az egyiptomi irodalom alkotásai közül legközelebb áll az európai népmeséhez. Ám szándékát és megfogalmazását tekintve, irodalmi alkotás ez is, melyet a kompozíció és irányító alapgondolat tesz novellává. Sokan keresték benne mítoszok nyomát, sokan hozták összefüggésbe az Osiris-legendával vagy más, általánosabb egyiptomi mitikus képzetekkel. Eltekintve az elvi jelentőségű kérdéstől, hogy mennyiben jogosult a népmesében elhalványult mítoszok nyomát keresnünk,²⁸ véleményünk szerint a Két Testvért alig lehet összefüggésbe hozni az egyiptomi mítoszok világával.²⁹ Természetesen felmerülnek célzások az istenekre vonatkozólag, távoli hasonlóságok egyiptomi mítoszmotívumokkal, de a történet légköre alapvetően különbözik az egyiptomi mítosztól. Az a körülmény, hogy a testvérek neve összefüggésbe hozható vagy azonosítható egyiptomi istenek nevével, keveset bizonyít: istenek neve az Újbirodalomban többször előfordul személynév gyanánt. A fiatalabb fivér sorsa és az Osiris-legenda között vont párhuzam sem állja ki a mélyebb vizsgálatot. Újraszületését az életére törő nőtől alig lehet párhuzamba állítani az egyiptomi istenek (így Osiris) gyakori „Kamutef“ („Anyja bikája“) jellegével, azaz a saját anyjával magát új életre nemző isten elképzelésével.³⁰ Amikor az asszony megtermékenyül tőle, Bata már nem bika és a nő sem anyja, sem igazi társnője sohasem volt. Azt a körülményt is, hogy kasztrálja magát, az Osiris-mítosszal hozták kapcsolatba, mert a szétdarabolt és szétszórt Osiris-tetem phallosát is elnyelte a hal. Azonban szinte felesleges ennek a motívumnak az élő kasztrálásától való alapvető különbségére rámutatnunk. Az utóbbi motívum teljességgel idegen az egyiptomi mitológiától, ellenben

²⁷ Lemm, Ägyptische Lesestücke. I. 85 sk. II. — Gardiner : Late Egyptian Stories p. 9skk. Maspero, i. m., I sk. II. — Erman, Literatur. 197 sk. II. — Goldzieherné, 13 sk. II.

²⁸ Honti, i. m., és Honti, A mese világa. 19 sk. II.

²⁹ V. ö. Goldzieherné, 63 sk., II. és különösen 83 sk. II. (Heller Bernát). — Lenormant, Les premières civilisations I. 375 sk. II. — Maspero, i. m., IX. sk., XIX sk. II. — H. Jacobsohn, Die dogmatische Stellung des Königs in der Theologie der alten Ägypter (Ägyptologische Forschungen Heft 8.). 13 sk. II.

³⁰ Jacobsohn, i. h., — Vandier, La religion égyptienne („Clio“). 132 sk. II. — Dobrovits, Das Erscheinen etc. 50. l.

ismeretes máshonnan, előázsiái területről, az Attis-mítoszból.³¹ Ismeretes e motívum a hettita mitológiából,³² és a Dea Syriával kapcsolatban is.³³ Előázsiára utal a cédrusfa-völgy is, meg a Bibliából is ismert Putifárné motívum — ismét előfordul a hettiták mítoszában is.³⁴ Nem az egyiptomi mítosz nyomát kell tehát a Két Testvér története mögött keresnünk, de gondolhatunk arra, hogy idegen, előázsiái mítosz, vagy sokkal inkább mítosz-motívum vált itt az egyiptomi elbeszélőirodalom anyagává.³⁵ Nagyon könnyen volt lehetséges ez a Ramesszida-korban, a Két Testvér keletkezésének idején, amikor az egyiptomi nemzet érdeklődése fokozottan fordult Elő-Ázsia felé, amikor az egyiptomi nyelv is megtelik előázsiái kölcsönszavakkal,³⁶ amikor az egyiptomi uralkodó szépségideál is az előázsiáihoz közeledik.³⁷

Ismert mesemotívumból indul ki a Ramesszida-kor másik rég ismert elbeszélése is, az „Elátkozott Királyfi”.³⁸ Egy királynak hosszú idő után születik csak fia, ám bölcsőjénél a sorsistennők megjósolják, hogy kutya, kígyó vagy krokodilus által fog meghalni. Hiába nevelik elzárva, a királyfi kutyára tesz szert és felcseperedve világgá indul. Mezopotámiában lovával felugrat a magas toronyba és így vetélytársai elől elnyeri az ottani király leányát. Hazatérve az életére törő kígyótól felesége megmenti és újjongva jelenti be: ime isten kezébe adja egyik végzettedet, kezébe fogja adni a többit is. Nyomban utána a királyfi egy krokodilus hatalmába jut — és itt megszakad a kézirat. Régi vita, hogy vajon szerencsésen vagy tragikusan végződött-e a történet?³⁹ Magunk inkább a szerencsés kimenetelre gondolnánk, Alkestis-motívumszerű megoldással. Lényegesebb ennél magának a végzetnek a megjelenése az egyiptomi irodalomban, mint középponti problémának, amelynek értelmezésétől és jelentőségétől a megoldás függ. Az egyiptomi mitikus képzetektől a végzet általában idegen. A sors, mint a világ és az emberi élet eseményeit irányító, a cselekvő hatalom, sőt az istenek fölé emelkedő valóság, háttérbe szorul. Az egyiptomi sorsfogalom,⁴⁰ az „Igazság-Valóság”, a Maát, amely perszonalizálva, mint istennő is előfordul, inkább az abszolút mérték, mely a világ folyását meghatározza, amelyhez az emberi életnek, cselekedeteiben elsősorban, alkalmazkodni kell. Egészen más jellegű ez, mint a Tyché vagy az Ananké, egyáltalában nem személytelen, sőt személyek fölötti, a cselekvésektől független, de éppen

³¹ Frazer, Atys et Osiris (Annales du Musée Guimet, Bibl. d'Étude XXXV.).

³² Delaporte, La civilisation des Mitaniens et des Hittites.

³³ Lukianos, De dea Syria. 15.

³⁴ Delaporte, i. h.

³⁵ Szemben Maspero, i. h. véleményével.

³⁶ Brugsch, Geschichte Ägyptens unter den Pharaonen nach den Denkmälern. 552. l.

³⁷ Dobrovits, Egy egyiptomi férfifej a Szépművészeti Múzeumban (A Szépművészeti Múzeum Évkönyvei IX.). 261 sk. ll.

³⁸ Gardiner, Late eg. stor. 1 sk., Erman, Lit. 203 sk.

³⁹ V. ö. Goldzieherné, i. m., 91 l. (Heller). — Honti, Notice sur le conte égyptien du prince prédestiné (Oriens Antiquus 1945). 66 sk. ll. — G. Thausing, Betrachtungen über das ägyptische Märchen (Wien. Ztschr. f. d. Kunde d. Morgenlandes. XLV, 1938). 3 sk. ll.

⁴⁰ Das ägyptische Schicksalsbegriff (Mitteilungen des Deutschen Instituts für ägyptische Altertumskunde. Kairo 1939.). 46 sk. ll. — Dobrovits, Aus der Wahrheit lebend (Oriens Antiquus). Sajtó alatt.

a személyiségben is szükségszerűen érvényre jutó, a cselekvéseket parancsolóan irányító, tőle való eltérés esetén azokért megtorló, belátás és tudás által megismerhető hatalom. A személytelen, az eseményeket eleve meghatározó, az istenek fölött álló sors képze a kultúrák fejlődésének későbbi periódusaira jellemző, joggal szétesési jelenségnek tartható. Arra mutat, hogy a világképben működő erők tevékenységét, éppígy az emberi tevékenységet értelmetlennek kezdik érezni és szakadékokat észlelnek a világegység és a beléje ágyazott egyéniség között. A kettő között nem találják meg többé az összhangot, — a kiegyenlítést ekkor a mindkettő fölött vasszigorral uralkodó sors, még később a vak véletlen kénytelen vállalni.

Az egyiptomi kultúra története folyamán többször következik be olyan fejlődési fok, amely hasonló szakadék feltárulásával fenyeget, különösen az Óbirodalom végén és az Újbirodalomban. Az Óbirodalom végén azonban a magára ébredt individuum, ha sokban tanácstalanul is érezte magát, sokkal inkább tudatában volt újonnan felfedezett erőinek, semhogy a sors feltételezésének rezignációjához jutott volna. Ám mégis a Középbírodalomban találkoztunk először a Sorssal, a Hajótörött történetében. Ez a történet maga is azt példázta, hogy az ember erői tehetetlenek a sors hatalmával szemben, egyúttal azonban azt a hitet is sugalta, hogy a bátor számára a sors végül is a kegyes arcát mutatja meg.

A sorsképzet, ha a Középbírodalomban meg is jelenik, előtérbe nem kerül. Az Újbirodalom azonban már erőteljesen foglalkozik vele. Ott szerepel már a halottak lelkeinek mérlegelési jeleneténél⁴¹ és a születéskor is megjelennek a sorsistennők.⁴² Az Elátkozott Királyfi sorsfogalma is alapvetően más, mint a Hajótörötté. Ez a körülmény tünteti fel indokoltnak a feltételezett tragikus véget is. A Hajótöröttben az események sodra között találkozik a hős a sorssal, a királyfi születésekor mindjárt megjelenik a sors. Pedig a királyfi egyáltalában nem passzív, rezignált természet, ha nem is kísérli meg a harcot, — félreteszi mint nem lényeges problémát és úgy alakítja életét, mintha nem is nehezedne rá a meghatározott végzet. Vállalja a kutyát, mint kísérőt, vitatkozhatunk azon, hogy vállalja-e vagy kihívja-e ezzel a sorsot. Az, aki szembeszáll és az istenbe, mint a sors felett álló hatalomba vetett hittel felveszi a küzdelmet, az asszony, akit azonban a királyfi nem a sors kegyéből, de a maga erejével szerzett. Ebben gyökerezik a történet kedvező kimenetelének lehetősége. Az Újbirodalom sorsképzetének értékelése szempontjából lényeges volna tudnunk a történet befejezését, az akkori egyiptomi számára a sors volt-e a hatalmasabb, vagy az egyéni küzdő erő? A sors volt-e magasabb hatalom, vagy az istenség?

Mindezt talán sohasem fogjuk megtudni. De egészbe véve ez a történet is távol van a mitikus világtól, itt sem a mítosz lesz az elbeszélés anyagává. Láttuk, az egyiptomi mítosztól, az egyiptomi vallásos világképtől egyaránt idegen a cselekedetek értékét megsemmisítő sors fogalma. Ez a sorsfogalom, eltekintve az egyiptomi kultúra fejlődése által teremtett megjelenési lehe-

⁴¹ Budge, *The Book of the Dead, The Papyrus of Anhai* etc. pl. 4.

⁴² Erman, *Religion*. 31 l. — Wiedemann, *Ein ägyptisches Amulett aus Bonn* (Bonner Jahrbücher 130, 193 l.).

tőségétől, ismét Elő-Ázsia, Babilon felé utal, akárcsak az ugyanebben az időben megjelenő naptárak a kedvező és kedvezőtlen napokról, és az állatkör jelei. A királyfi is Mezopotámiában próbál szerencsét.

Az a történet, ahol valóban a mítosz lesz az elbeszélés anyagává, a XIX. dinasztia alkotása, „Hórus és Séth története,” a Papyrus Chester-Beatty I. feldolgozása szerint.⁴³ Az istenek törvényszéke immár nyolcvan éve ülésezik minden nap, hogy a Hórus és Séth közötti örökösödési perben döntsön. Ítéletet hozni azonban nem tud, hiába hallgatják ki az újabb és újabb tanúkat és szakértőket, hiába áll tisztán az igazság a bíróság tagjai előtt, hogy Osiris öröksége fiát, Hórust illeti meg és nem gyilkosát Séthet. Minden hiába, mert Ré, az istenek királya, az igazság legfőbb védője a nagyerejű Séth pártján van, éppen mert szüksége van annak hatalmas karjára. A viharos és szenvedélyes jelenetek ellenére is sikerül Rének újra és újra elodáznia a döntést. Formális ügyeskedésével már-már a bíróság tagjait is maga mellé vonja. Hórus ügyét természetesen legszenvedélyesebben anyja, Isis képviseli. Séth erre kioroszakolja, hogy a tárgyalást egy szigeten folytassák, ahová fiatalabb nőnek a lábát sem szabad betennie. Isis magát öreg anyóának álcázva megvesztegeti a révészt, a szigeten fiatal asszonnyá változik és szerét ejti, hogy Séth szerelemre gyulladjon iránta. Elpanaszolja, hogy fiát jogos örökségéből idegen űzte ki. Séth, hogy szerelmének tetszését megnyerje, felajánlja segítségét és felháborodottan érdeklődik a gaztett elkövetője iránt. Ám ezzel önmaga ítélte el magát. Hiába bünteti meg Ré a megvesztegetett csónakost, az isteni törvényszék ítélete nyilvánvalónak látszik. Ré mégis párharcra bocsátja az ellenfeleket. Ebben Isis Hórus segítségére siet, de megesik a szíve fivérén, Séthen és nem pusztítja el, amiért Hórus ellene támad, majd tettétől megrémülve elmenekül. Bánatában álomba merülve talál rá Séth és kitépi szemeit, de Háthor meggyógyítja azokat. Ré most ki akarja békíteni a két ádáz ellenséget, ezek együtt is lakomáznak és alusznak, ezt az alkalmat használja fel Séth, hogy obscoen merényletet követve el ellene, megszégyenítse Hórust. Ez azonban idejében észreveszi és csellel visszajára fordítja a gaztettet, úgy hogy Séth áll megszégyenülten a bíróság előtt. Ré még újabb mesterkedésekkel eléri, hogy ismét próbatételre bocsátják a peres feleket, ám most az isteni törvényszék akadályozza meg Hórust abban, hogy család módon végezzen Séth-tel. Most Hórus panaszára Osirishoz fordulnak, az ő döntését azonban Ré mindaddig nem veszi figyelembe, amíg az Alvilág fejedelme azzal nem fenyegetőzik, hogy démonait az istenekre bocsátja. Ekkor végre Ré is elfogadja a bíróság igazságos döntését, Hórus megkapja atya örökségét, Séth pedig gazdagon kárpótolva teljesen Ré szolgálatába áll.

Az elbeszélés lényegében ragaszkodik a mítosz máshonnan is jól ismert menetéhez, annál inkább különbözik minden más verziótól megfogalmazásában és szellemében. Nemcsak azért, mert széles bőbeszédűséggel tárgyalja azt, amit másutt ritmikus emelkedettséggel, epikus lendülettel, de legtöbbször

⁴³ A. H. Gardiner, *Late Egyptian Stories* p. 37 skk. — J. Spiegel, *Die Erzählung vom Streite des Horus und Seth im Pap. Beatty I. als Literaturwerk* (Leipziger ägyptologische Studien Heft 9.).

nyire félig kimondott célzásokkal adna csak elő, hanem azért is, mert a mítosz egyes eseményeit beleágyazza az elbeszélés sajátos szempontok szerint felépített menetébe, valósággal eltorzítva azokat. Az Osiris-mítosz kétségtelenül telve van sötét és véres eseményekkel, szenvedélyekkel⁴⁴ — itt mindaz elveszti elementáris erejét —, az isteni pathos magasságából a csetepaték és intrikák világába zuhan.

Az ismeretlen szerző a cseleket a cselekben való gyönyörködés örömeivel tárgyalja, az eredeti mítoszt átható démoni szexualitás obscoenitássá lesz, a legszentebbet sem kímélő düh durvasággá. A vitákat részletesen ismereti, ügyeskedő szócsaták és jogászian körmönfont okoskodások formájában. Aktákat és átiratokat produkál az egyiptomi hivatalos előírásoknak megfelelő formában. Ugyanakkor azonban minden jogot és érvelést halomra dönt a hatalom szava, akár Ré, akár a hozzá hasonló másik hatalom Osiris mondja ki. Osiris szava dönti el ugyan a vitát az igazság oldalára — ám Osiris sem az igazságot, hanem saját fiát pártolja. Kétségtelen, hogy az egyiptomi mitológia egyébként is ismeri Ré és Séth kapcsolatát, hiszen Séth ott áll a Napbárkában, hogy legyőzze Ré ellenfeleit,⁴⁵ azért Ré mégis csak mindig mint az igazság legfőbb őre szerepel, és a Napbárkában harcoló Séth mintegy másik megnyilvánulása annak a nagy istennek, akit az Osiris mítosz mint elvetemült gyilkost ismer. Itt ez a két aspektus szándékosan és könyörtelenül egynevezőre van hozva. Ezáltal azonban épp az egyiptomi világnézet alapjai vannak megtámadva: Ré és a Maát az Igazság-Valóság principiumnak elválaszthatatlansága és egymástól való függése, az egész isteni világrend karikatúrává van torzítva, nyilván hogy ezáltal az isteni rendtől függő földi rendszer is hasonló fényben mutattassék be. Az elbeszélésben tagadhatatlanul van valami pamfletszerű, annak ellenére, hogy a mítoszt dolgozza fel, a *mitikusnak* minden nyoma hiányzik belőle. A mítosz itt az irodalom anyagává vált, eredetileg tőle idegen szempontok szerint átalakítva.

Említettük, hogy a Hórus és Séth a Ramessida-kor alkotása. Ez a kor túl van már az Amarna-periódus vallásos küzdelmein, a restauráció felújult buzgóságán, túl a nagy háborúkon és az első nagy vereségeken. Passzivitásra hajló, hosszantartó politikai és gazdasági hanyatlásba merülő idő ez, amikor abból a nagy feszültségből, amely a XVIII. dinasztia végén az egyéniség és közösség Egyiptomban ismert legnagyobb, de zsákutcába jutott összecsapását váltotta ki, már csak a kiábrándultság maradt. Ekkor keletkezik a legtöbb vitairat, regényirat — és iskolákban tanítják őket stílusgyakorlat gyanánt.⁴⁶ Ekkor jelenik meg az állatkarikatúra is, amely szintén ártatlan külsőségekbe burkolt kigúnyolása nemcsak a fennálló társadalmi rendnek, de az egész világrendnek is. Ugyanakkor azonban ez a kor rendkívül vallásos, ám az előző korok vallásos érzésgazdagságából és problématicájából csak a külsőségek maradtak meg, és a végzetesen éppen ekkor túlburjánzó mágia.

⁴⁴ Dobrovits, A római császárkori Osirisvallás megértéséhez (Egyetemes Philológiai Közlöny 1933/34.).

⁴⁵ V. ö. pl. Vandier, La religion égyptienne. 42 l.

⁴⁶ Pieper, i. m., 87. l.

A sírok falképein az életrajzának az örökkévalóságban való transzponálása helyett a túlvilág örömeinek, méginkább veszélyeinek részletezése jelenik meg. A vallás nem nyugalmasabbé, formalisztikussá és némileg dogmatikussá lesz.⁴⁷

És ekkor találkozunk a mítosz és az elbeszélés. Mégpedig olyan módon, hogy a mítosz leszáll az elbeszélés színvonalára, anyaggá lesz számára, a nélkül, hogy elbeszélés a mítosz magasságába emelkedne. És mindez nem egy, az istenektől megfosztott világban történik, az istenek ott uralkodnak, még merevebben mint azelőtt. A prózai elbeszélés sem ekkor keletkezik mint műfaj, évezredesnél régebbi múltat tekinthet már vissza, amikor a mítosz-szal találkozunk. A Hórus—Séth történet nem tagadja meg az isteneket, nem pusztán irodalmi fikció benne a mítosz világa, hanem élő valóság, de amikor az istenek világát bemutatja, nem azért teszi, hogy a csodálatosot láttassa meg benne, hanem ellenkezőleg, a hétköznapiat, azt amit maga körül mindenki mindennap tapasztalhat, vetíti föl az istenek világába. A Paraszt Panaszaiból is azt tanultuk már, hogy itt a földön minden telve van igazságtalansággal és az igazságnak segítségére van szüksége, hogy diadalmaskodhassék, akkor még a szép szó hatalma is elég volt, itt már azt kell látnunk, hogy az égi viszonyok sem jobbakk, s az igazság csak akkor léphet jogaiba, ha hatalom és fenyegetés áll mögötte.

Az egyiptomi prózai elbeszélés a reálisból indul ki, a hétköznapiából, fejlődése során sorra találkozott az exotikussal, az irreálisal (amely még nem volt a mítosszal azonos) a mágikussal, a sorssal és az idegen mítosz motívumai-val és amikor végre elérkezett a mítoszhoz, ez azonnal elvesztette mitikus jellegét és lesüllyedt oda, ahonnan a prózai elbeszélés kiindult, a csodák közül leszállt a hétköznapiokba.

A mítosz és elbeszélés együttes útja ezek után kétféle irányt vehet: vagy teljesen lesüllyed a mítosz az elbeszélés hétköznapi színvonalára („Igazság és Hamisság története”)⁴⁸ vagy az eredetileg a mítoszból származó történet visszanyeri mitikus értelmét — még ha talán szimbolikus módon is. Talán egy napon megtaláljuk az apuleiusi származott történet egyiptomi mintáját is — ez az alexandriai környezetben keletkezett sokban rokon a Ramesszida-kor szellemiségével.

Nem lehet feladatunk az egyiptomi prózai elbeszélés, a regény, történetét tovább kutatnunk. A reális vonalat képviselik Wenamon útleírása,⁴⁹ vagy az Ahmos királyról szóló történetek — a csodás vonalat a nagyszerű Setna regény, kísérteties és mágikus légkörével,⁵⁰ és a Napszem-történet, ahol az elbeszélés — az egyiptomi irodalom legvégén — felemelkedik a tiszta mítoszhoz.

Dobrovits Aladár

⁴⁷ Erman, Religion. 131 sk. II.

⁴⁸ Gardiner, Late eg. Stor. 30 sk. II.

⁴⁹ Ezekre lásd: Maspero, i. m.

⁵⁰ Pieper, i. m., 96 sk. II.

EGY MITIKUS NÉP HELLANIKOSNÁL

Karády György emlékének.

I.

A Kr. u. VI. században I. Justinianus uralkodása alatt a bizánci birodalom expanziója a földrajzi ismeretek hatalmas bővülését eredményezte. A perzsa háborúk kapcsolatba hozzák Bizáncot a türkökkel. Türk követség megy Bizáncba a császárhoz, majd bizánci követség a türk kagánhoz s először hoz hírt Belső-Ázsia addig ismeretlen vidékeiről és népeiről.¹ De a perzsákkal való ellenséges viszonyoknak még más következménye is volt a földrajzi ismeretek bővülése terén. A selyem útja Távol-Keletről Perzsián keresztül vezetett Bizánc felé és a közvetítők perzsa kereskedők voltak. Így Bizánc selyemkereskedelme teljes mértékben Perzsiától illetve Perzsiával való viszonyától függött. Ez készítette Justinianust arra, hogy a selyemkereskedelemnek a perzsa birodalomtól független útját keresse. A selyem tengeri útjának keresésében jut el a kor egyik jellegzetes egyénisége, Kosmas Indikopleustes messze keletre. Műve, a *Χριστιανική τοπογραφία* kitűnő képet ad kora keleti kereskedelméről és annak gócpontjáról, Ceylonról.² A nyugati hadjáratok során viszont a kor egy másik nagy íróegyenisége, Prokopios szerez fontos új értesüléseket nemcsak nyugati és északnyugati Európáról, hanem még a távoli északi országokról és népekről is: Thuléről és a skríthifinnekről.³

A földrajzi világkép e nagyjelentőségű kiterjedésének korszakában Kosmas és Prokopios kortársaként írta Stephanos Byzantios *Ἐθνικά* c. mun-

¹ Lásd legutóbb *Ligeti L.*, Az ismeretlen Belső-Ázsia. 54 skk.

² *A. A. Vasiliev*, *History of the Byzantine Empire*. I. 165—174, 198 skk.; *Gy. Moravcsik*, *Byzantinoturcica*. I. 229 sk.

³ *Moravcsik*, *Byzantinoturcica*. I. 302 skk.

káját. Stephanos Bizáncban a császári főiskolán működött mint γραμματικός⁴ s műve is inkább grammatikai jellegű. Különösen szembetűnik ez akkor, ha kora két szélesérdeklődésű egyéniségével: Prokopiosszal és Kosmasszal hasonlítjuk össze. Stephanos földrajzi ismeretei rendkívül csekélyek voltak, de a világ földrajzi képe szemmel láthatólag nem is érdekelte. Vakon követte forrásait, nem törődött azzal, hogy egy város valóban létezik-e; számára csak az volt fontos, tudja-e igazolni adatát egy forrásból vett idézettel. A főszempont nála grammatikai: művének tulajdonképeni tárgya az ethnikonok helyes képzése.⁵ Ha így a Prokopiosszal és Kosmasszal való összehasonlítás mindenben Stephanos hátrányára üt is ki, mégis ennek a szűkérdeklődésű szobatudósnak munkája rendkívül nagy jelentőségű. Éppen ennek a szűklátókörűségnek és a földrajzi világkép iránti érdeklődés hiányának eredménye volt az, hogy Stephanos a legkülönbözőbb korú források adatait, kora földrajzi képével nem törődve, kritikátlanul összedolgozta s ezáltal egész csomó, saját kora számára elavult, de számunkra rendkívül értékes és más forrásból nem ismert adatot őrzött meg az antik földrajzi és néprajzi irodalomból.⁶

2.

Stephanosnak egyik ilyen adatából ismerjük az Ἀμαδόκοι népnevet: Ἀμαδόκοι · Σκυθικὸν ἔθνος · Ἑλληνικός ἐν Σκυθικοῖς . ἢ γῆ δὲ τούτων Ἀμαδόκιον (= FGrHist 4 F 64).⁷ Forrásként tehát Stephanos Hellanikost nevezi meg. Hellanikos valószínűleg Thukydidesnek volt kortársa; főbb műveit a Kr. e. 5. század utolsó negyedében adta ki,⁸ így időben majdnem 1000 év választja el Stephanostól. Már ez a nagy időbeli távolság valószínűtlenne teszi, hogy a Ἀμαδόκοι népnevet Stephanos közvetlenül Hellanikos művéből vette volna. Atenstädt kutatásai szerint Stephanos Hellanikos adatai legnagyobbbrészt Alexander Polyhistorból származnak⁹ többnyire Philon közvetítésével.¹⁰

Az Ἀμαδόκοι népnév közvetítőjéül Polyhistor művei közül leginkább a Περί Εὐξεινίου Πόντου jöhet számításba. Kérdés, hogy mennyiben terjeszkedett ki ebben Polyhistor a szárazföld belsejében lakó népek leírására, mert az Ἀμαδόκοι-t mint Σκυθικὸν ἔθνος-t valószínűleg ezek közt a népek közt kell keresnünk. A mű fennmaradt töredékeinek egyikében Polyhistor Diophantosnak, a szkíták egyik legalaposabb ismerőjének etimológiáját

⁴ Honigmann, RE II. R. VI. Hb. 2369.

⁵ Honigmann, RE II. R. VI. Hb. 2389 skk.

⁶ Érdemes megjegyezni, hogy az óind irodalomban a grammatikusok szintén sok értékes néprajzi anyagot őriztek meg. Lásd például Kamboja esetében J. Charpentier, ZII 2 (1923) 144 skk.

⁷ Stephanosból Symeon Etym. Ἀμαδόκοι · Σκυθικὸν ἔθνος · ἢ γῆ τούτων Ἀμαδοκία. Lásd R. Reitzenstein, Geschichte der griechischen Etymologika. Leipzig 1897. 257, 262.

⁸ F. Jacoby, RE VIII 109 skk., FGrHist jegyz. 4 F 1-hez. Schmid—Stählin, Geschichte der griechischen Literatur. I, 2. 680 skk.

⁹ F. Atenstädt, Philologus 80 (1925) 324.

¹⁰ Honigmann, RE II. R. VI. Hb. 2384; Jacoby, FGrHist IIIa Kommentar 258.

idézi a homéroszi "Αβιοι-ra vonatkozólag (273 F 14). Egy másik töredék szerint megemlítette az "Ιαμοι . Σκυθίας ἔθνος-t a Περί Εὐξείνου Πόντου-ban (273 F 15). A harmadik töredék tanúsága szerint foglalkozott Polyhistor ebben a művében a Ὑλαία vidékkel és megemlítette annak bennszülött nevét (273 F 16 ἡ χώρα Ποντική Ἀβική λεγομένη, lásd Jacoby jegyz. 273 F 16-hoz). Több töredék a könyv címének idézetével a Περί Εὐξείνου Πόντου-ból nem maradt fenn, de nem igen származhatnak Polyhistor más művéből a 273 F 112, 134, 138, 139 töredékek sem, habár ezekben a könyv címe hiányzik. A 273 F 134, 138, 139 szerint Polyhistor tárgyalta Tanais, Tyras városokat és a hasonlónevű, valamint a Hypanis folyókat. Ezek a töredékek tehát a Pontos partvidékének leírásába tartoznak. A szárazföld belsejébe vezet viszont ismét a 273 F 112: Steph. Byz. s. "Αριον · τόπος Σκυθίας, ἐν ᾧ Ἀσκληπιὸς ἐτιμάτο, ὡς Πολυίστωρ. Α "Αριον · τόπος Σκυθίας-tól földrajzilag nehezen választható el Stephanosnak egy másik címszava: Ψευδαρτάκη · λόφος ἐν Σκυδαίᾳ μετὰ τὸ λεγόμενον Ἀγίων ὄρος. Így nagyon valószínű, hogy ez a címszó is Polyhistor Περί Εὐξείνου Πόντου-jából származik, csak a forrás megnevezését Stephanos vagy nagyobb valószínűség szerint Stephanos excerptora¹¹ elhagyta. Ezekből a töredékekből arra következtethetünk, hogy Polyhistor a Περί Εὐξείνου Πόντου-ban nemcsak a Pontos partvidékével foglalkozott, hanem részletesen tárgyalta a szárazföld belsejében lakó népeket és helységeiket is. Ehhez mint a Diophantos-idézet mutatja, régibb forrásokat is felhasznált s mint az "Αβιοι népnévből sejteni lehet, nem törekedett arra, hogy szigorúan korának megfelelő néprajzi térképet adjon. Semmi sem szól tehát az ellen a feltevés ellen, hogy a Περί Εὐξείνου Πόντου-ban Hellanikos nyomán az Ἀμάδοκοι-t is megemlítette s így Stephanoshoz ez a népnév az ő közvetítésével jutott el. Ha feltevésünk helyes, akkor úgy látszik, hogy az Ἀμάδοκοι népnév a Kr. sz. körüli földrajzi illetve néprajzi irodalomban is ismert volt.

3.

Stephanosból kiindulva tehát a Kr. sz. körüli földrajzi irodalmon keresztül az Ἀμάδοκοι népvét követve visszajutunk Hellanikosig. A hellanikosi tudósításból Stephanosnál már úgyszólván csak a név maradt fenn. Valószínű azonban, hogy a címszó eredetileg lényegesen bővebb volt. Stephanos Ἐθνικά-ja ugyanis csak kivonatban maradt ránk és pedig mint határozottan megállapítható, több kivonatoló munkájának eredményeként.¹² Jelen formájában az Ἀμάδοκοι címszó a III. excerptum-típushoz tartozik: a népnéven kívül még földrajzi meghatározást: Σκυθικὸν ἔθνος és forrás-megjelölést: Ἑλλάνικος ἐν Σκυθικοῖς is tartalmaz. Eszerint az amadokokat Hellanikos Σκυθικά-jában mint Skythia egyik népét tárgyalta, ha tehát földrajzi és néprajzi helyzetüket megközelítőleg meg akarjuk határozni, meg kell kísérelnünk Hellanikos Skythikájának rekonstrukcióját.

¹¹ A címszó a II. excerptum-típushoz tartozik, lásd erre vonatkozólag Honigmann, RE II. R. VI. Hb. 2376.

¹² Honigmann, RE II. R. VI. Hb. 2374 skk.

Hellánikos Skythikájából Stephanos egy másik töredéket is megőrzött: 4 F 65 Steph. Byz. s. 'Αμύργιον · πεθίον Σακῶν · 'Ελλάνικος Σκυθικοῖς · τὸ ἐθνικὸν Ἀμύργιος, ὡς αὐτὸς φησιν. Ez a töredék szintén a III. excerptum-típushoz tartozik, eredeti formájában tehát a címszó nyilván lényegesen többet tartalmazott. Stephanos ebben a töredékben az ethnikont is Hellánikos alapján közli, valószínűnek tarthatjuk tehát, hogy az 'Αμαδόκοι címszóban is a népnévből képzett országnév Hellánikosból származik, csak itt a közvetlen ráutalás ὡς αὐτὸς φησιν elmaradt. Ezeknek a töredékeknek alapján jellemzőnek látszik Hellánikosra nézve az 'Αμαδόκιον, 'Αμύργιον típusú, néprnevekből képzett országnevek használata. Hogy ebben bizonyos sajátyságot láthatunk, bizonyítja a Symeon Etym. eljárása, amennyiben az 'Αμαδόκιον alakot 'Αμαδοκία-ra változtatja.

Hellánikos Skythikájából csak ez a két rövid töredék maradt fenn a mű címének idézésével. Ebből is megállapíthatjuk már, hogy Hellánikos Skythia keleti népeivel is foglalkozott, mert az 'Αμύργιοι népnév földrajzi helyét valahol az Aral-tótól keletre vagy délkeletre kereshetjük. Hogy azonban sokkal több népet ismert és tárgyalt ebben a művében, azt joggal feltehetjük Strabon két helye alapján. Az egyik helyen (XI 6, 2 = 4 F 185) Strabon a Káspi-tengertől nyugatra és keletre eső terület néprajzi viszonyait vázolva röviden ismerteti, hogy a régebbi írók milyen népeket sorolnak fel ezen a területen, azonban rögtön hozzáteszi, hogy ezek valami nagy hiteltre nem találtak διὰ τὴν τῶν συγγραφέων ἀπλότητα καὶ τὴν φιλομνηθίαν. Ezeknek az íróknak jellemzésére azután még a következőket mondja: ὁρῶντες γὰρ τοὺς φανερώς μυθογράφους εὐδοκιοῦντας ὠήθησαν καὶ αὐτοὶ παρέξεισθαι τὴν γραφὴν ἡδεῖαν, ἐὰν ἐν ἱστορίας σχήματι λέγωσιν, ἃ μηδέποτε εἶδον μήτε ἤκουσαν, ἢ οὐ παρά γε εἰδότες, σκοποῦντες δὲ αὐτὸ μόνον τοῦτο, ὅτι ἀκρόασιν ἡδεῖαν ἔχει καὶ θαυμαστήν. Ezért könnyebben lehet Hesiodosznak és Homerosnak vagy a tragikus költőknek hinni, mint Ktesiasnak, Herodotosnak, Hellánikosnak és más efféléknek, — fejezi be fejtegetését Strabon. Ezzel a fejtegetéssel Strabon Eratosthenes álláspontját adja vissza, aki csak a korszerű földrajzi anyagot vette figyelembe, a régebbi geographusok ennek ellentmondó adatait pedig mellőzte.¹³ A másik helyen Strabon egy Ilias-hellyel (B 856—7) kapcsolatban skeptisi Demetrios nyomán nyilatkozik élesen más írókkal együtt Hellánikusról is: XII 3, 21 = 4 F 186: οἱ μὲν μεταγράφουσιν (II. B 856) 'Αλαζώνων, οἱ δ' 'Αμαζώνων ποιοῦντες · τὸ δ' ἔξ 'Αλύβης ἔξ 'Αλόπης (ἢ) ἔξ 'Αλόβης τοὺς μὲν Σκύθας 'Αλιζώνας φάσκοντες ὑπὲρ τὸν Βορυσθένην καὶ Καλλιπίδας καὶ ἄλλα ὀνόματα, ἅπερ 'Ελλάνικός τε καὶ 'Ηρόδοτος καὶ Εὐδοξος κατεφλυάρησαν ἡμῶν... Kétségtelennek látszik tehát, hogy Hellánikos Skythikájában valószínűleg éppen Herodotost is erősen felhasználva¹⁴ egész csomó népet, mint az 'Αλιζώνες, Καλλιπίδες stb. sorolt fel. A fenti Strabon-hely (XII 3, 21) alapján valószínűleg ide kell vonnunk Hellánikosnak még egy töredékét. Strabon ugyanis itt úgylátszik arra céloz, hogy egyes írók a homerosi katalogus paphlagoniai 'Αλιζώνων-jával és ἔξ 'Αλύβης-ével hasonló skythiai nép- illetve helynevet állítottak szembe vagy azonosítottak. Ha tehát

¹³ Lásd Jacoby, jegyz. 4 F 185-höz; RE VIII 131.

¹⁴ Lásd Jacoby, jegyz. 4 F 186-hoz, RE VIII 106.

Hellánikos Skythikájában — mint ez a fenti Strabon-hely alapján valószínűnek látszik — foglalkozott az 'Αλιζώνες-szel Herodotost felhasználva, akkor valószínűnek tarthatjuk azt is, hogy az 'Αλύβη helynevet is megemlítette. Így helyesebbnek látszik, ha a 4 F 146 Steph. Byz. s. 'Αλύβη . . . 'Ελλάνικος δὲ φησιν λίμνην εἶναι Ποντικήν töredéket Jacobyval szemben a Troika helyett a Skythikába soroljuk. Alátámasztja ezt az is, hogy később egy hasonló nevű tóról hallunk a hyperboreusoknál: Bekk. Anecd. I 389, 9: 'Αλύβας-λίμνη λέγεται ἐν 'Υπερβορείοις. Ha Crusius feltevése,¹⁵ hogy ez a töredék abderai Hekataios Περί 'Υπερβορέων-jából származik, közelebbi bizonyítékok hiányában bizonytalan is marad,¹⁶ annyi kétségtelennek látszik, hogy ennek az adatnak az alapja csak egy skythikai 'Αλύβη λίμνη lehetett.

Az általános kép, amit a fentiek alapján alkothatunk, az, hogy Hellánikos Skythikájában Herodotost s valószínűleg — habár erre közvetlen bizonyítékunk nincsen — más régebbi forrásokat is, elsősorban Hekataioszt felhasználva részletesen foglalkozott mind európai, mind ázsiai Skythia népeivel. Hogy forrásain bizonyos mértékben túlmént s hogy mellettük újat is tudott nyújtani, mutatja az, hogy habár kutatásainak eredményét ἀπλάστως 'térkép nélkül' tette közzé, Agathemeros mégis felsorolja a geográfusok között (4 F 13). Azt bizonyítja ez is, hogy Hellánikos műve gazdag földrajzi és néprajzi anyagot tartalmazhatott.¹⁷

4.

Érdekes bepillantást enged ebbe az anyagba Hellánikos egyik egy Kr. u. II. századból származó papiruszon talált töredéke, amelyet szintén a Skythikába tartozónak tarthatunk¹⁸: 4 F 189 Pap. Ox. X. 1241 col. V. 2: [σιδήρ]α δὲ ὄπλα πρῶτος 'Ελλ[ά]ν[ι]κος κατασκευάσασθαι φησιν Σάνευον Σκυθῶν ὄντα βασιλέα. Hellánikosnak ez az adata, mely szerint vas fegyvereket először Saneunos, a szkíták királya készíttetett, mint erre már Jacoby és Rostowzew is rámutatott,¹⁹ összhangban áll azzal, amit a régi görögység a fémművesség eredetéről tudott. A görög hagyomány szerint a vas feltalálói a chalybok voltak. Ezt a Kaukázusban lakó népet viszont szkita törzsnek tartották. Ez úgy volt lehetséges, hogy az ógörög földrajzi világképben Európa és Ázsia határa a Phasis volt,²⁰ a Kaukázus Skythiába tartozott s Shythia összes népeit illetve az északi népeket általában szkítáknak nevezték.²¹ Így beszél Aischylos a szkita vasról [Σκύθη σιδήρῳ Sept. 817], így esik nála a Kaukázus, a 'vas szülőanyja' [σιδηρομήτορα Prom. 301] Skythiába. De legvilágosabban ezt az elképzelést az Aischylos és Apollonios Rhodios scholionok fejezik ki:

¹⁵ Lásd Roscher, Lex. gr.-r. Myth. II. 2826, 3 jegyz.

¹⁶ Lásd Jacoby, jegyz. 264 F 9—10-hez.

¹⁷ Ld. H. Berger, Geschichte der wissenschaftlichen Erdkunde der Griechen.² Leipzig 1903. 256; Jacoby, RE VIII 128 sk.

¹⁸ Erre gondolt már Jacoby is, FGrHist jegyz. 4 F 189-hez.

¹⁹ Jacoby, FGrHist jegyz. 4 F 189-hez; M. Rostowzew, Skythien und der Bosphorus. I. 22 sk.

²⁰ Jacoby, FGrHist jegyz. 1 F 195-höz.

²¹ Lásd Harmatta J., Forrástanulmányok Herodotos Skythikájához. Bp. 1941. 14.

schol. ad Prom. 301: σιδηρομήτορα] τὴν ἐργαζομένην τὸν σίδηρον . τὴν τῆς Σκυθίας Χαλυβικὴν γῆν, ἐν ἣ πρώτον ὁ σίδηρος εὔρηται. stb.²² — schol. ad Apoll. Rhod. II. 373: ...οἱ δὲ Χάλυβες ἔθνος Σκυθικὸν μετὰ τὸν Θερμῶδοντα, οἱ μέταλλα σιδήρου εὐρόντες μοχθοῦσι περὶ τὴν ἐργασίαν. stb.²³ Ez utóbbi hely az elképzelés minden részletét magában foglalja. Hellanikos adata tehát régi jó hagyományt őrzött meg s Rostowzew szerint, aki legutóbb foglalkozott ezzel a töredékkal, nagyon valószínű, hogy a Σάνευος nevet sem Hellanikos találta ki, hanem mögötte valóban egy történeti személyiség rejtőzik.²⁴

Valóban, ha a Σάνευος nevet közelebbről megvizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy nem kitalált, hanem minden valószínűség szerint eredeti szkita név. A Σάνευος alak mögött, figyelembe véve, hogy az *eu* diftongus más iráni nevek, mint például az aors Eunones Tac. Ann. 12, 15 = parth. Vonones, Βονώνης²⁵ ~ av. *vanana*- 'Sieger über —, Besieger, Überwinder' (Bartholomä AirWb 1354) átírásában is iráni *va*-t ad vissza, egy szkita **sānavana*- név rejtőzhetik. Ez a név olyanféle összetétel, mint az av. *drujim*. *vana*- 'die Drug besiegend, siegreich über die Welt der Drug' (AirWb 782) vagy az av. *haθra*. *vana*- 'der auf einen Schlag siegt' (AirWb 1763). A név második *-vana*- része tehát a *van*- 'superare' ige (AirWb 1350 skk.) származéka, az első *sāna*- rész pedig a következő iráni szóval vethető össze: szaka *sāna*- vagy *sāni*- 'Feind, feindlich', szogd *sān* 'Feind' (St. Konow SPAW 1935, 483). Igen fontos, hogy a szó megfelelőjét (ez kikerülte Konow figyelmét) az oszétben is megtaláljuk: dig. és ir. *son* 'Feind' (Miller-Freiman, Ossetisch-russisch-deutsches Wörterbuch. II. 1114) < **sān*.²⁶ Így mivel a szó az oszétben is megvan, az oszétnek a szkitával és származékával való kapcsolatát²⁷ figyelembe véve nyugodtan feltehetjük, hogy a szkitában is megvolt. A szkita **Sāna-vana*- név jelentése eszerint 'die Feinde besiegend, siegreich über die Feinde' s ez kitűnően illik a hagyomány szerint a vasfegyvereket feltaláló királyhoz. Valószínűleg egy ilyen vagy hasonló névnek hypokoristikonja az egy olbiai feliraton szereplő Σάναγος név is:²⁸ < **sānaγ*. A Σάνευος név tehát valóban nem Hellanikos kitalálása, hanem eredeti régi típusú szkita név. Ez a megállapítás azért fontos, mert így a Σάνευος név arra mutat, hogy Hellanikos nemcsak régi, hanem bennszülött szkita hagyományból merített. Ha a Herodotosnál megőrzött szkita mondákra gondolunk, nyugodtan feltehetjük, hogy a szkitáknak volt ilyen hagyományuk egy Σάνευος ~ *Sānavana* nevű királyukról, mint a vasfegyverek feltaláló-

²² Lásd még schol. ad Prom. 284, ad Sept. 727, 728, 814, 817, 941.

²³ Lásd még schol. ad Apoll. Rhod. I. 1321, 1323, II. 1005. Rostowzew, Skythien und der Bosporus. I. 23, 1—2. jegyz. figyelmét a fent idézett legfontosabb hely elkerülte.

²⁴ Skythien und der Bosporus. I. 23.

²⁵ Lásd K. Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde. III. 118, 1. jegyz.

²⁶ A szó az oszétben elavultnak látszik, kapcsolata eddig nem volt, a szaka és szogd szó előkerülése után azonban Miller—Freiman kérdőjelét mindenesetre nyugodtan elhagyhatjuk mellőle.

²⁷ Lásd M. Vasmer, Die Iranier in Südrussland. Leipzig 1923. 27 sk., RLV XII 242 sk.; P. Kretschmer, Glo. 24 (1936) 43.

²⁸ Lásd a nevet Vasmernél, Die Iranier in Südrussland. 50. Az ott Miller után idézett av. *sana*- 'Verwüstung, Vernichtung' szó az AirWb szerint nem létezik.

járól. Hogy aztán ez a Σάτυρος valóban történeti személyiség volt-e vagy sem, azt további fogódzópontok híján kétségtelenül eldönteni nehéz lenne. Neve, mint tiszta régi típusú iráni név mindenesetre sokkal régebb lehet a szkíta királyneveknek már Herodotosnál jelentkező újabb görög és thrák rétegénél.

5.

Kétségtelennek látszik tehát, hogy Hellanikos Skythikájában gazdag és sok vonatkozásban új néprajzi és földrajzi anyagot adott. Ezért kerülhetett bele, mint ἀνὴρ πολυίστωρ, Agathemerosnak Eratosthenesre visszamenő felsorolásában a geográfusok sorába (4 T 13) annak ellenére, hogy nem írt kifejezetten földrajzi munkákat és műveihez nem adott térképet.²⁹ Másrészt viszont nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt az antik hagyományt, amely Hellanikost φιλομαθία-ja miatt mint μυθικά τε καὶ πλασματικά πολλὰ íróját (ld. 4 T 29) a φανερώς μυθογράφοι-al állította egy sorba. Valóban, Hellanikos — mint egy töredékéből (4 F 187) tudjuk — Skythikájában részletesen foglalkozott a hyperboreusok mitikus népével, pedig ezt Herodotos alig egy-két évtizeddel előbb világosan kizárta a valóságban létező népek sorából és a mitosz keretébe szorította vissza (IV. 32). Mit jelent a mitikus népeknek ez az újraéledése Hellanikosnál?

Hellanikos, Herodotos és nagy elődjük, Hekataios, a görög mitosz fejlődésében három különböző fokot képviselnek. A Homeros utáni évszázadokban a görög mitosz előregedett.³⁰ A mitosznak mint a valóságra vonatkozó szimbólumnak a tudata eltűnt s így mint szimbólum jelentését elveszítette. Tovább élt mint forma, mint kép, de közte és a valóság közt szakadék keletkezett. A mitikus világot a jelennel a genealógia kapcsolta össze, ez azonban a mitoszt egyúttal egyszintre is hozta a jelen eseményeivel. Annyit jelent ez, hogy a mitosz most már történeti eseménynek számít, amelyet a mitikus világból kiszakadt emberi értelem a jelen valóságának lehetőségei és problémái szempontjából kritizálni és formálni kezd. Ezen a fokon áll a görög mitosz fejlődésében Hekataios. Szemében a mitoszok már csak a jelen valóságának lehetőségei szerint megítélhető történetek s ezért számára nevetségesek a régi genealógiák, amelyekben a mitoszok még eredeti „mitikus” vonásaikat megtartották. Azonban éppen az, hogy csak a mitikus formát törölte le a mitoszokról, anyagukat azonban megtartotta, világosan mutatja, hogy számára a mitikus világ még létező valóság volt. A mitikus világgal való kapcsolat ennek megfelelően benne szilárdan élt: családfáját maga is egy istenre vezette vissza (1 F 300). Ebből is kitűnik, hogy a genealógia mitosz anyaga milyen komoly valóságot jelent még számára.

A mitosz földrajzi keretének sorsa elválaszthatatlan a mitosztétől. Amikor a mitosz a jelen valóságának érvénye alá eső történet lett, földrajzi háttére is egyszintre került a valóságos földrajzi világgal. A kettő közt azonban ellentét is keletkezett s ennek áthidalására a mitosz világa a valóság földrajzi képének határai felé tolódik el, anélkül azonban, hogy a térbeli

²⁹ Lásd *Jacoby*, RE VIII 129.

³⁰ Lásd erre *K. Riezler*, *Parmenides*. 22 sk.

kapcsolat a kettő között megszakadna. Ennek a kapcsolatnak a megvalósítója műfajilag a periegesis. Hekataios magatartása a mitosz földrajzi képével szemben ugyanaz mint a mitosz történet-anyagával szemben. Periegesisében a valóban létező népek sorához hozzákapcsolta a mitikus népeket: a hyperboreusokat és a pygmaiosokat is és földrajzi képét a földet körülölelő mitikus ösfolyóval, az Okeanossal határolta el. Racionális kritikája természetesen ebben a munkájában is érvényesült, azonban Okeanos-képének ebből a teljesen mitikus jellegéből még a mitosz világával való kapcsolata szól hozzánk itt is.

Herodotos a mitikus világgal szétszakít minden kapcsolatot. Tisztán látja a mitosz és a valóság lényegének mély különbségét. Isten és ember között nála nincs genealógikus kapcsolat. Ezért ezen a ponton élesen szembe fordul Hekataiosszal, tudatosan szakít a mitosszal s ennek megfelelően tárgyalásában figyelmen kívül hagyja a mitikus időket. Ugyanígy elveti a mitosz földrajzi keretének a valóságos világgal való kapcsolatát is. Skythia leírásában a népek felsorolását az utolsó valóságos néppel, az issedonokkal határozottan lezárja és ezen a ponton, a mitosz és valóság határterületén ismét állást foglal Hekataiosszal szemben: a hyperboreusokról sem a szkíták sem szomszédaik nem tudnak semmit, azok tehát nem kapcsolhatók a valóságban létező népek sorához (IV 32). Az Okeanos — Hekataios számára még a földet körül folyó mitikus ösfolyam — szerint nem létezik: οὐ γάρ τινα ἔργῳ οἶδα ποταμὸν Ὠκεανὸν ἐόντα... (II 23). Herodotos a mitikus világból már teljesen kilép.³¹

Herodotosszal ellentétben Hellanikos műveinek anyagát a mitoszokból veszi s földrajzi világgépében is a valóságban létezők mellett egész csomó mitikus népet találunk. Mit jelent ez? Azt, hogy Hellanikos — mint Jacoby gondolja³² — valóban közvetlenül Hekataioshoz csatlakozik? A mitosz anyagának racionális átforgatását mindenestre megtaláljuk nála is. A Troika egyik fennmaradt töredékéből láthatjuk, hogy az Iliás μάχη παραποτάμιος Achilles-Skamander jelenetéből (II. XXI 233 skk.), amely Homerosnál az istenek erőinek csodálatos mérkőzése volt, teljesen racionalis történetet formált. Az Ida-hegységben akkor eső esett, ettől a Skamandros megáradt és elárasztotta a lapályos vidéket. Achilles, aki csapata élén haladt, belekerült az áradásba s félve, hogy valami baja esik, egy szilfára felmászott, a többiek pedig előre látva az árt, szétfutottak, ki hova tudott (4 F 28). A szilfa-motivum az egyetlen, ami ebben az Ilias elbeszéléséből megmaradt, de ez is egészen más funkcióban. Az Iliasban a szilfa-motivum epizódikus jellegű, Achilleust az istenek mentik meg az árban. Hellanikosnál viszont a szilfa veszi át teljesen az istenek szerepét. Teljesen racionalizált történet ez, amelyben nyoma sincs már mitikus vonásoknak. Ugyanezt látjuk a Troika egy másik töredékében is, amely Troia elfoglalását és Aineias megmenekülését mondja el. Az ellenség által meglepett városban csak Aineias nem veszti el a fejét, hanem csapatával megszállja az akropolist. Mivel azonban látja,

³¹ Hekataiosnak és Herodotosnak a mitoszhoz való viszonyára ld. *Harmatta*, *Forrástanulmányok Herodotos Skythikájához*. 22 skk., 30 skk.

³² RE VIII 150.

hogy a várost már nem lehet tartani, a haditaktika szabályai szerint rendezett visszavonulást hajt végre az Ida-hegység legjobban védhető részére. Katonai fedezettel előreküldi az asszonyokat, öregeket, gyerekeket, maga pedig egy erős részleget utóvédnek visszatartva, közben feltartja az ellenséget. Mikor aztán már az ellenség megmássza a falakat, elhagyja az akropolist és zárt rendben visszavonul az utóvéddel is az Idára. Erős állásában nem támadják meg az achaiok, hanem megegyezést kínálnak: Aineias feladja állásait, viszont szabadon elvonulhat embereivel és értékeivel (4 F 31). Valóban, ha ezt a történetet olvassuk, azt hihetjük, hogy a peloponneszosi háború egyik eseménye játszódik le előttünk.³³ Feltűnik azonban Hellanikos elbeszélésének egy részlete. A történet a következő bevezetéssel kezdődik: Ἰλίου κρατηθέντος ὑπ' Ἀχαιῶν, εἴτε τοῦ δουρείου ἵππου τῇ ἀπάτῃ, ὡς Ὀμήρῳ πεποιῆται, εἴτε τῇ προδοσίαι τῶν Ἀντηνωριδῶν εἴτε ἄλλως πως... Hellanikos tehát a hagyomány által nyújtott változatok között nem döntött, hanem mint lehetőségek közt a választást szabadon hagyta. Ez az eljárása érdekes ellentétben áll Hekataiosszal és Herodotosszal. Hekataios szemében a mitikus hagyománynak ezek a lehetőségei nem léteznek. Számára csak egy valóság van, az amit valószínűnek tart: τάδε γράφω, ὡς μοι δοκεῖ ἀληθῆα εἶναι — mondja műve bevezetésében. Ezzel szemben Herodotos nem becsüli le a különböző forrásokból származó adatokat. Amit az ὄψις vagy ἀκοή útján megtudott, nem veti el fölünyesen, nem is alakítja át önkényesen a saját véleménye szerint, hanem kelkiismeretesen ismerteti, mérlegeli s próbálja magyarázni. Viszont azért a különféle lehetőségeket nem hagyja egymás mellett szabadon fennállni, hanem választ közöttük és megmondja melyiket tartja legvalószínűbbnek. Mikor a szkiták eredetéről szóló különféle elbeszéléseket ismerteti, az utolsónál megjegyzi: ἔστι δὲ καὶ ἄλλος λόγος ἔχων ὧδε, τῷ μάλιστα λεγόμενῳ αὐτὸς πρόσκειμαι (IV 11).

Hellanikosnak ebben a magatartásában tehát lényeges különbséget láthatunk Hekataiosszal és Herodotosszal szemben. S ez a mitikus anyag lehetőségeivel való játék nem egyedülálló jelenség nála. Egy másik szószerint fennmaradt töredékéből látjuk, hogyan alakította át az Apollonnak és Poseidonnak Laomedonnál töltött szolgálatáról szóló mítoszt. A mítosz régebbi formája szerint Apollon és Poseidon Zeus parancsára büntetésből mentek szolgálni Laomedonhoz. Mi lesz ebből Hellanikosnál: ...λέγεται Ποσειδῶν καὶ Ἀπόλλωνα δουλεῦσαι Λαομέδωντι, ὅτι ὕβριστής ἦν περὶ αὐτοῦ. λέγονται μὲν) οὖν ἀνδράσιν εἰδόμενοι, ἐπὶ μισθῷ, εἴτε ἄρα ἀποδώσει εἴτε καὶ οὐ, τεῖχος... τειχίσαι... (4 F 26a). Láthatjuk, ebben az elbeszélésben Hellanikos nem törődik a racionalizálással: a halhatatlan istenek halandó emberhez mennek szolgálni — ez aztán igazán nem felel meg a mindenfelülemelkedő ész követelményeinek. Viszont nincs ebben semmi ragaszkodás az eredeti mítoszhoz sem: a próbáratevés mitovuma a régi mítosz értelmét teljesen átalakítja. Szemmelláthatólag nem Poseidon, Apollon és Laomedon története fontos itt Hellanikos számára, hanem az, hogy egy gőgös embert próbára tesznek, vajjon megadja-e a kialakított bért vagy nem... A δίκαιον problémája csillan meg ebben a történetben mitikusnak látszó köntösben.

³³ Jacoby, RE VIII 120.

A racionalizálásra való törekvés hiányát látjuk Hellanikos más töredékeiben is, különösen, ha azokat Hekataiosszal összehasonlítjuk. Hekataios nem hitt abban, hogy Aigyptosnak 50 gyermeke lett volna mint Hesiodos állítja, szerinte még húsz se igen lehetett (1 F 19). Hellanikos szerint Priamosnak 56 gyermeke volt, több mint Homerosnál (4 F 141). Herakles Geryoneskalandját Hekataios úgy próbálta az értelem számára elfogadhatóvá tenni, hogy szerinte Geryones nem a távoli Iberia, hanem Amprakia királya volt (1 F 26). Hellanikosnál Herakles Geryones teheneit messziről, Itálián, sőt Sikelián keresztül hajtja hazafelé (4 F 111).

Hellanikosnak a mitosszal szemben való magatartásában tehát érdekes kettősséget figyelhetünk meg. A mitosz anyagát Hekataioshoz hasonlóan felhasználja, e tekintetben tehát szemben áll Herodotosszal. Azonban semmi nyomát nem találjuk annak, hogy a mitikus világgal összetartozónak érezte volna magát. A mitoszokat néha racionalizálja mint Hekataios, más esetben azonban egyáltalán nem törődik a racionalizálással. Szívesen felhasználja a mitosz nyújtotta lehetőségeket, tehát számára nem az a fontos, hogy a mitosz ἀληθὴς λόγος legyen. Így nem is annyira racionalizálásról beszélhetünk vele kapcsolatban, mert a mitosz racionalizálása nála szemmel láthatólag nem öncélú, hanem a mitosz belső átformálásáról. Hellanikos számára a mitosz már formává válik, kifejezései lehetőséggé, amelybe történet eredet, tanulság öltöztethető. A görög mitosz fejlődésének Platon előtti utolsó fejezete ez.

Hellanikos kettősnek látszó magatartása a mitosszal szemben tehát mint egy bizonyos szellemi magatartás eredménye érthető. Hekataios, habár a mitoszokat az emberi értelem követelményei szerint racionalizálta, még elszakíthatatlan kapcsok fűzték a mitikus világhoz. Herodotos számára a mitikus és a valóságos világ már visszahozhatatlanul kettészakadt. Azonban az, hogy a mitikus világnak ezt a másszerűségét ilyen élesen érezte és látta, arra mutat, hogy a mitosznak — még ha elutasította is — mint a valósággal ellentétes másszerű szemléletnek világában még helye volt. Hellanikos számára mindez nem probléma többé. A mitosz megszűnt világvalóság vagy annak antipolusa lenni. Ami belőle megmaradt: forma, jelképek, amelyeket fel lehet használni, mint kifejezési lehetőségeket. A μῦθος most már mint szimbolikus kifejezési forma a λόγος mellé társult eszközeül az emberi értelemnek. Ezzel a szofisztikához jutottunk el.

6.

A hyperboreusok megjelenése Hellanikosnál szintén ebben az összefüggésben érthető. Apollon mitikus népe mint a δικαιοσύνη távoli képe jelenik meg nála: 4 F 187b Clem. Alex. Strom. I 15, 72, ὅτι τοὺς δὲ Ὑπερβορέους Ἑλλάνικος ὑπὲρ τὰ Ῥιπαῖα ὅρη οἰκεῖν ἰστορεῖ. διδάσκεισθαι δὲ αὐτοὺς δικαιοσύνην μὴ κρεοφαγοῦντας, ἀλλ' ἀκροδρῦοις χρωμένους. Feltűnő, hogy Hellanikosnál a hyperboreusok leírása egészen új vonásokkal bővült. Ezek a vonások élénken emlékeztetnek arra a leírásra, amelyet Herodotos egy másik északi népről, az argempaiokról adott: Ζῶντες δὲ ἀπὸ δενδρέων... τοὺτους οὐδεὶς ἀδικεῖ ἀνθρώπων (ἰοὶ γάρ λεγόνται εἶναι), οὐδὲ τι ἀρήιον ὄπλον ἐκτέαται

(IV 23). Az argempaioknak a hyperboreusokhoz való hasonlósága Plinius számára is nyilvánvaló: Arimphaeos... haut dissimilem Hyperboreis gentem (NH VI 34). Nagyon valószínű tehát, hogy Hellanikos a hyperboreusok leírásának ezeket az elemeit Herodotosnak az argempaiokról szóló tudósításából vette át.³⁴

Hogy a hyperboreusok Hellanikosnál az argempaiokhoz hasonló vonásokat vehettek fel, csak úgy volt lehetséges, hogy számára ezek a távoli északi népek bizonyos mértékben összeolvadtak és egymáshoz hasonlókká váltak. Valóban ennek a jelenségnek a Hellanikos korabeli irodalomban is találjuk nyomát. Egy Stephanos Byzantiosnál fennmaradt idézet szerint Antimachos, aki valószínűleg kortársa volt Hellanikosnak,³⁵ a hyperboreusokat egy másik mesés északi néppel, az arimasposokkal azonosította: Steph. Byz. s. v. Ὑπερβόρειοι... Ἀντίμαχος τοὺς αὐτοὺς φησὶν εἶναι τοῖς Ἀριμασποῖς.³⁶ Crusius feltevése szerint Antimachos Thebaisában a delphii jóshellyel kapcsolatban említhette meg a hyperboreusokat.³⁷ Ennek alapja azonban csak Welckernek egy másik feltevése, amely szerint a hyperboreusok a homerosi Ἐπίγονοι-ban is a delphii jóshellyel kapcsolatban szerepeltek volna. Ezzel szemben azonban megállapítható, hogy a Thebaisban a fennmaradt töredékek alapján ítélve (Kinkel EGF 274–295) nem igen látszik megfelelő összefüggés a hyperboreusok és főleg az arimasposok szerepeltetésére. Ellenben nagyon könnyen beállítható a hyperboreusok és arimasposok említése Antimachos másik munkájának, a Lydenek a keretébe. A Lyde lírikus és epikus elemekből álló elégikus költemény volt, amelyben Antimachos kedvesének halálát siratva a héroikus kor hasonló tragikus történeteinek elbeszélésében keresett vigasztalást.³⁸ A fennmaradt töredékek tanúsága szerint igen részletesen foglalkozott többek közt Iason és az Argonauták történetével (fr. 7–13 Bergk). Ebbe az összefüggésbe: az Argonauták útjának leírásába a hyperboreusok = arimasposok megemlítése kitűnően beleilleszthető. Egyik töredékből következően (fr. 12) Antimachos szerint az Argonauták kihajóztak (a Phasison keresztül) az Okeanosra s azon jutottak el Libyába, ahonnan aztán szárazföldi úton tértek vissza a földközi tengerre. Ezen útjukban az Okeanos északi részén érinteniök kellett a hyperboreusokat és az arimasposokat is. Valóban, úgylátszik, mintha ennek a feltett antimachosi Argonauta-útleírás részletnek nyomára akadnánk Steph. Byz.-nál. Itt az *Ἐδεργέται* című szöveg alatt a következőket találjuk: Σκυθικὸν ἔθνος, Στράβων. ὁ καὶ Ἀριμασποὶ ἐλέγετο. ἐκεῖ γὰρ τῶν ἐπὶ τῆς Ἀργεῖος χειμῶνος πνεύσαντος διασωθῆναι τὸ σκάφος καὶ οὕτως κληθῆναι. Ebben az excerptumban két világosan szétválasztható elemet láthatunk. Az egyik Strabonból, a másik pedig egy Argonautikából származik. Strabon XV 2, 10 (p. 724) említi ezt a népet: εἶτ' ἐκ Δραγγῶν ἐπὶ τε τοὺς Εὐεργέτας ἦκεν (sc. Ἀλέξανδρος), οὓς ὁ Κύρος οὕτως ὠνόμασε... Strabon tudósításából iráni hagyomány

³⁴ Jacoby, jegyz. 4 F 187-hez.

³⁵ Wentzel, RE I. 2434.

³⁶ Lásd Crusius: Roscher, Lex. gr.-r. Myth. II. 2806. Meineke Ἀντίμαχος: Καλλιμαχος konjekturájáról ld. Crusius i. h. 2. jegyz.

³⁷ i. h.

³⁸ E. Rohde, Der griechische Roman und seine Vorläufer. 77 sk.; Wentzel i. h.

csillan elő a jellegzetes perzsa εὐεργεία, ἀγαθοεργία fogalommal,³⁹ ettől azonban teljesen független az Argo-részlet. Ez egy olyan Argonautikából származhatik, amely szerint az argonauták a Phasison keresztül kihajóztak az Okeanosra s ott egy viharból az arimasposok segítségével menekültek meg, akiket ezért Εὐεργέται — „Jótevők”-nek neveztek el. Az arimasposoknak mint jóságos, segítő népnek ez a beállítása közvetlenül a hyperboreusok mellé állítja őket. Nagyon valószínűnek látszik tehát, hogy ez az excerptum egybetartozik Antimachosnak a Stephanos Byz.-nál a Ὑπερβόρειοι-cím-szóban fennmaradt másik töredékével s csak az Εὐεργέται elnevezés miatt került a késői grammatikai irodalomban szerves összefüggéséből kiszakítva az Εὐεργέται címszó alá. Ez egyúttal megmagyarázná azt is, hogy miért hiányzik — habár a címszó Stephanosnál a IV. excerptum-típusba tartozik — a forrás megjelölése. E szerint tehát feltehetjük, hogy Antimachosnál az arimasposok az argonauták okeanosi útjával kapcsolatban szerepeltek mint jótevő, segítő, ideális nép s a költő a hyperboreusokkal azonosította őket. Antimachos a későbbi irodalomban a stoikus Aristonnál mint nevelői gondolatokat tartalmazó költemények írója jelenik meg:⁴⁰ ... τῶν Ἀν[τιμάχου] ἐροῦμεν τιν[α π]αιδευτικὰς διανοίας περιέχειν (Philodem. περὶ ποιημ. XIV 29—31 Jensen). Nagyon valószínűnek látszik ebből, hogy a mítosz fejlődésében Antimachos is a szofisztika álláspontját képviselte, tehát szellemileg sem állt messze Hellanikostól.

A távoli mesés északi népeknek ezt az összeolvadását elősegítette az is, hogy az ion geográfusok a Pontus felett lakó népeket, a legészakibbakat is — Herodotos kivételével — közös néven szkitáknak hívták.⁴¹ A szkiták pedig a görögök számára a legrégebb időktől kezdve a távoli, ideális, igazságos, hús helyett tejfel táplálkozó nép voltak:⁴² ... τοῦτοις αὐτόματος ἡ γῆ φύει βοτάνας, ζῶον δὲ οὐδὲν ἐσθίουσιν — mondja a szkitákkal azonosított homeroszi Ἄβριοι-ról az Ilias egy scholionja.⁴³ Ez a kép egészen közel áll Hellanikos igazságos, húst nem evő hyperboreusaihoz. Könnyen érthető tehát, ha Hellanikosnál a hyperboreusok és más északi népek erősen összeolvadtak és közös ideális vonásokat vettek fel.

7.

Mi lehetett az amadokok földrajzi és néprajzi helyzete Hellanikos Skythikájában? A görög földrajzi irodalomban Hekataiosztól kezdve ismert az a módszer, hogy a földrajzilag leírt területek népeit a tengerparttól a folyók között a szárazföld belseje felé haladó sávokban sorolják fel.⁴⁴ Ez az eljárás az egyes népek helyét kartografikusan — szinte azt mondhatnánk geometrikusan — határozza meg. Ezt a módszert követte Hellanikos elődei közül Herodotos is Skythia-leírásában. Hellanikos fennmaradt töredékei közül

³⁹ E. Herzfeld, *Altpersische Inschriften*. 195.

⁴⁰ Lásd Chr. Jensen, *Philodemos über die Gedichte*. 134.

⁴¹ Lásd Harmatta, *Forrástanulmányok Herodotos Skythikájához*. 47 sk.

⁴² Lásd A. Riese, *Die Idealisierung der Naturvölker des Nordens*. 8 skk.

⁴³ Latysev, *Scythica et Caucasica*. I. 33.

⁴⁴ Lásd Harmatta, *Forrástanulmányok Herodotos Skythikájához*. 15.

több arra mutat, hogy ő is ezzel az eljárással határozta meg az egyes népek földrajzi helyzetét. Egyik szószerinti idézetben fennmaradt töredéképen például így határozza meg két nép helyzetét: Βόσπορον διαπλεύσαντι Σίνδοι, ἔνω δὲ τούτων Μαιῶται Σκύθαι (4 F 69). Egy másik töredékében pedig a felsorolt népekből már egész sávot találunk (4 F 70). Nagyon valószínűnek tarthatjuk tehát, hogy Hellanikosnál az amadokok földrajzi helyzete is ilyen módon kartografikusan-geometrikusan meg volt határozva.

Az Ἀμαδοκοί népnévét nem ismeri sem Herodotos sem Hekataios, Hellanikos adata tehát nyilvánvalóan új értesülésen alapszik. Ezek szerint az amadokok népe csak a Kr. e. V. század végén vált ismeretessé. Hogy Hellanikos Skythiára vonatkozóan új értesüléseket szerzett, nem meglepő. Ugyanezt láttuk már a vaskorúak feltalálásáról szóló szkita monda esetében is. De milyen forrásból és milyen úton jutott el ennek az új népnek az ismerete Hellanikoshoz? Alig képzelhető el, hogy e név mögött egy új szkita törzs vagy törzsi alakulás rejtőznék. A szkita uralom ebben az időben még hatalmának tetőpontján állott, új politikai alakulásokat vagy rétegződéseket tehát nem tehetünk fel. Így az Ἀμαδοκοί népnév forrását más irányban kell keresnünk. A Kr. e. V. században a Pontusvidék kereskedelmének egyik legfontosabb gócpontja Olbia volt. Két kereskedelmi út indult ki innét: az egyik észak felé a Dnyeper mellett, a másik keletnek, majd a Don és a Volga folyását követve északkelet és észak felé.⁴⁵ Ilyen két fontos kereskedelmi útvonal találkozó pontjában könnyen lehetett távoli népekről és szokásaikról értesítéseket szerezni. A szkítákról és szomszédaikról szóló tudósításait Herodotos is Olbiában szerzett értesülései alapján írta.⁴⁶

A Dnyeper mellett észak felé haladó közvetlen kereskedelem nem mehetett nagyon messzire. Láthatjuk ezt abból, hogy Herodotos a Dnyeper felső folyását és forrásvidékét nem ismeri⁴⁷ s továbbá, hogy ezen a területen egy új népről sem szerzett tudomást. Skythia északi határnépei Herodotosnál a neurok, androphagok és melanchlainok, ugyanezeket azonban megtaláljuk már Hekataiosnál is,⁴⁸ kétségtelen tehát, hogy a dnyeperi kereskedelem útján új nép nem vált Herodotos számára ismeretessé. Így teljesen valószínűtlennek látszik az, hogy az amadokok népéről Hellanikos ezen az úton szerzett volna tudomást. Következésképp tehát erre a területre az amadokokat Hellenikoszál földrajzilag nem helyezhetjük.

Herodotos és Hellanikos korának földrajzi látóköre azonban egy más irányban jelentősen kitágult. A szkita hatalom szilárdsága lehetővé tette, hogy a pontuszi görög városokból kiindulva az Olbiából a Volga felé vezető kereskedelmi útvonalon görög és szkita kereskedők messze behatoljanak a kontinens belsejébe. Herodotos meg is őrizte ennek a kereskedelmi útnak a leírását, amely Olbiából kiindulva a Közép-Uralba vagy még azon is túl vezetett.⁴⁹ Ezek a görög-szkita kereskedők hoztak először hírt egy csomó,

⁴⁵ Ebert, Südrussland im Altertum. 188.

⁴⁶ Jacoby, RE II SpBd. 257.

⁴⁷ O. Genest, Osteuropäische Verhältnisse bei Herodot. Progr. Quedlinburg 1882/83. 17.

⁴⁸ Harmatta, Forrástanulmányok Herodotos Skythikájához. 30.

⁴⁹ R. Hennig, Klio 28 (1935) 246 sk.

addig ismeretlen északi népről Herodotosnak.⁵⁰ Nagyon valószínű, hogy új értesüléseket Hellanikos is csak ezen az úton szerezhetett. Az útvonal ismeretét nála, aki Skythikájában Herodotost erősen felhasználta, természetnek kell vennünk. Mivel az útvonal elején lakó népeket, mint a szkítákat, sauromatákat, gelonokat már Hekataios is jól ismerte⁵¹, új népek megismerésével épúgy mint Herodotos esetében, Hellanikosnál is csak az útvonal második felén, az Ural vidékén számolhatunk. Az amadokok népe tehát valószínűleg azon a vidéken élt, ahová a Herodotosnál feltűnő új északi népeket: a jyrkákat, thyssagetákat, argempaiokat helyezhetjük. Ebben az esetben feltehetjük, hogy Hellanikosnál ők is a hyperboreusokhoz hasonló, idealizált népek csoportjába tartoztak.

Harmatta János

MÍTOSZ ÉS MŰ

— Sophoklés *Antigonéje* —

A remekmű készsége. Ott áll könyvszekrényünkben, vagy keretben a falon, vagy kőbe vésve, kótákba sűrítve, emberi életekből történetté, példakká magasodva mindenütt és várja, hogy megközelítsük. Nyájasan áll, de fenyegetően is: várja, hogy hozzányúljunk, sőt hív magához, de az utat, amelyen megközelítjük, minden egyes esetben nekünk magunknak kell megtennünk. Ez alól a remekmű nem ment fel, de a fáradságért — mely pedig már önmagában is gyönyörűsége — sokszorosan kárpótol. Mert nemcsak önmagát adja munkánk jutalmául, hanem mikor végre a miénk lesz — a tevékenyen olvasóé, a mohón hallgatóé, a cselekvően szemlélőé — akkor ez a cél megrázkódi és eszközzé is válik, átveszi tőlünk a munkát és most már ő dolgozik helyettünk, vezető lesz, függönyöket lebbent föl, ha már egyszer a függönyt föllebbentettük előtte, és immár saját szárnya erejével visz bennünket is repülésre új célok felé.

Ezt teszi az „Antigoné” is, Sophoklés remekműve: ha már megismerjük a tragédia személyeinek az „Antigoné” kezdetéig lepergett történetét, ha megismertük már Sophoklés működésének előzményeit a görög szellem történetében, akkor ez a színjáték kalauzunkká válik és elvezet ahhoz, ami a saját mélyén rejtőzik — magához a történethez.

Azt mondom: rejtőzik. De nyílt rejtőzés ez, sőt hivalkodó. „eléd állok és mégis meg kell hogy találjal — így szól hozzánk a történet —, mert nem elég megismerned engem, *rá*m kell ismerned!” És valóban: csak ha már a történet segítségével megértettük a tragédiát, akkor értjük meg a tragédián keresztül magának e történetnek örök érvényességét, és jelentőségét.

Az „Antigoné”-nak a mítosz időrendjében előzménye az „Oidipus király” és az „Oidipus Kolonosban”. Mi történik ezekben? Az apja akarata ellenére megszületett Oidipus élete felett jóslat lebeg: apját meg fogja ölni

⁵⁰ Harmatta, Forrástanulmányok Herodotos Skythikájához. 32.

⁵¹ Harmatta, i. m. 23.

és anyját feleségül fogja venni. Menekül e végzet elől, de éppen menekülésével teljesedéshez segíti. Ezután kiszúrja saját szemét és leányának, Antigonének vezetésével számkivetésbe indul. Bolyongása végén az athéni Kolónosban talál örök nyugalmat. De mire őt ott elnyeli a föld, addigra két fia, Eteoklés és Polyneikés között Thébai városáért már küzdelem folyik. Ez a két testvér nem sokkal később egymás kezétől, párviadalban, pusztul el. Thébai új királya Kreón lesz, Oidipus özvegyének és anyjának, Iokasténak testvére. Ő úgy rendelkezik, hogy Eteoklést, aki a város védelmében esett el, díszesen és tisztelettel temessék el, de a támadó Polyneikést hagyják temetetlenül, madarak és kutyák zsákmányául. S aki a tilalmat megszegi, halállal bünhődik. Ez az új király új törvénye. Kihirdetésekor kezdődik az „Antigoné” cselekménye. A törvény Antigonét is kötelezni akarja. De Antigoné nem lehet kegyetlen Polyneikésszel szemben, aki neki éppúgy testvére, mint Eteoklés. Tudja, mi vár rá, mégis eltemeti a holtat. És ezzel az élőnek szolgál. Mert a keresztény üdvözülése nem függ attól, mi történik a földön maradt holttestével, de az antik vallás szerint a lélek csak akkor juthat el alvilági rendeltetési helyére, ha elhagyott testének a földön a végtisztességet megadják. Kreón Antigonét sziklaüregbe zárátja, hogy ott pusztuljon el; a leány fölakasztja magát, vőlegénye: Haimón, aki a zsarnok királynak, Kreónnak fia, a leány holtteste mellett öngyilkos lesz, Haimón anyja, Kreón felesége, mikor ezt hírül adják neki, fia után megy a halálba és Kreón így veszi el büntetését, hogy egyedül marad, „céltalan életű”-nek tudja magát és végre kinyílik a szeme: látja, hogy mindezért senki mást nem okolhat, csak önmagát.

Ez, előzményeivel együtt, az „Antigoné” tartalma. És ha most e mellé emlékezetünkbe idézzük Sophoklés működésének előzményeit: azt, hogy hogyan segítette az athéni demokrácia és az ebben a demokráciában egyre erősebb — de sohasem komoly ellenállás nélkül megvalósítható — érvelési szabadság a tragédia-játszást mint vallásos tevékenységet ahhoz, hogy a mindennapi életben példaadó és tanácsadó szerepet is töltsön be, akkor világos lesz, hogy itt azért született remekmű, mert hatalmas és zavartalan formai fejlődést betetőző drámaíró, Sophoklés, és kezdettől fogva történetké bomlani óhajtó és azután már történetként formába kívánczoló emberi kérdés: az Antigoné kérdése találkozott egymással.

A remekműveknek pedig nem az a sajátosságuk, hogy egy-egy kérdést megoldanak, hanem az, hogy elevenen tartják azokat. Hogy mindig új és új megoldási kísérletre buzdítanak bennünket. A mítosz, Antigoné mítosza, éppúgy szövegelőtti műalkotásnak tekinthető, mint magának a tragédiának a formája, mint az a forma-igény, melyet Sophoklés — bármilyen mítosszal foglalkozó tragédiára vonatkozólag — önmagával szemben megépített és felállított. A forma mítosszal óhajtott megtelni, a mítosz formába kívánczolt, de meg is teremti a maga formáját; nem kétséges, hogy kettejük találkozásában, abban, ahogyan ez a két szövegelőtti műalkotás egymást alakítja, melyiké a döntő szerep.

Kézelfogható példát szeretnék mutatni. Freud Zsigmond az „Oidipus király” örök megrendítő hatását vizsgálva, eltűnődött: mi oka lehet annak, hogy sok olyan tragédiának, melyet céltudatosan szinte kísérletül, az „Oidipus király”-ból elvont dráma-elméletek szabályainak szigorú betartásával

alkottak, sohasem támadt a mindenkori közönségre az „Oidipus király”-éhoz akárcsak hasonlítható hatása sem. Ekkor vetődött föl benne a kérdés: a döbbenetes hatásnak, melyet az „Oidipus király” mindenkor elér, talán az az oka, hogy maga a történet közvetlenül olyan emberi ösztöntartalmat mutat föl, melyre mindenki minden egyes esetben rezonálni fog.¹ Bátran kimondhatjuk: a mítosz mindig ezt teszi. S azonos mítoszok azért keletkezhetnek egymástól függetlenül, egymástól távolfekvő területeken, más-más nevű, de azonos jellegű szereplőkkel, mert alapjuk egy és ugyanaz: állandóan ismétlődő emberi élethelyzetek, vágyak és összeomlások felmutatása.

Ez az Antigoné is. Sophoklés főlényes és áhítatos művészete az Antigoné-mítoszt, mely mint remekmű-lehetőség kezdettől fogva a tragédia színpada fölött lebegett, végérvényesen megfogalmazta: vagyis úgy foglalta egybe mindazt, ami az Antigoné-mítosznak lényeges tartozéka, hogy az a maga bonyolult egyszerűségében, tömören és sokoldalúan továbbra is különböző értelmezésekre adjon lehetőséget — de egyszerre mindegyikre! —, legbenső fényes magva azonban minden szövedéken átvilágítson. Mert egyképen igaz az, amit Hegel mond: hogy „az „Antigoné” erkölcsi hatalmak küzdelmének tragédiája”, és az, amivel erre Kerényi Károly válaszol: hogy Antigoné kényszerű szerepe a megzavart egyensúly helyreállítása, minthogy Kreón az istenvilágnak — az „also” és „felső” hatalmaknak — egyensúlyát az egyik irányban megzavarta.² Igaz az, hogy Kreón, a „tragikumtalan ember”, ahogyan Karl Reinhardt nevezi,³ korlátolt és önmaga előtt színelő, tehát eleve elbukottnak tekinthető; igaz az, hogy Antigoné helyzete problémát vet fel, de az is igaz, hogy csak számunkra, mert ő maga elszánt, megfontolt és következetes. Nem lényegtelen az sem, amit ez a mítosz is felmutat, hogy azok, akik egymás vesztét okozzák, milyen szétválaszthatatlanul egybefonódottak: a sokszoros rokonság, kapcsolatok és érzelmek végzetes szövedéke ezt példázza. „Boldogok — sóhajt fel a thébai vének kara —, kiket nem látogat meg életükben sorscsapás, — mert akiknek Isten rázta meg a palotáját, — nemzedékről-nemzedékre kúszik házukban a romlás, — mint hullám a tengeren . . .” De mind e tanulság és intő példa fölé egyetlen, *önmagában megindító* kép magasodik: a fiatalon halálba induló képe. Ez az, ami mindenkor megragad. A mítosz elmondja tömören és gazdagon, mi minden előzi meg ezt az ifjan pusztulást és mi minden következik utána, de mint termőfölddel töltött cserép fölött gyengéd szárán a virág, úgy hajladozik Antigoné megható alakja mind e történés fölött. Ebből nőtt ki, de ettől függetlenül is megindít. Megindítja a legkeményebbet, a legelszántabb hőst is, magát Antigonét! „Ő sír, ó nászszoba”, — mondja, mikor a halálba indul. A sír és nászszoba kapuja egymás mellett, vagy még inkább egymás *helyett*, egymással egybeolvadva — ez adja Antigoné alakjának, minden erkölcsi küzdelemtől függetlenül is, tragikus hátterét. Így lesz Antigoné, az egyszer megjelenő, mindenkor érvényes példa, válasznál többet mondó kérdés, önmagának jelképe.

¹ Freud: Álomfejtés. Ford. Hollós J., Budapest, é. n. 196—7 l.

² Kerényi Károly: Az örök Antigone. Különlenyomat az „Athenaeum” 1934. évi 1—3. füzetéből. 5. l.

³ Karl Reinhardt: Sophoklés.

A jelképek pedig új és új jelképeket tudnak tükrözni. Az, hogy Antigoné alakja egybeolvad Persephoné-ével, illetőleg, hogy — mint erre Kerényi Károly figyelmeztet — Persephoné figurájának egyik értelmét hangsúlyozza⁴, megint csak a végtelenül démonikus erőket bájosan emberi arányú formába kényszerítő görög szellem gazdagságáról tanúskodik, s a lényeges tartalommal előlélő háttér mögött lehelkedő új és hasonló jövőjű háttérket sejtet.

A mítoszt megvalósító tragédia minden egyes mondata kapu, mely mögött az egész mítosz áll. A remekmű, mint valami mesebeli kastély, egymást tükröző építőkövekből épült. Az új magyar „Antigoné” nagytudású fordítója, Trencsényi-Waldapfel Imre, az az ókortudós, aki tanulmányaiban az egymástól térben és időben távolfekvő, de egymással mégis szorosan összefüggő problémák egybelátójának és együttes megoldójának bizonyult, jól tudta, milyen feladatot vállalt, mikor Sophoklést tolmácsolta. A szavak háttéréről nem mondott le, ezért oldotta meg feladatát gyönyörűen, ezért lett az ő magyar Antigonéja út, mely nemcsak a sophoklési tragédiához vezet, hanem mindahhoz, amit számunkra Sophoklés jelent.⁵

Sophoklés pedig nem pusztán az ötödik század drámaíróját jelenti számunkra, hanem — mint minden nagy alkotó — az időfelettien emberinek megszólaltatását, illetőleg ennek olyan lerögzítését, amely nagyszerűsége és teljessége folytán, e lerögzítés után végkép az ő nevével forr össze. Távolsági, de kínálkozó példát említek: Don Juan alakja és története évszázadokon keresztül számtalan változatban foglalkoztatta az alkotókat és az olvasó, vagy színházlátogató közönséget. Mozart műve egybefogta mindazt, ami a különböző változatokban lényeges volt, s elhagyott minden lényegtelen — mint ahogyan a típushoz tartozó egyes emberek egymásrafotografált arcképein előtűnnek a jellemző, elmosódnak a nem lényeges vonások. Így lett Mozart operája nem pusztán egyik Don Juanról szóló mű, hanem a Don Juan-történet — meg is indult nyomában áradása az új változatoknak, melyek mindegyike éppúgy belőle ered, mint ahogyan az előtte születettek bele torkolltak. Ugyanez történt Antigoné alakjával és az Antigoné-történettel Sophoklésnél.

Két kérdést kell még fölvetnünk. Az egyik az Antigoné—Persephoné azonossággal függ össze. Magátólértendő, hogy a fiatal leány, amikor megszűnik az lenni, ami — Persephoné-sorsot él meg, függetlenül attól, hogy valóban meghal-e, vagy pusztán mint leány hal meg. Ezt Kerényi „Próto gonos Koré”-ja fejti ki,⁶ és éppen a „Próto gonos Koré” nyomán Thomas Mann ábrázolja ragyogóan József-tetralógiájának abban a fejezetében, amelyben József „a leányt” feleségül veszi; és ábrázolják minden mitológiai tájékozottság nélkül a népek máig eleven lakodalmi szokásai, melyek a menyegzőt mindenütt öröm- és gyászünneppé avatják. A nász éppúgy, mint a teljes megszűnés, kikerekít és lezár egy létet; „Leányságom, leányságom, hová költözel, elhagyva engem? — Soha nem jövök már hozzád, hozzád már soha nem jövök” — hangzik Sapphó töredéke. A kérdés az: ha Antigoné Persephonéval azonos,

⁴ Kerényi Károly i. m. 7 l.

⁵ Antigoné, ford. Trencsényi-Waldapfel Imre. Budapest, 1947.

⁶ Kerényi Károly: Próto gonos Koré. Bevezető tanulmány a Homérosi Himnuszok második kötetéhez. Budapest, 1941.

mi szükség külön Antigoné-mítoszra; ne tekintsük-e Antigonét pusztán Persephoné egy változatának? Nem, mert Persephoné *azáltal* hal meg, hogy férjhez megy, Antigoné *ahelyett*, hogy férjhez menne. Kettőjük sorsának közös tanulsága: a nászszoba és sír azonosítása, fordított irányból történik. Antigoné sorsa a ridegebb, és ezt a sorsot tükrözi Antigoné lénye is, mely a Persephonéétól annyiban mégis elüt, hogy nem tűrő és szelíd, mint amaz, hanem cselekvő és határozott. Valóban, e kemény sors hordozója oly kemény lélek és hősi lélek, hogy még a hősök közül is csak egyetlent hasonlíthatunk hozzá: Achilleust, az Ilias hőjét. Csak ők ketten azok, akik tragikus sorsuk elől nem futnak, hanem *választják* azt, s mindkettőjükre érvényes, amit Kerényi Antigonével kapcsolatban említ; hogy nem „tragikus bűn“-nel, hanem „tragikus lejtő“-vel állunk szemben. Ők ketten egyformán áldozatot, önmaguk számára egyképen természetes és magátólértődő áldozatot vállalnak. Megindulnak a „tragikus lejtőn“ és nincs kétségük afelől, hova fognak érkezni, de nem torpannak meg. „Haljak meg rögtön“ — mondja Achilles — semmint barátomért bosszút nem állva tengjek tovább, teherként a földnek.“ Antigoné sem habozóbb. Az hogy időnként ellágyulnak és panaszszavukat is hallani, nem elszántságukat kisebbíti, hanem azt mutatja, hogy nem olyasmit áldoznak föl, ami számukra közömbös, hanem azt, amit még ők is — a kérlelhetetlenek! — megsiratnak.

A másik kérdés baráti társaságban, Dobrovits Aladár előadása⁷ nyomán vetődött fel: Lehet-e valami önmagának szimboluma? Egyre erősebb érzésünk az, hogy igen. Nén kétséges, hogy például Aphrodité, mint minden mitológiai alak, bizonyos értelemben jelkép is, minden Aphrodité-szerű nőnek jelképe. Jelenti mindazt, ami az Aphrodité-szerűségükben egymáshoz kapcsolható nőalakoknak lényeges tulajdonsága s az előbbemlített egymásra fotografált arcok képéhez hasonlatosan elejtve mindent, ami külön-külön, járulékos, ebből a szempontból lényegtelen tulajdonságuk. Mármost, ha valamely nő valaki számára — ünnepi pillanatban — magát Aphroditét jelenti, vagyis jelképét az Aphrodité-szerű nőknek, akik közé az maga is tartozik, akkor ő az illető számára Aphroditévá válik s ezen keresztül önmagának jelképe lesz. Ismét konkrét példát említek: mikor Odysseus töpreng, melyik istennel azonosítsa Nausikaát s aztán kiköt Artemisnél, akkor Nausikaa szintén *egy olyan csoport jelképévé válik, amely csoportba ő maga is beletartozik.* Általában pedig azt mondhatjuk; minden mitológiai személlyel vagy tárggyal ugyanez történik s éppen ezáltal válik az mítosszá. Mikor egy leányból *a* leány, mikor egy kardból *a* kard lesz s hozzátehetjük; mikor egy történetből *a* történet lesz, minden hozzá hasonló, vele egylényegű, előtte és utána is ismétlődő történetnek magasra mutatott jelképe — akkor kerülünk szembe a mítosszal. Ilyen történet az Oidipusé, ilyen az Antigoné is, Mág a mítosz, a történet éppúgy, mint valamennyi mítikus személy vagy tárgy, mindig önmagának jelképe. A magasra emelt, a kivilágított, a jelentőségében felismert történet mítosszá lesz, időfeletti történetté, ugyanakkor azonban megmarad egyszeri-nek is, mint ahogyan az eleusisi misztériumokon föl-

⁷ Ez az előadás: Dobrovits Aladár: „Valóság, mítosz és szimbolum“, megjelent az Etnographia-Népelet XVIII. évfolyamában.

mutatott búzakalász — ugyanakkor, mikor együttesen minden búzakalászt s magát Démétért testesíti meg — szintén nem szűnik meg egy búzakalásznak lenni, ama búzakalások egyikének, amelyeket szimbolizál. De amelyet a mítosz-teremtő ünnep — öröme, vagy fájdalomé — jelöl ki arra, hogy ünnep-örző mítosszá válják.

Sajnálom, hogy az említett beszélgetés estéjén nem jutott eszembe, hogy hiszen én e vitaindító kérdésre adható választ egy csaknem tízesztendő versemben mint eldöntöttet és magátólértődőt szőttem. Az a vers éppen „Fiatal leány halálára“ íródott, akinek, mint Antigonénak, a síron túl is szilárdnak, „a halálhoz nincs köze“:

Csak annyi, hogy míg mi
elfelejtünk sírni,
bensőnkben a csend ásít,
arcunk összeomlik,
ráncbasúlyled, romlik
szemünk, fogunk elvásik,
a munka szétszabdál
és minden új nappal
helyünkbe lép egy másik,

addig ő romlatlan,
marad másíthatlan,
önmagának jelképe,
hogy a sírig lássák
minden szép vonását,
nincs iram, mely eltépje,
így írja be végkép
változtatlan képét
a változók lelkébe.

Devecseri Gábor

ANTIK EMLÉKEK EGY MAGYAR GYŰJTEMÉNYBŐL

Ennek a kis gyűjteménynek itt közölt antik tárgyai egy évekkel ezelőtt elhunyt magyar tudós életét tették melegebbé, közvetlen környezetében szereztek gyönyörűséget szépségre szomjas lelkének. Egyesek közülük hosszabb külföldi utazások emlékét őrzik, mások egy-egy szerencsés alkalmi vétel eredményei. A legkorábbit, az egyiptomi-római stukkó-portréfejet, Hekler Antal még müncheni diákévei alatt, 1905-ben szerezte — leveleiben fiatalos elragadtatással emlékezik meg erről —, az utolsót, a papposzilént ábrázoló domborművet 1939 nyarán hozta magával. Antik tárgyait 1939. szeptemberében jegyzékbe foglalta, melynek kísérő soraiban ezeket írja: „Nem szeretném, ha ez a kis gyűjtemény, amelyet annyi szeretettel gyűjtöttem s melynek minden darabja, mint hűséges barát, szívemhez forrott, halálom után szerteszóródna.“ Ezek a szavak, amelyekből kiérzik, milyen drágák

1—2. kép. Egyiptomi márványfejecske.

3—4. kép. Egyiptomi stukko férfi-képmás.

voltak számára antik tárgyai, szinte köteleznek rá, hogy ezeket az emlékeket, amelyek az ostrom következtében részben elpusztultak vagy szétszóródtak, legalább így összefoglaljuk és megörökítsük ebben a rövid áttekintésben. Hekler említett listája és a jegyzőkönyveiben elszórtan található főljegyzések igen értékesek a tárgyak eredete és meghatározása szempontjából. Szűkszavúságuk azonban többnyire csak az általános kiindulást teszi lehetővé. Bővebben csupán a fehéralapú lekythosról és az attikai fogadalmi domborműről ír. Az üvegporthét 1937-ben az Archaeológiai Értesítőben ismertettem, a márvány Poseidonfej közzétételét pedig még 1939-ben Hekler irányítása nyomán készítettem elő.

1. *Egyiptomi fejecske. Márvány. (1—2. kép)*

Magassága 9-8 cm. A koponya felül, a homlok fölött és hátul egyenes vonalban le van vágva. A homlokot széles pánt zárja le, mely alatt kendő nyoma látszik. A fülek nincsenek ábrázolva. Két oldalt, a halánték mögött lévő bemélyedés valószínűleg modern felerősítésre szolgált. Az arc felülete sértetlen, csak a lezáró szalag széle tört le jobbról.

A fejecske Hekler meghatározása szerint a saisi korból származik (Kr. e. 7—6. század). Ennek a késői kornak művészi termékeit vonalvezetésben és a lágyan egymásbaolvadó formák kezelésében puha szépségre való törekvés jellemzi.¹ A mi fejecskénk is a maga finoman és szinte lehetőszerű gyöngédséggel kidolgozott formáival jól beleillik ennek a művészi iránynak képviselői közé, amely tudatosan igazodik korábbi, főként a régi birodalom idejéből származó mintaképekhez. Ezzel a hagyomány által megszentelt művészi formák iránti érdeklődéssel függ össze, hogy ebben a korszakban nagy számban keletkeznek tanulmányi modellek, amelyek a kánon szigorú törvényei szerint többé-kevésbé kidolgozva, mintaképként szolgáltak a műtermekben a tanítványoknak.² Ily tanulmányi modelleket nagyszámban őriz a Kairói Múzeum, de találunk példányokat Berlinben és Kopenhágában is.³ Minden valószínűség szerint a mi fejecskénk is ilyen kőfaragó-modell volt.⁴ Stílusában az egyik berlini királyfej-moddal, maszk-szerű jellegében azonban az egyik kairói, stílusban egyébként teljesen eltérő példánnyal áll közeli rokonságban.⁵

2. *Egyiptomi férfi-képmás. Stukko. Valószínűleg Gebel Tunah-ból, a Hermupolis Magna-nak nevezett sírhelyről származik. (3—4. kép)*

Magassága 19 cm. A fölfelé tekintő, hátrahajló fej rövidrenyírt sűrű hajában keskeny babérkoszorú. A fül elhelyezése helytelen, arányaiban is elhibázott. A nyak letört. A fejet több rétegben felrakott, legnagyobb részét lepattozott festés borítja, melyben a fekete és a vörös szín játszik főszerepet. Az arc, amelyen helyenként szürkés alapszínynyomok is maradtak, vörösésbarna. A dús, göndör haj, a szemöldök, a szem-

¹ V. ö. *Maspero*, Geschichte der Kunst in Ägypten, 251 skk. Lásd főként a 465. képet. — *Braested*, Geschichte Ägyptens, 300 sk.

² *Erman—Ranke*, Ägypten und ägyptisches Leben im Altertum, 501 sk. — *Schäfer—Andrae*, Die Kunst des alten Orients, 120. — *Anthes*, Ägyptische Bildwerke ringsum den Grünen Kopf. Arch. Anz. 1939. 376 skk. V. ö. főként 387 skk.

³ *Edgar*, Sculptors' Studies, Le Caire, 1906. — *Ranke*, Ägyptische Abteilung. Schulstücke und Modelle von Bildhauern. Amtliche Berichte, 30. 1908. 39 skk. — *Mogensen*, La Collection Egyptienne, La Glyptothèque Ny Carlsberg, 256 skk.

⁴ Ezt a meghatározást *Dobrovits Aladárnak* köszönöm.

⁵ Amtliche Berichte, 30, 1908, 40, 21. kép. — *Edgar*, Studies, 33, 367 sz.

csillag, a szempilla, a pupilla, továbbá, amennyiben megmaradt, a szakáll és a bajusz fekete; mindezek a részek azonban, a haj kivételével, csak festve voltak, nem pedig plasztikusan kidolgozva.

A stukkófej eredetileg mumiamellképhez tartozott, amely az alexandriai-római korban a fára festett múmia-képmások mellett általánosan kedvelt volt a régebbi fából faragott arcmaszkok helyett. Más, teljesebben fentmaradt példányok tanúsága szerint a fej hátrafelé hajolva ült a lapos mellképen, úgyhogy egyenesen a múmia lábánál álló alakra tekintett.⁶ Fejünk monumentális benyomásában, ami különösen oldalnézetben bontakozik ki meggyőzően, egész stílusjellegében erősen érzik a római portréművészet hatása. Keletkezésének ideje stíluskritikai megfigyelések alapján a Kr. u. 2. századra tehető. Ugyanerre a korra datálja Edgar a kairói múzeum egy múmia-mellképét;⁷ noha ennek feje szárazabb kivitelű, stílusban és technikai kidolgozásban közeli rokonságban áll a mi példányunkkal. Mindkettőre jellemző a rövidrenyírt, gyapjas, plasztikusan kezelt hajban a keskeny koszorú alkalmazása, a hosszúra nyújtott jobbful anorganikus elhelyezése, végül a szem környékének, a szakállnak és a bajusznak pusztán festés útján való jelzése.⁸

3. *Fehéralapú attikai lekythos.*⁹ (5, 6, 7. kép)

Magassága 28 cm. Számos töredékből összeállítva s egyik helyen hozzá nem tartozó, festetlen darabbal kiegészítve. Az edény testét és vállát sárgásba hajló fehér alap fűdi. Az edény nyakát, fülét és száját, valamint az edénytest alsó részével együtt fénylő fekete firnisz vonja be. A finoman iszapolt agyag színe csak a száj és a talp peremén látszik. A lekythos rendkívül finoman összeállított matt színekkel van festve, melyek között a piros különböző árnyalatai, a sötétvöröstől a narancsszínig, a barna és a sötétszürke játszanak főszerepet. A körvonalakat vörös színnel húzta meg a mester.

Az ábrázolás tárgya: jelenet a sírnál. A középén háromlépcsős talapzaton egyszerű, karcsú stélé emelkedik, melynek koronázó palmettaaktroterionja belenyúlik a lezáró meanderdíszbe. A síremlékre szalagok és néhány kis alabastron van erősítve. A stélé rajza egészen vázlatos, vörös színnel húzott körvonalai azonban olyan elevenek, hogy a lapos síremlék szinte kerek oszlopnak hat. Ezt a benyomást az emlék törzsét lezáró levélkoszorú is fokozza. Balról oldalnézetben ábrázolt fiatal nő közeledik, könnyedén lehajtott fejjel, ünnepien vontatott léptekkel. Finom profilú arcát puha, dús, csaknem tagolatlan hajtömeg veszi körül. Jellemző, hogy szemöldökének vonala ívelt. Ruhája, melynek körvonalait a festő vörös színnel húzta meg, világospiros színű ujjas chitonból és sötétvörös köpenyből áll. A ruha

⁶ Arndt, La Glyptothèque Ny Carlsberg, 215. tábla.

⁷ Edgar, Studies, 33.208. sz. XXIX. tábla, 64—65 és VII. 1.

⁸ Az egyiptomi, stukkóból készült plasztikus portréfejek kérdésével legutóbb A. Greifenhagen foglalkozott egy Braunsbergben őrzött női stukkófej publikálása alkalmával. Ennek kapcsán az eddig közzétett példányok irodalmát is közölte: Arch. Anz. 1933. 435 skk. Lásd különösen a 439. lapon az 1. jegyzetet. Röviddel ezelőtt a budapesti Szépművészeti Múzeum is szerzett egy igen jó kivitelű női stukkómaszkot: A Szépművészeti Múzeum Évkönyvei, IX. 1. tábla. V. ö. még Mary McCrimmon: Graeco-Egyptian Masks and Portraits in Toronto. Amer. Journ. of Arch. 1945. 52 skk, I.—IV. tábla.

⁹ Oroszlán Zoltán és Dobrovits Aladár, Antik kiállítás, Budapest, 1947. 50. XXXV. sz. 8. tábla.

egységes felületet alkot, melynek belső tagolására legfőljebb néhány vonás szolgál. A lány balkezában ma már nehezen kivehető lapos fonott kosarat tart, amelyből jobbkezával közelebből meg nem határozható tárgyat, valószínűleg alabastront vagy koszorút emel ki. Jellemző az ujjak kecses, kissé modoros rajza. A lánnyal szemben, a síremlék másik oldalán vándornak öltözött, erősen lányos jellegű, előkelő benyomást keltő ifjú alakja jelenik meg homloknézetben, profilba forduló fejjel. Apró fürtökbe göndörödő vörösszínű haját keskeny szalag fonja át. Alakját narancsszínű köpeny burkolja be; kerek, sötétszürke kalapja, a petasos, hátára csúszott, kezében hosszú, vörösszínű vándorbotot tart, keresztbevetett lábain a szandál sötétszürke szíja magasan föl van tekerve. A rajz és a színek fenntartása rosszabb, mint a másik alaknál. Kezei eltűntek, hosszú botja is csak helyenként vehető ki. Feje kissé előrehajlik, tekintete talán látogatójának ajándékokkal megrakott kosarára irányul. A csöndes bánatba merült nőalak, úgylátszik, nem veszi észre. Gyásza azonban csak egészen halk mozdulatokban, szelíd fejhajtásban, nyugodt tartásban nyilatkozik meg. Hozzá tartozójával nem hangos fájdalomban — mint több más lekythoson —, hanem békés együttlétben akar egyesülni. Az ifjú, maga a halott, nem gyászol. Főlényes nyugalommal szemléli látogatóját, inkább részvételt, mint fájdalommal telve. Jellemző, hogy a halott itt is, mint a legtöbb lekythoson, egészen fiatal ember, aki nem ismeri a mulandóságot, hanem szerettei emlékezetében megszépülve és megnemesedve, mindig ifjan és mindig jelenvalóan él tovább.

Ezt a jelenetet alul egyszerű vörösbarna kettős vonal, felül ugyancsak vörösbarna kettős vonallal közrefogott, jobbratartó, barnaszínű meander-dísz határolja, melynek két-két tagból álló szakaszait sakktábla-motívum választja el egymástól. Az edény vállának díszítményét lesbosi kymával határolt, váltakozva vörös- és barnaszínű levelekből álló palmetták alkotják, melyek közül a középső a szokásos módon felülről lefelé csüngve, a két szélső pedig oldalt fektetve van elrendezve.

Hekler Antal jegyzeteiben bőven foglalkozik a lekythosszal s azt az ú. n. quadrátmester alkotásának határozza meg a Kr. e. 5. század 20-as éveiből. A quadrátmester egyéniségét Buschor vázolja fel először és állítja össze munkáit.¹⁰ A mestert legkorábbi művei alapján (Riezler, 48–49. tábla)¹¹ mint finom és gondos rajzoló ismerjük meg, akit a 20-as években már fokozott mozgalmasság és kecsesség jellemez (l. pl. Riezler, 83., 76., 84. tábla). Kr. e. 420 körül éri el a legnagyobb tökéletességet (pl. Riezler, 73–75. tábla és a két lekythos a berlini Gans-gyűjteményben, Poulsen, 16–17. kép), míg végül munkássága a század utolsóelőtti évtizedében gazdag, hullámzó kompozíciókkal ér véget (Riezler, 77–78. tábla). A quadrátmesternek Buschor által összeállított munkáit V. H. Poulsen egészítette ki többek között egy Kopenhágában őrzött lekythosszal.¹² A mestert a legfinomabbnak tartja a

¹⁰ E. Buschor, *Weissgrundige Lekythen der Parthenonzeit*, Münchener Jahrbuch, 1925. 184–5.

¹¹ Riezler, *Weissgrundige attische Lekythen*, München, 1914.

¹² V. H. Poulsen, *Weissgrundige Lekythen der Ny Carlsberg Glyptothek*. From the Collection of the Ny Carlsberg Glyptothek. 164 és 178 skk. 3 és 16–17. kép.

5—7. kép. Fehéralapu attikai lekythos.

8—10. kép. Görög terrakotta női szobrocskák.

fiatalabb lekythosfestők között s műveinek jellemző sajátosságait inkább a ritmus szépségében, mint az alakok organikus felépítésében, továbbá a formaadás terén szinte szűkszavúsággal határos tartózkodásban látja.

Hekler a berlini lekythoshoz (Riezler, 76. tábla) fűződő rokonság alapján utalja az edényt a quadrátmester alkotásai közé, majd így ír: „Vázánk, az R 76-os edényhez hasonlóan a 20-as évek stílusfokán áll s hangulati tartalmában, valamint a rajz finomságában már olyan remekekhez vezet, mint az R 73, 74, 75, 77, 78, melyek már a 420–410 körüli időbe nyúlnak le... Közvetlenül a berlini 2452. számú edény (R 76) mellett van megfelelő helyen a pompás 1760-as számú athéni lekythos (R 83). A fölvételen sajnos, éppen a jobboldali ülő nőalak szép, lehajtott feje nem érvényesül. Stílusban ez a darab áll az enyémhez legközelebb.”

Ha az egyezéseket részletekbe menően akarjuk vizsgálni, a következőket jegyezhetjük meg: lekythosunk nőalakja beállításában és köpenyének elrendezésében megfelel az R 76-os edény baloldali alakjának, arctípusa azonban attól teljesen eltér. Vonalvezetésben inkább az R 76-os edény ifjűalakjának és a mi nőalakunknak arcéle között fedezhető fel rokonság. Igen közeláll hozzá az R 83-as athéni lekythos edényhordó lányának és amennyire kivehető, ülő alakjának profilja is. Itt az ívelt szemöldök rajza is rokon. Az R 83-as edény képe azonban sokkal mozgalmasabb. Rokonság fűzi össze edényünket a berlini Gans-gyűjtemény kisebbik lekythosával (Poulsen, 16. kép), nemcsak a baloldali alak beállításában és köpenyelrendezésében, hanem — az eltérő tárgy ellenére is — közös lelki hangulatában. A mi nőalakunk jobbkezeének kissé keresett, kecses rajza a Gans-féle lekythos ifjűalakjának kéztartására emlékeztet. Az edényünkön jobboldalon álló ifjú arctípusa is beleillik ebbe a körbe: apró fürtökbe göndörödő hajkezelése az R 73-as lekythos egyik alakjáéval rokon. Végül a stélle egyszerű, tagolatlan levelekből álló palmettája az R 74-es edény akroterionjára emlékeztet, a sakktábla-mintával tagolt meanderdísz pedig az R 77-es kép meanderének felel meg. Mindez azt bizonyítja, hogy lekythosunk, a maga halk és gyöngéd hangulati tartalmával, finom vonalvezetésével, egész motívumának megragadó egyszerűségével méltóan illeszthető be a quadrátmesternek a Kr. e. 5. század 20-as éveiből származó alkotásai közé.¹³

4. Ülő nőalak. Terrakotta. Athénből. (8. kép)

Magassága 12,6 cm. Egyenesen, szigorú frontális tartással ül trónszerű székén. Fején széles diadém; bevágásokkal tagolt haja közepén van elválasztva, két hajfürtje, egykor valószínűleg festéssel élénkítve, vállára hull alá. Az ovális arc vonásai komolyak és nyugodtak, az archaikus mosoly minden nyoma nélkül. Ruhája peplos, rövid átvetéssel. A peplos nehéz redőzetét a test alsó részén néhány párhuzamosan futó bevágás érezteti; az átvetést két oldalt három-három keskeny redő tagolja. A karok födetlenek, kezei ölében pihennek. Szimmetrikusan egymásmellé helyezett lábai alacsony zsámolyon nyugszanak. A trónnak nincsenek karfái; magas támlája felül lantalakúan kiszélesedik. A szobrocska könnyedén ívelt, kidolgozatlanul hagyott hátsó oldala zárt, nyílás nincs rajta. Talapzata nincs. A világos agyag színe kissé sárgás. A szinter-réteg alatt a fehér fedőfesték némi nyoma látszik. A trón baloldalán vörös, másutt kék színnyomok maradtak meg.

¹³ Beazley, *Attic white Lekythoi*, Oxford, 1938. c. művét sajnálatomra nem tudtam megszerezni.

Ez a terrakottaszobrocska szerény képviselője az ülő nőalakok elterjedt típusának. Hekler meghatározása szerint Kr. e. 480 táján keletkezett. Szigorú frontális felépítése valóban későarchaikus művekkel való összefüggésről tanúskodik, komoly, nemes vonásai viszont már a szigorú stílusra utalnak. Diadémje azt mutatja, hogy istennő ábrázolásának kell tartanunk.¹⁴

5. Álló nőalak. Terrakotta. Athénből. (9. kép)

Magassága 22 cm. A négyszögű talapzaton nyugodtan álló, szigorú homloknézetben ábrázolt nőalak ballábán áll, jobblábát kissé előre és oldalt húzza, lecsüngő karjai szorosan testéhez simulnak. Ruhája dór peplosból áll, melynek egyszerű redői között a bal támasztó és a jobb támaszkodó láb szerepe világosan érvényesül. Peplosának két oldalt hosszan lenyúló átvetése a mellén laposan, simán kezelt és egykor valószínűleg színekkel volt tagolva. Arcát vállaira hulló hajfürtök keretezik; haját keskeny diadém koronázza. A takarékos eszközökkel kidolgozott alakot, melyen a testformák csak igen tartózkodóan érvényesülnek, egykor festés élénkítette. Ennek némi nyoma a talapzaton (vörös) és a ruhán (fehér alapszín és világoskék) maradt meg. Hátsónézete lapos, kidolgozatlan, közepén nagy négyszögű égetőnyílással. A talapzat alul nyitott. Anyaga világosszínű agyag, amelyet erős szinterréteg borít.

Hekler a terrakottát Kr. e. 400 körüli időből származó kariatida-típusnak határozza meg. Legközelebbi rokonát Winternél találjuk meg, aki a szobrocskát az attikai műhelyek termékének tartja.¹⁵ Ennek az igen elterjedt, nyugodtan álló típusnak mintaképe, V. H. Poulsen kutatásai szerint,¹⁶ Kr. e. 460—450 táján argosi hatás alatt Athénben alakult ki, képviselői¹⁷ azonban, bizonyos viselet- és stílusbeli eltérésekkel Boiotia és a Peloponnesos terrakottái között is előfordulnak, egészen a Kr. e. 4. századig. A mi szobrocskánk stílussajátságai és anyagának színe alapján a boiotiai csoportba, Kr. e. 400 körüli időbe sorolható be.

6. Álló nőalak. Terrakotta. Athénből. (10. kép)

Magassága 17,4 cm. Könnyedén oldalt hajló fejjel, dús, nehéz redőket vető hosszú chintonba öltözve, közvetlen természetességgel, nyugodtan áll lapos talapzatán. Chitonja fölött könnyű, fátyolszerű anyagból készült köpenyt visel, amely fejét és karjait is beburkolja. Jobbkarját lazán leereszti, balkeze, köpenyét feszesre húzva, csipőjére támaszkodik. A szobrocska hátsónézete kidolgozatlan, síma; közepén és a talapzat alján kis égetőlyuk. Színe vöröses, felületét szinterréteg borítja, mely helyenként lepattogzott. Festési nyomok nem állapíthatók meg.

A finom kis lányszobor, ajkai körül bájos mosollyal, egész lényében lányosan kedves tartózkodással, melytől minden kacérság távoláll, az ú. n. tanagrák közé tartozik. Ezeknek a szobrocskáknak legnagyobb része a Kr. e. 3. században keletkezett,¹⁷ noha még erősen érzik rajtuk Praxiteles művészetének hatása és már a Kr. e. 4. század közepén is feltűnnek. A Kr. e. 3. századi új virágkornak a kezdetén áll többek között a berlini Antiquarium

¹⁴ Az ülő terrakotta nőalakok irodalmához v. ö. *Winter*, Die Typen der figürlichen Terrakotten, I. 71 skk. — *V. H. Poulsen*, Der strenge Stil, Acta Archaeologica, VIII. 1937. 56 skk. és 76. — *Knoblauch*, Studien zu archaisch-griechischen Tonbildnerei.

¹⁵ *Winter*, Die Typen der figürlichen Terrakotten, I. 5. 63. tábla, 1. A darab Görögországból származik, magassága 28 cm. Lanckoronsky-gyűjtemény.

¹⁶ *V. H. Poulsen*, Der strenge Stil, Acta Archaeologica, VIII. 1937. 8 skk. 53 skk. 72 skk.

¹⁷ A szobrocskát *Hekler* is a Kr. e. 3. századra datálja.

egy terrakottája, melynek Kösternél adott jellemzése jól ráillik a mi szobrocskánkra is.¹⁸ Zárt fölépítésével, világos körvonalaival ugyanis még a régebbi fölfogás végső fokát képviseli. Ruhakezelésében azonban, ahogyan a chiton lehulló redői a támasztó és támaszkodó láb szerepét világosan kifejezésre juttatják és ahogyan a test köré csavart és feszesen meghúzott köpeny a test formáit hangsúlyozza, már új művészi irány nyilatkozik meg. Rokonságban áll továbbá szobrocskánk egész koncepciójában, köpenyelrendezésében, valamint könnyedén oldalt hajló fejtartásában az egyik Winternél közölt terrakottával.¹⁹ Motívumban emlékeztet rá a Louvre egyik gyönyörű terrakottaszobra is; ennek azonban egész megjelenése méltóságteljesebb és asszonycsabb.²⁰ A két alak úgy hat egymás mellett, mint anya és leánya:

ott komoly öntudat és előkelőség, itt bimbózó ifjúság és kedves, szelíd báj játszik meghatározó szerepet a benyomásban.

7. *Női mellkép.* Terrakotta. Athenből. (12. kép)

11. kép. Görög terrakotta női fejcske.

Magassága 11,3 cm. A mellkép magába foglalja az egész felsőtestet, a karokkal együtt. A ruhátlan testformák kezelése igen tartózkodó. Haja a fejtetőn csokorra van kötve. Jobbkarja hozzásimul testéhez, a balkar letört. Hiányzik a kidolgozatlanul hagyott hátsó oldal is, a fej kivételével. A fehér alapszín a mellkép egész felületét beborítja, ami kissé idegenszerű benyomást kelt.

A ruhás női terrakottamellképek a görög művészetben először Kr. e. 460 körül tűnnek föl.²¹ Nem ismeretlenek a ruhátlan női terrakotta-mellképek sem, így például Winter és Pottier-Reinach is közöl néhányat,²² ezeknek

azonban stílusban a mi mellképünkhöz semmi közük sincs. Tartózkodóan finom testformái, valamint többek közt a belvederei Apollóról és a kapitolumi Venusről ismert hajviselete alapján aránylag korai időre, a Kr. e. 4. század második felére datálható. Minthogy pedig ez a felül csokor-szerűen elrendezett hajviselet főként isten- és istennő ábrázolásokon fordul elő, föltehető, hogy a mellkép magát Aphroditét — esetleg valamely más mithológiai női alakot — ábrázolja.²³

¹⁸ Köster, Die griechischen Terrakotten, 67. 40. tábla.

¹⁹ Winter, Typen, II. 15. tábla 1. A szobrocskát az attikai terrakották közé sorolja. Knoblauch is az attikai műhelyek elsőbbségét és fölényét hangsúlyozza a boiotiaiakkal szemben: Arch. Anz. 1939. 338. 2. jegyzet és 446. 2. jegyzet. — A Szépművészeti Múzeum tanagraival legutóbb Oroszlán Zoltán foglalkozott behatóan: Tanagraiink és társai. A Szépművészeti Múzeum Évkönyvei, X. 111—178.

²⁰ Encyclopédie Photographique de l'art. Le Musée du Louvre, II. 178.

²¹ Poulsen, Acta Archaeologica, VIII. 1937. 51. — Knoblauch, Arch. Anz. 429—430. 2. jegyzet.

²² Winter, Typen, I. 254, 1—6 és Pottier—Reinach, La nécropole de Myrina, I. 9. tábla.

²³ V. ö. Daremberg—Saglio, Dictionnaire des Antiquités, I. 2. 1359., ahol Koré terrakottafeje ezt a hajviseletet hordja (1815. kép).

12. kép, Görög terrakotta női mellkép.

13. kép. Dionysos vagy heros feje terrakottából.

8. Női fejecske. Terrakotta. Pergamonból. (11. kép)

Magassága 3·3 cm. Tömör öntés.

A rendkívül bájos kis fej, egyszerű hajviseletével és finom, gyöngéd arcformáival a Kr. e. 4. század végére, illetve a 3. század elejére tehető. Minthogy Hekler adata szerint Pergamonból származik, lehetséges, hogy mint a tanagrák egyik jól sikerült utánzata, valamelyik kisázsiai műhelyből került ki.

9. *Dionysos vagy heros feje*. Terrakotta. Tarentumból. (13. kép)

Magassága 11·2 cm. Az ovális arcot egyszerű, stilizált hajfürtök keretezik. Magas, háromsoros fejdíszét balról nagy lapos rozetta és visszahajtott végű taenia díszíti. Felül még látszik a szokásos, palmettaszerű díszítmény nyoma, jobbról megmaradt a rozetta egy része. A fej tömör; hátsó oldala kidolgozatlan és csak nagy vonásokban követi a koponya alakját. A fejtetőtől a nyakhoz égetőlyuk vezet le. A rozettákat, szalagokat és a palmettát külön, kézzel mintázták és úgy illesztették rá a fejre. A világos, kissé szürkés színű agyagot vékony szinterréteg borítja.

Ennek a Tarentumban számos példánnyal képviselt típusnak a sajátosságai már régen foglalkoztatják a kutatókat. Evans, majd később Furwängler a chtonikus Dionysost, Nilsson alvilági istent látott benne,²⁴ Paul Wolters pedig a halotti lakomában fekvő helyzetben ábrázolt, heroizált elhunynak értelmezte.²⁵ A nyak hajlásából következtetve föltehető, hogy eredetileg fejünk is ilyen fekvő alakhoz tartozott. Időben ezeknek az alakoknak legnagyobb része a Kr. e. 5. század második felére tehető, ez a datálás bizonynyal

²⁴ Evans, *Journal of Hell. Studies*, 1886, 1 skk. — *Furtwängler*, *Kleine Schriften*, II. 444, 1. — *Nilsson*, *Archiv für Religionswissenschaft*, XI. 1908. 538.

²⁵ *Wolters*, *Götter oder Heroen?* Festschrift Paul Arndt, k. ny. 9 skk. és *Archäologische Zeitung*, 1882, 285 skk.

erre a fejre is érvényes. A nagy, háromsoros, koszorúszerű fejdísz alakításában fejünk közeláll egy tarentumi terrakotta-fejhez.²⁶

10. *Fogadalmi dombormű töredéke.* Pentelikoni márvány. Athénből. (14. kép)

Legnagyobb magassága 22·6 cm, legnagyobb szélessége 17 cm, legnagyobb vastagsága 4·8 cm. A töredéken jobbra haladó férfi himationba burkolt alakja látható, aki jobbját imádkozó mozdulattal emeli föl. Komolytekintetű, szakállas fejét teljes oldalnézetben, kissé hátravetve tartja. Nehéz szövetből készült köpenye, melynek egyik csomóba összefogott szárnyát előrenyújtott bal alsókarján vetette át, obbvállát és karját szabadon hagyja. Az alak alsó része letört. Mögötte egy hasonló imádkozó mozdulattal fölemelt jobbkéz maradványa egy másik adoráns alakjára utal. A dombormű felülete rongált, főként az arcon és a jobbkézen erőszakosan le van verve, a márványon pedig helyenként sötét égési nyomok láthatók. Fenti megfigyelések és a dombormű töredékessége valószínűvé teszik, hogy a relief szándékos pusztítás áldozata lett, amint ezt számos más, az atheni Asklepieionból származó fogadalmi emléken is megfigyelték.²⁷

A dombormű keletkezési idejét és művészi körét maga Hekler Antal határozta meg jegyzeteiben; ezek szerint az emlék a Kr. e. 5. század utolsó tizedeiben készült. Ezt az időmeghatározást támasztja alá az a rokonság, amely töredékünket a Kr. e. 5. század utolsó tizedeire datálható Archandros-relief adoránsával összefűzi.²⁸ Töredékünk a márvány jelentős vastagsága és az adoráns mögött látható fölemelt jobbkéz tanúsága szerint is, eredetileg olyan, valószínűleg Asklepiosnak fölajánlott, többalakos fogadalmi emlékhöz tartozott, mint amilyen például a thyreatisi, mindenesetre már a Kr. e. 4. századból származó relief, amelyen Asklepios fiai és leányai kíséretében fogadja az egyik jámbor görög polgárnak és családjának hódolatát.²⁹

11. *Papposzilén, domborműtöredék.* Márvány. Rómából. (15. kép)

Legnagyobb magassága 17·3 cm, legnagyobb szélessége 16·4 cm. A nagyobb összefüggésből kiszakított töredék csak az öreg, görnyedthátú papposzilén alakját őrizte meg, magas, csaknem teljes plasztikájú domborműben, amelyen azonban az alaphoz közelebb eső részek egészen laposan vannak kezelve. Lábai térd alatt letörtek, az alak egyébként sértetlen. A roggyanó léptekkel jobbra haladó öreg balkezeivel hosszú vándorbotra, vagy felül letört thyrsosra támaszkodik; aránytalanul rövid, szinte nyomoréknak ható jobbkarját testéhez szorítja. Ruhája egész testét beborító hosszúszerű gyapjas trikóból, rövid, térdén felül érő chitonból és hosszúujjas köpenyből áll, melynek széles övét elől csomóra kötötte. Gyapjas trikója csak lábain és bal csuklóján, a köpeny ujjá alatt látszik. Szakállas, kopasz fejét rövid, tonzuraszerű haj keretezi. Nagy, tágranyílt szemei, lapos, nyomott orra jellegzetes tartozékai a szilénarcnak. Szakállát kinyújtott, karcsú, valószínűleg női kéz érinti meg. A síma háttérén és a köpenyen vörös festéknyomok vehetők ki. A dombormű eredeti széle csak a baloldal egy részén maradt meg.

²⁶ Gazette Archéologique, 1881—1882, 159. — Néhány hasonló, Dionysost vagy herost ábrázoló fej a Szépművészeti Múzeum antik terrakotta-gyűjteményében is található: *Oroszlán*, Az Orsz. Magyar Szépművészeti Múzeum antik terrakotta gyűjteménye, 1930. 45. B 36—38. sz.

²⁷ Lásd pl. Svoronos, Das athenische Nationalmuseum, 1331 és 1332. sz.

²⁸ Svoronos, 1329. sz. — Hekler, *Miszellaneen zur griechischen Plastik*. Jb. d. Inst. 1927. 72. 11. kép. — V. ö. még Demarchos és Pitophanes stéljét a Louvrebán: *Diepolder*, Die attischen Grabreliefs, 11. 3. tábla, 1.

²⁹ Svoronos, 1402. sz. — *Süsserott*, Griechische Plastik des 4. Jahrhunderts vor Christus, 114. 18. t. 4.

14. kép. Fogadalmi dombormű töredéke márványból.

15. kép. Papposzilén. Márvány domborműtöredék.

Az öreg, görnyedt, kissé komikusan ható alak, akinek aránytalanul nagy fejét vézna test hordozza, nem a természet vad fiai, hanem a szatírtájakok szereplői közül került ki. Mesterségesen készült gyapjas trikóját ugyanis számos más, színpadi jelenet hatása alatt keletkező emléken megtaláljuk.³⁰ A papposzilén szakállát megérintő női kéz tanúsága szerint domborművünk egy legalább két-, esetleg többalakos jelenet töredékét őrizte meg. A jelenet tárgyának megfejtésénél Pfuhl megjegyzései igazíthatnak útba, aki az egyik herculaneumi márványfestményben az Attikába fáradtan érkező öreg szilén ábrázolására ismert.³¹ A képen a hosszú lovaglástól kimerült

³⁰ Papposzilén-ábrázolások mesterséges gyapjas trikóban: a) V á z a k é p e k : 1. A híres szatírtájkváza Nápolyban: a szilénnek öltözött színész koszorús, szakállas maszkját fölemelt jobbájában tartja, hosszú állatbőrét vállára vetve viseli: *Frickenhaus*, *Zum Ursprung von Satyrspiel und Tragödie*, Jb. d. Inst. 1917. 6. 2. kép. *M. Bieber*, *Die Denkmäler zum Theaterwesen im Altertum*. 1920. 91. 97. kép. — 2. Váza a Museo Gregorianoban: a színpadi gyapjas trikóba öltözött szilén állatbőrrel letakart sziklán ülve, nymphák között fogadja Hermest, aki a Dionysos-gyermekeket hozza el hozzá: *Roscher*, *Myth. Lexikon*, IV. 502. 7. kép (a 472. lapon). — 3. Kráter: ülő papposzilén thyrsosszal és tympanonon játszó menád: *Reinach*, *Rép. des Vases peints*, II. 201. 2. — 4. Váza: Dionysos thyrsosszal és papposzilén tympanonnal, egymással szemben, sziklán ülnek: *Reinach*, *Rép. des vases peints*, II. 235. 4. — 5. Kráter, Leningrád: táncoló papposzilén és menád: *H. Bulle*, *Von griechischen Schauspielern und Vasenmalern*, k. ny. *Festschrift für James Loeb*, 23. 10. kép. — b) S z o b o r m ű v e k : 1. Terrakotta-szobrocska a Kr. e. 4. századból: erősen stilizált trikóba öltözött papposzilén, felsőteste rövid himationba burkolva: *Bull. Corr. Hell.* 1884, 161. 9. tábla és *Roscher*, *Mythol. Lexikon*, IV. 499. — 2. Szilén a kis Dionysosszal, az atheni Dionysos-színházból, trikóban és alsótétén átvett köpennyel: *Bieber*, *Theaterwesen im Altertum*, 99. 37. sz. 101—102. kép. — 3. Szilén-szobrok és töredékek, gyapjas trikóban, ugyancsak az atheni Dionysos-színházból: *Jb. d. Inst.* 1909. 216 sk. 26—28. kép: *R. Herbig*, *Das Dionysostheater in Athen*, II. *Die Skulpturen vom Bühnenhaus*, 10 skk. 2 skk. tábla. — 4. Szilén-szobrok, gyapjas trikójuk fölött himationnal, a delosi színházból: *Bull. Corr. Hell.* 1907. 517 skk. X—XI. tábla. — 5. Szilén-szobor Rómából, Berlinben. Gyapjas trikója fölött köpenye elől csomóra kötve: *M. Bieber*, *Theaterwesen im Altertum*, 100. 38. sz. 103. kép. — 6. Térdelő szilén, koszorús fejjel, trikójától eltekintve teljesen ruhátlan. Nápoly, Museo Borbonico: *Reinach*, *Rép. d. stat.* I. 414. 2. — 7. Színész-szobrok, Róma, Villa Albani, a papposzilén későbbi viseletében, amely a szorosan testhez simuló gyapjas trikó helyett valószínűleg nadrágból és térdig érő, ujjas, derékon övvel átkötött kabátból állott: *Reinach*, *Rép. de la Stat.* I. 533, 1, *Arndt—Amelung*, *Phot. Einzelaufnahmen*, 4023—24, v. ö. *Roscher*, *Mythol. Lexikon*. IV. 499. — Botra támaszkodó öreg (nem színpadi) szilén-ábrázolások: a) V á z a k é p e k e n : 1. A Sabouroff-gyűjtemény thiasost ábrázoló vázáján: két szilén fehér hajjal, szakállal és farokkal: *Furtwängler*, *Sammlung Sabouroff*, 56—57. tábla. — 2. A newyorki Metropolitan Museum egyik pelikéjén: *Jb. d. Inst.* 1887. 193 skk. — 3. A Louvre egyik kráterjén: *Festschrift für Benndorf*, 1898, 81. — b) R ó m a i s z a r k o f á g o k o n : *Dütschke*, *Bildwerke in Oberitalien*, 2, 515; 3, 99 és *Matz—Duhn*, *Antike Bildwerke in Rom*, II. 2263, 2303, 2321. V. ö. *Roscher*, *Mythol. Lexikon*, IV. 472—473. és 491.

³¹ *Pfuhl*, *Malerei und Zeichnung der Griechen*, II. 832, § 911, 665. kép. A fal-festménnyel már korábban foglalkozott *Carl Robert*, *Der müde Silen*, ein Marmorbild aus Herculeaneum. *Hall. Winck. Progr.* 1899. Elterőn ítélte meg a képet *Hadaczek*, *Der trunkene Silen*. *Röm. Mitt.* 1903, 58—62. — Ebben az összefüggésben említjük meg egy vörösalakos kráter ábrázolását Anconában, amelynek egyik oldalán egy fehérhajú, botra támaszkodó öreg szilént egy nőalak háromlábú üsthöz vezet: *Frank Brommer*, *Peliades. Arch. Anz.* 1941. 53. skk. 2. kép. Szerző fölteszi, hogy a kép az öreg Pelias szatírtájkékká átdolgozott mondájának hatása alatt keletkezett.

szilént Prokné és Philomela királyleányok gondozzák az Akropolis tövében. Mintája valószínűleg az Akropolison felajánlott egyik pinax lehetett; itt ugyanis még Pausanias idejében is mutogatták a követ, ahol a szilén hosszú utja végeztével megpihent. A márványkép kompozíciója és formaadása Pfuhl szerint még a Kr. e. 4. századra, tárgyválasztása azonban már a hellenizmusra vall: nem Dionysos lármás bevonulását, hanem csak egy kiragadott idilli jelenetet örökít meg. Hasonló felfogás vezette a mi domborművünk eredetijének mesterét is. Ez is minden bizonnyal az Attikába fáradtan érkező öreg szilént ábrázolja, aki vézna testét meleg köpenybe burkolva, a vándorok hosszú botjára, esetleg a thyrsosra támaszkodva kimerülten érkezik el útja végcéljához, ahol valamelyik attikai királyleány, esetleg menád, illetőleg nymphea üdvözlő gyöngéd érintéssel. Tágranyílt, fölfelé tekintő szemében valami ravaszkodó alázat, egész kifejezésében kedves sunyiság nyilatkozik meg. Fejtypusában, mint számos más hellenisztikus-római szilénfejen is, a Sokrates-portré hatása érezhető.³² A dombormű hellenisztikus mintaképre vall s a Schreiber által összeállított úgynevezett hellenisztikus relief-képek sorába tartozik.³³ A töredék puha, festői kidolgozása, melyben a fúrónak még semmi szerep sem jutott, a lágyan hullámzó felület meggyőző visszaadása, a részletek valószínű megfigyelése, a mély aládolgozások és erős fényárnyék-hatások, mind olyan tulajdonságok, melyek hellenisztikus eredeti nyomán a Kr. e. első századra, flaviuskori kivitelre utalnak.

12. *Női fej, fátyollal.* Márvány. Rómából. (16. kép)

Magassága 11,2 cm. Az erősen oldalt és kissé előrehajló fej magas domborműről tört le. Az arcon megsérült az orr, az ajkak és az áll. Erősen kopott baloldalon a homlok és a haj. Középen kettéválasztott és kétoldalt simán lefésült haja a fülek mögött vastag fürtökben van hátravezetve. Fejét fátyol borítja, amely homlokát és hajának egy részét szabadon hagyja; széle megsérült. Jobbról, a fátyolon egy balkéz töredéke látszik. Fúrónyomok csak a jobb fülben és talán a szájszögletben fedezhetők fel.

Fejünk egykori rendeltetését keresve, borongóan melankólikus kifejezése alapján sírszobrászatra, méretei nyomán szarkofágra gondolhatunk; a fejet már Hekler így határozta meg. Abból a tényből, hogy jobbról a fátyolon egy idegen balkéz nyoma látható, egy másik alakra kell következtetnünk, aki, kéztartásának megfelelően, fejünkötől, illetve a hozzátartozó alaktól balra és mögötte állott. Minthogy pedig a fej bal felé szinte nyitottnak hat, tehát még egy szembenálló alakot tételez föl — a csoportnak eredetileg legalább háromalakosnak kellett lennie.³⁴ A rendelkezésemre álló emléktárgy alapján föl-

³² Ezen a téren bizonyos kölcsönhatások figyelhetők meg. Eredetileg szilén-fejtypusok hatása nyomán vált lehetővé Sokrates jellemző rútságának valószínű megragadása; később, mint emlékünknél is tanúsítja, Sokrates vonásait használják föl szilénfejek megfogalmazásánál. V. ö. pl. Hekler, Bildniskunst XII. skk. és Versakis, Jb. d. Inst. 1909, 216.

³³ Ezeket a kis márványtáblákat szobadiszként illesztették a falba. V. ö. Bulle, Der schöne Mensch im Altertum, 580. 18. kép: Dionysos és Ariadne, márványrelief, Vatikán. További irodalom: Schreiber, Die hellenistischen Reliefbilder, I. 51. tábla és Amelung, Vatikán-Katalog, II. 440, 261a szám, 52. tábla, ahol ennek az erősen kiegészített darabnak egy jobb példányát is említi Chantillyből: Revue Arch. 1904. II. 426 skk.

³⁴ Ez a föltevés természetesen nem zárja ki, hogy a szarkofágon egyéb ábrázolások is voltak, hanem csak a képszalag egy zárt csoportját ragadja ki.

16. kép. Fátolyos női márványfej.

17. kép. Geniusfej márványból.

tehető, hogy a fátolyos női fej a Kr. u. 2. századi római szarkofágokon többször előforduló úgynevezett concordia-jelenet menyasszony-alakjához tartozott.³⁵ A concordia-jelenet típusának kialakulásával G. Rodenwaldt foglalkozott részletesen,³⁶ aki a frascatii Taverna-szarkofág vizsgálata kapcsán a következő eredményekre jut: a házastársi concordia a római főerényekhez tartozott a virtus, a clementia és a pietas mellett s mint ilyen Antoninus Pius kora óta szimbolikus ábrázolásokban jelenik meg a szarkofágokon. Maga a dextrarum junctio-jelenet már korábbi római sírlétrákra is feltűnik, de csak a két főalakra korlátozva, míg az Antoninusok korától kezdve a házaspár mögött egy harmadik, diadémás nőalak, a megszemélyesített concordia szerepel, aki kezeit a házaspár vállára téve, egyesíti azokat. Az ábrázolás ebben az alakjában Marcus Aurelius és az ifj. Faustina házasságkötése alkalmából vert aureusokon jelenik meg, a Kr. u. 2. század 40-es éveiben, részben concordia-felírással. Ugyanez az ábrázolás, amely Marcus Aurelius és az ifj. Faustina házastársi egyetértését szimbolizálja, az érme mellett — minden bizonnyal egy hasonló tárgyú császári dombormű hatása alatt — szarkofágokon is föltűnik. A mi fejünk típusában a római San Lorenzoban őrzött menyegzői szarkofág menyasszonyához áll legközelebb:³⁷ a fej mindkettőnél részben födetlenül marad, míg a fátoly különben legtöbbször mélyen előrehúzza, csaknem az egész arcot elfödi. Fejünket azonban nem

³⁵ Ezt az értelmezést F. Gerke professzornak köszönöm.

³⁶ Rodenwaldt, Über den Stilwandel in der antoninischen Kunst. Berlin, 1935. Abh. d. preuss. Akad. d. Wissensch. Jg. 1935. Phil-Hist. Klasse, Nr. 3.

³⁷ Rodenwaldt, Die Kunst der Antike, 613. (2. kiadás: 641.) tábla. — Időben azonban a két emléket jelentős távolság választja el egymástól.

18—19. kép. Asklepios-fejecske márványból.

sorolhatjuk minden további nélkül ebbe az emlékcsoportba. Ez ellen a feltevés ellen szól ugyanis egyrészt az, hogy az eddig ismert ilyen ábrázolásokon Concordia a jegyespár vállaira teszi a kezét,³⁸ a mi fejünkön ellenben a fátylon látható egy balkéz nyoma. A másik nehézség abban áll, hogy Rodenwaldt a jelenet kialakulására terminus post quem gyanánt a 141., illetve 145. évet állapítja meg.³⁹ A formák klasszicizáló lágysága, a kifejezés bánatos szentimentalizmusa, az egységes és zárt formaadás, a fúró alkalmazásának csaknem teljes hiánya, a pupillák kezelésének módja, mind olyan sajátságok, melyek leginkább Hadrianus korának stílustörekvéseivel hozhatók kapcsolatba. Mindezek ellenére sem kapcsolhatjuk ki teljesen annak lehetőségét, hogy fejünk a concordia-jelenet egyik képviselőjének töredékét őrizte meg számunkra. Ezt a föltevést az is alátámasztja, hogy Hadrianus korának stílussajátságai még hosszú ideig továbbélnek és például a San Lorenzo severuskori mennyező-szarkofágján még alig találunk fúrónyomot.⁴⁰

³⁸ V. ö. a mantuai (Boll. d'arte, 1925—26. 232. 7. kép és Rodenwaldt, Stilwandel, 2. tábla), a firenzei (Röm. Mitt. 1930, 75. tábla) és a frascatii Taverna-szarkofágot (Rodenwaldt, Stilwandel, 1. tábla) stb.

³⁹ Rodenwaldt, Stilwandel, 17. 1. jegyzet.

⁴⁰ Gerke professzor szíves közlése, aki a fejet eredetiben tanulmányozta. A fej értelmezésénél tekintetbe kell venni azt a lehetőséget is, hogy az Medeat (lásd pl. Rodenwaldt, Stilwandel, 17 és Robert, Sarkophagreliefs, II. 189, 194) vagy a lefátyolozott Alkestist (lásd pl. Wegner, Arch. Anz. 1938. 322. 28. kép) ábrázolja a dextrarum junctio-jelenetben concordiával. Az ilyen mitológiai megnevezést az is alátámasztja, hogy a fej még teljesen az attikai művészet igézete alatt áll és valójában minden portrészerezés idegen tőle. A hajviselet is inkább görögnek, mint rómainak látszik. A római hajviseletek közül legközelebb áll Sabina hajviseletéhez. V. ö. Wegner, Datierung römischer Haartrachten, Arch. Anz. 1938. 310. 19. kép. és Hekler, Bildniskunst, 257 a—b tábla.

13. *Geniusfej.* Márvány. Albániából. (17. kép)

Magassága 19 cm. A kissé balra forduló, teltarcú gyermekfejet szimmetrikusan elrendezett fürtös haj keretezi. A fejtetőn a hellenisztikus Eros-szobrokra jellemző hajfonat látszik. A szemcsillagok enyhén bevájtak. A hátul körülbelül háromnegyedes mélységben kidolgozott fej négyszögletes kötömbhöz támaszkodik. A tömb hátul letört. A fehér márvány felületét sötét, barnásszürke patina borítja.

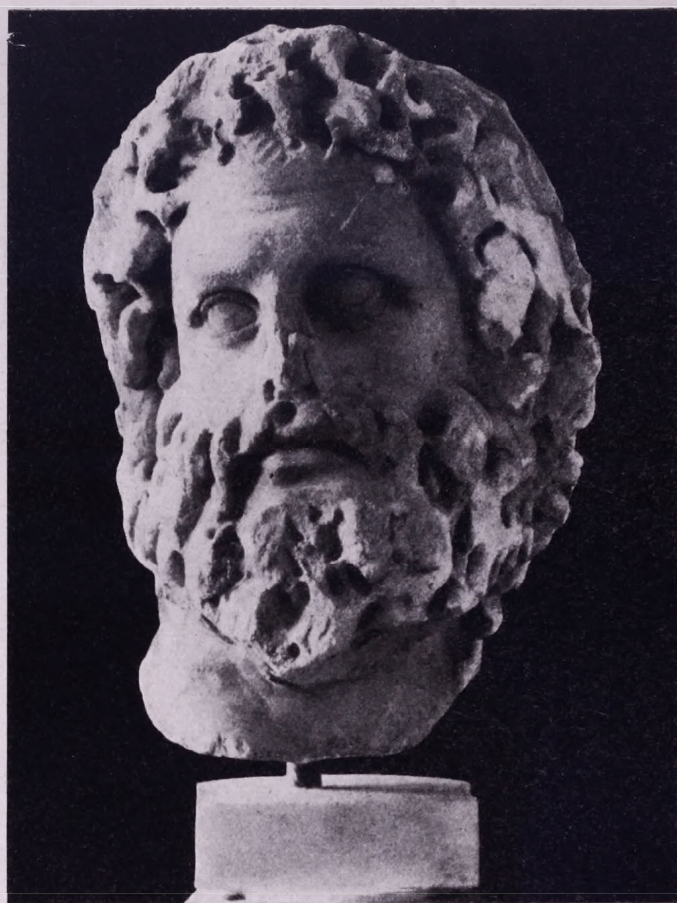
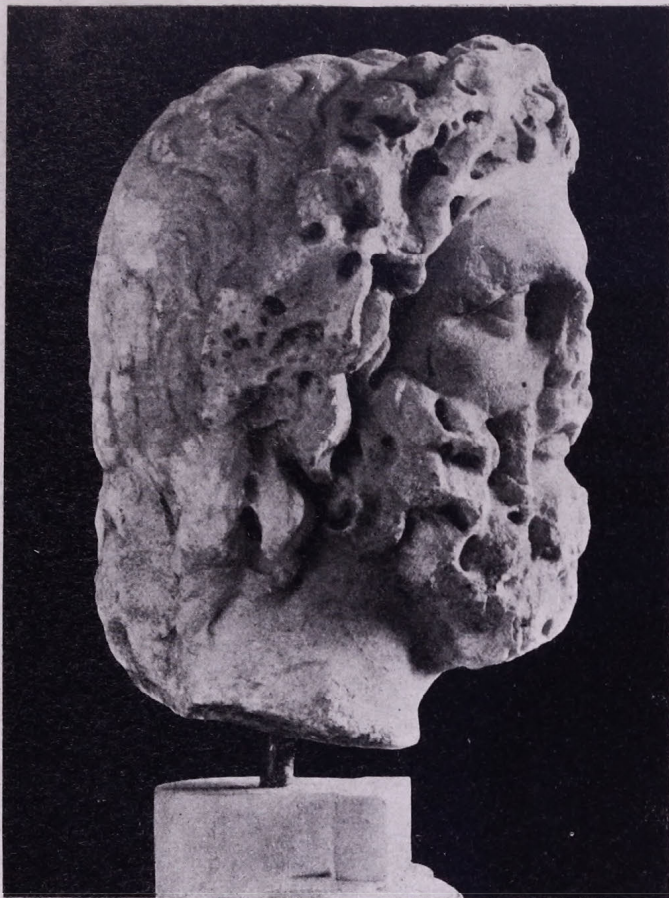
A fej eredetileg tektonikus kapcsolatba tartozott; Hekler meghatározása szerint Somnust ábrázolja és szarkofág sarkáról tört le. Noha a tömb alakja ellene szól ennek az értelmezésnek, mégis tekintetbe kell vennünk, mert esetleg a helyszínen való megfigyelésen alapulhat. Ebben az esetben a bal-felé forduló fej, amely egész jellegében a Kr. u. 2–3. századi jókivitelű provinciális római szobrászat stílusának felel meg, a szarkofág jobb sarkán álló alakhoz tartozott.⁴¹ Oroszlán Zoltán véleménye szerint a fej márványasztal vagy márványpad töredéke is lehet.⁴²

14. *Asklepios-fejecske.* Márvány. Rómából. (18–19. kép)

Magassága 8,5 cm. A fej, amely egyenesen, frontális, szimmetrikus beállításban ül a nyakon, szobrocskáról tört le. Orra kissé megsérült, fenntartása egyébként igen jó. A szemek berakással, idegen anyagból készültek; ma hiányzanak. A száj kissé nyitva van. A haj és a szakáll rövid, laposan egymásrafekvő fürtökben keretezi az ovális arcot és a magas homlokot, hátul viszont a haj hosszú, könnyedén hullámzó csomókban simul a koponyára. A hajban vastag, csavart szalag.

⁴¹ A szarkofágok sarokalakjait *J. Bovio*, *Le figure angolari dei sarcofagi figurati Romani*. *Bullettino Comunale*. LII, 1925, 150 skk. tárgyalja összefoglalóan. Az első csoportba a szigorúan vett architektonikus sarokalakokat, ion-stílusú kariatidákat osztja be, melyek az eredetileg sarkokra illesztett pillért vagy oszlopot váltják fel. Ennek a csoportnak eddig ismert képviselői mind a görög keletről származnak. A második csoportban a sarokalakok merevségét és tektonikus beállítását egyéni élet váltja föl, de ezek az alakok az ábrázolt cselekménybe még nem kapcsolódtak bele, hanem az általános sírszimbolika körébe tartoznak. A fölhasznált típusok a következők: 1. Thanatos: ruhátlan, szárnyas Amor-alak, lehajtott fejjel, fáklára támaszkodva. 2. Eros: ruhátlan, szárnyas alak, egyenesen tartott fejjel, kezében virágfüzérrel, a Louvre Pasiphae-szarkofágján. 3. Horák. 4. Nikék. A harmadik csoportban a sarokalakok tényleges szerepet játszanak az ábrázolt cselekményben. A mi fejünk Bovio második csoportjába, mégpedig az Erosok közé lenne besorolható. Az ezzel kapcsolatos Pasiphae-szarkofág irodalmára v. ö. *Robert*, *Der Pasiphae-Sarkophag*, 14. *Hall*. *Winckelmann-programm*, és *Robert*, *Die antiken Sarkophagreliefs*, III, 35. sz. X. tábla.

⁴² Lásd e körből mindenekelőtt *Conze*, *Eros und Psyche an Tischfüßen in Berlin und Bologna*. *Arch. Ztg.* XX. 1862, D és F 231–232. CLVIII. tábla 4, 5. — *V. Spinazzola*, *Le arti decorative in Pompeji*, 39. t. (Szilén a Dionysos-gyermekkel). — *G. Kaschnitz-Weinberg*, *Scultura del Magazino del Museo Vaticano*, 1937, 458. sz. LXXX. t. (Pilaszter Eros figurával) és 454–457. sz. (márványasztallábak Victoria alakjával, gyermekmelképpel, Heraklesszel és kosfejjel). A 455. számhoz v. ö. még *Ath. Mitt.* 1907. 393. skk.). — V. ö. még *Reinach*, *Rép. de la statuaire*, II. 467, 1, 2 (Pompeji, Eros), II. 472, 3 (Pompeji, Attis), II. 489, 7 (Nicopolis, Thanatos), II. 526, 2 (Eros, gipszmásolat Stuttgartban, v. ö. *Arch. Ztg.* 1862, 23), II. 558, 4 (Konstantinápoly, színész), IV. 333, 5 (Pergamon, női herma), IV. 386, 2 (heroikus férfialak), IV. 479, 2 (Kairo, párdúc), IV. 549, 8 (Pergamon, delfin, v. ö. *Ath. Mitt.* 1907. 80). — *Espérandieu*, *Rec. gén. des Bas-reliefs de la Gaule Romaine* V, 145, 3897. sz. (Bacchus-melkép), V, 152, 3915. sz. (valószínűleg Asklepios-melkép), IX, 308, 7126 és IX, 386, 7260 (szakálltalan alakok). — *Pauly-Wissowa*, *Realencyklopädie*, XV, 1, 944 (mensa).

20—21. kép. Poseidon feje márványból.

A fejecske egy Kr. e. 4. századi görög mintakép klasszicisztikus átfogalmazásának látszik. Valószínűleg hasonló eredeti után készült, mint a spártai múzeum Asklepios-feje;⁴³ ez egyben fejecskénk megnevezését is megadja. Közös vonás mindkettőnél a magas homlok, az ovális arc, a különösen Asklepiosra jellemző vastag, csavart szalag a hajban.⁴⁴ Általánosságban megfelel a homlok körüli rövid fürtök és a koponyára ráfekvő hosszú hajcsomók elrendezése is. Míg azonban a kissé oldalra hajló spártai fejen valamennyi forma felbontottabb, mozgalmasabb és nyugtalanabb, a mi fejecskénk, amely az ovális arcformát is határozottabban hangsúlyozza, egyenesen, szigorú frontalitással ül a nyakon, s egész jellegében hűvösebb, kiszámítottabb, laposabb és szárazabb. Jellemző az egyes formák hangsúlyozottan vonalas rajza is. Mindezek a tulajdonságok, valamint a gondos kivitel, amelyben a berakott szemek is szerepet játszanak, valószínűvé teszik, hogy a fejecske még a Kr. e. 1. századi klasszicizmus terméke.

15. *Poseidon feje.* Márvány. Rómából. (20—21. kép)

Magassága 20·2 cm. A kissé balra és fölfelé hajló fej a nyakon lévő törés szerint szoborhoz tartozott. Az orr hiányzik, különben az arc igen jó fenntartású, csak a jobb szemöldök sérült meg kissé. A mélyenfekvő szemek tekintetének iránya a fej hajlását követi. A szemcillagok plastikailag nincsenek jelezve. Az arcot övező hajkoszoru, a szakáll és a bajusz fúróval mélyen aládolgozott, erősen föllazított fürtjei nagyrészt letöredezték. A redős homlokból eredetileg magasan kiemelkedő hajkorona mögött a fürtök laposan simulnak rá a koponyára, amely hátul meredeken vezet át a nyakhoz. A fehér, bizonyos görög márványt aranyosbarna patina borítja, amelyen helyenkint, hátul, rozsdafoltok láthatók.

Fejünk egy számos változatban elterjedt típushoz tartozik, melynek képviselői közül ebben a kapcsolatban elsősorban a syracusaei, parmai és genfi példányok említendők. Abban a kérdésben, vajjon ezek a fejek Zeust vagy Poseidont ábrázolják-e, a kutatók véleménye megoszlik. Bulle szerint a syracusaei fej, amelyben már Overbeck is Poseidonra ismert, hellenisztikus vagy római átdolgozása valamelyik Skopas körében keletkezett eredeti alkotásnak.⁴⁵ Waser fölveti a kérdést, vajjon jogos-e a Bulle által képviselt Poseidon-megnevezés a syracusaei fej esetében.⁴⁶ A görög művészet ugyanis a Zeus-típusból vezeti le Poseidon, Pluton és Asklepios típusát is. Vannak tehát bizonyos határterületek, ahol a megnevezés éppen az elveszett jelvények folytán ingadozó, s éppen a syracusaei és parmai fej esetében szerinte helyesebbnek látszik a Zeus-elnevezés. Zeus mellett foglal állást Deonna is a genfi múzeum fejének ismertetésénél.⁴⁷ Ez a példány sokkal józanabb, szára-

⁴³ Arndt—Amelung, Phot. Einzelaufnahmen, 1319—1320 (*Siebeking*). — Kr. e. 4. századi mintaképekre megy vissza a római Palazzo Colonna Zeus-feje is: Arndt—Amelung, 1156—1157, amely bizonyos fokig ugyancsak rokonságban áll a mi fejecskénkkel.

⁴⁴ K. A. Neugebauer, Asklepios, 78. Winckelmannsprogrammm, 1921, 29—30, felhívja a figyelmet, hogy a vastag csavart szalag az ő tudomása szerint Asklepios egyetlen római kor előtti ábrázolásán sem fordul elő, hanem csak római másolatokon található.

⁴⁵ Roscher, Mythol. Lexikon, III, 2, 2895. 23. kép (*Bulle*).

⁴⁶ Roscher, Mythol. Lexikon, VI, 749 sk. (*Waser*). — A parmai Zeus-fej u. itt 13—14. kép és Arndt—Amelung, 69—70.

⁴⁷ Genava, XVII, 1939. 37 sk. II. tábla (*Deonna*).

22. kép.
Lucius Verus mellképe
üvegből.

23. kép.
Márvány atléta-
fejecske.

24. kép.
Márvány Athena-
fejecske.

zabb kivitelű, sok tekintetben provinciálisabb benyomású az előbbieknél. A mi fejünk a syracusaei példányhoz áll legközelebb, amely az oldalt és fölfelé vetett tekintet irányát is hűen megőrizte. Az arc felületének nyugtalan és festőien gazdag elevenségében, a mélyen beágyazott szemekkel és a kiduzzadó homlokcsontokkal is rokonság figyelhető meg. A hajfürtök elrendezéséről inkább a parmai fej ad fogalmat. A mi fejünk a maga friss és eleven formadásával, meleg életteljességével, lelkes kifejezésével, előkelő helyet foglal el a fejtípus képviselői között, és bizonyára sokat megőrzött az eredeti szellemi tartalmából. Mélyenülő szemeiben izzó, sóvárgó szenvedélyessége inkább Poseidon, mint Zeus lényéhez áll közelebb, úgyhogy a fejet mégis inkább Poseidonnak nevezhetjük, amint azt Hekler is meghatározta. Alátámasztja ezt az is, hogy a szobortípusról, melyhez fejünk tartozott, egy Delosban talált márványszobrocška ad fogalmat, amely közvetlenül az Agiaszhoz kapcsolódva, valószínűleg Lysippos egyik nagyhírű Poseidonszobrának másolatát őrizte meg.⁴⁸ Nemcsak fejvetésben, noha ellentett értelemben, és a hajelrendezés alapvonásaiban, hanem lelki tartalomban is közeli rokonság nyilatkozik meg fejünk és a delosi szobor között. Mindezeket összegezve megállapíthatjuk, hogy a fej igen jó kivitelű római másolata egy Skopas hatása alatt keletkezett korahellenisztikus mintaképnek. A munka legkésőbb Hadrianus korára vall; a szemcsillagokat ugyanis még nem jelezte a művész plasztikusan, a hajban azonban a fűró bő használata és mély aládolgozások figyelhetők meg, ami éppen erre az átmeneti korra jellemző.

16. Atléta-fejecske. Márvány. Adaliából. (23. kép)

Magassága 7,2 cm. A balra fölfelé tekintő, oldalra vetett fejecske a nyak baloldalán kiduzzadó izom tanúsága szerint mozgalmas szoborról tört le. Aprófürtös, rövid haját szalag fonja át. A fül a haj tömegében alig érvényesül. A nyugtalanul hullámzó, egyéni

⁴⁸ Süsserott, Griechische Plastik des 4. Jahrhunderts vor Christus. 168—169, 34. tábla, 2. — V. ö. még Arndt—Amelung, 2448 (Zeus szobra a velencei Doge-palotában).

jellegű arcformákat az erősen kiemelkedő arccsontok határozzák meg. Finom a szem tájékának kezelése a puha szemöldök-párnával és a mély árnyékhátásokkal. A pupilla plasztikusan van kezelve, a szájszögletben fűrő nyoma látszik, úgyhogy a fejecske római másolatnak tekintendő. Orra hiányzik, felülete kopott.

Hekler meghatározása szerint a fejecske, melynek atlétavoltára a hajában hordott szalag utal, skopasi típushoz tartozik. Ezt a meghatározást támasztja alá a mélyenülő szemek kezelése és az arc csontos, darabos felépítése. A fej eredetije azonban festői hajkezelésével és nyugtalan mozgalmasságával meghaladja Skopas művészetét és bizonyára már az első diadochák idejében keletkezett. Stílusban a fejecske igen közel áll a kopenhágai Glyptothek Ny Carlsberg két kis ifjú-fejéhez, melyeket Arndt a korai diadocha-művészet idejére tesz és amelyeket egyrészt Skopas és Praxiteles művészetének, másrészt az Agiasnak hatása alatt keletkezett műveknek tart.⁴⁹

17. *Athena-fejecske*. Márvány. Adaliából. (24. kép)

Magassága 4,5 cm. Az egyenesen maga elé tekintő fejecske szoborba való beillesztésre volt szánva. Az istennő attikai sisakot hord, sisakforgó nélkül. A közepén kettéválasztott haj simán hátrafésült fürtökben keretezi az arcot.

A fejecske eleven, dekoratív, római munka, amely Kr. e. 4. századi mintaképek nyomán keletkezett. Kis méretéből következtetve, egykor szoborba illesztve valószínűleg római lararium felszereléséhez tartozott. Sisakformában, hajviseletben, valamint, amennyire ilyen kis méretekből ítélni lehet, az arc felépítésében is — a fejvetéstől eltekintve — rokonságot mutat a genfi múzeum egy márvány Athena-fejével,⁵⁰ amelyet W. Klein egy praxitelesi típus római másolatának, Furtwängler viszont hellenisztikus eredetinek tart.

18. *Lucius Verus mellképe*.⁵¹ Öntött, sárgás üveg. Adaliából. (22. kép)

Magassága 6 cm. Igen jó fenntartású, a fej maga teljesen sértetlen, csak a hermalakú mellkép széle töredezett le a jobb- és a hátsó oldal kivételével. Az üvegen az öntés nyomai varratok és belső léghólyagok alakjában világosan felismerhetők. A hajban helyenkint vasrozda nyomai láthatók.

Éremképekkel és szoborportrékkal való összevetés alapján kétségtelen, hogy az üvegmellkép Lucius Verus császárt ábrázolja. A sötét, gyanakvó tekintet, a kampós sasorr, amely főként éremképeken gyakori, míg a kiegészített márványpéldányokon legtöbbször elsikkad, a haj- és szakállviselet mind biztos ismertetőjelei a császár ábrázolásának. Az éremképek közül a Kr. u. 162—164 között vert aureusok császárképmásai hozhatók leginkább kapcsolatba az üvegmellképpel.⁵² A monumentális emlékanyagból a tarragonai

⁴⁹ Arndt, La Glyptothèque Ny Carlsberg, 117. és 118. tábla. V. ö. Guido Kaschnitz—Weinberg, *Scultura del Magazino del Museo Vaticano*, 1937. 155. sz. XXX. tábla és az ott idézett irodalom.

⁵⁰ W. Klein, *Praxiteles*, 350. l. Arndt—Amelung. 1877.

⁵¹ Erdélyi, *Lucius Verus üvegportréja*. *Archaeologiai Értesítő*, 1937. 81. skk. 50—51. kép. — Max Wegner, *Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit*. 227.

⁵² *Griechische Münzen, Römische Münzen*. München, 1910. Dr. Jakob Hirsch. XX. tábla, 1102., 1105. sz. *Monnaies Romaines Antiques*, Genève, 1924, VIII, 40. tábla, 1078. sz.

márványfej⁵³ és a marengói ezüstmellkép⁵⁴ állnak legközelebb az üvegportréhoz a formák leegyszerűsítésében és abban, hogy ezeken a haj, a többi márványpéldány festőien fellazított hajkezelésével szemben, tömött, önálló fürtökbe rendeződik. Ezekről a kérdésekről Hekler egyik, valószínűleg 1936-ból származó jegyzetében, amelyet irodalmi hagyatékában találtam, ezeket írja: Die überlebensgrosse, silberne Panzerbüste des Lucius Verus aus dem Schatze von Marengo in Turin: A. A. 1936. Sp. 429 f. Abb. 1. zeigt den Kaiser wohl im ersten Regierungsjahr 161, wie auch der Marmorkopf in Tarragona: Poulsen, Fig. 53. Auf das Jahr 164 kann mit Hilfe von Münzbildern: Monnaies d'or romaines, Coll. Evans pl. III. 76, die kleine Glasbüste in meinem Besitz aus Adalia datiert werden. Hier hat der Blick bereits jenen finster pathetischen Anflug, den wir an den Bildnissen der letzten Regierungsjahre, also 168/9 erblicken; vgl. die beiden prachtvollen Kolossalbüsten in Paris und Athen. Charakteristisch für diese Spätzeit sind die markantere Physiognomie, der längere Bart und der finster pathetische Blick gegenüber dem mehr offenen Blick an den Jugendbildnissen.⁵⁵

Erdélyi Gizella

LUSTRUM, CIRCUS ÉS KIRKE

Az Aeneis második fele azzal kezdődik, hogy a misztikus alvilágjárás után társait felkereső Aeneas, a cumaei partot elhagyva, Caieta érintésével végre megpillantja az ígért földjén keresztül a tengerbe ömlő Tiberist (7, 30). Hajózásuk során a trójaiak a holdfényben szerencsésen kikerülik — csak „súrolják“ (raduntur, 10) — a mons Circeius kiszögellését,

*dives inaccessos ubi Solis filia lucos
assiduo resonat cantu tectisque superbis
urit odoratam nocturna in lumina cedrum,
arguto tenuis percurrrens pectine telas.
hinc exaudiri gemitus iraeque leonum
vincla recusantum et sera sub nocte rudentum,
saetigerique sues atque in praesepibus ursi
saevire ac formae magnorum ululare luporum,
quos hominum ex facie dea saeva potentibus herbis
induerat Circe in vultus ac terga ferarum (11–20).*

Aeneas társai nem szolgáltattak okot az isteneknek ilyen szörnyűséges elváltozásokra (21: pii), ezért ép az az isten segíti őket tovább a tengeren, akinek Odysseus minden megpróbáltatását köszönhette: Neptunus (23).

⁵³ Frederik Poulsen, Sculptures antiques de Musées de Provinces Espagnols, 40. Tarragona, 4, XXXIII. tábla, 53. kép és Wegner, Herrscherbildnisse, 247.

⁵⁴ G. Bendinelli, Il tesoro di argenteria di Marengo, II skk., 2. skk. táblák, 5. skk. képek. Wegner, Herrscherbildnisse, 248. 41. kép.

⁵⁵ Üveg- és féldrágaköből készült alakos ábrázolásokra, főleg képmásokra v. ö. Arch. Ért. 1937. 83–84.

Mindenesetre ezen a borzalmas élményen is keresztül kellett menniük, ha nem is olyan közvetlenül, mint az Odysseia hőseinek, — de megmondta Helenus, Priamusnak a messze Chaoniába vetődött, jóstehetségű fia (3, 374—) Aeneasnak ezt is előre, „hogy annál biztonságosabban járhasa körül a fogadására váró tengereket“ (377—: *quo tutior hospita lustres aequora*). Hosszú, úttalan utakat kell még megtennie, Sicilia vizeit átvészelnie, „hajóival körül kell járnia a Tyrrhen-tenger vidékeit, az alvilág bejáratául szolgáló tavakat és az aiai Circe szigetét, még mielőtt biztos földön megalapíthatja városát.“ (384—:

*ante et Trinacria lentandus remus in unda,
et salis Ausonii¹ lustrandum navibus aequor
infernique lacus Aeaeaeque insula Circae,
quam tuta possis urbem componere terra.)*

Most, miután „a háromszögalakú sziget legdélibb fokát, Pachynumot is megkerülte, mint a kocsipálya céloszlopát“ (3, 429: *praestat Trinacrii metas lustrare Pachyni*), sőt Libya legtávolabbi vidékeire is elvetődött, — ott akarta kerestetni Dido, amíg Venus láthatatlanná tevő kódéből elő nem lépett (1, 577: *Libyae lustrare extrema iubebo*), — majd a többi, megjósolt megpróbáltatás után leszállt még az alvilágba is, hogy találkozhassek atyjával, aki az elysiumi boldogok völgyében „az idezárt és a földi világra szánt lelkeket vette gondosan szemügyre és éppen megszületésre váró unokáinak seregét vizsgálgatta“ (6, 680—:

*inclusas animas superumque ad lumen ituras
lustrabat studio recolens² omnemque suorum
forte recensebat numerum carosque nepotes), —*

vége célhoz ér, megvetheti lábát a nekirendelt földre.

Nem szándéktalanul emeltük ki a sokezer közül ép ezeket a vergiliusi sorokat, mint ahogy a költő sem írt le határozott szándék, vagy művészi tudatosság nélkül soha egy szót sem. Más helyen³ már hivatkoztunk a lelkiismeretességéről, elmélyedő tanulmányainak alaposságáról tanúskodó antik bizonyosságokra és modern kutatók (Witte, Meillet stb.) ezirányú megállapításaira. Hozzáfűzhetjük Macrobius *Saturnalia*-jának 3. könyvét, mint az ókori Vergilius-kultusz beszédes tanúját, vagy G. Qu. Giglioli újabb, adatszerű bizonyítékát.⁴ Most csak azt jegyezzük meg, hogy ha például a *lucus* szóval kapcsolatban az antik Vergilius-magyarázók megállapíthatták, hogy a költő sohasem használta *sine religione* (Serv. Verg. Aen. 7, 29 és 1, 441), akkor mi is meg lehetünk győződve, hogy a *lustrum* ige látszólag közömbös, elfakult előfordulásai mögött is ott van mindig az eredeti, átélt vallásos tartalom.

¹ *Lydus* (de mens. 1,12) szerint Ausonia népeinek névadó őse Auson, Kirke és Odysseus fia.

² *Circumibat studiose retractans* (Servius). *Lustrabat* és *recensebat* (a *lustrum* és a *census*) egymás mellett!

³ „*Pater Romanus* és a *di Indigetes*.“ EPhK 67, 1943, 53.

⁴ *Notizie degli scavi* 6, 1930, 343.

Mert nyilvánvaló a szó később általánossá vált értelme például Misenus elhamvasztása után, amikor Corynaeus szertartásszerűen megtisztítja társait a temetés, a halál szennyétől és miután termő olajággal a kezében háromszor járta körül és tiszta forrásvízzel hintette be, tisztáknak nyilvánítja és elbocsátja őket. (Az *ilicet*-tel, 6, 229 —:

*idem ter socios circumtulit unda,
spargens rore levi et ramo felicis olivae,
lustravitque viros dixitque novissima verba.)*

A 229. sorhoz jegyzi meg Servius, hogy a pregnáns „*circumtulit*“ sem jelent egyebet a régi szóhasználat szerint, mint „megtisztította“ (*purgavit*, . . . *nam lustratio a circumlatione dicta est vel taedae vel sulphuris*; lásd Ov. Met. 7, 261). — Az 5. ekloga pásztora „a szántóföld megtisztításának“ említésével (75: *cum lustrabimus agros*) az *Ambarvalia*-ra céloz, amikor az áldozati állatokat háromszor vezették ünnepi körmenetben a tavaszi vetés körül. (Georg. 1, 345: *terque novas circum felix eat hostia fruges*; a vergiliusi hellyel kapcsolatban lásd Macr. Sat. 3, 5, 7: *lustrare significat circumire*). — A dionysosi elragadtatásban őrjöngő Amata királyné szavai szerint leánya az istent a többi bacchantsszal „körültáncolja“ (7, 391: *te lustrare choro*), és ez a kifejezés a színtelen Kappes-kommentárban is a. m. „tanzend umkreisen“, pedig a *lustrum*-ot még mindig a *luo* és nem a *luceo* igével hozza téves összefüggésbe.⁵ — Az Aeneis 10. énekében is a nymphákká változott hajók (224):

agnoscunt longe regem lustrantque choreis,

Servius szerint *circumdant et circumeunt*.

Olyan, látszólag nem sokat mondó helyeken is, mint például

2, 564: *respicio et, quae sit me circa copia, lustro,*

1, 453 —: *... sub ingenti lustrat dum singula templo
reginam opperiens,*

6, 887: *... omnia lustrant,*

Georg. 4, 517 —:

solus Hyperboreas glacies Tanaimque nivalem ... lustrabat, lásd még 12, 474; 2, 528; 9, 96 —; 5, 611; ecl. 10, 55;

8, 230 —: *... ter totum fervidus ira
lustrat Aventini montem,*

ecl. 2, 12: *tua dum vestigia lustro,* lásd még 11, 763 és 12, 466 —,

2, 753 —: *... vestigia retro*

observata sequor per noctem et lumine lustro (ehhez Servius megjegyzi: *oculos circumfero*),

8, 152 —: *... os oculosque loquentis*

iamdudum et totum lustrabat lumine corpus, vagy:

⁵ Pl. az 1,577. sorhoz írott megjegyzésében: „Da mit dem Sühnopfer, *lustrum* von *luere*), zugleich eine Musterung der Bürger verbunden war, so erhielt *lustrare* (durch ein Sühnopfer reinigen) die Bedeutung: mustern, besehen, dann beschauend (umherwandeln.“

8, 228—: ... *Tirynthius omnem
accessum lustrans huc ora ferebat et illuc, —*

mindig az eredeti képre: a fény (ill. később a szem, nézés, tekintet) körülhordozására kell gondolnunk. (*Circumferre acies* : 12, 558, *oculos igne micantes* : Ov. Met. 15, 674, *vultus* : Ov. Met. 3, 241, de a legszemléletesebb helyek: Sil. 11, 261: *lustrans circumfert lumina campo*, és Manil. 1, 570: [*Phoebus*] *per longos circumfert lumina flexus*).

Az ősi képből csak a „körüljárás“ maradt meg, de a fény helyett az árnyék „jár körül“ (Servius: *pro solis flexu*) az 1. ének egyik helyén (607—): *dum montibus umbrae lustrabunt convexa, polus dum sidera pascet*, a *Culex*-ben pedig azt olvashatjuk, hogy a győztes Achilleus háromszor hurcolta meg — mintegy Patroklos kiengeszteléséül — Troia falai körül Hektor holttestét (324: *Hectoreo victor lustravit corpore Troiam*). Annál elevenebben nyilvánul meg a kozmikus szemlélet Dido ünnepélyes nap-megszólításában (4, 607):

Sol, qui terrarum flammis opera omnia lustras, —

vagy akár a stereotyp epikus napkezdet vergiliusi változatában (7, 148—): *postera cum prima lustrabat lampade terras orta dies*. És ez a kozmikus kép ismétlődik olyan hasonlatokban is, mint a sicíliai *Pachynum*-fok „céloszlopának megkerülése“ (3, 429: *Trinacrii metas lustrare Pachyni*), vagy a trójai ifjúság lovasfelvonulása (5, 577—: *omnem laeti consessum oculosque suorum lustravere in equis*, cf. 9, 58: *lustrat equo muros*, még inkább 11, 189—: *ter maestum funeris ignem lustravere in equis*). De a derengő összefüggésekre a 3. ének két sora világít rá legélesebben: mikor az ellenséges görög partok mellett elhajózva a trójaiak az actiumi hegyfok tövében végre kiköthetnek (279—):

*lustramurque Iovi votisque incendimus aras
Actiaque Iliacis celebramus litora ludis.*

Servius itt is kiemeli a vergiliusi szóválasztás találó voltát: *sane „lustramur“ apto verbo usus est mentionem ludorum facturis, horum enim certaminum sacra celebratio lustrum vocatur, lustrato enim populo dii placantur*.

Tehát a „lustrum“, illetve a „lustrum“ szoros, lényegbeli összefüggésben van a cirkuszi játékokkal; az ünnepi játékok neve is *lustrum*, és őseredeti rendeltetésük, értelmük is kiviláglik a glosszából: a játékok folyományaként megtisztult nép az istenek kiengesztelődésére számított. Róma lakosságának öt évenként megismétlődő *lustrum*-a tagadhatatlanul gyakorlati fontosságú állami aktus is, de nem kevésbé lényeges eredeti, szakrális jelentősége sem: a polgárságnak a nap módjára történő „körülvilágítása“ a célból, hogy boldogulása a következő kozmikus időszakra is biztosítva legyen.⁶ De tudjuk, hogy a közösségi tisztító szertartások általában játékokkal jártak együtt Rómában. A tizenkét *ancile* körülhordozásával kapcsolatos *armilustrum* és a *Quinquatrus* (*tubilustrum*) elválaszthatatlan a „trójai játéktól“.⁷ Jellemző

⁶ Szabó Árpád fogalmazása szerint: *Lustrum und Circus*. Arch. f. Rel.-wiss. 36, 1938, 153—

⁷ G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*.² 1912, 450—; K. Schneider, RE „Lusus Troiae“ 2060.

Varro etimológiája (de lingua L. 6, 22): az *armilustrum*-ot „fegyveres játékból“ (*armis ludere*) származtatja. A tavaszi *Equirria* és az *equus October* ünnepének tisztító szertartásai is játékokkal jártak együtt.⁸ Dea Dia májusi ünnepén a *tripodatio* és a lakoma után az Arvalis-testületet a díszruhás magister a cirkuszba vezeti és ő ad jelt a futtatások megkezdésére.⁹ De a százados ünnepek is, amelyek a letelt korszak bűneinek szennyét lemosva inaugurálják az újat — ἐτέων ἐκατὸν δέκα κύκλον, amint a Sibylla-jóslatban olvassuk — és amelyeken az istenektől *lustrum felix*-et, azaz azt kérik, *uti imperium maiestatemque p. R. Quiritium duelli domique auxitis utique semper Latinus obtemperassit, incolumitatem sempiternam, victoriam valetudinem populo Romano Quiritibus duitis faveatisque populo Romano Quiritibus legionibusque p. R. Quiritium remque p. Romani Qu. salvam servetis maioremque faxitis*,¹⁰ — elválaszthatatlanok a százados játékoktól (*ludi saeculares*).¹¹ Vannak azután rendkívüli fogadalmi játékok, amelyeket azért tartanak, hogy az államot az elkövetkező *lustrum*-ban semmi baj ne érje. Ezekből a *Circus Maximus*-ban rendezett „nagy játékokból“ (*ludi magni*) fejlődtek az évenként ismétlődő, de szakrális jellegüket később is megőrző *ludi Romani*.¹² A cirkuszi látványosságokat, elsősorban a kocsiversenyt, mely a császárkori tömegek profán szórakoztatásának célját szolgálta, tulajdonképpen a római isten-tisztelet szilárd alkotórészének kell tekintenünk. A cirkus szó görög megfelelője, a ἵπποδρομος is azt mutatja, hogy a cirkuszi játékok gerince a „lófuttatás“ volt. A cirkuszi lóversenyek Görögországból (Tac. Ann. 14, 21 szerint a délitaliai Thurioiból) etruszk közvetítéssel kerültek Rómába. (Liv. 1, 35, 9: *ludicrum fuit equi pugilesque, ex Etruria maxime acciti*). Herodotosnál (1, 167) olvashatjuk, hogy az etrusiai Caere lakói a delphoi jóshely utasítására ἄρῶνα γυμνικὸν καὶ ἵππικὸν rendeztek, a fogságba ejtett phokaiiak legyilkolásának kiengeszteléseként.

A latin szó eredeti jelentése tudvalevőleg „kör, körüljárás, megkerülés“¹³ De Varro rámutat arra, hogy a céloszlopok körül nemcsak a lovak futnak, hanem ezeket kerüli meg istenszobraival a Capitoliumról kiinduló ünnepi menet, a *pompa circensis* is. (De lingua L. 5, 153: *ibi circum metas fertur pompa et equi currunt*). Már pedig amiképpen a polgárság, illetve a város „körüljárása“ (*lustrum*, illetve *Amburbium*) vagy a *suovetaurilia* „körülhajtása“ (*circumactio*, lásd Cato előírásait, de re rust. 141, 1: *agrum lustrare sic oportet: impera suovetaurilia circumagi* etc.) nem egyéb, mint a nap — „a mindent

⁸ Preller—Jordan, Röm. Mythologie. 1⁹, 1881, 366—; G. Hermansen, Studien über den italischen und den römischen Mars. 1940, 165—.

⁹ CIL 6, 32391 A 8—10 (Henzen, Acta frat. Arv. 36—), Pollack, RE. „Circus“ 2585; J. B. Pighi, De ludis saecularibus. 1941, 326.

¹⁰ CIL 6, 32323 p. 93—, l. Pighi, 114.

¹¹ A *ludi saeculares* és az *equus October*-szertartások összefüggéseiről és a játékokról általában lásd A. Piganiol, Recherches sur les jeux Romains. 1923, 9—; 143—.

¹² Wissowa, 127.

¹³ Nonius, p. 20: *circus dicitur omnis ambitus vel gyrus*. Cass. Var. 3, 51, 10: *circus a circuitu dicitur, uganigý Isid.*, Orig. 15, 2, 33; lásd még 18, 28, 1: *est circus omne illud spatium, quod circuire equi solent*, 2: *circum Romani dictum putant a circuitu eorum*.

megtisztító erőforrás¹⁴ — útjának kultikus utánzása, — a cirkuszi kocsi-verseny is valójában a kozmikus körülforgás szimbolikus ábrázolása.¹⁵

Az előbbi Koch¹⁶ meggyőzően bizonyította például azzal, hogy a *lustrum* és a *lustratio*, vagy a *lustrare* közhasználatú megjelölés az égítetek körben történő mozgására. (Cic. de nat. deor. 1, 31, 87; 2, 20, 53; Tim. 9 bis, ugyanitt: *supra Terram proxima Solis circumvectio*; Lucr. 5, 79; 931 stb.) Weinreich pedig arra mutatott rá,¹⁷ hogy a *lustratio* alkalmából körülvetett áldozati állatokat *solitaurilia* megjelöléssel találjuk Festusnál, s. v., p. 372 — Lindsay.

Ami most a cirkuszi játékok mögött rejlő szimbolum jelentését illeti, tudjuk, hogy a napnak ősi temploma volt a Circus Maximus mellett. (Tac. Ann. 15, 74; Curios. urb. XI 4.) Tertullianus szerint a cirkusz elsősorban a napnak van szentelve, szentélye ott emelkedik a versenytér közepén, szobra a szentély homlokzatán. (De spect. 8: *circus Soli principaliter consecratur, cuius aedes in medio spatio et effigies in fastigio aedis emicat*).¹⁸ Tudjuk azt is, hogy a cirkuszi négyesfogatok patronusa Sol, a kettesfogatoké Luna. (Tert. de spect. 9, Cassiod. Var. 3, 51, 6, Anth. Lat. 197, 17.) A napistent négylovas kocsival Rómában a második pún háború óta, Görögországban Pheidias kanonná vált parthenoni kezdeményezése nyomán ábrázolták,¹⁹ de a mythosban ugyanez a képzet sokkal régebbi időkre megy vissza.²⁰ A mediterrán napkultusz középpontjában, Rhodos szigetén, ősidők óta négyesfogatot vetettek a tengerbe minden évben, Helios tiszteletére. (Fest. s. v. *October equus*.) Gyakran emlegetik a nap, vagy a hajnal *quadriga*-ját a költők is, például Plaut. Amph. 422, Verg. Aen. 6, 535, — ez is csak a közkeletű kép ősisége mellett bizonyodik. De Koch (43—) már Kr. e. 5—4. századbeli etruszk emlékeken kimutatta a cirkusszal kapcsolatos nap- és holdábrázolásokat és ezek nem azonosak a kanonizálódott görög alakokkal, tehát kétségtelen, hogy nem késői, külsőleges átvétellel, hanem itáliai gyökerű elképzeléssel van dolgunk, és hogy a cirkusz már az etruszkok szemében is a napkultusz színhelye volt. A kultusz helyéül szolgáló kocsi-pálya pedig ezek után nem lehet más, mint a nap égi pályájának kultikus megjelenítése. Ezért emlegethetik klasszikus római írók a nap céloszlopát (különösen fontos hely Liv. 1, 19, 6: *ad metam eandem solis*, Verg. 5, 835 —: *iamque fere mediam caeli nox umida metam contigerat*; Ov. Met. 3, 144: *sol ex aequo meta distabat utraque*), de nem üres kép még Macrobius (Somn. 1, 16, 12) *solis circus*, vagy Martianus Capella (2, 182) *solaris circus* kifejezése sem.

¹⁴ „Alles lustrierende Kraftquelle“: Weinreich megjegyzése AfRw 36, 1938, 143, 5; lásd Hermes, 56, 1921, 326—. Weinreich fejtegetéseinek kiegészítéséül álljon itt egy Macrobius-hely (Sat. 1, 18) a Sollal és Liberrel azonosított thrák Sabazius templomáról: *eique deo . . . aedes dicata est specie rotunda, cuius medium interpatet tectum. Rotunditas aedis monstrat huiusce sideris speciem, summoque tecto lumen admittitur, ut appareat solem cuncta vertice summo lustrare lucis inmissu*.

¹⁵ Szabó, 156.

¹⁶ C. Koch, Gestirnvenerung im alten Italien (Frankf. Stud. 3). 1933, 26.

¹⁷ Szabó Á. cikkéhez írott megjegyzésében: 143, 5.

¹⁸ A többi idevonatkozó adat felsorolását lásd Preller—Jordan, 325, 3 és Koch, 41.

¹⁹ Wissowa, 315—.

²⁰ Brelich Angelo, A triumphator. (Pécsi dissz.) 1937, 8, 22.

Nagyszerűen illik ide a már többször idézett vergiliusi sor (3, 429): *praestat Trinacrii metas lustrare Pachyni*...

Így függ össze a *lustrum* a cirkusz porondján lefolyó játékkal. Dea Dia májusi ünnepének második napján az Arvalis-collegium jelenlétében versenyző fogatok csak úgy az év leforgását szimbolizálják a nap- és holdpályák utánzásával, mint ugyanennek — az év hónapjainak megfelelően — tizenkéttagú papi testületnek ünnepi fáklyás körmenete, az *Ambarvalia*. Ezért sem tarthatjuk véletlennek, hogy Varro (1, 1, 5), majd utána Vergilius, földművelésről szóló munkájának elején 12 istenséghez fordul segítségért, és ezek élén Vergiliusnál éppen Sol és Luna áll, — *clarissima mundi lumina, labentem caelo quae ducitis annum*; Varro Iuppiter és Tellus után említi, — csak Vergilius a megszólított istencsoporthoz tizenharmadiknak hozzáfűzi még Octavianust is, mint *auctorem frugum tempestatumque potentem* (v. ö. Lucr. 5, 80, ahol az örök pályán futó napról és holdról azt olvassuk, hogy *morigera ad fruges augendas*) és akinek köszönhető, hogy a kard helyett megint az eke juthatott tisztességre.²¹ De Olympiában is tizenkétszer futották körül a versenypálya oszlopát (Pind. Ol. 3, 33: δωδεκάγναππτον τέρμα δρόμου), tizenkét oltárt állított Herakles is az első olympiai játék megkezdése előtt (Pind. Ol. 10, 49), már pedig a tizenkét olympiai istent Platon is a hónapokkal hozta összefüggésbe (Phaidr. 246 E), és tizenkét hónapból áll „a Horák köre” is, ahogy Herodotos az egyiptomi évet nevezte (2, 4: ὁ κύκλος τῶν Ὁρέων).²² És így érthetjük meg a rendkívüli fogadalmi játékok szimbolikus jelentőségét is, amelyeken a *quinquennium* kozmikus leforgását mutatják be ünnepélyes külsőségek között, mint ahogy az öt évenként megismételt *lustrum* tulajdonképpen a következő világperiódus jelképes anticiválása.

Az elszórt, de hibátlanul egybehangzó szövegbizonyosságok szerint ez a szimbolikus tartalom az antikvitás végéig elevenen élt, és nem meddő újkori kombináció csupán az egész. A mediterrán, illetve görög összefüggések közül kiemelkedve sajátosan itáliai elképzelések nyitjára találtunk: a napnak és a holdnak időt tagoló, az év termékeny leforgását szabályozó, az egyén és a közösség boldogulását elősegítő szerepére. Az évszakok és időegységek önálló isteni létre emelkedhettek, elhomályosult jelentésű istenalakok helyébe léphettek. Következtes, nagyszabású képpé illenek össze a cirkuszi játékok kozmikus hátterének töredékekben ránkmaradt darabjai is. A nap és a hold forgásával mért év és az emberi élet folytatásához szükséges termékenység misztikus ősi összefüggései tárulnak eléink Cassiodorus (Var. 3, 51, 4—), vagy Tertullianus (de spect. 9) késői összegezéséből, illetve polemizálásából, de valamennyi idevonatkozó hely megkérdése is csak arra a bizonyosságra vezet, hogy a cirkuszi játékok mélyértelmű szimbolikáját így magyarázták a köztársaság századaiban is.²³ A versenyeket a kosmos történéseire vonat-

²¹ Erre vonatkozólag lásd O. Weinreich, Zwölfgötter, Zwölfszahl und Zwölfstaat. Aus Unterricht und Forschung 7, 1935, 321—. Octavianusnak, mint „tizenharmadik istennek” (τρισκαιδέκατος θεός) *supra numerum* való szerepeltetéséről G. Wissowa írt: Das Prooemium von Vergils Georgica. Hermes 52, 1917, 100—.

²² Az adatokat lásd Szabó Á., Az olympiai Hórák. EPhK. 64, 1940, 70—.

²³ Koch, 55, 2.

koztatták, a cirkuszban az egész világ tükröződését látták. (Isid. Orig. 18, 29, 2: *fungunt autem circensia Romani ad causas mundi referre, ut sub hac specie superstitiones vanitatum suarum excusent; ... metarum quippe appellatione proprie terminum ac finem mundi designare volunt.*)²⁴ Nem a késői antikvitás allegoria-hajhászása még az sem, hogy a kocsihajtók színeiben az évszakokra való utalást érezték. (Tert. de spect. 9: *albus hiemi ob nives candidas, russeus aestati ob solis ruborem voti erant*; Cass. Var. 3, 51, 4 mind a négy szint említi: *prasinus virenti verno, venetus nubilae hiemi, roseus aestati flammeae, albus pruinoso autumnu dicatus; sic factum, ut naturae ministeria spectaculorum composita imaginatione luderentur.*)

Nagy Tibor hívta fel figyelmemet Corippus egy helyére (in laud. Iust. 1, 314—), amelyből a konstantinápolyi hippodromos kozmikus értelmezése olvasható ki:

*solis honore novi grata spectacula circi
antiqui sanxere patres, qui quattuor esse
solis equos quadam rerum ratione putabant,
tempora continui signantes quattuor anni,
in quorum speciem signis numerisque modisque
aurigas totidem, totidem posuere colores.*

A színeket ugyanúgy az évszakokra vonatkoztatja, mint Cassiodorus, csak a *venetus*-t és az *albus*-t cseréli fel (326—329). A kocsi pályája szerinte is „az év teljes köre“ (330):

ipse ingens circus, plenus ceu circulus anni.

Persze ez a színszimbolika nem a klasszikus ókor kizárólagos tulajdona. Frobenius²⁵ rengeteg példával szemlélteti a színeknek az évszakokkal, illetve égtájakkal való összekapcsolását, mint a szoláris világkép egyik feltűnő jelenségét. Ugyanitt²⁶ egy középamerikai törzs fáklás ünnepségében megdöböntő párhuzamosságot találunk: sorra jelenítik meg a napfelkeltét, körpályáját, megtermékenyítő erejét. A kultikus tánc a szvasztika utánzása, megelevenítése, a fáklás körmenet és az egész látványosság nem egyéb, mint a szoláris világ szemléletnek megfelelő isteni színjáték. Annak bemutatására, hogy nemcsak bizonyos antik szertartások voltak lényegbeli összefüggésben a nappálya utánzásával, álljon itt egy közelebbi példa: Amikor Gerontius metropolita a moszkvai „Mária mennybemeneteléről“ elnevezett székesegyházat 1497-ben felszentelte, bevádolták a nagyhercegnél, hogy az ünnepi körmenetet nem a nap mozgásával megegyező irányban vezette.²⁷

Ha most visszatérünk a vergiliusi szöveghez, idézzük emlékezetünkbe, hogy Aeneasnak Itáliába való megérkezése előtt sokat kellett *körüljárnia* a tengeren (3, 377: *lustres*), *körül kellett járnia* az Ausonia előtt elterülő vizeket és Circe szigetét (385: *lustrandum*). Miután az „aiai“ (*Aeaea*) Circe

²⁴ Idézi Szabó Á., AfRw 36, 1938, 157, 5.

²⁵ Vom Kulturreich des Festlandes. Dokumente zur Kulturphysiognomie. 1923, 92—.

²⁶ Frobenius, 90—.

²⁷ Frobenius, 88.

szörnyűséges varázsköréből is szerencsésen kikerült, behajózik a Tiberisbe és végre megérkezik Latinus király országába. Ki ez a Latinus? Vergilius szerint (7, 47—) Faunus és Marica nymphea fia, Picus, illetve végső fokon Saturnus unokája, de egy másik helyen négyesfogatát említi, amint homloka körül tizenkétágú sugárkoronával, nagyapjának, Solnak formájában jelenik meg (12, 162—):

*quadriugo vehitur curru, cui tempora circum
aurati bis sex radii fulgentia cingunt,
Solis avi specimen,*²⁸

tehát számontartja a Hesiodosig visszavezethető hagyományt, amely szerint Latinos Odysseusnak Kirkétől született fia volt Agriossal együtt (Theog. 1011—):

Κίρκη δ', Ἡελίου θυγάτηρ Ὑπεριονίδαο
γείνατ' Ὀδυσσεύος ταλασίφρονος ἐν φιλότῃτι
Ἄγριον ἴδε Λατίνον...
οἱ δὲ τοι μάλα τῆλε μυχῶ νησῶν ἱεράων
πᾶσιν Τυρσηνοῖσιν ἀγκλειτοῖσιν ἀνασσον.

A mythikus genealogia nevei gyakran változnak, cserélődnek, de jelentése, tartalma ugyanaz marad, legfeljebb gazdagodik. Latinus leszármazása Kirkétől, illetve rajta keresztül a naptól számtalan változatban fordul elő Hesiodostól az egyházatyákig.²⁹ Tény, hogy a 7—6. századbéli görög gyarmatosok Latium egyik tengerbenyúló kiszögellésében a homerosi Kirke lakhelyét találták meg, és már Hesiodos kapcsolatba hozta az itáliai mythos őskirályaival, Latinusszal és Faunusszal — mert Agrios vagy Agreus nemcsak Hesychios Ἀγρεύς-glosszája, hanem mértékadó modern kutatók³⁰ megállapítása szerint is nem más, mint Φαῦνος ἐρημονόμος, Τυρσηνίδος ἀστὸς ἀρούρης (Nonn. Dion. 37, 57). Cicero mindenesetre úgy említi, mint a Kr. e. 393-ban alapított latin colonia, *Circeii* lakói vallásos tiszteletben részesítenek. (De nat. deor. 3, 19, 48: *Circe autem et Pasiphae et*

²⁸ A képzőművészeti emlékeken gyakran szerepel Kirke is a *corona radiata*-val, lásd Koch, 110, 3. Latinus leszármazására vonatkozólag lásd A. Schwegler, Röm. Geschichte, I, 1853, 215—. Aeneasnak Latinustól kapott lovairól — *semine ab aethero, spirantes naribus ignem, illorum de gente, patri quos daedala Circe supposita de matre nothos furata creavit*, Verg. Aen. 7, 280— lásd Koch megjegyzéseit: 53, 2 és 110, 3. — Latinushoz hasonló Kirke és Aietes megjelenése az orphikus Argonautikában: 1215— ill. 811—, cf. Ap. Rhod., 3, 1228.

²⁹ Kirke latiumi lokalizálására és mythikus rokonságára vonatkozólag lásd Heyne kommentárját és excursus-át, Schwegler, i. h., Fr. Altheim, Röm. Rel.-geschichte, 2, 1932, 84— és az itt felsorolt irodalmat, főleg E. Tabeling „Mater Larum“-ját (Frankf. Stud. 1, 1932, 95, 1) és Koch fejtegetéseit: 110. Mélyrehatóan foglalkozik Kirke alakjával Kerényi Károly is, 1944-ben megjelent „Töchter der Sonne“ c. könyvében. A naprokonság hesiodosi családfája: 183. A derék Heyne (ad 12, 164) megvédi Vergilius becsületét még Servius *grammaticum acumen*-jével szemben is: nem szükséges Marica és Circe azonosságát erőltetni, hiszen Sol lehet Latinus „öse“ — *nam avum simpliciter de uno ex progenitoribus accipere licet*, — Faunus és Picus közbeiktatásával is, lásd Ov., Met. 14, 320. Lact. Inst. 1, 21, 23: *Circe Marica post mortem facta est*.

³⁰ Preller—Jordan, 2, 308, főleg pedig Altheim, 2, 85—.

Aeeta e Perseide, Oceani filia nati, patre Sole, in deorum numero non habebuntur? quamquam Circen quoque coloni nostri Circeienses religiose colunt, lásd még Strab. 5, 232.) A homerosi alak századok óta élhetett, begyökerezhetett a köztudatba, különben nem számíthatott volna Plautus sem arra, hogy szellemeskedését hallgatói megértsék, amikor *Circam, Solis filiam* (Epid. 604) minden tárgyi összefüggés nélkül a darab cselekvényével egyszerűen „méregkeverő asszony“ (*venefica*) értelemben használja.³¹ A circei-i kultusz elevenen élt tovább a császárkorban is. Wissowa³² idéz egy feliratot (CIL 10, 6422), amely szerint az *ara Circes sanctissima*-t Kr. u. 213-ban egy sibyllai jóslat alapján helyreállították. A római Campagna újkori ismerői szerint a nép mind a mai napig emlegeti a bűbájos istennőt.³³

Heyne az Aeneis 7. énekéhez írott első kitérése végén említ egy racionális-modern Kirke-magyarozatot, „*lepidum commentum, commentum tamen, d'Hancarullii, qui haec loca adiit, in Vasis Etrusc. T. I, p. 65, natam de Circe fabulam ex locorum facie; rudere enim in his locis ac mugire fractos ad scopulos maris fluctus, ut beluas in Circaeo fremere credas, in quas mutatos esse socios, quos Ulysses desiderabat, credere potuit.*“ F. Gregorovius Itáliai vándoréveiben (1854) az idillikus latiumi partot az anzioi kikötőből tekinti át, de a Monte Circei „harmonikus költőisége“ helyett inkább csak az asturai torony vonzza mágikus erővel, mert itt áldozott le a Hohenstaufok napja, itt fogták el Conradinót, hogy kiszolgáltassák Anjou Károlynak.³⁴ A Campagna modern leírói közül senki sem mulasztja el a tiszta, sugárzó napfény említését, amelyből a Circei hegyfok, mint valami sziget, kiemelkedik.³⁵ Frazer³⁶ a vidék theophrastosi (Hist. plant. 5, 8, 3) ábrázolása után a nap sugaraitól elárasztott táj azóta is változatlan szépségeiről, a kéklő Appenninek és a csillogó tenger ellentétéről ír. Kerényi Károly³⁷ a „holdfényes éjszaka boszorkányos varázslatában“ (in einer beim Mondschein fast hexenhaft verzauberten Landschaft) érezte az Odysseia archaikus istennőjének jelenlétét. Talán nem belemagyarázás, ha azt mondjuk, hogy a táj a modern kor embereit is csak arra emlékezteti, amire az antikokat, sőt még azok elődeit is: a nap közelségére, szembetűnő, letagadhatatlan megnyilatkozására. „Az istenség is azért választotta, hogy ott jelenjék meg; a hely maga is az isten megnyilatkozásának egy formája: ahogy Eleusis demeteri, Delphoi, vagy Delos apolloni, Dodona zeusi, a Sunion-fok poseidoni.“³⁸

³¹ E. Fränkel, Plautinisches im Plautus, 1922, 91, 1 és 99.

³² RuKdR² 542, 5.

³³ Westphal, Die röm. Campagne in topogr. und antiqu. Hinsicht dargestellt. 1829, 60.

³⁴ Idézi W. Waetzoldt, Das klass. Land. Wandlungen der Italiensehnsucht. 1927, 156—.

³⁵ A sok közül lásd O. Kaemmel—O. E. Schmidt, Rom und die Campagna.⁴ 1925, 188.

³⁶ The golden bough. (Abgekürzte deutsche Ausg.) 1928, 219.

³⁷ Töchter der Sonne. 73.

³⁸ Hamvas B., Az Aphaia-templom. Sziget 2, 1936, 57. Lásd ugyenebben a kötetben „Táj és szellem“ c. tanulmányának különösen Taine angol irodalomtörténetének bevezetéséről és Frobenius „paideumatikus környezetéről“ szóló részeit is: 13—.

Ős-mediterrán kultusz nyomait sejtjük a helyben és névadójának alakjában, mint a krétai Pasiphaéban, a rhodosi szertartásokban, vagy a korinthosi Medeiában. Eugenio Giovannetti is, amikor Caesar kifformálódását vizsgálva³⁹ anyjának, Aureliának döntő — „nehezen meghatározható: vallásos” — szerepéről ír, rámutat arra, hogy „nem a kereskedő és arisztokratikus olymposi Róma néhány századát, hanem a matriarchális és mediterrán Itália évezredeit hordta a vállán. Azoktól a sabinumi Aureliusoktól származott, akik talán még nevükkel (*Auseli*) is ősatyjukra, Sol Indigesre emlékeztetnek. Már pedig ez a napős, aki misztikus kapcsolatban van a földanyával, sokkal régebbi, mint azok az etruszk-szabin törzsek, amelyek kultuszát elterjesztették, és a Kelet vallásaival, valamint azzal a mediterrán Itáliával függ össze, amely még ismerte a Vitulusokat, a bika fiait, és látta Kirkét, a nap csodálatos leányát. Ő maga is napleány — *la figlia del Sole* — volt, ennek a régmúlt Itáliának szent árnyalakjai közül való.”

Ennek a Homeros-, sőt görögség előtti, ős-mediterrán világnak homályos körvonalait tapinthatjuk ki a latiumi Kirke alakjában csak úgy, mint a par excellence napleányon, a rokon Medeián keresztül. Gondoljunk csak Euripides tragédiájára, művészetének legszembeszökőbben talán épp ebben megnyilvánuló mythikus mélységeire. Az egész darabból a trónjáról lebuktatott matriarchatus méltatlankodása, a férfi és a sértett nő közötti gyógyíthatatlan ellentét szól felénk. Medeia szemében nem érdem, sem pedig jogcím a felsőbbbségre az, hogy a férfi lándzsával a kezében harcol. Kockáztatná ő az életét akár háromszor is a pajzs mögül, csak szülnie ne kelljen egyszer sem (248—). Gyűlöli az urát (310; 817) — ez a gyűlölet sziszteg a híres két sor (476—) tizenkét sz-hangjában:

ἔσῳσά σ', ὡς ἴσασιν Ἑλλήνων ὄσοι
ταῦτὸν εὐνείσῃσιν Ἀργῶν σκάφος, —

és nemcsak szerelmük változása tükröződik az *akkori* istenek és a *mostani* emberi törvények szembeszegzésében (493—

εἰ θεοὺς νομίζεις τοὺς τὸτ' οὐκ ἄρχειν ἔτι,
ἢ καινὰ κεῖσθαι θέσμ' ἐν ἀνθρώποις τὰ νῦν),

hanem a görögséggel megváltozott olymposi világrend, Hellas és a barbárság, az erkölcs és az erőszak ellentéte is (536—; 1330—). A mérgeivel emésztő ajándék is, amelyet vetélytársának, Kreon leányának küld, olyan, hogy a mostaniak nem tudnák elkészíteni: Καλλιστεύεται τῶν νῦν ἐν ἀνθρώποισιν (947—). Az ő isteni segítőtársa Hekate (396), és büszkén vallott, „aranyos” napleányi mívoltában (405, 1255) újból becsületet akar szerezni az asszonyi nemnek. (419: ἔρχεται τιμὰ γυναικίῳ γένει.) A „tyrrhéni” Skylánál (1342, 1359) is szörnyűbb gyermekgyilkossága után a nap fogatán menekül el az emberi igazságszolgáltatás elől (1321):

τοιόγδ' ὄχημα πατρὸς Ἥλιος πατήρ
δίδωσιν ἡμῖν, ἔρυμα πολέμιος χερὸς.

³⁹ La religione di Cesare. 1937, 62—; Hermansen, 101—.

Mennyire jellemző, hogy az elemi erőkkal összeforrt régi világnak az olymposiak ellen lázadó dacos istenalakja, Prometheus is az aither és a szelek, a vizek és a földanya megszólítása után „a nap mindentlátó kerekét” (Aisch. Prom. 91: τὸν πανόπτην κύκλον ἡλίου) hívja elmondhatatlan fájdalmai tanújául.⁴⁰ Az égen körüljáró nap forgó tűzkorongját mindenki tiszteli, ovassuk egy Sophokles-törredékben (672 N²: πᾶς προσκυνεῖ δὲ τὸν στρέφοντα κύκλον ἡλίου), de Akhenaton fáraó naphimnuszától az assisii Poverello „Cantico di frate Sole”-jéig (vagy akár D. H. Lawrence-ig) aligha győznénk felsorolni minden bizonyosságot. A Jessen RE „Helios”-cikkében (58—; 86) található antik helyek közül itt csak egyet említsünk Euripides Elektrájából (465): φαέθων κύκλος ἀελίοιο ἵπποις ἂν περοέσσαις. Mindenestre nincsen abban semmi hihetetlen, ha Frobenius a kultúrák fejlődésében a vallásos érzésnek adja az elsőbbséget a technikával szemben: a nap „kerekét” utánózták először a kultuszban, azután a hétköznapi gyakorlatban... Már antik elképzeléseket összegezõ írónál is találkoztunk ezzel a megállapítással: Cassiodorus szerint a kettősfogatot a hold, a négyest pedig a nap utánzására találták fel. (Var. 3, 51, 6: *biga quasi lunae, quadriga solis imitatione reperta est.*)

És ezzel már megint visszajutottunk Kirke alakjához. Apollonios Rhodios szerint (3, 311) Helios vitte át napfogatán a keleti Aia-ból (a Medeia-mythos Kolchisából) a nyugati szigetre. Itt persze megint csak arra kell gondolnunk, hogy Aia nem más, mint a föld, Αἴητης, Kirke testvére (Medeia apja), Heyne fordítása szerint (Exc. I. ad l. VII) *terrigena*, atyjuk Helios, anyjuk Perse, τὴν Ὠκεανὸς τέκε παῖδα (Od. 10, 139) — *genus antiquum Terrae, Titania pubes* (Verg. Aen. 6, 580), éppenúgy a régi istenvilág letűnt nagyságai, mint a Zeustól letaszított „titánok”. Ovidius Kirkét is mindig *Titanis*-ként, vagy *Titania*-nak említi, mint a Sol Titan leányát. (Met. 13, 968; 14, 14; 376; 382; 438 stb.) Csodálkozni fogunk az eddigiek után, ha az antik hagyományban a napleány Kirke, mint a napkultusz színhelyéül szolgáló *circus* mythikus alapítója bukkan fel? Isidorus két etimológiát említ: a cirkusz neve a rómaiak szerint a lovak körülfutásával, a görögök szerint Kirkével függ össze. (Orig. 18, 28, 2: *circum Romani dictum putant a circuitu equorum, Graeci vero a Circe.*) Koch is idézi a tertullianusi helyet a cirkuszi látványosságok bevezetéséről (de spect. 8): *quod spectaculum primum a Circa Soli, patri suo, ut volunt, editum affirmant, ab ea et circi appellationem argumentantur*, és a *Circe* — *circus*-etimológiáról megjegyzi, hogy téves, „oder wenigstens bis heute nicht einleuchtend” (42). De ugyanez a hagyomány szerepel Lydusnál is (de mens. 1, 12). A minden racionalizálása ellenére kritikátlan késői auktor itt is becses régi adatokat őrzött meg számunkra: a szépsége miatt hírhedt Kirke rendezte Itáliában az első lóversenyt, állítólagos atyja, Helios tiszteletére, és a cirkuszt is róla nevezték el. (Αὕτη γοῦν ἡ Κίρκη διὰ κάλλους ὑπερβολὴν τοῦ Ἡλίου θυγάτηρ εἶναι ἐκόμπαζε καὶ εἰς τιμὴν τοῦ οἰκείου δῆθεν πατρὸς ἵππικὸν ἀγῶνα πρῶτη ἐν Ἰταλίᾳ ἐτέλεσεν, ὃς δὴ καὶ ἐξ αὐτῆς ὠνομάσθη κίρκος.) De találunk a lydusi fejezetben olyan részleteket is, mint például azt, hogy

⁴⁰ A Homeros-előtti vallásra vonatkozólag lásd W. F. Otto, Die Götter Griechenlands.² 1934, 21—.

a verenyter közepén emelkedő obelisz a napnak van szentelve (ἡ δὲ πυραμὶς Ἡλίου);⁴⁰ a két tripus Heliosé és Selenéé (τρίποδες δύο Ἡλίου καὶ Σελήνης); a tizenkét indítószalag, melyet adott jelre lebocsátottak a fogatok előtt, az állatöv tizenkét jegyének „utánzása“ (δώδεκα δὲ ὑσπληγες κατὰ μίμησιν τῶν δώδεκα ζωδίων), de astrologiai jelentősége van annak is, hogy hétszer futják körül a pályát (διὰ τὸ τοσοῦτους εἶναι τοὺς τῶν πλανήτων πόλους, οὓς Χαλδαῖοι στερεώματα καλοῦσιν). Kirkét utánozta később Romulus is, amikor Róma megalapítása után ἵπποδρόμιον-t építtetett.

Mit szólnak ezekhez a szóhasonlításokhoz a nyelvészek? A hangtani törvényszerűségek szerint a latin *circus* (*circa*, vagy az accusativusi *circum*, mint a görögben κύκλῳ) nem lehet Κίρκη rokona. Boisacq említ ugyan egy „anneau“-jelentésű κίρκος-t és ezt természetesen összefüggésbe sorolja a *circus*, *curvus*, κορωνός, κυρτός szóval, sőt a Walde—Hofmann-féle etimológiai szótár legújabb (3, 1938) kiadása is a görög κίρκος, κρίκος „Ring“, κίρκου (Aischylos), κρικοῦν „zum Ring machen“, „mit einem Ringe fesseln“ megfelelésekre utal, de esetleg a latin szót is nagyon régi görög (dór) átvételnek tartja, Κίρκη nevét pedig legszívesebben kikapcsolná ebből az összefüggésből. Kerényi szerint⁴¹ „ha az *Urzauberin* varázsköreit átvágják, a varázslat elől egyébként védett férfit valamiféle aphroditéi őslény — ein aphrodisisches Urwesen — öleli körül. A kör, mint lényeges körülhatárolás, amelyen belül a varázserő a maga külön bűbájos világát teremti, ott van Kirke palotája körül, sőt nevében is. Κίρκος, — amely Kerényi szerint hangtanilag megfelel a latin *circus*-nak, a „kör“-jelentésű *circulus* alapjának — a görögben „keringő ragadozómadár“, de előfordul egy körülcsatangoló farkasfajta jelölésére is, Homerosnál a. m. „ölyv“. Kirke ennek a femininuma: találó név a nap leányára, hiszen a körözés a nap mozgása.“

Nem vehető komolyan a Roscher-lexikon cikkírójának (Seeliger, s. v. Kirke, 1196) nyelvészkedése, aki az istennő nevét a görög κύκλος-szal és a latin *circus*-szal egyszerre akarja kapcsolatba hozni. Pape névszótárának magyarázata a homerosi leírásban szereplő κερκίς, illetve a κερνώσα szóval felfedezhető hasonlóság alapján: „Webern, vielleicht Kreislern“. Hasonló értéke van Gruppe megállapításának,⁴² amely szerint Kirke — szir eredetű, jelentése pedig „betakaró“ — mint Kalypso — illetve Güntert igazítása

⁴⁰ a Az obeliszkek eredeti hazájukban is szervesen hozzátartoztak a napkultuszhoz, I. E. Schiaparelli, Il significato simbolico delle piramidi Egiziane. Memorie dell'Accad. 12, 1884, 128; 145; M. Pieper, RE „Obeliskos“ 1706—. A Campus Martiuson felállított heliopolisi obeliszket Augustus a napnak szentelte: *Aegypto in potestatem populi Romani redacta Soli donum dedit* (CIL 6, 702), de ugyanez a felírása a Circus Maximus (jelenleg a Piazza del Popolo) ékességének is. Az előbbivel szomszédos S. Lorenzo in Lucina-templom régi neve (ad Titan) is azt mutatja, hogy tisztában voltak rendeltetésével. Obeliszek díszítette a cirkuszokat nemcsak Rómában (felsorolásunk: S. B. Platner—Th. Ashby, A topographical dictionary of ancient Rome. 1929, 366—), hanem a birodalom többi nagyvárosában (pl. Konstantinápolyban, vagy Antiochiában) is. Asztronómiai jelentőségükre utal A. W. Van Buren is: RE „Obeliskos im römischen Reich“ 1710—, Az összefüggés kérdését B. Oberschall Magda úrnő vetette fel előttem.

⁴¹ Töchter der Sonne. 78—.

⁴² Griech. Mythologie. 2, 1906, 1402.

szerint⁴³ „vár, erősség“. Még fantasztikusabb összefüggéseket szimatolt Oelenheinz a régi Pauly-féle ötletet (RE VI 2, 2182) továbbfűzve:⁴⁴ a *cicer* — „unter Voraussetzung einer häufig vorkommenden Buchstabenversetzung“ — rokon a *circ(us)*-szal, mindkettő eredeti jelentése: „kerek“; de a varázsló *Circe*-nek, „a mágikus kör istennőjének“ és Medeia testvérének nevén keresztül a jövődőléshez (!) jutunk, már pedig Cicero is augur volt, könyvet is írt *de divinatione*, tehát neve is kétségtelen kapcsolatban van auguri tisztjével. A „varázskötélékekkel“ magyarázza Kirkét egy papyrus-töredék: *κίρκα ἦτοι καταδέσματα* (Thes. I. Lat. „*circus*“ 1184, 4). Antik előzményekre tekinthet vissza A. Fick kísérlete⁴⁵ is: a hesychiosi *κίρκος* és *κίρκοι*-glosszáik alapján megteszi Kirkét a zodiakos istennőjének, mint ahogy már a későantik astrologiai spekulációkban is Kirke a megszemélyesített és az állatöv tizenkét jegyével ellátott varázskör (*κίρκος*).⁴⁶

Odysseus kalandjának allegorikus-ethizáló értelmezése (Aristoph. Plut. 302 —, Xen. Mem. I, 3, 7, Athen. I, 10 E stb.) korán *τόπος*-szá vált a szofisták és a kynikus vándorprédikátorok gyakorlatában. Így aztán nem csodálható az sem, hogy az újplatonikusok tanítása szerint Kirkét, mint az állati alakban történő újjászületések körét kell magyarázni azok számára, akik az érzéki élvezetek varázskelyhéből isznak.⁴⁷ Ez a képzet tükröződik a ps.-plutarchosi Homeros-életrajzban (126): az esztelen emberek lelke állati formába öltözik, belezuhanva a mindenség egyetemes körforgásába, melynek neve Kirke, Helios állítólagos leánya (*ἐμπεσούσαι εἰς τὴν τοῦ παντὸς ἐγκύκλιον περιφορᾶν, ἣν Κίρκην προσαγορεύει καὶ κατὰ τὸ εἰκὸς Ἥλιου παῖδα ὑποτίθεται*), vagy Porphyriosnak egy Stobaiosnál (Ecl. I, 49, 60, p. 445 Wachsmuth)⁴⁸ olvasható töredékében: „Homeros az újjászületés körüljárását Kirkének nevezte, akinek apja, Helios, minden pusztulást a keletkezéshez, a keletkezést pedig a pusztuláshoz fűzi“. (*Ὁμηρος δὲ τὴν ἐν κύκλῳ περίοδον καὶ περιφορᾶν παλιγγενεσίας Κίρκην προσηγόρευεν, Ἥλιου παῖδα, τοῦ πάσαν φθορὰν γενέσκει καὶ γένεσιν αὐτὴν πάλιν φθορὰ συνάπτοντος καὶ συνείροντος.*)

Legtermészetesebb magyarázatként mégis csak az kínálkozik, hogy Kirke éppenúgy madárnevet visel (*κίρκος* a. m. ölyv, sólyom, Kreisfalke), mint — Penelope (*πηνέλοψ* „kacsa“)^{48a} és ez Wilamowitz szerint⁴⁹ „nem is illik rosszul lényéhez“. Ezt a szófejtést fogadja el H. Güntert⁵⁰ is, mindenestre a „mágikus varázskör“ bevonásától sem zárkozik el.⁵¹

⁴³ Kalypso. 1919, 15, 5; Gruppe I, 708, 2.

⁴⁴ „Zum Namen Cicero.“ Berl. Phil. Wschrft 37, 1917, 1350—.

⁴⁵ Hesychglossen. VII. KZ 44, 1910, 345—.

⁴⁶ L. R. Eisler, Orphisch-dionysische Mysteringedanken in der christl. Antike. Vorträge der Bibl. Warburg 1922—23/II. 1925, 170, 2 és az itt idézett irodalmat.

⁴⁷ Eisler, 171.

⁴⁸ Fr. Cumont, After life in Roman paganisme. 1922, 180, 20.

^{48a} A homerosi hösnő nevének új magyarázata: „Einschlagauszupferin“ (*πήνη* — *ὀλόπιω*), lásd P. Kretschmer, Penelope. Anz. phil.-hist. Kl. Akad. d. Wiss. Wien 1945, 80—.

⁴⁹ Die Ilias und Homer.² 1920, 488.

⁵⁰ Kalypso, 15—.

⁵¹ Kalypso. 15, 5. — Nem érdektelen a „napleány“ Kirke problémájának szempontjából a késői glosszografusok adata sem: *circiae radii solis*. (G. Goetz, Thes. gloss. emend. I, 1899, 213.)

A legmeglepőbb most az, hogy az Odysseiának egyik hasonlata ezt a madarat a sikon vágató négyesfogattal együtt említi a phaiax-hajó gyorsaságának érzékeltetésére (13, 81—):

ἡ δ', ὥστ' ἐν πεδίῳ τετράοροι ἄρσενες ἵπποι,
πάντες αὐ' ὀρμηθέντες ὑπὸ πληγῇσιν ἰμάσθης...
(86) ἡ δὲ μάλ' ἀσφαλὲς θεὸν ἔμπεδον οὐδὲ κεν ἴρηξ
κίρκος ὁμαρτήσειεν, ἐλαφρότατος πετεηνῶν.

Ha most Kirkének a római ősmondában elfoglalt helyére gondolunk, nem érdekesség nélkül, való hogy a szomszédos Ardea mythikus névadója is madár, *ardea* a. m. „kócsag“,⁵² de ne felejtkezzünk meg a „harkály“ Picusról sem. Még érdekesebb egy másik összefüggés. Kerényi is kiemeli a Kirkében megnyilvánuló hetairai vonásokat (85: das Hetärenhafte), melyeknek „halálos, alvilági vonatkozásai Kirkét csak még jobban a chthonikus mélységekhez kötik“. A halál és a hetairaság ősi itáliai-etruszk kapcsolatait fejtegetve arra emlékezteti az olvasót, hogy *ἐταίρα* latinul *lupa*, és az etruszk halálisten is farkasként jelenik meg egy siri falfestményen. „Ennek a szemléletnek megfelelően Kirke alakjában a körbecsatangoló nőstényfarkast kell felismernünk, különösen mikor Itáliában, mint latin isteni ősök anyja, farkas leszármazottakat mutathat fel.“

Ennél tovább is mehetünk. W. F. Otto és tanítványi köre színes és meggyőző képpé iparkodtak rekonstruálni az ősi itáliai farkasmythos töredékes darabjait.⁵³ A Faunus (a „vad“ farkas), Mars ikerfiai és nevelőszülei: Faustulus és Acca Larentia alakja körül szövődő mondák most új szállal gazdagodnak. Acca Larentia is *lupa*, mint a farkassten, a *lupus Martius* köréhez tartozó személy. Csak Licinius Macer racionalizáló előadása óta szerepel Romulus és Remus nevelőanyjaként, a régi mythos nőstényfarkasa helyett. Így lesz aztán belőle meretrix, és már nem *lupa* — mint a Fabius-család ősanja,⁵⁴ vagy Flora (Lact. Div. inst. 1, 20, 6): *cum magnas opes ex arte meretricia quaesivisset, populum scripsit heredem certamque pecuniam reliquit, cuius ex annuo faenore suus natalis dies celebraretur editione ludorum, quos appellant Floralia*. Kirke pedig, a cirkuszi versenyek alapítója, aki Hesiodos és Nonnos szerint Faunus anyja, vagy Servius és Lactantius szerint felesége,⁵⁵ tehát csakugyan *lupa*, Vergilius eposzában „a nap gazdag leánya“ (7, 11: *dives Solis filia*) — *clarissima meretrix fuit*, olvassuk Servius megjegyzését (ad 7, 19), de ugyanígy szerepel már Horatiusnál is (epist. 1, 2, 25): *sub domina meretrice fuisset turpis et excors*, sőt talán a plautusi *Solis filia* ilyen magyarázása sem olyan „értelmetlen kombináció“, mint Fränkel gondolja.⁵⁶

⁵² H. Nissen, Ital. Landeskunde. II 2, 1902, 635, 5.

⁵³ Lásd Otto, RE „Faunus“ 2054—, Altheim, 2, 71—, Tabeling, 63— és Hermansen, 110—.

⁵⁴ Tabeling, 48, a helyek felsorolása: 45—.

⁵⁵ A helyeket lásd Tabeling, 95, 2. Hozzáfűzhetjük még Parthenios Erotika-jának azt a fejezetét, amelyben a szerelmes Kalchos Kikére bizza *Daunia* királyságát. (Meineke. Anal. Alex. 315.)

⁵⁶ Plaut. im Plautus. 99, 2, lásd Thes. Suppl. „Circe“ 455, 6. *Palladas* epigrammája (AP 10, 50, 3) szerint is Kirke *ἐταίρα πανούργος*.

Szilágyi J. György szívességének köszönöm L. Frobenius „Der Kopf als Schicksal. 1924.“ c. könyvének ismeretét, amely az ősmediterrán matriarchatus és ezzel a *meretrix* Kirke, mint a római ősmonda anyaalakja megértéséhez is közelebbsegít bennünket. Ebben a három legjellegzetesebb afrikai nőtípus — a nagyúri dáma, a hetaira és a matrona — bemutatása közben szó kerül (108) a haussa-törzs kurtizán- királynőjéről, akit a király nővérének és a többi „karua“ fejedelemasszonyának tekintenek. Egy ilyen „karua goberaua“ előadása szerint (110—) valamikor régen az volt a szokás, hogy a király „nővére“ szabadon élt, szeretkezett, azt tett, amit jónak látott. Megházasodnia nem volt szabad, de minden tavasszal a királlyal és a papokkal halt. Gyermekei nem lehettek, mert ő az egész nép „nagy anyja“. Külön nevelésben részesült, hogy a női báj minden hatalmával bánni tudjon és ismerje a férfiak gyengéit. De ezenkívül fontos szerepe volt a törzs életében: komoly ügyben sohasem határoztak megkérdezése nélkül. És a „nagy anya“ tanácsa mindig jó volt. Az idegen követeket is mindig ő látta vendégül, mivel a férfiak ilyenkor könnyen kitárják szívüket és nem is tudják, hogy milyen okos lehet egy asszony . . .

*

Ha most visszatekintünk a kiindulásul szolgáló jelentéktelen filológiai apróságra, hogy miért is használta Vergilius ha nem is feltűnően, mindenestre nyolc soron belül (3, 377—385) kétszer a *pregnans lustrum* ígét az Aeneis Kirke-epizódjában, a Vergilius-csodáló Macrobius Saturnalia-jának egyik fejezetcímével (3, 7) zárhatjuk le fejtegetéseinket: *ea etiam, quae negligenter in Vergilio transmittuntur a legentium vulgo, non carere sensuum profunditate* — azok a részek sincsenek mélyértelmű gondolatok híján, amelyeket Vergilius olvasása közben a figyelmetlen, profán tömeg észre sem vesz.

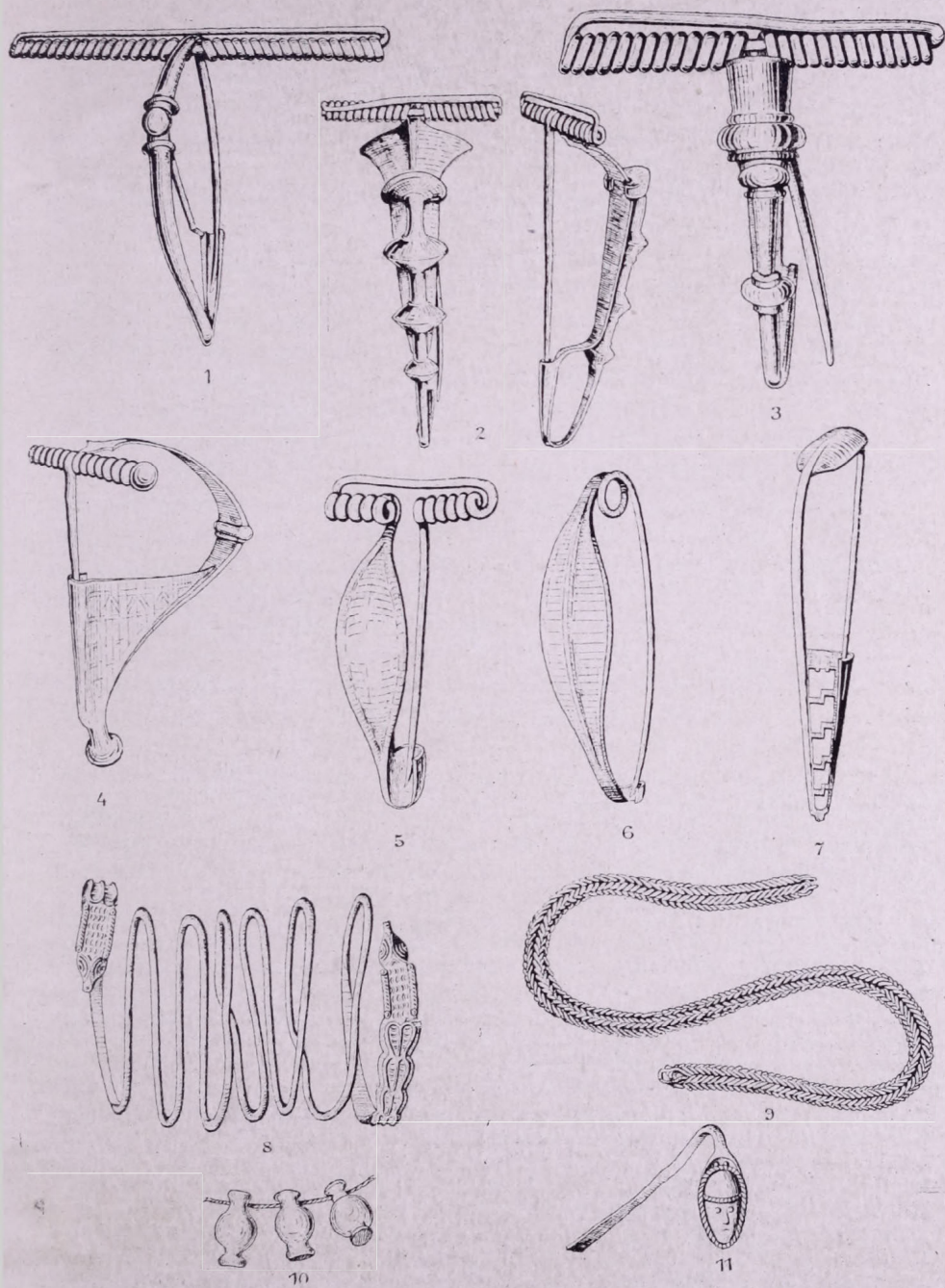
Borzsák István

AZ ÜGYNEVEZETT „DÁK“ EZÜSTKINCSEK BALKÁNI KAPCSOLATAI

A második vaskorszak leletanyagában Európában általában igen ritkán találunk ezüsből készült tárgyakat.¹ Annál inkább feltűnő tehát Európa déli részén egy övezet, ahol nagy előszeretettel használják fel az ezüstöt.

Ennek az ezüstkultúrának a magja a Balkán-félsziget. Innen, mégpedig ennek az illyrek által lakott területéről sugárzik szét aztán az ezüstművesség a környező területek felé. Így kezdve a délkeleti Alpeseektől, Krajnán, Dél-Pannonián, a Bánáton és Trácián keresztül egészen Dáciáig nagymennyiségű és jellegzetes ezüst nemesfém anyaggal kell számolnunk. Ehhez a körhöz csatlakozik még a klasszikus görög föld északi területe, Olimpia

¹Abc. J. Déchelette, Manuel d'archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine. Paris, 1927. IV. k. 853 skk.

A „dák“ ezüstkincsek körébe tartozó ékszertípusok.

és Dodona is. Továbbá ugyanide kell soroznunk Észak-Itália, nevezetesen a Tessin-völgy régióját.

Az ezüstművesség ezen összefüggő körével egységesen még nem foglalkozott a kutatás. Ezért nem érdektelen vázlatosan felsorolni 1. az ezüstkincsek körének jellemző tárgyi típusait és 2. ezzel kapcsolatban rámutatni arra, hogy az egyes jellegzetességek kialakításában milyen összetevők, milyen kultúrhatások működtek közre.

Elsősorban a dák leletekről fogunk szólni. A román feldolgozások a dáciai leletekkel kapcsolatban áttekintést adnak ugyan az erdélyi és havasalföldi ékszerekről, de kutatásaikban nem tekintenek a román határokon túl vezető összefüggésekre. Vasile Párvan nyomán megállapítják, hogy mivel a kérdéses ékszerek elsősorban az Erdélyi Érchegeység vidékére jellemzőek, központi műhelyük itt volt és ezen ezüst ékszerek távolabbi előfordulása csak az ú. n. dák ezüstipar kisugárzása.²

A Dáciából felszínre került ezüstanyag oly gazdag, hogy nem soroljuk most fel az összes ezüsből készült régészeti tárgyakat. Csak az összefüggő ékszerleletek jellegzetes darabjairól fogunk vázlatos áttekintést adni.

A fibulák közül elsősorban az ú. n. dák fibulákat említjük (I. tábla 2. ábra). Ezzel párhuzamosan kell tárgyalnunk egy rokon típust, amelyet Hunyady Ilona után mi is regölyi fibulatípusnak (I. tábla 3. ábra) nevezünk.³ A két forma rokonságát már pusztán tipológiai alapon is megállapíthatjuk. Közös prototípusból alakultak ki, mégpedig az ornavassoi típusú, egy gombbal díszített LT 2 formájú fibulából (I. tábla 1. ábra). A regölyi formájú fibulák kialakulási területe a Balkán északnyugati vidéke. A leletek azt mutatják, hogy a legtöbb ilyen típusú kapcsolótű erről a terü-

² Párvan Geticáján és Dáciáján kívül Nestornak az 1932-es Bericht der RGK. (22 k.) c. folyóirat hasábjain Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien címen megjelent összefoglaló művét kell elsősorban megemlítenünk. Ehhez csatlakozik a Dacia folyóiratban megjelent számos értékes publikáció, mint például Vulpenek és Plopsornak a poianai géta telepet tárgyaló cikke. A romániai kutatás eredményeinek és az idevonatkozó irodalomnak legutolsó összefoglalását Dorin Popescu tollából kapjuk: Objets de parure géto-daces en argent, a Dacia VII—VIII. kötetében. — A román kutatók mellett értékes publikációkat kapunk a magyar kutatóktól is. Így nélkülözhetetlenek számunkra pl. Téglás Gábor cikkei: A Krisztus születése előtti Dácia ezüstművességének bányatörténelmi jelentősége. Bányászati és Kohászati Lapok 1911., továbbá az Arch. Ért. hasábjain megjelent kisebb-nagyobb közlemények: Römer Flóris, Hampel, Bleyer, Darnay, Ortway, Nyáry és Téglás Gábor beszámolóit. Tágabb szemszögből tekinti a dák ezüstök tipológiai összefüggéseit Párducz Mihály, a szarmata kor emlékei Magyarországon. c. munkájában, amely az Arch. Hung. XXV. kötetében jelent meg. 1944-ben jelent meg Paulovics Istvántól egy újabb összefoglalás: Dácia keleti határvonala és az ú. n. dák ezüstkincsek kérdése. Ezüstékszerekre vonatkozó megállapításaival nem tudunk mindenben egyetérteni. — Ha Dáciáról tárgyalagos képet akarunk kapni, lehetetlen nélkülöznünk Alföldi András cikkeiét. A mi szempontunkból jelenleg a The Journal of Roman Studies 1939. évf.-ban közölt tanulmány fontos: Dacians on the Southern Bank of the Danube. Itt megtaláljuk a Dácia történetére és régészetére vonatkozó bibliográfia összeállítását is. E mellett a Cambridge ancient history XI. köt.-ben közzétett The central Danubian provinces c. tanulmány, a Századok 1940-es évfolyamában megjelent Dákok és rómaiak Erdélyben, A Budapest Története I., A római kor és az 1944-ben megjelent Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum c. összefoglaló munkák.

³ Hunyady Ilona, Kelták a Kárpátmedencében. Diss. Pann. Ser. II. No. 18. 39 skk.

letről származik. A venét-illyr kultúrára utal e fibulaforma feltűnően hosszú spirális-szerkezete is. Míg a regölyi fibulákat megtaláljuk mind a Kárpátmedence, mind pedig Erdély területén, addig a vele rokon dák fibulát eddig még csak Dácia területéről ismerjük.

Az ezüst leletek másik jellegzetes fibulaformája az ú. n. buclié-fibula (I. tábla 5. ábra). Sűrűn fordul elő a dáciai együttesekben is. Dácián kívül jellegzetes előfordulási területe Trácia és a kelet felé eső trák-géta területek. Fejlettebb formájában szórványosan jelentkezik később délpannon területen is.

Eredetének kérdésével foglalkozik Párducz Mihály,⁴ aki e fibula prototípusát egy LT 1-be tartozó formában jelöli meg. Én azonban nem látom bebizonyítotttnak e kelta duxi-típusú kapcsolótű és a buclié-fibulák közti összefüggést. A buclié-fibulák tipológiailag is távol állanak a kelta fibuláktól. Nyoma sincs például rajta a kelta fibulákra annyira jellegzetes visszahajlított formájú lábnak. Idegen a kelta ízléstől a buclié-fibulák kalapált tűtartója is. Én a buclié-fibulákon inkább a görög fibulák hatását látnám (I. tábla 6. ábra) és ezt a kapcsolótűt így görög minta után készített produktumnak mondanám, amely a trák területek közvetítésével jutott el Erdélybe és a környező vidékre, valamint trák-géta területekre is. A fibulaforma a trák-géta lakossághoz kapcsolódik és tulajdonképpen kelta területről eddig még jelentősebb előfordulásáról nem tudunk. Erdély és Bulgária közti kapcsolatokra utal a Magyar Nemzeti Múzeum már többször publikált maszkos ezüst buclié fibulája is.⁵

Az elmondottak alapján úgy alakul a helyzet, hogy a buclié-fibulákban az együttesek egyik olyan tényezőjét kell látnunk, amely a Dácia és Bulgária közti összefüggéseket mutatja, s tovább vezethet minket a Pontus vidéke felé.

A dák ezüstkincsek fibulaformájaként kell még megemlítenünk a kanalas fibulákat (I. tábla 7. ábra). Ez a fibulatípus a Rajna vidékéről kommerciális úton érkezett a fentemlített területekre. Ezek a kapcsolótűk a többi helyi formaadást mutató kísérőleletek közt egy távolabbi, nyugati kelta hatásról tanúskodnak.

Az ezüstegyüttesek karperec típusai közül mindenekelőtt a kígyófejben végződő egyszerű ezüstkarpereceket és a kígyófejes-palmettás ezüstspirálisokat (I. tábla 8. ábra) kell megemlítenünk. Mind a kettőn a szkíta állatábrázolást látjuk jelentkezni a kígyófejek megmintázásában és a szkítába keveredett görög művészet jelét a palmetta-ornamentikában. Ezekkel a karperecekkel leggyakrabban a dák-trák területeken találkozunk.⁶ Ezeknek a spirális karpereceknek egy különálló csoportja jelentkezik a délpannon leletek-

⁴ Párducz M., A szarmatakor emlékei Magyarországon I. Archaeologia Hungarica. XXV. k. 24 sköv.

⁵ Ezzel a fibulával kapcsolatban Alföldi András professzor szíves volt közölni velem, hogy Fettich Nándor a maszk-ábrázolás pontos mását megtalálta egy bulgáriai isten-ábrázoláson.

⁶ Szerbiából és Bulgáriából való kígyófejes-palmettás karpereceket említ Alföldi András, a Budapest története I. „A dákok uralma a Kárpátmedencében” c. fejezetben. 138 sköv. 1.

ben is,⁷ sőt távolabbi, spanyolországi, feltűnéséről is tudunk. A palmettás-kígyófejes karperecekben az ékszeregyütteseknek egy olyan csoportját kell látnunk, amely a Pontus vidékéről jövő szkíta és görög elemeket tartalmaz.

Az ezüstleletek jellegzetes tartozéka az a több fonatú ezüstitű (I. tábla 9. ábra), amely nemcsak Dáciára jellemző, hanem igen sűrűn megtaláljuk a Balkán-félsziget, Dél-Pannonia és a Havasalföld leleteiben is. A pannóniai fibulákon pedig, mint az illyr ipar termékei, megjelennek még a császárkorban is.

Fentebb vázoltuk a dáciai ezüstanyag jellemző tárgyi típusait. Ahhoz azonban, hogy a dáki ékszerekről tiszta és tárgyilagos képet kapjunk, nem szabad figyelmen kívül hagynunk ezen összefüggő ezüstitűvösség egyéb területeit sem. A dáki anyag csak ezen összefüggő ezüstkultúra egyik hajtása, de ennek az ezüstművességnek központi tápláló gyökere nem Dáciában van.

A következőkben szólni fogunk az illyr iparművesség jelentőségéről és arról az illyr fémművességről, amelynek alapvető szerepe van a Balkán-félsziget és a szomszédos területek ezüstművességének kialakításában.

Az illyr-lakta területen a görög iparművészet hatására fejlődött ki az az ezüstművesség, amely aztán a szomszédos területek felé is tovább sugárzott.⁸

Görögországból kiinduló kultúrhatás jelei például az amforagyöngyök (I. tábla 10. ábra) feltűnése a balkáni anyagban. Eredetükről részletesen számol be Hunyady Ilona. Mi jelenleg ezeknek a kis korsóalakú csüngőknek csak ezüsből készült utánzását említjük meg. A görög művészet az amforagyöngyöket elsősorban aranyból formálta meg.⁹ Ezeknek ezüsből készült barbár utánzatai jelennek meg a Balkánon (Jezerine, Licki Ribnik). A bulgáriai mezeki Kuppelgräber filigrándíszítésű arany amforagyöngye Nagy Sándor ezüstdrachmájával együtt került felszínre. Így áramlanak be a görög minta után készült csüngők az illyrekhez és az illyrek továbbítják ennek másait — többnyire üvegből készítve már — a Kárpátmedence, Krajna és a Tessin völgye felé, de eljutnak másrészt egészen a Kubán folyóig is. Kárpátmedencei előfordulásáról később még szólni fogunk.

A görög iparművészet jellegzetes termékei a granulációs technikával díszített ékszerek. Dél-Szerbia és a klasszikus görög föld között élénk kereskedelmi kapcsolatokra világítanak rá az Ochrida vidékén felszínre került gazdag arany és ezüst leletek. Ezeknek a társaságában megtaláljuk a trbe-

⁷ Patek E., A pannóniai fibulatípusok elterjedése és eredete. Diss. Pann. Ser. II. No. 19. p. 29.

⁸ A klasszikus görög minta érvényesülését konstatálhatjuk Albániában és Boszniában ha átforgatjuk a WMBH gazdag köteteiben *Ciro Truhelka*, *Nopcsa*, *Radimsky*, *Curcic* közleményeit. Ehhez csatlakoznak a *Vjesnik*, *Glasnik*, *Starinar* évfolyamai, ahol főleg *Schmid*, *Grbić* és *Ložar* foglalkoznak a minket érdeklő anyaggal. Ezeket a közleményeket egészíti ki *Szombathy* publikációja az idriai leletek feldolgozásával. A balkáni késő-vaskori anyag kiértékelésénél nagy haszonnal forgathatjuk *Hunyady* említett munkájának az illyr kapcsolatokat tárgyaló fejezetét.

⁹ *Minns*, *Scythian and Greeks* p. 409., *Pollák*, *Sammlung Nelidow* XIII t. 320. kép, *Zahn*, *Sammlung Baurath Schiller* 52 t. 116. kép, *Hadaczek*, *Des Ohrschmuck der Griechen und Etrusker*. p. 34, 56—57 kép.

nichtei temetőben azt a kígyófejben végződő ezüst karperec formát is, amely jellegzetes tartozéka pl. a dák leleteknek is. A granulációs és filigrándíszítéssel, valamint a kígyófejes karpereccel párhuzamosan megjelenik az Ochrida vidéki és illyr leletekben a fonatos ezüstlánc is.

Külön kell megemlékeznünk az ezüstkészereken oly gyakran szereplő maszk-ábrázolásról (I. tábla 11. ábra). Alföldi professzor úr mutatta ki a görög-etruszk maszk-ábrázolások továbbélését.¹⁰ A görög minta után készült maszkos ornamentikával igen gyakran díszítik illyr területen az ékszereket.¹¹ (Példa gyanánt említjük meg az ulakai láncgomb maszkját, a cilli-i övláncot, a prozori láncot, a ribici 56. sírból előkerült trébelt ezüstlapot, vagy a jezerinei ezüst pléh maszkot.) Mindezekben a kis maszkokon megtalálható a homlokon keresztbefutó vonal, amely Alföldi professzor megállapítása szerint a görög-etruszk maszkokon szereplő kis sapkának csökevénye.

Az illyr anyag sajátosságai az ú. n. emberalakos amulettek¹². Ezeket a kis csüngőket, amelyekben ábrázolva vannak a fej, a karok és a lábak, legtöbbször ezüsből készítették és eredetileg kultikus szerepet játszottak. Gyakran fonatos láncokra függesztették őket és Jezerinén pl. ezüst amforagyöngyöt is kapcsoltak hozzá.

Az illyr anyag fibulái közül legjellegzetesebbek a szárazd-regölyi típusú kapcsolótűk, amelyeknek eredetéről a dáciai anyagban már szólottunk, továbbá a kanalas fibulák. Erről a kapcsolótűről már Hunyady Ilona megjegyezte, hogy noha mind a Balkán-félszigeten, mind Dáciában, mind Csehország területén is fellép, Pannoniából eddig még egyetlen kanalasfejtű fibuláról sem tud a kutatás.¹³

A dalmát anyagban figyelemreméltó — főleg pannoniai viszonylatban — az okorági típusú kapcsolótű megjelenése. A Nonából felszínre került kapcsolótű¹⁴ pontos analógiája a mi pannoniai okorági fibuláinknak. Ezek a kapcsolótűk a Dalmátia és Pannónia közti kapcsolatot mutatják.

Összefoglalva a most tárgyalt illyr ezüst anyagot a következőket állapíthatjuk meg: a balkáni illyr fémművességben kibontakozik először is egy klasszikus görög kultúrhatás. A görög mintaképek továbbélése tehát nagyrészt az illyrség közvetítésével áramlik tovább a Kárpátmedence és Karintia felé. Így foghatjuk fel az ezüst ékszereken jelentkező filigrán-technikát, a maszkos díszítést és a fonatos láncokat. Másodszor megállapítható az

¹⁰ *Alföldi András*, *Materialien zur Klassifizierung der gleichzeitigen Nachahmungen von römischen Münzen aus Ungarn und den Nachbarländern*. (Num. Közl. 1929/30). p. 22.

¹¹ Császárkori továbbélésükről l. *Patek*, i. m., p. 33.

¹² Jezerinéről, Ribicről, Licki Ribnikről, Prozorról, Smiljából kerültek felszínre emberalakos csüngőcskéik, amelyeknek analógiái Pannoniából is ismeretesek.

¹³ *Hunyady Ilona* i. m., p. 86.

¹⁴ A spalatói múzeumban őrzött és Nonából származó fibulát *Alföldi* professzor anyaggyűjtéséből volt módomban megismerni. — Ez az általam eddig ismert egyetlen pontos analógia a pannoniai okorági típusú kapcsolótűkhöz. Jezerinén és Pannonia déli részén, főleg Siscia környékén jelentkezik ugyan ennek a típusnak egy leegyszerűsített válfaja, de ez csak csökevényesen utánozza a dalmáciai, illetőleg okorági fibulákat. Egy, az okorági formához erősen hasonló ezüst fibulát ismerünk Aquincumból is.

illyr anyagban egy speciálisan illyr összetevő. Így itt születik meg a szárazd-regölyi fibula prototípusa, amelynek kifejlődött változata aztán Dél-Pannoniában és Dáciában is elterjed és itt lépnek fel legnagyobb mennyiségben az emberalakos amulettek is. Harmadszor: közvetlen kapcsolat mutatkozik Dél-Pannonia és a dalmát vidékek között. Ennek bizonyítékát láttuk az okorági típusú kapcsolótűknél.

Beszéltünk eddig a dák és az illyr ezüstanyagáról. Most a földrajzilag e kettő közt helyet foglaló trákság ezüst leleteiről fogunk szólni.¹⁵

Hunyady Ilona részletesen tárgyalja, hogy mekkora erővel fogta fel és tartotta meg a trákság a délről jövő kultúrhatásokat.¹⁶ Ezenkívül jelentős szerepe van Tráciának abból a szempontból is, hogy mikép továbbította a klasszikus formákat részben az illyrség,¹⁷ részben pedig a geták, illetőleg a dákok felé. Ennek az érintkezésnek jelei a bulgáriai ezüst ékszerek, fonatos láncok, filigrán-munkák, maszk-ábrázolások, amforagyöngyök és a kígyófejes-spirális karperecek. A buclió-fibulák szerepéről fentebb a dák anyaggal kapcsolatban már szólottunk. A délbulgáriai mal-tepei kupolasír anyagában találjuk meg a szárazd-regölyi kapus csövecskék pontos analógiáit is, amelyeket ugyancsak filigrán díszít.

Ezüst zónánk körébe tartozik még az illyr-venét kultúrkör nyugati területe, Felső-Olaszország és Karintia is. Nagyszámú ezüst ékszerrel — fibulával, karpereccel, gyűrűvel — kell számolnunk az ornavassói temetőkből.¹⁸

Ornavasso szerepe számunkra elsősorban azért fontos jelenleg, mert itt alakult ki az a LaTène 2 fibulaforma, amely prototípussal szolgált nemcsak a szárazd-regölyi, hanem a dák fibulák kialakulásához is.¹⁹

Az ezüstművesség továbbterjedésében nagy szerepe van az élénk venét-illyr kereskedelemnek. Az ő kereskedelmi aktivitásuk — amelyet már Caesar is megcsodál Bello Gallico-jában (III., 8.) — köti össze az Adria északi vidékét a Tessin völgyén és az Alpeseiken keresztül Kelet-Galliával és a Felső-Rajna vidékével. Ezen az útvonalon juthattak el Dáciába és a Balkán-

¹⁵ A hajdani trák terület ezüstanyagával kapcsolatban mindenekelőtt *Paul Jacobsthal*-nak 1940-ben Athénben megjelent munkáját kell megemlítenünk: *Kelten in Thrakien*. E mellett *Filow*, *Denkmäler der thrakischen Kunst* c. összefoglalása és ugyancsak tőle *Die Kuppelgräber von Mezek*, továbbá *Vulpe*, *L'âge du fer dans les régions thrace c. feldolgozások*. Figyelemreméltó anyaghoz jutunk még az *Annuaire du Musée National de Sofia* és a bulgáriai *Bulletin* köteteinek átnézése során.

¹⁶ *Hunyady I.*, i. m., p. 47.

¹⁷ L. fentebb p. oo. az Ochrida vidéki ékszerleleteket.

¹⁸ *E. Bianchetti*, *I sepolcra di Ornavasso*. *Atti della Soc. Archeol. e Belli Arti di Torino*. Vol. VI. Torino 1896. — *Ulrich*, *Die Gräberfelder in der Umgebung von Bellinzona K. Tessin*. Zurich 1914. — Idevonatkozó adatokat találunk még a *Monumenti Antichi* különböző köteteiben.

¹⁹ Az ornavassói L T 2 fibulával kapcsolatban l. *Déchelettenek* az 1902-es R. A.-ban megjelent cikkét: *Montefortino et Ornavasso*. — A szárazd-regölyi fibuláknak és a dák kapcsolótűknak az ornavassói formából való kialakulásához l. *Hunyady I.*, i. m. p. 39—41. — Hasonló Gubiascoból származó darabot publikál *Viollier*, *Les sépultures du second âge du fer sur le plateau Suisse* és *Viollier*, *Étude sur les fibules de l'âge du fer*.

félszigetre a kanalasfibulák is, amelyek éppen egyik jellemzőjük az ékszer-garnitúráknak. Másrészt viszont egészen bizonyos, hogy a venét kereskedelmi közvetítéssel magyarázhatjuk a galliai oppidumokból felszínre került ezüst leleteket, amelyeknek a hatására aztán a gallok elkezdik egyes bronz-tárgyaiknak ú. n. fémmel való bevonását.

Ugyancsak az illyr-venét fémművesség hatására tűnnek fel Noricum déli szögletében is az ezüst leletek. Így kapcsolódik a balkáni illyr kultúrkörhöz az Alpesek délkeleti szöglete, Krajna és Észak-Itália ezüstművessége.

A Balkánon át az említett vidékre érkező kultúrkapcsolatokra utal a Krainer—Rak-i maszkos arany-fibula, a japod területről előkerült ulakai maszkos gomb, vagy pl. a cillii maszkos gomb. Ezekhez csatlakoznak Dél-Pannóniából és Dél-Noricumból előkerült filigrán díszítésű ezüst szárnyas-fibulák és az ugyanezen vidékről felszínre került kora-császárkori maszkos díszítésű fibulák. Hasonló jelenség ehhez a Tessin-völgyi és krajnai amforagyöngyök.*

Patek Erzsébet

AURUS „BRUTES“

A pécsi Városi Múzeum ismeretlen helyről egy 66,5 cm széles, 60 cm magas és 6,5 cm vastag négyszögű felíratos márványlapot (lelt. sz.: 1223) őriz, amelyen a köv. szöveg olvasható:

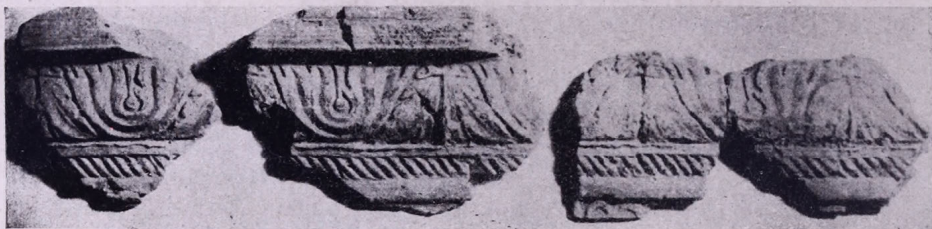
D(is). M(anibus) | Aurus. vix(it). an[n(os)] XXII. Vitalis. | vix(it). ann(os). V.⁵ | bruti. et. neboti. pāt(riis). | Reu(o)cata. p(osuit). b(ene)m(erentibus).

E későrómai sirtáblát tehát Reuocata állította szeretetteinek, a 22 évet élt testvérének Aurusnak, valamint az 5 éves korában elhunyt unoka-öccsének Vitalisnak. Felíratunknak különös jelentőséget kölcsönöz, hogy Reuocata nem a latin *frater*, hanem a germán *broðar* (Bruder) 3. declinációs főnévként kezelt latinositott alakjával (*bruti*) fejezi ki az elhunyt Aurussal kapcsolatos testvéri viszonyát. Minden okunk megvan tehát arra, hogy a felíraton szereplő személyekben egy felületesen romanizált, valószínűleg második generációnak számító germán (keleti gót?) familia tagjait lássuk. E germán telepesek feltűnése Valeria tartomány alsó részén érdekes történeti problémákat vet fel, amelyekkel az Antiquitas Hungarica következő számában kívánok foglalkozni.**

Nagy Tibor

* A rajzokat Seidl Kornél készítette, akinek szívességéért ezuton is hálás köszönetet mondok.

** Schwartz Elemér egyetemi ny. r. tanár és Harmatta János egyetemi m. tanár uraknak e helyen is köszönöm becses nyelvészeti útmutatásait.

(Előzetes jelentés az 1947. évi ásatásról.)

A budapestkörnyéki régészeti kutatásnak egészen a legújabb időkig mostohagyermeké volt a Gellért-hegytől délre, egészen Nagytétényig húzódó terület. Amíg pl. az elmúlt két évtized limeskutatása — elsősorban Nagy Lajos eredményes munkásságára gondolunk —, mondhatni hiánytalanul feltárta az Aquincum és Ulcisia castra (Szentendre) közötti védőrendszer különböző típusú és korú erődítményeit, s ezek mögött a kisebb-nagyobb villa rustica-jellegű települések egész sorát is megállapította,¹ addig Aquincumtól délre nemcsak a limes erődítményei maradtak problematikusak, hanem egyáltalában a római idők településviszonyai. Az elmondottak illusztrálására elég, ha utalunk Pannónia ókori földrajzának legutóbbi összefoglalására² vagy Budapest történetének 1942-ben megjelent modern feldolgozására.³ Amit lényegében erről a területről tudtunk, az a Gellért-hegy és Budafok közötti limes-menti hadiút futásának irányvonala volt, amelyet még a XVIII. sz. végén és a XIX. sz. folyamán talált mérőföldköveknek,⁴ valamint Rómer, Abafi és Fröhlich megfigyeléseinek⁵ köszönhattünk. Ehhez járult még néhány sírkő⁶ s egyéb szórványos lelet,⁷ amelyek azonban pontosabb lelőhely hiányában nem sokat mondtak e vidék római kori településviszonyaira. Rendszeres ásatás 1942-ig nem folyt ezen a területen. Ebben az évben a Budafoki-vám és a Budaörsi-patak torkolata közötti sávon végrehajtott árvízvédelmi munkálatok hívták fel a fővárosi múzeumok figyelmét Albertfalvára. E munkálatok

¹ Ez utóbbiakról a Régészeti Társulat 1941 október 15.-i ülésén számoltam be.

² A. Graf, Übersicht d. antiken Geographie v. Pannonien (Diss. Pann. I. 5. 1936). 103. l.

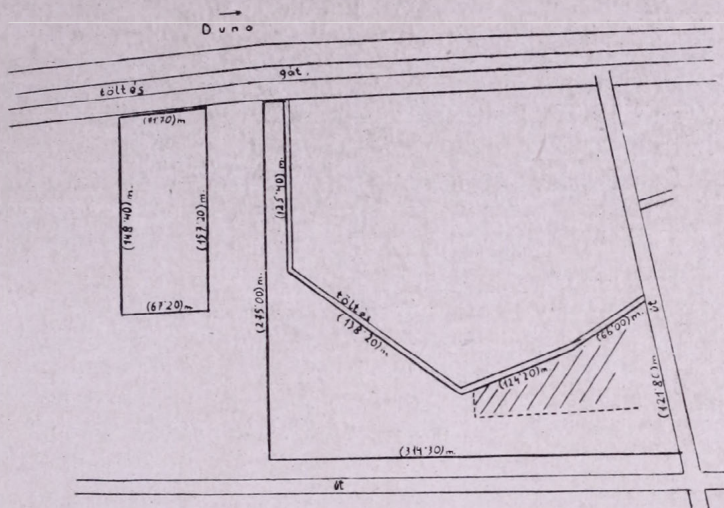
³ Bp. Tört. I. 2. A kutatás eltérő intenzivítására különösen jellemző a 7. számú térkép.

⁴ Nádorkert: ab Aqu. m. p. VI (CIL. III. 3710—3712). — Budafok (ma Albertfalva), Sörfőző melletti kert: ab Aqu. m. p. VIII (CIL. III. 3713—3718). — Budafok, az állami Vincellériskola telkén: ab Aqu. m. p. X (CIL. III. 10627—10629.).

⁵ Rómer Fl., Arch. Közl. X. 2., 3. l. — Abafi L., Arch. Ért. 6. 1886. 347. l. — Fröhlich R., Arch. Ért. 7. 1887. 252. és 8. 1888. 290. l.

⁶ Kuzsinszky B., Múzeum és Könyvtári Értesítő. II. 1909. 96 sk.

⁷ Ezeket Budafok és környékének érdemes kutatója, Mihalik József foglalta össze: A budafoki m. kir. állami polgári fiú- és leányiskola Értesítője. 1911—12. tanév, 1912. 29 sk. megjelent dolgozatában.

1. kép. Az albertfalvai ásatás helyszínrajza.

kapcsán, közvetlenül a Duna mentén, töltést emeltek a főntebb jelzett partszakaszon. Az építéshez szükséges földtömeget a töltés nyugati lábvonalaéhoz szorosan csatlakozó anyagárokból termelték ki. E földkitermelési munkálatoknál az anyagároknak az ú. n. Víztorony és a Régi Kutyaavilla közötti szakaszán a kubikosok, Kőnig Antal helyi régészeti megbízottunk közlése szerint, kőfalakra és nagyszámú terra sigillata edényre akadtak. A Fővárosi Régészeti Intézetet sajnálatosan csak későn értesítették az itt folyó földmunkáról, amikor a falmaradványokat jobbra már szétverték, az apró leletanyag nagyobb részét pedig megsemmisítették. Az a pár méceses, agyagedény és bronzérem, amelyet ismételt kiszállásaink alkalmával az Intézet megmentett⁸ viszont arról tanúskodtak, hogy a Víztorony környékén már a Kr. u. I. sz.-ban használt koracsászárkori, hamvasztásos temető terület el, amely dél felé a Régi Kutyaavilla irányába húzódik.⁹ E feldúlt területtől nyugati irányban, Kincses József földjén, akkor kisebb próbaásatást is végeztünk és egy római épület falmaradványait találtuk meg.

Külső, erőszakos beavatkozás megakadályozta a további kutatást, s e területre csak 1947-ben térhettünk vissza. Választásunk ekkor a Régi Kutyaavillától ÉNy-ra vagy 200 m-re húzódó s Kőnig Antaltól bérelt földsávra esett (1. kép), ahol a felszínen is látható római edény- és cseréptöredékek, valamint egy 1944-ben napvilágra jött kis Epona-oltár nyomán a már említett temetőhöz tartozó település helyét sejtettük. A két hónapon át folytatott ásatás igazolta feltevésünket. Az előkerült kilenc épületben valóban egy nagyobb kiterjedésű római telep nyugati szélét találtuk meg. Tekintve, hogy a feltárást a következő esztendőben is folytatni kívánjuk, jelen alkalommal

⁸ Lásd ezekről jelentésemet: Bp. R. XIII. 1943. 361 sk.

⁹ Innét került elő 1943-ban az a szép zöldzománcos tál is, amelyet Nagy L. ismertetett a Bp. R. XIV. kötetében.

ásatói munkánknak csupán rövid, összefoglaló eredményét nyújtjuk, amelyet a jövő ásatások bizonyára kiegészítenek, sőt esetleg módosítani fognak.

*

Az I. számú épület (2. kép).¹⁰ Többször átépített. Legutolsó formájában Ny—K. irányú, téglalapalakot mutat. Legrégibb részét (*a-b-c* falak) az épület ÉK-i felében találtuk meg egy 4.40 m széles (hossza nem volt mérhető), négyszögű, osztatlan helyiség formájában. A *b* fal csak az alapkiszedett törmelékével volt jelen. Déli szegélyére ráépült a 3. periódus nagy hosszanti elválasztó fala. Mérhető szélessége: 70 cm. A *c* falra húzták fel az épület 3. periódusában a keleti zárófalat. Szélessége a fölötte húzódó *e-f* fal északi szélénél volt mérhető (74 cm), ahol a csonkja alul kilátszott. E helyiség északi záródása még ismeretlen. Nyugati részében egy 50 cm átmérőjű ovális tűzhely nyomát találtuk. A sóderrel kevert agyagpadlózatot, a 2. periódus padlószintjétől lezárva, égett tetőcserepek utaltak arra, hogy e korai építményt tűzvész pusztította el.

A 2. periódusban az előbbinél jóval nagyobb területen egy hosszúka, négyszögalakú épület foglalt itt helyet (*d-e-f-g*). A falak soványított habarcsba rakott szabálytalan mészkövekből épültek (*opus incertum*).¹¹ Átlagos vastagságuk: 60—70 cm. Az alapozási mélység különböző. Az épület két rövidebb oldalfala (*d-e* és *f-g*) az *e* helyen derékszögben megtörő kerítésfalhoz épült hozzá. A belső tér elosztása még nem tisztázott. Ez a jövő ásatási év feladata. Eddig csak az ÉK-i sarkában tártunk fel egy kisebb négyszögalakú helyiséget. Döngölt földpadlójáról került elő egy TITTIVS FE fenékbélyeges sigillata tál töredéke. Tittius Lezouxban működött Domitianus és az első Antoninusok közötti időben.¹² E nagyobb épület e szerint a 2. sz. első felében volt használatban. A korábbi, az 1. periódust képviselő kis épület ennek alapján az 1—2. sz. fordulójára tehető, sőt esetleg már Domitianus idejében fennállott.¹³

A 3. periódusban az épületnek csupán a belső elosztása változott meg. A *d-e-f-g* falat gyengébb technikával megújítják. Az ÉK-i sarokszobát feladják s falait a padlószintig lebontják. Az 1. periódusba tartozó helyiség *c* falának vonalában és részben ráépítve egy ÉD irányú belső falat húznak, amely az *e-d* fallal egy keletre néző porticust képez.¹⁴ Az épület belsejét a hossz tengely irányában futó hosszfallal s az ebből kiágazó keskenyebb keresztfalakkal (*h, i, j*) öt különböző nagyságú helyiségre osztják. A porticus

¹⁰ A következőkre lásd az ásatás I. számú mellékletén közölt felmérési rajzát.

¹¹ Megfigyelhető volt, hogy a területet az építkezéskor nem planirozták el, hanem mélyebb, illetve magasabb alapozással egyenlítették ki a terep egyenetlenségeit. Lásd erről megjegyzésemet: Századok 1948. (Sajtó alatt.)

¹² F. Oswald, Index of Potters Stamps on Terra Sigillata. 1931. 317. — Juhász Gy., A brigetioi terra sigillaták (Diss. Pann. II. 3). 154. l.

¹³ A főttebb említett temető területéről Germanicus Caesar, Tiberius Caesar, Domitianus közép-, illetve kisbronzai jöttek napvilágra (Bp. R. XIII. 362 l.). Ez a körülmény is területünk korai megszállása mellett szól.

¹⁴ Az épület ÉK-i sarkához hozzáépített fal, amely ÉK-i irányban a bulgár kertészek öntözőcsatornája alá fut, egy további későbbi épülethez tartozik.

2. kép. Az I. számú épület maradványai nyugat felől nézve.

mögött fekvő két helyiség padlózata terrazzó, a többi dőngölt föld. Épületünk e 3. periódusában rosszabb építőanyagával és a nagyobb belső kényelemre való törekvéssel elárulja a 3. századot, amikor használatban volt. A két keleti helyiség erős égési nyomokat mutató terrazzópadoja utalhat arra, hogy lakóházunkat — apróletek hiányában közelebből meg nem határozható időpontban — tűz pusztította el.

A II. számú épület. Alaprajzában zárt négyszöget mutató lakóház.¹⁵ Keleti zárófala 14.70 m, a déli 15.90 m hosszú. Két periódust különböztetünk meg, az átépítés (2. periódus) azonban csak a belső tér elosztását változtatta meg. Az 1. periódusban a lakóház keleti részén egy hosszúka, osztatlan helyiség foglalt helyet (1. szám), amelyben a keletre nyíló porticus (esetleg részben zárt korridorra) ismerhetünk. A falak kiszedett állapota miatt bejáratot, illetve ajtónyílásokat sem itt, sem pedig az épület belsejében nem találtunk. E porticusból nyílt a 2. számú nagyméretű osztatlan helyiség, amely az 1. periódusban a lakóháznak majdnem az egész északi részét elfoglalta. Egyedül az épület ÉNy-i sarkában különült el tőle egy négyszögletes kis sarokhelyiség (3. szám), amely hálószoba céljára szolgálhatott. Az 1., 2., és 3. számú helyiségek padlózata dőngölt föld volt. A 2. és a 3. számú helyiségek falait festés díszítette. E két helyiség közös falát a későbbi átépítés alkalmával kiszedték, azonban szerencsésen úgy, hogy a felemelt padlószintbe ágyazva a külső, meg a belső oldalon is megmaradt a vakolat, amely függőleges vörös sávokkal felosztott lábazati festést mutatott. A ház déli részét két helyiség foglalta el. A kisebbik (4. szám), közvetlenül a korridor mögött helyezkedik el a terrazzó-padoval rendelkezett. Falai festettek voltak. A fehér alapú falfelületet sötétvörös függőleges sávok (3. kép, 4. szám) osztották mezőkre. A középső mezők felső részét girlanddísz foglalta el (3. kép, 2. szám), akárcsak az aquincumi festő lakásában.¹⁶ E díszesebb helyiségben a házigazda nappali tartózkodási helyét (*tablinum*) láthatjuk. A mögötte fekvő és az épület DNy-i sarokrészét elfoglaló nagyobb földpadlós helyiség lehetett már ekkor, mint kimutathatólag a 2. periódusban, a konyha (*culina*).

Az épület mögött egészen a kerítésfalig terjedő szabad tér volt a lakóház belső udvara, egy részében talán kertszerűen kiképezve. Az udvar nyugati végében, a kerítésfal közelében szedtünk fel egy IEGIDI-bélyeges egyláncú firmamécsest,¹⁷ amely formájával az ismert zömökebb testű dunavidéki példányokhoz csatlakozik.¹⁸ Az albertfalvai mécseshez a gázgyári fazekas-telepről ismert egyik IEGIDI-bélyeges példány¹⁹ áll legközelebb.

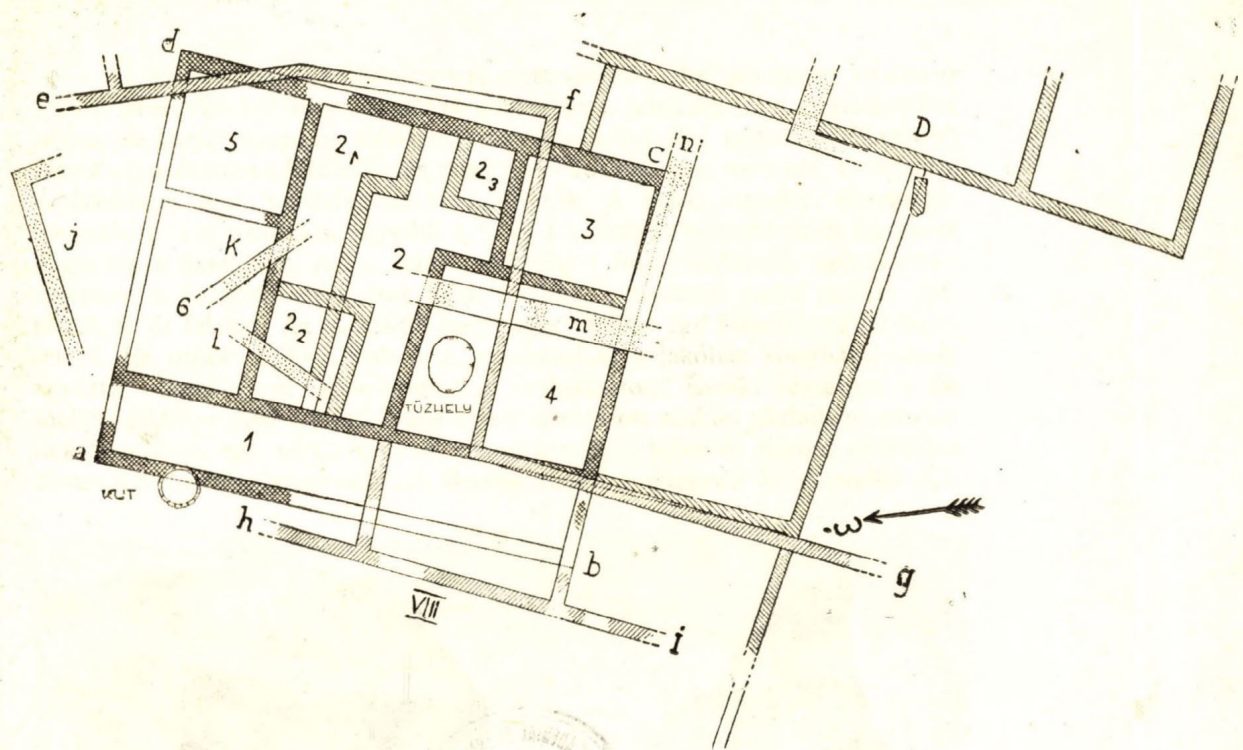
¹⁵ A keleti zárófal nagyobb része kiszedett állapotban. A többinél a felmenő falrészéből is megmaradt 2—3 kösor. Átlagos falvastagság 60—65 cm. Az 1. periódus belső, elválasztó falait majd mindenütt kiszedték még a római időben.

¹⁶ Lásd Bp. R. XIII. 379 l., 22. kép. — A 3. képünkön közölt töredék egy ilyen girlanddísz sárgás-barna színben megfestett tartórúdját ábrázolja.

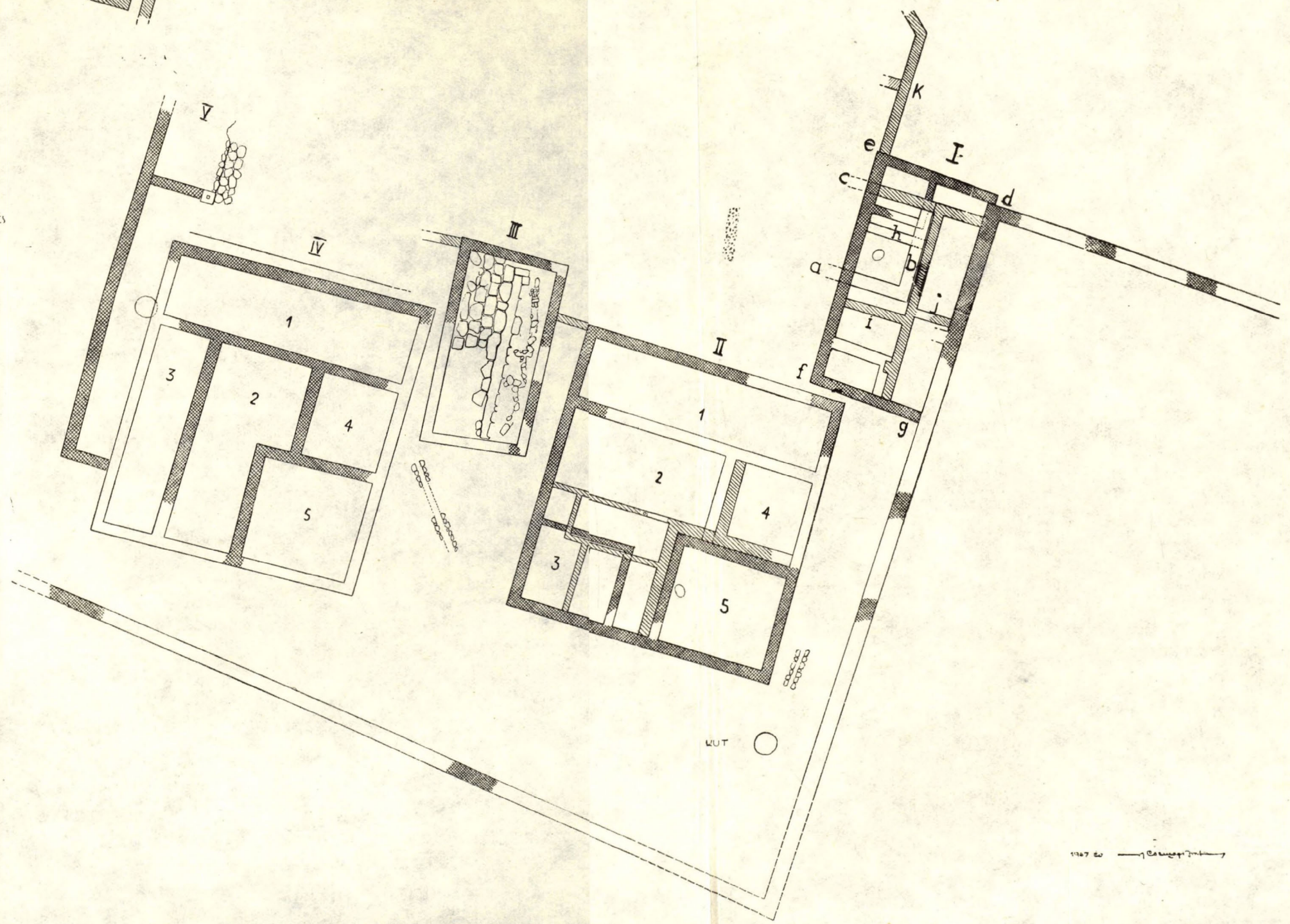
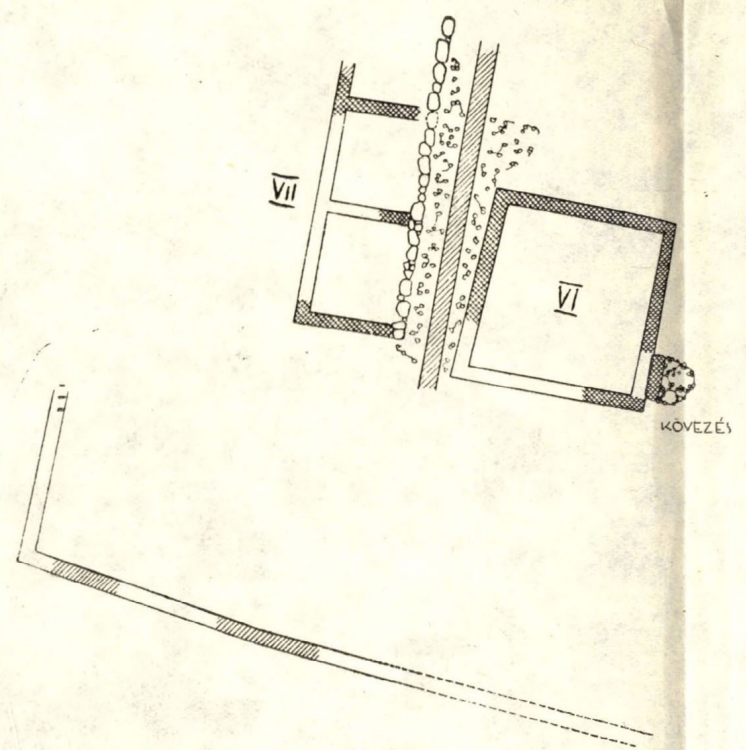
¹⁷ Vörössárga agyagból készült, világosbarna máz nyomaival. Hossza: 4.8 cm, magassága: 1.7 cm, diszkuszát.: 2.6 cm. A tányér szélén 3 kis bütők; a csatorna nincsen átfúrva.

¹⁸ A nyugatpannoniai (Emona, Savaria, Újmajor) mécsesek formája ezzel szemben nyúlankább. V. ö.: D. Iványi, Die pannonischen Lampen (Diss. Pann. II. 2.),

¹⁹ Bp. R. XI. 253 l.

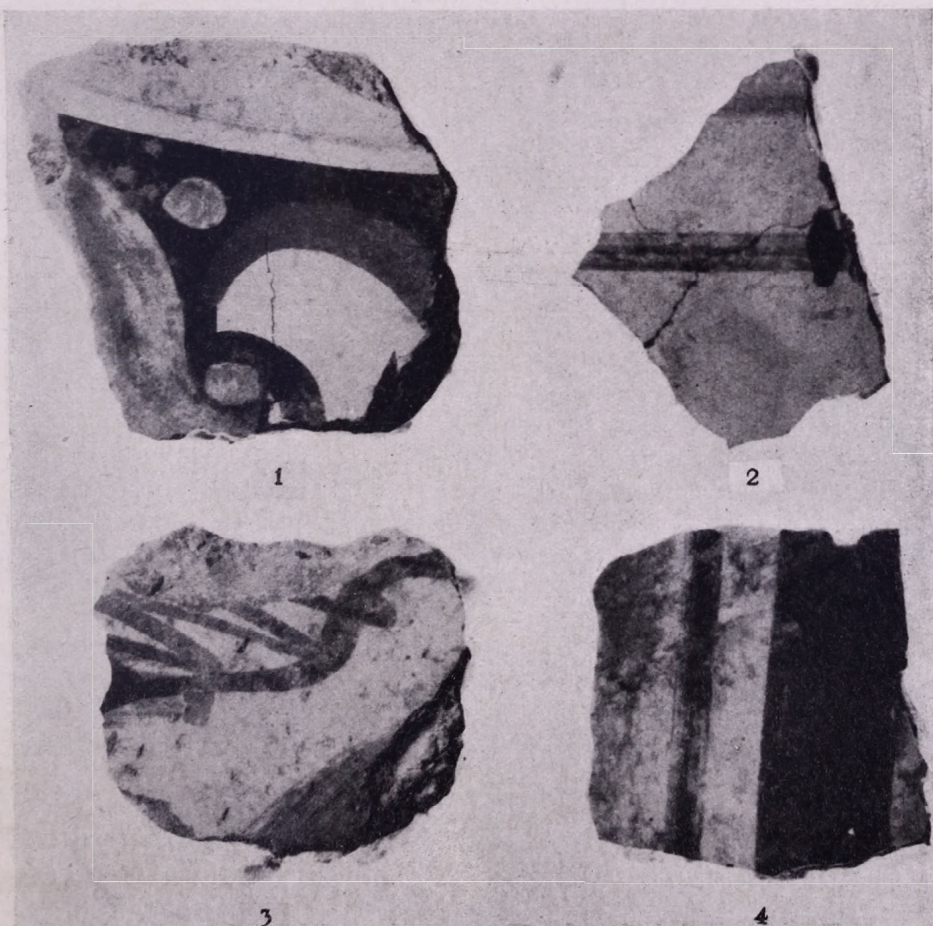

A BUDAFOK TERÜLETÉN
FELTÁRT RÓMAI LAKÓTELEP
FELMÉRÉSI RAJZA. M. 1:100.

Az épület DNy-i sarkától 2,5 m-re terméskövekkel gondosan kifalazott 1,15 m átmérőjű kút állott. Gondos építése ezt is lakóházunk 1. periódusához utalja. A kúttól gyengén kifalazott csatorna indul K-i irányban. Nagyobb részét elpusztította a földművelés, s így pontos futása már nem volt követhető. A lakóházat a 2. periódusban megújították. A belső alaprajzi elrendezés nagyjában nem változott, egyedül a 2. és a 3. számú helyiségeknél történtek nagyobb átalakítások. A 4. számú helyiséget megszükitették, amennyiben szorosan a korábbi, elpusztult falak mellett, a terrazzó-padló szélére építették az új falakat. Az 5. számú helyiséget viszont egy falszélességgel bővítették. Ez utóbbi helyen volt a 2. periódusban a lakóház konyhája, amely egyúttal étkezőhelyül (*cenatorium*) is szolgálhatott. Északi részében, a fal mellett találtuk meg a kissé ovális alakú, kisározott szabad tűzhelyet, amelynek közelében egy 28,5 cm belső peremátmérőjű teljes és három töredékes dörzstálat (*pelvis*) szedtünk fel. Pontos másai a gázgyári fazekastelep XI.

3. kép. Falfestménytöredékek a II. és a IV. számú épületből (kb. 3/5 nagyság).

számú kemencéjéből ismeretesek.²⁰ Az átépítés folyamán erősen megszüktették a 2. számú nagy osztatlan helyiséget. A ház ÉNy-i sarkába most három kis szobát építettek, amelyek közül a két hátsót használhatták hálóhelyiségül (*cubicula*), míg előttük egy kisebb, téglalapalakú *fauces*-szerű előtér kapott helyet. Lakóházunk átépített, nyugati részén a padlószintet is felemelték 10–15 cm-el.

A két periódus időbeli meghatározásához a 4. és az 5. számú helyiségek szolgáltatják a legtöbb adalékot. A tablinum (4. számú helyiség) első kifestésekor, mint említettük, vízszintes és függőleges vörös sávokkal osztották fel a falfelületet és a középső mezőkben girlanddíszek kaptak helyet. Az aquincumi festőlakás dekorációja nyomán²¹ ezt a falfestést a Kr. u. 2. sz. első évtizedeibe tehetjük. Ezek az évtizedek ilymódon egyúttal az albertfalvai II. számú épület 1. periódusának alsó időhatárát is jelölhetik. E periódus felső időhatárát jelezheti viszont a tablinum déli falának külső oldala mentén napvilágra jött érem, a 141-ben elhunyt id. Faustina kopott középbronza, *Pietas Aug(usti) s. c.* hátlati körirattal.²²

A 4. számú helyiség első átfestéséből kevés töredék maradt fenn. Fehéralapú mezőben növénydísz mutat az egyik töredék (3. kép, 3. szám). Az egyes középmezők elválasztása azonban nem csupán szélesebb festett sávokkal történt, hanem nyúlánk testű, kanellurás és kézzel mintázott kapitellekkel rendelkező stukkó-féloszlopokkal. E stukkódísz jelenléte lehetővé teszi a tablinum átfestésének s ezzel együtt épületünk 2. periódusának közelebbi meghatározását is.

A falfelület stukkó-féloszlopokkal történő tagolása ugyanis a III. században volt kedvelt vidékünkön. Hasonló dekorációs rendszerrel találkozunk a szentendrei canabae 1. számú épületében, ahol a fűtött helyiség III. század végére datálható újjáépítésekor ugyancsak karcsú stukkó-féloszlopokkal keretezték az egyes mezőket. Még korábban, a III. század első harmadában, a szentendrei tábor egyik festett lakóhelyiségében is alkalmazták a kanellurás-testű stukkó-féloszlopokat. Az itt előkerült, kézzel mintázott egyik oszlopfejezet²³ különben rokon az albertfalvai stukkódísszel. A falfelület függőleges tagolását hangsúlyozó stukkódíszítés divatja a II. század végétől kezdve terjedt szét a birodalomban, a pompakedvelő orientális ízlés nyomán. Aquincumban Symphorus-mithraeuma (III. század első évtizedei) már ennek a divatnak hódol.²⁴ Az elmondottak alapján az albertfalvai dekoráció a 2. század vége vagy a következő század elejére tehető.

Épületünk 2. periódusának meghatározásához további adalékot jelenthetnek az úgynevezett *tablinum* (4. számú helyiség) terrazzo-padlózatáról felszedett *Coc[ci]l(li) m(anu) fenékbélyeges terra sigillata* töredék (II. század

²⁰ Bp. R. XI. 334 sk. II., 341. ábra a felső sorban balról a második darab.

²¹ V. ö.: Bp. R. XIII. 379 l.

²² Cohen,² 241. — Mattingly—Sydenham, The Roman Imp. Coinage III. 1146 A

²³ Lásd Bp. R. XIII. 391 l., 37. kép.

²⁴ Az itt csupán felvázolt összefüggéseket részletesen kifejtve a Symphorus-féle mithraeum publikálásakor kívánom adni.

4. kép. Fent 1: A harmadik számú épület kelet felől nézve. — Lent 2: A VI. és a VII. számú épületek részei, közöttük az úttest maradványa.

második fele),²⁵ valamint az 5. számú helyiségben talált dörzstálak, mely utóbbiakat a 2. század második felében működő gázgyári fazekastelep²⁶ szállított. Épületünk 2. periódusa ezek szerint a 2. század utolsó harmadát és a 3. század első felét ölelné fel. Az 1. periódusa pedig nagyjából összesen az I. számú épület 2. periódusával.

A III. számú épület (lásd 4. kép). E 11.40×5.90 m nagyságú téglalapalakú épület a II. és a IV. számú lakóházak közé ferde tengelyben ékelődik be. A nyugati keskeny falát, valamint a két hosszanti fal nyugati részeit kiszedett állapotban találtuk. A meglévő falmaradványok is egészen a padlószintig lepusztultak. Az apró terméskövekből kevés habarccsal épült falak vastagsága 55–60 cm. Az épület belsejében, a hossz tengely irányában, egy átlagban 40 cm széles, 20–25 cm mély, kétoldalán nagyméretű mészkőtömbökkel kirakott vályúszerű csatorna húzódik. Keleti végét élére állított kőlap zárja le. Nyugati vége elpusztult. Keleti végében marhacsontok és a konyhakerámiába tartozó apró edénytöredékek kerültek elő. E kötőbölkkel szegélyezett csatorna és az É-i fal közötti 1.80 m széles sáv padlózatát egymás mellett három sorban lerakott kőlapok képezik. A kőlapok a használatról erősen kopottak s pár cm-el magasabb szinten fekszenek, mint a csatorna tömbjei. Megemlíthető még, hogy e kikövezett rész nyugati végében egy őrlőkö feküdt. Az épület déli felének döngölt agyagpadlózata volt, amelynek szintje a csatornát szegélyező kötőbölk felső lapjánál 4–5 cm-el mélyebben húzódott. E padlózatra, apró földberakott kövekből, két alakú fülke épült.

Korhatározó apró leletek hiányában épületünk építési kora és fennállásának időtartama ismeretlen. Abból a tényből, hogy két lakóház közé ferde tengellyel ékelődik be, arra következtethetünk, hogy későbbi ezeknél. Megfelelő analógiák hiányában ugyancsak problematikus épületünk rendeltetése. Valószínűleg istállóhelyiségül szolgált.

A IV. számú épület (3. számú lakóház). Alaprajzában 16.55×14.80 m nagyságú zárt négyszögű épületet mutat. Déli zárófalát teljesen kiszedték. Többi részében is az elpusztult falak csak ritkán emelkednek a padlószint fölé. Átlagos falvastagság: 60–70 cm. Faltechnika mint az I. és a II. épületek 2., illetve 1. periódusában. A lakóház alaprajzi elrendezése rokon a II. számú épületével. Itt is keletre néz egy déli részében kissé kiszélesedő porticus (1. szám). E tornác mögött a lakóház középponti részét egész szélességében egy L-alakú nagy osztatlan helyiség (2. szám) foglalja el. Északra ehhez egy hosszúka, osztatlan helyiség csatlakozik (3. szám). Mindhárom döngölt földpadlóval rendelkezett. A ház déli részének beosztása teljesen megegyezik a II. számú épületével. Közvetlenül a porticus mögött találjuk

²⁵ F. Oswald (Index of Potters Stamps on Terra Sigillata) két mesteri különböztet meg ezen a néven: az egyik a Flaviusok korában Banassacban dolgozott (magyarhoni darabjaira lásd: *Juhász Gy.*, A brigetioi terra sigillaták. 140. l.), míg a másik, lezouxi mester, Hadrianus és az Antoninusok korából. Mindkettő egyforma típusú (*Drag.* 18, 31, 33) tálat és csészéket gyártott s ép ezért szétválasztásuk a központtól távol nehéz. — A COCCIL M fenékbélyeges áru a Duna vonala mentén különben lejutott Intercisába is (*Mahler*, Arch. Ért. 27. 1907. 246 l.). A kísérő leletek (SABINI, FORTIS mécsesek) miatt ez alkalommal is inkább a lezouxi mester portékájára gondolhatunk.

²⁶ V. ö.: D. Pryce, J. R. St. 1934. 95 l. — Nagy L., Bp. Tört. I. 2, 634 l.

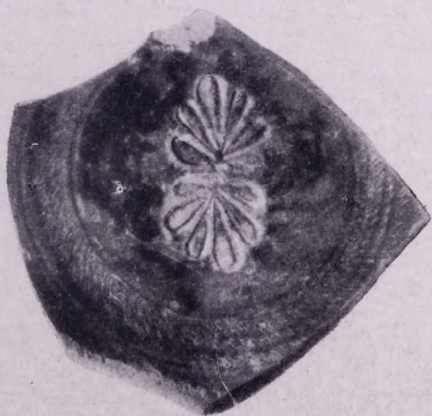
a kisebb terrazzo-padlós helyiséget, amelynek falait itt is festés és stukkópárkány díszítette. Mögötte egy nagyobb földpadlós helyiség feküdt. Az egyes helyiségek rendeltetését illetően a 4. és az 5. számúak lehetnek — a II. számú épület példájára — a tablinum és az ebédlővel összekapcsolt culina. A hálóhelyiséget a ház északi részében kereshetjük, annak ellenére, hogy a 3. számú helyiségben belső elválasztó falat nem találtunk.²⁷ Lakóházunk használatának idejére a 4. számú szoba igen töredékesen ránk jutott dekorációja nyújthat felvilágosítást. A falfestmények közül elsőnek néhány lila alapszínű és fekete meg zöld folttechnikával márványozást utánzó töredéket említhetünk fel. Ezeket a lábazati festéshez utaljuk. Az e fölött húzódó egyik középmezőhöz²⁸ tartozott a 3. kép, 1. szám alatt bemutatott töredék. Felső részén egy kb. 25–30 cm sugarú köralakú idom alsó szegmense maradt meg. Az alapszín fehér és 6–7 mm széles sárga csík keretezte. Alatta fekete alapszínen balra kihajló fehér levél, amelynek külső kontúrját széles ecsetvonással barnásvörös színben húzták ki. Kétoldalt ettől egy-egy kis köralakú fehér folt látszik. A töredék haloldali szélén kék alapra festett zöld levél nyomai maradtak meg. Az alapszíneket a fresco technikával, míg a kihajló levél szélére felrakott bordó színt tempera eljárással festették.

Töredékünk s ezzel együtt a 4. számú helyiség kifestésének korát a salzburgi Michaelplatz területén feltárt római magánház dekorációja²⁹ alapján határozhatjuk meg. Ez utóbbi helyen a geometrikus és a növényi elemeknek az albertfalvai festménnyel egyező elrendezését találjuk meg.

Salzburgban is a nagyobb középmező felső részét fehér sávval szegélyezett sárgaszínű korong díszítette, míg alatta ugyancsak fekete alapon kék és fehér színben festett növényi ornamentika foglalt helyet. A salzburgi fal a 2. sz. utolsó vagy a 3. sz. első évtizedeibe tehető. A díszítő motívumokban és színekben egyező albertfalvai töredék ezzel egykorú. Datálásunkat megerősítik töredékünk kis köralakú, fehér foltdíszei, amelyek előfordulnak az aquincumi festőlakás falfestményeinek 2. csoportjában és a hajógyárszigeti nagy épület festésében.³⁰

5. kép. Aquincumi stukkópárkány.

6. kép. Benyomott díszű tál töredéke.

²⁷ Ez deszkából vagy agyagból is készülhetett s a terület ismételt felszántása ilyennek még a nyomát eltüntette.

²⁸ Lábazati festésre a köralakú dísz méretei miatt nem gondolhatunk.

²⁹ J. Arneth, Arch. Analecten. 1851. Taf. IX.

³⁰ Bp. R. XIV. 118 l., 67. kép.

E későrómai falhoz tartozott a dolgozatunk fejléceként közölt egyszerű stukkópárkány.³¹ Mintázata szorosan egymás mellett elhelyezett akanthus-virágkelyheket mutat, amelyet felül az erőteljesen kiugró síma párkányrészt, míg alul egy keskenyebb és szélesebb léctag közé foglalt zsinórdísz keretez.³² Jobbról a harmadik töredéken ez alatt még liliomszerű virágdísz kihajló levelei maradtak meg. Párkányunk jó analógiáját nyújtja egy aquincumi töredék (5. kép), ahol az albertfalvai darabbal egyező laposan mintázott símaélű akanthus-virágkelyheket találjuk meg, alatta zsinórdísszel.³³ A 2. századi párkányokon ez a kedvelt növényi ornamens még a (stilizáltságában is) naturalistább ízü fűrészfogas éllelkel jelenkezik.³⁴ A 3. sz.-ban azonban a stukkópárkányokon is feltűnik a geometrizáló tendencia, amelyet a falfestészetben is megfigyelhetünk. Az albertfalvai IV. számú épület stukkópárkánya ugyanazt az izlést árulja el, mint az előbb megtárgyalt hozzátartozó falfestés. Mindkettő egyidőben keletkezett, a 2. sz. végén vagy a következő század első évtizedeiben.

A IV. számú épület tablinumnak jelölhető helyiségét ezek szerint a germán-szarmata háborúkat követő késő-Antoninus-korban festették ki. Ennél az időszaknál korábbi lelet eddig nem is került elő épületünk területén, amelyet ily módon jelenlegi állapotában későrómai épületnek kell tartanunk. Ezt megelőzően sem volt azonban beépítetlen lakóházunk területe. Erre utalhat az az erősen lepusztult ÉD-i irányú fal, amelyet szorosan a külső porticusfal mellé építve találtunk. Nyomon követhettük épületünk homlokzatának egész szélességében. E fal egy korábbi, 2. sz.-i épülethez tartozott, amely azonban e század második felében oly erősen elpusztult, hogy a későrómai lakóház építésekor már nem használhatták fel, hanem szorosan melléje helyezték el a porticus külső falát.

Az V. számú épület. A leírt épülettől É-ra, átlagban 2 m távolságra egy 60–65 cm széles nagyjából párhuzamos fal fut, amely nyugati végén derékszögben megtörve, a saroktól 3.30 m-re a IV. számú épülethez csatlakozik. Az ily módon képzett sikátorszerű beugrásban, a IV. számú épület északi falának tövében, egy 90 cm átmérőjű, 1.10 m mély ovális szemétdödröt ástunk ki. Tartalma igen szegényes volt; mindössze néhány díszítés nélküli cserepet adott. Az említett párhuzamos fal keleti részéhez egy kisebb üzlethelyiség épült (V. szám a térképen). Még csak nyugati részét tártuk fel, ahol egy keskeny (50 cm) kis fallal zárul. A felmenő falrész legfelső kőszora *opus spicatum* technikát mutatott. Az üzlethelyiség déli oldala nyitott volt.³⁵

³¹ 8.5 cm magas, felül 3.5, alul 0.5 cm vastag. A legnagyobb töredék hossza 14 cm.

³² E mintázatot, mint a lefelé fordított akanthus-virágkelyhek középvonalalában futó függőleges borda mutatja, a még nedves stukkóba pecsételővel nyomták be. Hasonló eljárást figyelhettem meg a szentendrei canabae madaras-stukkópárkányán (Arch. Ért. 1944. 129 l.). Már korábban ugyanezt tapasztalta Nagy L. a csúcshegyi villában (Bp. R. XII. 1937. 47.) s másutt Aquincum területén (Bp. Tört. I. 597 l.).

³³ Publikálatlan volt. Lemezszám (Aquincumi Múzeum): 752.

³⁴ Lásd pl. Bp. Tört. I. 2. LXXXIX t., 3. kép, és Roem. Mitt. 41. 1926, Beil. XVIII.

³⁵ Legközelebbi analógiaként megint csak Aquincumra, az ú. n. *macellum* bolt-helyiségeire utalhatunk. Bp. R. II. 91 sk.

Előtte keskeny út húzódott. Az épület féltetővel volt fedve és a fedémet faoszlopok tartották. A nyugati sarokoszlop talapzataul szolgáló négyszögű kőhasáb, közepén négyszögű vályattal, még *in situ* feküdt. A helyiség földpadlózatáról a házikeramának aránylag sok edénytöredéke került elő. Nem hiányoztak a sigillata-edények sem. Egy *Drag*. 27-es formát mutató tálát (*Mux[tul... fenékbélyeggel]*),³⁶ valamint egy másik à barbotine-díszes *Drag* 35-ös formájú tálát említhetünk fel külön is. Épületünk a 2. sz. végén már fennállott.

A IV. és az V. számú épületektől É-ra 8–10 m széles, szabad terület húzódik. Kutatóárkainkból itt semmi említésreméltó sem került elő. E sávnak egyedül a keleti végében mutatkoztak falmaradványok (C), amelyek az öntöző-csatorna töltése alá futnak s egy további épület sarokrészének tekinthetők.

A VI. és VII. számú épületek. E beépítetlen területet északon egy apró mészkövekből épített és a földműveléstől már részben kiszedett NyK-i irányú úttest két oldalán elhelyezett kisebb épületcsoport zárja le (VI., illetve VII. számok). Az út déli oldalán fekvő építmény szabálytalan négyszög alakját mutatja. Nyugati oldalfala 7 m, a déli 6.80 m hosszú. A falak vastagsága 50–55 cm. Agyagba rakott, szabálytalan, kisebb mészkövekből épültek. Az épület DNy-i sarkánál lekerekített egysoros kőlerakást találtunk. Hasonló került elő többek között Vasvárott, egy villa közelében, ahol e lerakáson gabonaszemeket is észleltek. Kubitschek ezért teljes joggal cséplőhelynek magyarázta.³⁷ Albertfalván hasonló kőlerakás mutatkozott még a IV. számú épület mögött, a kerítésfal közelében. Mindkettő azonos célra szolgálhatott, mint Vasvárott. A VI. számú épületet pedig gabonaraktárnak tekinthetjük.

Az úttest északi oldalát egy NyK-irányú, hosszúkás s keskeny, agyagberakott falakkal kisebb négyszögű helyiségekre osztott épület (VII. szám) foglalta el. Az úttest felé néző oldalát csupán egy kősor zárta le, mint az V. számú épületnél. Ez is tehát az úttestre nyitott üzlethelyiségek sora volt. (Lásd 4. kép, 2. ábra.)

Amint az apróletek mutatják, ez a kis épületcsoport a 2. sz. első felében már fennállott. A VI. számú épület ÉK-i sarkától keletre, az úttesten jött napvilágra egy *Drag*. 49 formájú csésze fenéktöredéke BVRDO bélyeggel (az R retrográd és ligált a D-vel). E lezouxi mester azonos fenékbélyegű tálja ismeretes Aquincumból³⁸ és Brigetioban is megtalálták edényeit.³⁹ Traianus és Hadrianus korában működött. Egy másik kis sigillata tál töredéke (külső oldalán alul levélsor, fölötté háromszög alakban jelzett növényzet) a VI. számú épület DK-sarka mellől került elő, s valószínűleg La Graufesenque gyárának terméke.⁴⁰ Ugyanezen épület keleti fala mellett egy lángú FORTIS-mécses jött napvilágra⁴¹. Formára, nagyságra és fénylő barnás-vöröses mázra ez

³⁶ F. Oswald, Index... 215.

³⁷ W. Kubitschek, Die Römerfunde v. Eisenstadt. 4 sk. II., 3. kép.

³⁸ Findly, Bp. R. IX. 96 l., 27. sz.

³⁹ Juhász Gy., i. m., 138 l., 48. szám és XLIV. t., 48. szám.

⁴⁰ V. ö.: Bp. R. XI. 359 l., 369. kép és Kuzsinszky B., Arch. Ért. 40. 1923–26.

104 l.

⁴¹ 7.1 cm hosszú, 5 cm széles, 2.9 cm magas. Diszkuszátm.: 2.7 cm. A tányér szélén 3 bütyök; a csatorna nincsen átfúrva.

megegyezik a gázgyári fazekastelep egyik FORTIS-mécsesével.⁴² Alig használt mécsesünk a legkésőbbi aprólet (2. sz. vége) ennek az épületcsoportnak a területéről. Később, a 3. sz. folyamán az úttestet feladták. 55–60 cm széles falat építettek rá, amely az öntözőcsatorna töltése alá fut.

Emez épületcsoporttól északra, kb. 7.5 m-re találtuk meg a kerítésfal északi szakaszának nyomát kiszedett állapotban. Iránya Ny-K volt s az öntözőcsatorna felé haladt. A kerítésfaltól északra újból egy nagyobb beépítetlen terület következett, amelyet É felől egy nagyobb épületkomplexum zárt le (VIII. szám).

A VIII. számú épület. E többször átépített épület magvát és legrégibb részét az *a-b-c-d* betűkkel jelzett zárt, négyszögű lakóház alkotja (*c-d* = 17.76 m, *d-a* = 14.84 m). Falai a helyi viszonyokhoz képest elég jól megmaradtak. Egyedül a DNy-i sarokrész volt kiszedve, míg a többi helyen (a közbenső falakat is beleértve), egy-két kősorral a padlószint fölé emelkednek. A falak átlagos vastagsága 50–55 cm. Kivételt képez az épület keleti zárófala, amely eléri a 60 cm vastagságot. A falazási technika a helyi viszonylatban jónak mondható. A felmenő falrészeket soványított meszes habarcsba rakott szabálytalan mészkövekből építették. Az épület sarkainál elnagyoltan, négyszög alakra kifaragott mészkőlapokat használtak fel,⁴³ ami a gondosabb építkezés jele.

Épületünk alaprajzi elrendezése lényegében ugyanaz, mint amit már a II. és a IV. számú lakóépületeknél láttunk. Említésreméltó különbség mindössze a porticus eltérő elhelyezése, amely épületünknek nem a keleti, hanem a nyugati oldalához épült. E sajátosság valószínűleg abban leli magyarázatát, hogy a VIII. számú lakóház eredetileg nem állott egyedül, elszigetelten, hanem más épületekkel együtt egy építésszerűen szervezett épületcsoportot képezett. Lakóházunktól nyugatra ugyanis, a 7. sz. táblaképünk háttérében is jól látható kukoricásban még egy második épület fekszik. Északra pedig egy további, harmadik épületre utaló falak húzódnak. E megfigyelések alapján az a véleményünk, hogy itt egy szabad tér körül elhelyezett, három (vagy több) épületből álló települési egységgel van dolgunk s ennek lenne a keleti tagja a VIII. számú lakóház.

Az épület alaprajzát tanulmányozva szembeötlik, hogy e négyszögű, zárt lakóház típusnál a helyiségeknek a II. és a IV. számú épületekből már ismert belső elrendezéséhez milyen makacsul ragaszkodnak akkor is, amikor a porticus az ellenkező oldalon nyer elhelyezést. Lakóházunk középső részét itt is a nagy L-alakú helyiség (2. szám) foglalja el, amelynek azonban változatlanul a keleti fele tágasabb, holott a bejárat a nyugati oldalra helyeződött át. Még tanulságosabb a 3. és a 4. számú helyiségek vizsgálata. Mindkettő pontos mása megvan a II. és a IV. számú lakóépületeknél, ahol a kisebb és a festéssel, stukkóval dekorált szoba fekszik közvetlenül a porticus mögött, s ehhez csatlakozik a ház végében a tágasabb konyha. Ezt a beosztást a VIII. számú lakóház is megtartotta annak ellenére, hogy a ház homlokzata az ellenkező oldalra helyeződött. Így került közvetlenül a porticus mögé a

⁴² Kuzsinszky B., Bp. R. XI. 252 l., Gd. 7.

⁴³ Ez jól látszik 7. képünkön.

7. kép. A VIII. számú épület délkelet felől nézve.

konyha, amelynek északi felében itt is megtaláltuk az ovális alakú szabad tűzhelyet. A konyha mögé, a ház délkeleti sarkába jutott a II. és a IV. számú épületek díszes helyiségének megfelelő szoba (3. szám. A 7. táblaképen az előtérben látható). Épületünknel azonban nem találtunk ebben a helyiségben sem falfestményt, sem pedig stukkódíszet. Padlózata sem különbözött a többi helyiség döngölt földpadlójától. Ennek ellenére sem kétséges, hogy azonos rendeltetésű volt, mint a II. és a IV. számú lakóházak díszes szobái és a házigazda nappali tartózkodási helyéül (*tablinum*) szolgált. Az L-alakú középső helyiség másik oldalán elhelyezett szobák (5. és 6. számok) a család tagjai, valamint a szolgaszemélyzet hálólhelyiségeinek tekinthetők.

E nagyobb lakóházat, fennállásának tartama alatt, több ízben átalakították. Az átalakítások azonban csupán a középső L-alakú nagy teremre terjedtek ki (Ib. periódus). Elsőnek e nagy terem északi részéből különítették ki egy kisebb L-alakú helyiséget (2,₁ szám). Majd nem sokkal később, ez utóbbi déli részébe egy kisebb sarokhelyiséget építettek (2,₂ szám). A háznak ebben az állapotában a látogató a tornác felől egy keskeny, *fauces*-szerű folyosón keresztül juthatott a ház belsejébe. Valószínűleg a középső nagy terem első megszűkítésekor építették a *tablinum* melletti kis helyiséget (2,₃).

A 2. periódusban épületünk korábbi formájában megszűnt létezni. Ennek a periódusnak a falai (*e-f-g* és *h-i*, két kis kiágazással keleti irányba) már nem vesznek tudomást a korábbi épületről s keresztül-kasul szelik annak falait. Keskenyebb voltak (átlagos vastagságuk: 40–45 cm) s gyengébb technikájukkal (apró törmelékkövek) is elütnek a korábbi periódus falaitól.

Az utolsó időszakot az épület déli helyiségeiben észlelt 0.90–1 m vastag falak (*m-n*) képviselik, amelyek a 2. periódus falait is átszelik. Ugyancsak ebbe a 3. periódusba tartoznak az épülettől északra, valamint a 6. és a 2,₂ számú helyiségekben talált falcsonkok (*j, k, l.*). A későrómai időkben, úgy látszik, több épület nyúlt át a korábbi lakóház területére. E terület lakottságának utolsó időszakába tartozik a porticus északnyugati részébe bevágott kút is. Oldalai, eltérőleg a II. számú épület mögött feltárt kúttól, már nincsenek kifalazva. Egészen a talajvíz szintjéig kiástuk, de néhány falfestménytöredéken kívül — melyek a 2. századi porticusos-épület festéséből valók — nem adott semmi említésreméltó apró leletet.

A VIII. számú épület első formájában (I és Ib periódus) egykorú a II. és a IV. számú épületekkel, azaz a 2. sz.-ból való. Apró leletei szegényesek. A 2,₁ számú helyiség keleti fala mellől jött napvilágra egy Drag. 36-os formájú tál töredéke, kihajló peremén a barbotine díszítéssel. Ugyanitt került elő egy körös átmetszetű, nyitott végei felé elkeskenyülő, 1,2 cm átmérőjű arany fülbevaló. A 3. számú helyiség padlózataról egy lángú firmamécsest szedtünk fel.⁴⁴ Fenekén, körkeretbe foglalva, FORTIS-bélyeg olvasható. A porticus (1. szám) nyugati részében falfestménytöredékek kerültek elő. Az apró darabok a 2. századra jellemző barnás-vöröses sávokkal mezőkre osztott faldekoráció törmelékét képviselik. A legértékesebb leletet a 4. számú helyiség tűzhelye szolgáltatta, amelynek felbontásakor, az égett agyagrögök közül, egy 8.7 cm magas ithyphallikus terrakotta-szobrocska került elő

⁴⁴ Törött. Diszkusz a lámpatestről levállott.

(8. kép).⁴⁵ Kar- és lábtartása, egészen kezdetleges, kézzel történt megmintázása a bronzkortól kezdve feltűnő őskori idólokkal vethető össze. Lelőhelye és phallikus volta biztosítja kultikus rendeltetését. A háziak jólétét és biztonságát, valamint gyarapodását biztosító *Lar familiaris* alakját láthatjuk benne.^{45a}

8. kép. *Lar familiaris* idólja a VIII. számú épületből.

A VIII. számú lakóháztól délkeletre egy másik nagyobb épület (D) nyugati záródása jött napvilágra. Nagyobbik fele már az öntözőcsatorna töltésének keleti oldalára esik, ahol ez évben még nem végezhattünk kutatásokat. E D épület területén került elő ásatásunk egyik gazdaságtörténeti szempontból igen értékes lelete, egy bélyeges amphora 13 cm magas töredéke. Az edénynek csak a nyak- és a vállrésze maradt meg. Közvetlenül a szájszerű alatt, egyszerű, 6 cm hosszú, 1,5 cm széles téglalapalakú, bemélyített keretben a COLCEMBI bélyeg olvasható. Amphoránk erősen kihasasodó, zömöktestű, rövid tölcésrszerűen kiszélesedő nyakkal rendelkező borvagy olajtartó edény volt. Fülei a nyak- és a vállrész találkozásánál vízszintesen indultak és erős íveléssel csatlakoztak az edénytesthez. Ez a forma a Dress. 24-es típus változatának tekinthető s több példányban van képviselve a rómvárosi monte Testaccio anyagában.⁴⁶ E zömökebb testű amphorák gyártási központja kezdetben Hispaniában volt, azonban már korán átvették a délgalliai gyárak is.⁴⁷ Ez utóbbiak exportjának tekinthető a kevés ismert pannónia példány.

Tartományunk területén eddig aránylag kevés amphorabélyeg került elő. A legtöbb anyagot eddig Poetovio szolgáltatta.⁴⁸ Aquincum körzetéből két amphora-bélyeg ismeretes.⁴⁹ Az egyik *C. Pellic(ius) Zmaragd(us)* bélyege Óbudáról, amelyet még Hampel publikált.⁵⁰ A másik a Csalogány-utcában

⁴⁵ Fej és jobbkar, valamint a phallos törött. Az oldalt kinyújtva tartott balkar, valamint a széjjelvetett lábtartást jelző fejső lábszár csontjai épek s eredetileg is ilyen formátlanok voltak. V. ö.: Arch. Anz. 1933. 562 h., 17, kép.

^{45a} V. ö.: E. Tabeling, *Mater Larum* 62, 1.

⁴⁶ Lásd ezekre: H. Dressel, CIL. XV. p. 491 sk. s az ott id. irodalmat. Továbbá: L. Cantarelli, Bull. Com. 43. 1915. 41. sk. — Újabb anyagot fog publikálni C. Pietrangeli.

⁴⁷ H. Dressel, Aus dem Bonner Provinzialmuseum (Bonn. Jb. 95. 1894. 66 sk.). — F. Stähelin, Schweiz i. röm. Zeit.² 1931. 408 l. — Hirschfeld, CIL. XII. p. 700. — Ed. Pelichet, Ztschr. f. Schweiz. Archäol. u. Kunstgesch. 8. 1946. 189 sk.

⁴⁸ CIL. III. 12010, 2—3; 6—7; 16. — M. Abramč, Österr. Jh. 17. 1914. Beibl. 115 h., 96. kép.

⁴⁹ Mommsen a CIL. III. 6007, 4. szám alatt publikált még egy harmadik bélyeget a Kiss-féle gyűjteményből, amelyet lehetséges, hogy Óbudán találtak. Közelebbit nem tudunk róla. A bélyeg előfordul a monte Testaccio anyagában (CIL. XV. 2719) és Galliában (CIL. XII. 10002, 115).

⁵⁰ Arch. Ért. 2. 1882. 67 l. — Helyesbítve: CIL III. 12010, 24.

került⁵¹ elő a 40-es években egy amphora-töredéken, amely az Aquincum környékén közönséges hosszúkás, megnyúlt formát mutatja. A külső szájperem alatt két benyomott bélyeget találunk. Az egyiket CAEB (ligált magánhangzók) a második, elmosódott bélyegen a BAR betűk olvashatók. E bélyeg előfordul Poetovióban.⁵²

Az albertfalvai bélyeg viszont máshonnet nem ismeretes. Feloldása még problémákat ad, annyi azonban kétségtelennek látszik, hogy eltérőleg a többi pannóniai amphora-bélyegektől, az albertfalvai példányon nem mesterjelzés, hanem műhelysignatúra áll. A COL-bélyeg elég gyakori a monte Testaccio hispaniai és galliai származású anyagában. Dressel a *col(oniae)*, illetve *col(onorum)* feloldásokat adja.⁵³ Az előbbi esetben, s ez a valószínűbb, bélyegünk második részében egy eddig ismeretlen Cemi... colonia neve szerepelne.⁵⁴ Feltételeken javasolt feloldásunk: *F(iglinae)] col(oniae) Cemi...*

*

Az eddigi ásatások folyamán egy kereken 150×60 m²-nyi területsávot kutattunk át s nyolc épületet ástunk fel. Ásatási területünk keleti szélén további két épület sarokrészét is megtaláltuk. Ebben az irányban különben egészen az 1942-ben emelt védgátig elhúzódik településünk, amint azt a felszínen lévő edénydarabok és a habarcsos kötörmelék elárulja. Említettük már, hogy a VIII. számú lakóháztól É-ra is további épületfalak futását észleltük, amelyek jelzik, hogy településünk ebben az irányban is továbbterjed. Északi szélét egy Ny-K irányú, 65 m hosszú kutatóárokka állapítottuk meg, amelyet Kőnig Antal földjén, az öntözőcsatorna töltésétől É-ra 9 m-re, a dunai védgátra merőlegesen húztunk.⁵⁵ Ebből az árokból márcsak déli irányban indultak falak, míg északra temető nyomai mutatkoztak. Az I. számú épülettől mérve kutatóárkunk kereken 200 m távolságra fekszik. Telepünk kiterjedését ily módon, már az eddig nyert támpontok alapján is, legalább 150×200 m²-re tehetjük. A feltárt I–VIII. számú épületek ennek a települési területnek mármost a délnyugati szegélyét foglalják el.

Emez épületek egymáshoz való viszonylagos elrendezése a szabad terekkel elválasztott épületcsoportok szórt települési formáját mutatja. A három oldalról fallal körülvárt I–V. számú épületek alkotják a feltárt teleprész első, szerves egészet képező települési egységét. Ettől É-ra nagyobb szabad terület választja el a VIII. számú lakóházat és az ettől nyugatra és északra megállapított épületeket, amelyek együttesen egy újabb, kisebb csoportba zárt települési egységet képeznek. Emez északi és déli épületkomplexusok között, egy Ny-K irányú út két oldalán elhelyezett s gazdasági rendeltetésű épületek alkotják a harmadik, közbelső épületcsoportot.

⁵¹ Garády S. ásatása.

⁵² CIL. III. 12010,3.

⁵³ CIL. XV. 2560, 2565, 2567, 2570, 2715, illetve 2562, 2572.

⁵⁴ A CIL. XV. 2567 olvasható *col(oniae) Leopar(di)* sem ismeretes máshonnet.

⁵⁵ Ebből az árokból került elő egy Drag. 37 formájú szürke anyagú pannóniai tál, belső fenékrészén benyomott levéldisszel (6. kép). E bennszülött áru, telepünk nyugati szomszédságából, több Resatus-bélyeges darabbal van képviselve.

E röviden jellemzett települési forma idegen az északi tartományok római alapítású, koracsászárkori városaitól, ahol a derékszögű utcahálózattal szabályos telekegységekre felosztott területen belül az egyes négyszögű telkek egész területét egy-egy nagyobb méretű, villaszerű épület foglalja el.⁵⁶ Világos továbbá, hogy az albertfalvai telep eddig feltárt része a nyugati tartományokban igen elterjedt útmenti települések (Strassensiedelungen) formáival sem hozható kapcsolatba, amelyekre Pannóniából a carnuntumi és a szentendrei (Ulcisia castra) táborok canabae-i szolgáltatnak példákat.⁵⁷ Tekintve azonban, hogy az albertfalvai telep keleti részén haladhatott keresztül a dunamenti hadiút, amint ezt többek között telepünk déli szomszédságában, a budafoki Sörfőző területén 1781-ben előkerült mérföldkövek is igazolják, nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy telepünk az út mentén az úgynevezett úttelepülés formáit vette fel s csak az úttól távolabb alkalmazta ezt a szabálytalan csoportokba szórt települési formát. Ez annál inkább valószínű, minthogy az idézett carnuntumi és szentendrei táborvárosokban is megtaláljuk mind a két települési formát. Addig is azonban, amíg ezt a kézenfekvő lehetőséget ásatással tisztázhatjuk, további fejtegetéseinkben csupán a már eddig feltárt nyolc épületre szorítkozunk.

Ezeknek jellegzetes, szórt települési formát mutató elrendezése, mint már jeleztük, elsősorban a dunamenti táborvárosok települési formáival mutat rokonságot. A szentendrei canabae területén csupán a porta decumana felé vezető út két oldalán sorakoztak fel szabályosan az épületek, de ezek mögött már szabálytalan csoportokba elrendezett épületekkel találkoztunk. Hasonlóképp a carnuntumi canabae területén sem lehet valami települést determináló szabályos úthálózatot felismerni. A táborba vezető főútvonalak mögött az épületek látszólag minden rendszer nélkül, elszórtan helyezkednek el. A limes mentéről tartományunk belseje felé is vezetnek szálak. Idézhetjük a veszprémmegyei Szentkirályszabadja—Romkút területén húzódó római telep épületeit, amelyek ugyanezt a szórt települési formát képviselik.⁵⁸ A szomszédos Balácsa-pusztai telepet⁵⁹ viszont már csak részben sorolhatjuk ide. Az 1906. 1909. években feltárt épületek egy nagy kiterjedésű, fallal körülvárt villakomplexushoz tartoznak. Ennek középponti jelentőségű építménye a mozaikpadlókkal és falfestéssel díszes s egy fürdővel is kapcsolat-

⁵⁶ Emona (Jahrb. f. Altertumskunde. VII. 1913—18, 88 sk.) és Flavia Solva (W. Schmid, Österr. Jh. 19—20. 1919. Beibl. 61., 62. képek) szolgálhat erre a legjobb például. A Rajna-vidéki hasonló településeket jól jellemzi K. Schumacher, Siedelungs- und Kulturgech. d. Rheinlande. II. 1923. 171 l.

⁵⁷ R. Li. Ö. XVIII. Beil. I. — A szentendrei 1942. évi ásatás alaprajza még publikálatlan. V. ö.: Bp. R. XIII. 398 sk. II. — Ut két oldalán felsorakozó épületsor (az ú. n. vicus Fortunae) képezte Poetovio magját (W. Schmid, 15. Bericht. d. Röm. — Germ. Komm. 218 sk. II., 12. kép. — J. Klemenc—B. Saria, Arch. Karte v. Jugoslawien. Blatt Ptuj. 1936. 28 sk. II.). — E településformára lásd általában: Fr. Oelmann, Bonn. Jb. 128. 1923. 85 sk. II., és H. Koethe, Trierer Ztschr. XI. 1936. 50 sk. II.

⁵⁸ Kuzsinszky B., A Balaton környékének archaeológiája. 1920. 183 sk. II., 218. kép. — Újabban Nagy László, a Veszprémi Múzeum igazgatója további négy épületet ástott fel s ezek vázlatos alaprajzát szíves volt megküldeni. Előzékenységeért ezen a helyen is köszönetet mondok.

⁵⁹ Rhé Gy., A balácsai ásatások eredménye. 1912. 33 sk. II. és 2. kép.

ban álló lakóépület (*villa urbana*), amely körül jóval kisebbméretű, gazdasági rendeltetésű épületek (a komplexus *villa rustica*-része) helyezkednek el. Rhé megfigyelése szerint, a Fajsz község, valamint a Mulató-tető, Likas, Kiskút közti több holdnyi területen még vagy 30–40 ilyen nagyobb főépület s kerekén vagy 100 kisebb épület fekszik. Amennyiben Rhé megfigyelése helyesnek bizonyul, a baláczai telepet — a már kiásott s egy zárt gazdasági egységet képező épületcsoport példájára —, lazán egymás mellett elhelyezett villák sorának,⁶⁰ más szóval villatelepülésnek jellemezhetjük. Szórt ez a települési forma is, akárcsak az albertfalvai, azonban ennek ellenére nagy különbségek mutatkoznak a kettő között. Balácán egy centrális jellegű lakóépület s több kisebb gazdasági épület alkot települési egységet, s feltehetőleg több hasonló, gazdaságilag zárt épületcsoport laza egymásmellettsége alkotta a telepet. Ezzel szemben Albertfalván több egymással egyenrangú lakóépület szerepel az egyes szervesen összetartozó épületcsoportokon belül. A déli épületcsoport ugyan itt is fallal van körülveve, ami elsősorban a vidéki parasztgazdaságok, valamint a nagyobb, földesúri birtokközpontok sajátossága. Ez a jelenség azonban nem szorítkozik csupán az ilyen magánosan álló épületcsoportokra. Megjelenik a nagyobb kiterjedésű telepeken is. Balácán kívül, Pannónia területéről, ilyen értelemben még a carnuntumi canabae-re hivatkozhatunk, amelynek keleti végében a fallal körülzárt, majorsági jellegű épületcsoportot is megtaláljuk.⁶¹

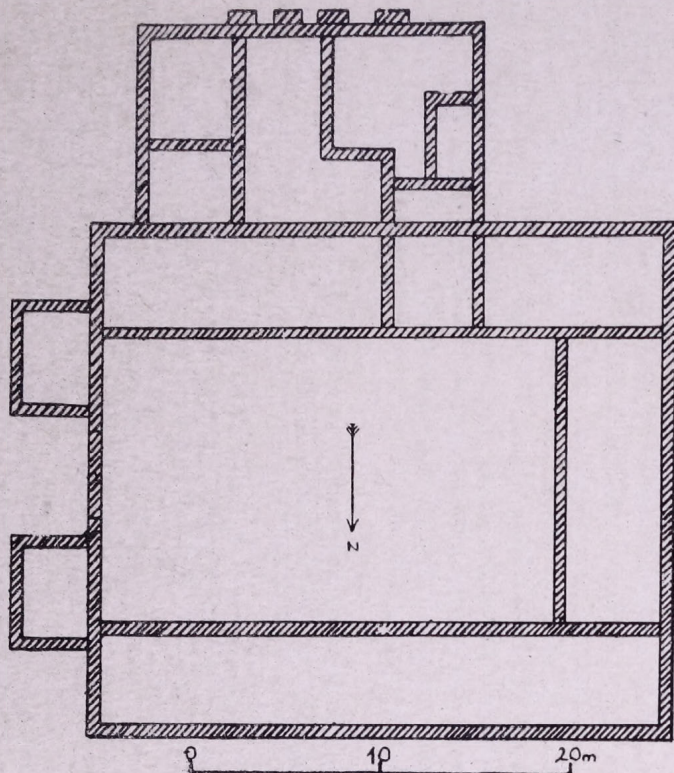
Az albertfalvai épületek elrendezése tehát a limes-menti canabae periférikus részeivel, továbbá tartományunk belsejének falusias jellegű településeivel mutat érintkezéseket. Valamennyit összekapcsolja a kisebb-nagyobb terekkel elválasztott épületcsoportok jelenléte, továbbá a derékszögű utcahálózat hiánya, — hogy csupán ezt a két jellegzetességet emeljük ki.⁶² Albertfalván e két jellegzetesség különben arra is utalhat, hogy e helyen nem valami mérnöki munkával irányított városi településsel, hanem egy fokozatosan kialakult falusias jellegű teleppel állunk szemben. Eme felfogásunk mellett érvel különben a telepünkről már három példányban (a II., IV., VIII. számú épületek) ismert sajátos lakóháztípus, amelyet pannóniai keretben eddig még nem tárgyaltak meg s amelyről éppen ezért a következőkben szükséges még néhány szót szólni.

Az albertfalvai házak közel négyszögalakú, 4–5 helyiségből álló, közepes nagyságú zárt épületek, világosan áttekinthető belső alaprajzi elrende-

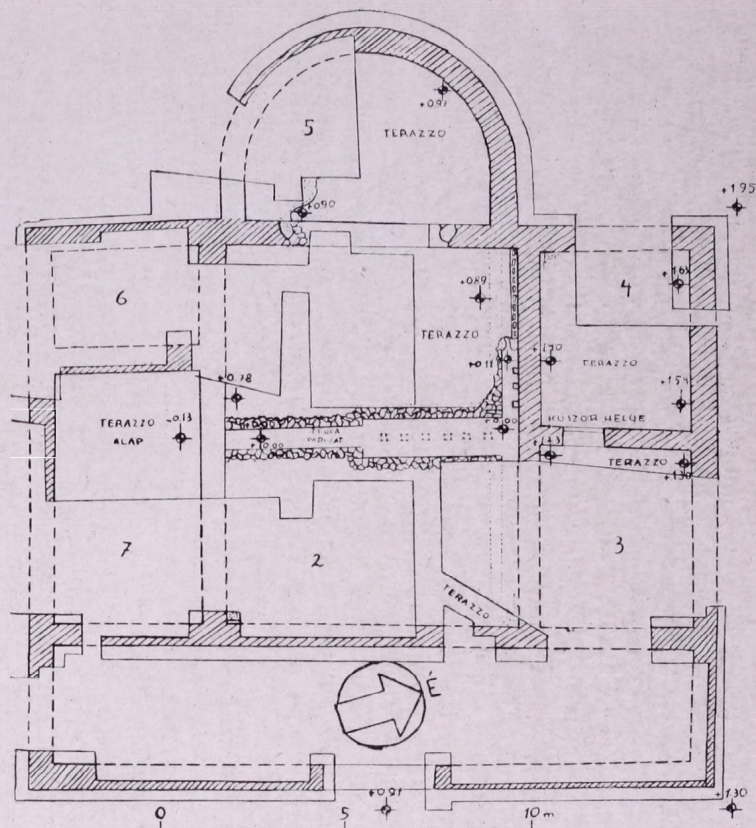
⁶⁰ Így már helyesen *Kuzsinszky*, i. m. 185 l. — Az elmondottakat megerősítik az 1926. évi ásátások eredményei: Évi Jelentés a Veszprémmegyei Múzeum 1926/27. évi állapotáról. 1927. 6—7 ll. — Hasonló, csak méreteiben kisebb települést ismerek a budakalászi Dolina-völgyben.

⁶¹ R. Li. Ö. VIII. 32 sk. hh., 16. kép és I. t.

⁶² Albertfalva épp e miatt nem hasonlítható össze a szórt települési formát mutató városokkal, amelyekre különösen Britanniában találunk tanulságos példákat. Calleva (Silchester): *Swoboda*, Röm. u. roman. Paläste. 1923. 22. kép. — Verulanum: J. R. St. XXIII. 1933. 201. l., 13. kép; XXIV. 1934. XV. t. — Venta Silurum (Caerwent): Arch. Anz. 1911. 299 h., *Fr. Oelmann*, Bonn. Jb. 128. 1923. 9. kép. — Korai, itáliai például szolgálhat Stabiae, ahol a Sulla-kori pusztulás után, a város szétszórt épületcsoportok formájában épült újjá (*in villas abiit* — írja *Plinius*, N. h. III. 70.). — *Swoboda*, i. m., 29. l.

9. kép. Egy Metz-környéki villa alaprajza.

10. kép. A budakalászi villa lakóépülete.

zéssel. Középponti részük a Ny-K irányú hossz tengelyben elhelyezett nagyobb (két izben) L-alakú helyiség,⁶³ amelynek déli, a napfénynek jobban kitett oldalán a lakó-, míg északi oldalán a hálólhelyiség(ek) sorakoznak fel. A főhomlokzat K vagy Ny felé néz, ahol egyszersmind az épület egész szélességét elfoglaló porticus helyezkedik el.

Korábbi ásatásainak folyamán már találkoztunk ezzel a lakóház-típussal az Aquincum környéki villatelepülések és canabae sorában. Így mindjárt utalhatunk a budakalászi Dolina nevű völgyben 1942-ben feltárt parasztgazdaság lakóépületére (10. kép), amelynek zárt formája, továbbá a helyiségek alaprajzi elrendezése teljesen azonos az idézett albertfalvai házakkal. Mindkét helyen a porticus-villa sajátosan kötött elrendezésű példányait találjuk meg. Jellegzetességük a főhomlokzatnak számító egyik hosszanti oldalon elhelyezett nyitott tornác, emögött az épület hossz-tengelyében helyet foglaló osztatlan (sokszor L-alakot mutató) helyiség, amelyből kétoldalt a kisebb lakó- és hálósobák nyílnak. A budakalászi villa a II. század végén vagy a következő század elején épült s egy módosabb vidéki parasztgazdaság központjának tekinthető. E villaépületnek az albertfalvai házakhoz viszonyítva eltérő rendeltetése, valamint későbbi kora, magyarázza a közöttük lévő jelentéktelen különbségeket. A budakalászi villa hátsó oldalához épített félköríves lezárású fürdőfülkére⁶⁴ például nem volt szükség a nagyobb albertfalvai telepen, ahol bizonyára közfürdő (*thermae*) látta el ezt a szükségletet.

Lakóház-típusunk egy további példányát a szentendrei canabae északi szélén ástuk ki még 1942-ben. A *porta decumana*-hoz vezető út kétoldalán felsorakozó házak mögött az északi oldalon nagyobb, szabad terület húzódott, amelyet É felől szabálytalanul elhelyezett négyszögű házak csoportja zárt le. Ezek közül az egyik III. századi épület alaprajza, a lakóhelyiségek elrendezésében a budakalászi, illetve az albertfalvai háztípust mutatta. Egyedül a porticus hiányzott, amely azonban ennél a háztípusnál nem eredeti, hanem járulékos elem s csak a főhomlokzat kihangsúlyozását szolgálja.⁶⁵ Az aquincumi polgárváros területén Szilágyi János újabb ásatásai ugyancsak napvilágra hozták háztípusunk rokonpéldányait.⁶⁶ Aquincum és környékén kívül Pannonia területéről idézhetjük még Poetovio, Oberrann, E jelzésű épületét,⁶⁷ amely a Kr. u. 2. századra tehető 2. periódusában keletre néző porticussal

⁶³ Ez az albertfalvai házaknál az *atrium* funkcióját tölti be. Mindenkor fedett s sohasem veszi át a nyitott udvar szerepét.

⁶⁴ A fürdőhelyiséget ugyanezen a helyen találjuk meg a csúcshegyi villánál is. Bp. R. XII. 29 l.

⁶⁵ Világosan mutatják ezt az albertfalvai házak is, ahol két esetben a keleti, egy alkalommal pedig a nyugati oldalra került a porticus. A lakó- és hálólhelyiségek elrendezése azonban változatlan marad a porticus áthelyezése esetén is (például VIII. számú épület).

⁶⁶ Szilágyi J. 1947 októberében tartott előadása az Orsz. Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulatban.

⁶⁷ V. Skrabar, Röm. Funde in Pettau (Jb. f. Zk. II. 1904. 189 sk. II.). Itt azonban helyesbítésre szorul az ásató nézete, hogy a 36., 38., és 42. számú helyiségek az 1. periódushoz tartoznak. Ennek részletesebb indokolását az aquincumi festőlakásról szóló dolgozatomban kívánom adni.

rendelkezett s emögött a hossztengelyben, egy középponti keskeny helyiség kétoldalán, a lakóhelyiségek helyezkedtek el. Poetovio bekapcsolása egyúttal jelzi azt az egyik útvonalat is, amelyen keresztül ez az itáliai eredetű háztípus⁶⁸ tartományunk területére érkezett.

A másik terület, amely Itáliánál ugyan jóval kisebb szerepet vállalt e háztípus elterjesztésében, Gallia és a Rajna-vidéke, ahol igen kedvelt volt a lakóépületnek ez az általunk tárgyalt belső alaprajzi elrendezése. Tanulságos példaként idézhetjük a Metz-től délre fekvő Marly-aux-Bois területén feltárt villaépületet (9. kép).⁶⁹ Ennek északi része egy középső nagy udvart három oldalról körülvevő keskeny helyiségsorból áll. A bejárat keletről nyílt, két rizalitszerű kiugrás között. Az épületkomplexus déli szárnya foglalja magába a lakó- és hálóhelyiségeket. E déli szárny a középső udvart dél felől határoló folyosószerű helyiségből, amely a porticus funkcióját töltötte be, volt megközelíthető. A középső L-alakú helyiség keleti oldalán egy kisebb, majd egy nagyobb lakószoba, nyugati oldalán pedig két kis szoba⁷⁰ és egy nagyobb helyiség helyezkednek el, hasonlóan ahhoz, mint Albertfalván, a II. számú épület 2. periódusában. Ez a centrális elrendezésű helyiségcsoport az itáliai eredetű, nagyobb méretű porticus-villáknál is megőrződött Nyugaton.⁷¹ A felépítményben ez a középső, nagyobb helyiség toronyszerűen emelkedik ki az épületszárnyak laposabb tetőzete közül.⁷²

Már régebben felismerték, hogy a villaépítkezés és a katonai táborok épületei között szoros kapcsolatok állanak fenn. Mylius például a xanteni (Vetera) tábor tribunus-épületeivel foglalkozva⁷³ mutatott rá arra, hogy e peristyl-épületek nyugati szárnyán egy középponti helyiség körül felfűzött zárt helyiségcsoport foglal helyet, amely a főntebb idézett villáknál is megtalálható. Bennünket ez a lakó- és hálószobákból álló komplexus a belső közlekedés megoldása szempontjából is érdekelhet, minthogy ez utóbbira az albertfalvai épületek, lepusztult állapotuk miatt, nem adnak világos feleletet. A Myliustól közölt alaprajz viszont jól illusztrálja, hogy a kétoldalt elhelyezett szobák mind az előtérnek számító s központi fekvésű nagyobb helyiségből voltak megközelíthetők. A xantenivel azonos helyiségcsoportot megtaláljuk továbbá a heddernheimi tábor praetoriumában is.⁷⁴ E parancsnoki épület két hosszanti szárnya ilyen középponti fekvésű előtér (sokszor folyosó), valamint ennek két oldalán elhelyezett szobák helyiségcsoportjának parataktikus ismétléséből áll.

Befejezésül még néhány szót érdemel az albertfalvai telep kialakulásának körülményei. Aquincum körzetének Kr. u. 1. sz.-i településeit vizsgálva

⁶⁸ Lásd pl: *Ruggiero*, Scavi di Stabiae. IV., XIX. táblák.

⁶⁹ A. Grénier, *Habitations gauloises et villas latines dans la cité de Médiomatrices*. 1906. 65 sk. 11., 2. kép. A villát a 3. században és a következő század elején lakták.

⁷⁰ Grénier az egyikben fürdőhelyiséget lát.

⁷¹ Lásd például: Nennig, *Allenz, Kirchberg a. d. Aare (Swoboda, i. m., 47. 31., 43. képek)*, Leutersdorf (*Germania Romana*.² II. Taf. XX) stb.

⁷² Lásd például *Blankenheim (Bonn. Jb. 1933, 16 sk.)*, *Stahl (Germania Romana*.³ II. Taf. XXIII.) *Oelmann és Myliustól adott rekonstrukcióit*.

⁷³ *Mylius*, *Bonn. Jb. 134. 1929. 71 l.*

⁷⁴ *Germania Romana*.² II. Taf. XIII. 2.

azt látjuk, hogy a gellérthegy bennszülött oppidumot észak felől 6—7 km távolsága az aquincumi auxiliaris-tábor, dél felől pedig kerekén 7 km-re az albertfalvai telep fogta közbe. Ez utóbbi emlékműve eddig ugyan nem tartalmaz semmi olyat, ami telepünk katonai jellegére engedne következtetni. Ennek a lehetőségét azonban, legalábbis a telep kialakulásánál, mégis tekintetbe kell vennünk, két okból is. Először, a Régi Kutyavilla körül egy négyszögű emelkedés figyelhető meg, amely pompásan megfelelne egy kisebb auxiliaris-tábor helyének. Másodszor, az aquincumi Augustus-Tiberius-kori auxiliaris-tábor⁷⁵ megfelelőjeként délen is kívánczik egy korai auxiliaris tábor, vagy legalábbis egy katonai jellegű település (pl. veteranustelep). Mindenesetre az aquincumi auxiliaris-tábor és az albertfalvai telep elhelyezkedése nem lehet véletlen. A római kormányzat intézkedését sejtjük emögött, hogy ily módon kétoldalról közrefogja az eraviszkus törzsi központot.

Budapest, 1948. január.

Nagy Tibor

AZ IFJABB LICINIUS CAESARSÁGÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

A Kr. u. IV. század első néhány évtizede, Nagy Konstantin uralkodásának ideje, egyike a római történelem erősen megvitatott és már meg lehetőségen feltárt periódusainak. Amikor azonban — a történeti forrásokon túl — a korabeli emlékművet nézzük, mindig kerül napfényre egy-egy eddig ismeretlen epizód, amely a maga kicsiny volta ellenére, szépen jellemzi azokat a nagy történelmi eseményeket, amelyek árnyékában meghúzódott.

Ilyen kisebb történeti probléma merül fel három nicomediai arany (aureus) kronológiájával kapcsolatosan (*I. tábla 3—5.*). Az egyiken DN VAL LICIN LICINIUS NOB C előlapi körirat keretezi az ifjabb Licinius jobbra néző köpenyes mellképét, fején babérkoszorú: a hátlapon a szokásos Iuppiter-típust látjuk balra nézve, jobbkezében globuson álló, feléje koszorút nyújtó Victoriával, baljában pedig gombosvégű, ú. n. Iuppiter-pálcával.¹ Jobblába mellett szárnyát bontó sas koszorút nyújt fel hozzá. A körirat IOVI CONSERVATORI SMNÉ.

⁷⁵ Lásd erre: Szilágyi J., *Laureae Aquinc.* II. 1938, 287 sk, és Bp. Tört. I, 2.

¹ A. Alföldi, *Römische Mitteilungen* 50, 1935. 115.

A másik darab Crispus caesar nevére készült; DN FL IVL CRISPVS NOB CAES előlapi körirattal. A fejtípus megfelel az előbbieknak. A hátlap viszont egy eléggé szokatlan SOLI IN/VICTO SMN-típus. A napisten szemben állva balra néz, hosszú, ujjas köntösben, és jobbvállán összekapcsolt, balvállán átvett köpenyben. Fején sugárkorona,² jobbját a *pacator orbis*³ jellegzetes mozdulatával emeli a magasba: baljában globust tart.

A harmadik arany⁴ előlapi körirata DN FL CL CONSTANTINVS NOB C: különben teljesen megfelel a két megelőzőnek. Előlapi portréja hasonló beállítású, hátlapja pedig azonos a Crispus-példányéval: a részletekben azonban mégis különbözik tőle. Éppen ezért szét kell választanunk ezt és az első két érmet a továbbiak során: erre az ifjabb Constantinus nevére vert aranyra később visszatérünk még.

Az első két veret feltétlenül egyszerre, egymással párhuzamosan jött ki, ez első pillantásra szemünkbe ötlük. De a részletes elemzés is erre az eredményre vezet. Az arc kidolgozására utalunk, apró részletekig egyezik itt a szem, a haj, a babérkoszorú megmunkálása, főképpen pedig a ruházat mintázása. Érdekes és ritka Nicomediában már maga az előlapi portré illetén beállítása is, a mellett a betűk típusa is egyidejűsége vall.⁵ Pontos megfigyelési lehetőséget ad a mellkép levágása; egy kisebb és egy elnyújtott hosszabb szakaszra tagolódó ívét a ruha alatt is jól láthatjuk. Minimális különbségek a két előlap között, mint a babér szalagjának elhelyezése, a nyak körüli tunikafodrok mintázása és Crispus kevésbé hegyesen mintázott álla nem az egyidejűség ellen szól, hanem a verdejegyben is feltüntetett officina-különbséget tükrözi.

Felvetődő problémánk ennek alapján tehát a következő: ez a két arany a maguk világos, nyugodt megfogalmazásával és viszonylag jó kidolgozásával feltétlenül a nicomediái verde liciniusi időszakának elejére (313–315) esik, holott a caesarok megválasztásának ideje (317. március 1-e⁶) erősen érezhető már a későbbi liciniuskori éremverést jellemző erős stílusromlás (315–324). A kérdés tehát az, hogyan kerül a két első caesarveret ebbe a korai, 314 körüli időszakba?⁷

Érmeink kronológiai helyzetét kell mindenekelőtt meghatároznunk; kíséreljük meg ezt numizmatikailag a stíluskritika segítségével. Jelen esetben a szokásos előlapi profil vizsgálatától el kell térnünk, mert itt az arckép beállítása egészen más, mint a korabeli többi aureuson. A Licinius-érem hátlapja viszont elég közönséges típusú ahhoz, hogy nagyobb sorozatba illesztve határozzuk meg keletkezése idejét.

² A. Alföldi, id. m., 139 skk.

³ A. Alföldi, id. m., 98 sk.

⁴ Ez utóbbi darab publikálatlan; a felhasználás lehetőségét Alföldi András szívesességének köszönöm, aki a számomra elérhetetlen baseli eredetiről másolatot szerzett.

⁵ V. ö. a sorból kilógó C és S betűket, vagy a jellegzetesen megvastagodó V-ket.

⁶ O. Seeck, *Regesten der Kaiser und Päpste*, 1919. 165.

⁷ J. Maurice, *Numismatique Constantinienne 1908–1912.*, *passim* felveti ugyan azt a lehetőséget, hogy a kis Liciniust apja már 317-nél korábban kinevezi caesarrá, de egészen belezavarodik saját ellentmondásaiba, úgy, hogy senki sem vette komolyan ezt a feltevését (id. m., I. 114. 134. 417., II. 575. III. 34. 189–90.).

A I. tábla 2. arany hátlapján a Iuppiter-alak jobb kivitelével, kevésbé zömök voltával feltétlenül megelőzi darabunkat, viszont — előlapja révén — maga is egy közvetlenül előtte álló (I. t. 1.) quinquennalia-verethez csatlakozik. Ezt a veretet a VOTIS V / MVLTIS X körirat 312 elejére datálja.⁸ Ez lenne tehát veretünk hozzátvetőleges alsó időhatára. A felső időhatárt hasonlóképpen határozzuk meg; az az erős stílusromlás, amely az ϵ -jelzésű (ötödik) officinában különösen jól kimutatható (I. t. 6. skk.), világosan a SIC X / SIC XX vota-jelzésű darabok *elő* utalja veretünket, melyeket legalább 317-ben, de valószínűleg már előbb is vertek.

Hogy ez a kronológiai, illetve stílusbeli fejlődés mennyire igaz, azt nemcsak a hátlapok bizonyítják, hanem egyes olyan előlapi sajátságok is, melyek függetlenek lévén a császárportré beállításától, önmagukban is figyelhetők. Ilyen elsősorban a szem kidolgozása, a babérkoszorú és a nyakkivágás mintázása. Míg a kérdéses Licinius—Crispus-páron körülbelül természetes a szem ábrázolása, addig az utána következő vota-vereteken már élettelen és merev, majd pedig teljesen frontálissá lesz (I. t. 6-tól kezdve). A babérkoszorú romlásának menete a levelek megkisebbedése egészen addig, míg apró gyöngyökké nem torzulnak.⁹

Mint láttuk, a hátlapok vizsgálata két érmünk keletkezési idejét egyfelől 312 utánra, másfelől pedig 317 elé datálja — ami ilyen esetben túlságosan tág időhatár. Mivel az előlapok nem datálnak különösképpen, kénytelenek vagyunk a nicomediai verde határain túl, messzebb analógiát keresni, mégpedig egy másik, hasonlóképpen a birodalom keleti felébe eső, de dátumszerűen jobban meghatározható verdében, Serdicában. E rövidéletű verde működését egészen pontosan meg tudjuk fogni, s ha az éremstílus általánosabb, szélesebb körű adatából indulunk ki, nicomediai aureusaink keletkezésére is egészen pontos időt kapunk.

Serdica 306-tól 308-ig dolgozik első ízben Konstantin uralkodása alatt,¹⁰ ekkor hozza ki általánosságban kisméretű profilokkal jellemezhető sorozatait. Licinius megválasztása (308) után Thessalonica berendezése kedvéért személyzetét áttelepítik oda és 313—314-ig nem dolgozik többet. Ekkor antiochiai munkásokkal szervezik újjá, s ebben az időben látnak napvilágot nagyprofilú, jó kivitelű sorozatai, a korábbi SMSD verdejegy helyett SER-jelzéssel. Ezek a darabok Licinius uralkodásának itteni legutolsó szakaszába valók, 314-be,¹¹ közvetlenül a városnak Konstantin által történt elfoglalása

⁸ V. ö. R. Delbrück, Spätantike Kaiserporträts 1933. 3.

⁹ Ezen az alapon mondja R. Delbrück, id. m., 57—58. azt, hogy Licinius az általa korábban használt háromsoros levélkoszorú analógiájára három gyöngysoros szalagot visel, amit Delbrück érmekre hivatkozva „Vorform des Diadems”-nak tart. A nagyobb összeállításból azonban világosan kitűnik az, hogy pusztán a vésnökök technikai tudatlansága rontotta pontok sorává a levélkoszorút. Jelen esetben a kevésbé kopott Crispuspéldányon határozottan látszik még a koszorú leveles jellegére való törekvés.

¹⁰ J. Maurice, id. m., II. 367 skk. egészen téves. V. ö. G. Elmer, Num. Ztschr. 1928. I skk. összefoglaló cikkét Serdica tetrarchia-korabeli éremveréséről.

¹¹ G. Elmer, id. m., 6 szépen igazolja az aranyak stílusa alapján, hogy ez a SER-rel jelzett kis sorozat Licinius verése. Erre vall az a tény is, hogy valamennyien 1/60 súlyú aureusok. Ezzel szemben azonban nem téveszthetjük szem elől azt, hogy Konstantin 314 végén végleg megkapja Serdicát, és a 314 decemberében kötött békeszerződés értel-

1 2 3 4 5

6 7 8 9 10

11 12 13 14 15

előtti időből. Ha pedig ezeket a serdicai aranyakat (I. t. 13–15.) a megfelelő nicomediaiakkal (I. t. 1–2., 6. skk.) hasonlítjuk össze, világosan látjuk, hogy az 1. és 2. még megfelelnek nívóban amazoknak, csak a két, általunk részletesebben vizsgált aureus után következő sorozatok indulnak neki a keleti verdéket az első polgárháború után jellemző nagy hanyatlásnak. Mivel pedig serdicai aureusaink biztosan 314 vége előtt jöttek ki, tehát nicomediai anyagunk második része (I. t. 6. skk.) szintén feltétlenül 314 után jelent meg.

A fentiek alapján tehát a Licinius iunior-Crispus érem pár felső idő-határa a 314. év vége, az alsó pedig érmeink szerint 312.

Mint érdekességet kell megemlítenünk, hogy a Crispus-példányon szereplő Sol-típus éremanyagunkban másutt teljesen ismeretlen. 306 körüli sorozatos nicomediai típusokból azt látjuk, hogy Sol itt mindig jobbra néz, ruhátlan, csak két vállán megerősített köpenye övezi testét. Még közvetlenül 315-ben, Sisciában, nyugati típusú előlappal is így veszi át Konstantin újonnan elfoglalt verdéje a Sol invictus típusát (I. t. 12.). Határozott analógiánk erre a nicomediai példányra egyetlen egy van: Antiochia valóban ujjas köntösű, kezében Serapis fejét tartó, vallástörténetileg annyira érdekes Sol invictus-a (I. t. 11.). Hogy ez a darab nemcsak stílusban hatott a nicomediai Crispusra, hanem minden valószínűség szerint a két verőtő is azonos, azt sok apróság igazolja; az egész alak kontúrjaiban megfelel a másiknak, csak zömökebb nálánál, ami a kopás következtében előálló laposodás során elkerülhetetlen az utánvésett verőtöveknél. Jól látszik ez a tény az arcon, a sugárkoronán, a felemelt jobbkezén: de érdemes megfigyelni, mennyire csak a külsőséges vonalakat tudják a kopott felületen rekonstruálni; jól látszik ez pl. a ruharedők jellemzően ügyetlen elosztásán. A köpeny lengő szárnyát sohasem tudták Nicomediában megcsinálni, ezért a kar alatti sávon a maguk megszokott, szinte már bottá merevedett köpenyszárny megoldását hozzák. Nézzük meg a balkezet. Az eredeti Serapis-fej alá valóban kellett a széles, nagy tenyér, de a kis földgömb alá felesleges, mégis úgy maradt. És főképpen jellemző az a tény, hogy hogyan javítják a köriratot; a betűket felfrissítik, s az antiochiai téves szöveget helyreigazítják. A baloldalon a szöveget lezáró O-hoz képest — amit változatlanul a helyén hagynak — úgy osztják el a többi betűt, hogy a Serapis-fej kiestével támadt üres helyet betöltsék. Mivel pedig ez a különös típus egyedül Maximinus Daia személyével és jellegzetes vallási törekvéseivel áll vagy bukik, az antiochiai darab keletkezésének legvégső határa 313 októbere,¹² Maximinus halálának ideje. A hátlap nicomediai utóda sem lehet sokkal későbbi, hiszen felhasználását

mében egyik uralkodó sem árthatja bele magát a másik felségjogaiba (v. ö. O. Seeck, *Gesch. d. Unt. d. ant. Welt* I. 1897. 164; E. Kornemann, *Doppelprinzipat und Reichsteilung im Imperium Romanum* 1930. 126.). Ez elsősorban az aranyverésre vonatkozik: a párhuzamos veretek végleg eltűnnek, tehát lehetetlen, hogy 316–17-ben — mint ahogyan azt Elmer feltételezi — Serdicában Licinius veressen a maga és uralkodótársa nevére erősen keleti stílusú aranyakat, mégpedig utóbbi számára Sol Invictus képével. Ezt a sorozatot tehát végleg Licinius uralmának idejére, nevezetesen az első polgárháborút közvetlenül megelőző évre (313–314) kell tennünk.

¹² N. H. Baynes, *CAH* XII. 689. E. Kornemann, *Römische Geschichte* II. 1942. 416.

úgy képzeljük el, hogy hirtelen volt szükség egy Sol invictus típusra, noha azt a nicomediai verde maga nem alkalmazta már nagyon régen: tehát esetleg az újonnan elfoglalt Antiochiából származó zsákmány-verőőanyagból kerestek ki egy átvésésre alkalmas tövet.

A kronológia kérdésével így végeztünk is, hiszen még a Iuppiter Conservator-hátlapokon túl, a furcsa Sol Invictus-típus is ugyanarra a korai időpontra vezetett bennünket; a 315 elejével lezáruló rövid periódusra.¹³

Miután így a Licinius iunior-Crispus-pár korát meghatároztuk, nézzük a harmadik analog példányt, amely II. Constantinus caesar nevét viseli magán. Hátlapja azonos a Crispuséval, előlapja megfelel ugyan neki, de részleteiben erősen különbözik tőle. Fejformája, haja, babérkoszorúja teljesen azonos vele, csak valamivel kisebb az egész. Ugyanígy állunk a Crispus-portré orrával és lágyvonalú, kerek ajkával is; itt megélesedik és megrövidül az orr és az áll. Érdekes megfigyelnünk olyan apróságokat is, mint a két arc más füle; a Constantinusé azonos helyen, azonos alakban jelentkezik, mint a Crispusé, csak nagyobb, vastagabb vonalú. Nem közömbös a ruházat megfigyelése sem: megfelel egymásnak mindkét aranyon a legutolsó ráncig, a jobbállon világosan kivehető ékköves fibuláig, a balvállon végigfutó aranyhímzetű szegélyig minden, csak valamivel merevebb, durvább az egész a Constantinus esetében. Nézzük meg a szemet; elhelyezése az arcban teljesen azonos, de egyáltalában nem életszerű, mint Crispusnál, hanem merev és ügyetlenül rajzos, éppúgy, mint a SIC X / SIC XX vota-jelzésű, tehát 317 körüli, illetve utáni darabokon (I. t. 6. skk.). Ha még ehhez hozzávesszük az előlapi körirat betűtípusainak erősen szekunder voltát,¹⁴ arra az eredményre kell jutnunk, hogy ez az aureus nem egyidős a megelőzőkkel, hanem későbbi, már a romlási periódusból való, amikor is — 317-ben a hivatalos caesarkreáláskor — újra elővették, és akkori tudásuk szerint átvésték, felfrissítették a régebben Crispus nevére egyszer már felhasznált verőötvet.

Mit jelentsen most már mindez? Licinius még az első polgárháború előtt, vagy éppenséggel alatta megpróbálja rabszolgaszármazású kis fiát, Valerius Licinius Licinianust úgy kivonni alacsony származásának következményei alól, hogy caesarrá, örökösévé és társuralkodójává nevezi ki. De hiába igyekszik tettét egy udvarias, Konstantinnak szóló gesztussal legalizálni, t. i. hogy a nyugati császár hasonlóan rabszolgaszármazású, akkor még egyetlen fiát, Crispust is kinevezi — érmeink ennek a kísérletnek emléket őrzik —, nem sikerül mégsem fiát a tetrarchia rendszerébe beillesztenie.

¹³ A Serapis-ábrázolás jelentőségére Maximinus Daia alatt v. ö. A. D. Nock, CAH XII. 418 további irodalommal. A Sol Invictus típus kiválasztása ebben az időben Konstantin családja számára természetes udvariasság Licinius részéről, aki a tetrarchia szokásos istenszimbólumait elvetve az uralkodótársa által akkoriban különösen favorizált Sol istent alkalmazta aureusán. V. ö. ehhez Alföldi A., Olasz Szemle 1942. 6., 797 skk.

¹⁴ Nem téveszthető szem elől az, hogy a két caesari címben az állandó DN FL betűk azonosak és azonosan helyezkedik el a körirat közepén a mindkét névben kb. megfelelő helyen szereplő S-betű; nem véletlen az sem, hogy a Constantinus-példányon éppen az állandó DN FL-betűk után bomlik meg és romlik le a körirat egysége és viszonylagos szépsége. Ugyancsak a szokottnál már nagyobb technikai ügyetlenségre vall a körirat jobbfelének egyenetlen betűelosztása és elkapkodott vonalai.

Mikor aztán már Konstantin két másik fia is megszületik 316-ban, akkor nem probléma többet a caesarok kérdése; Liciniust, Crispust és a kis Konstantint egyaránt kinevezi uralkodótársává a két augustus.

Hogy Liciniusnak ez a kísérlete pontosabban mikor történt, azt irodalmi adatokból csak hozzávetőleg tudjuk megállapítani. Zosimos II, 20, 2 és Vict. Epit., 41, 4 adata szerint a kis Licinius alig 20 hónapos volt a kinevezésekor. Nagyon szellemes és a numizmatikai tényeknek jobban megfelelő azonban O. Seecknek az a megállapítása,¹⁵ hogy az Anon. Vales. 5, 17 adatát tarthatjuk helyesnek, amely szerint már 314 októberében életben volt, annál is inkább, mert a két előbbi auctor különben sem szól feltétlenül az Anonymus adata ellen. A numizmatika pedig egészen pontosan a 314. év eseményei közé sorolja ezt az epizódot, amely alighanem a nyári hónapok alatt egyre erősödő feszültség enyhítésére szolgált Konstantin és Licinius között.

Radnótiné Alföldi Mária

AVARKORI SÍROK ALSÓ GELLÉRRŐL (CSALLÓKÖZ)

Az alsógelléri halomdombról 13 avarkori sír került ajándékozás folytán a Magyar Történeti Múzeumba. Az ásatást nem szakemberek végezték, úgyhogy a leletkörülményeket és a leletösszefüggéseket nem tudjuk mindig pontosan megállapítani. Az ásatási feljegyzések hiányosak; az anthropologiai anyag nem került be a múzeumba.

1. sír. Hullámvonalas díszítésű durván iszapolt szürke edény (4. kép 4.), m: 11 cm. Pereme erősen kihajló és töredezett.

2. sír. Mélység 160 cm. A jobbkéznel vaskés (1. kép 3.) és benyomott díszítésű edény (4. kép 3.), m: 10·9 cm. Kisebb pohár kézzelgyúrt, durva agyagból (4. kép 2.), m: 8·9 cm. La Tène üvegkarperec (1. kép 1.).

3. sír. Korongon készült szürke edény, m: 16·1 cm (4. kép 8.).

4. sír. Mélység 160 cm. Lovassír. Az embercsontváz jobb felsőkarjánál edény (nem került be a múzeumba). Vaskengyelpár (3. kép 1–2.). Az egyik kengyel a lócsontváz hátgerincoszlopánál, a másik a bordák végénél feküdt. Az egyik kengyel mellett vassarkantyú volt (Beszállításakor tönkrement).

5. sír. Bronz fülönfüggő karikája (1. kép 5.).

6. sír. A csontváz balkarján bronz karperec poncolt díszítésű négy-szögletes átmetszetű sodronyból (1. kép 6.).

7–9. sír. Mélység 140–160 cm. Egymás mellett három sír. Mind-egyikben volt edény. Agyagedény, durva égetésű, m: 13·1 cm. Kézzel gyúrt (4. kép 1.). Szürke, törött, hullámvonallal díszített edény, m: 9·5 cm (4. kép 5.). Kisebb, hullámvonal díszítésű edény, talpán két lyukkal. A többi mellékletet a felások összekeverték. Bronz fülönfüggőpár gyöngydíszes csüngővel (1. kép 7., 9.). Ezüst fülkarika (1. kép 8.). Háromszárnyú vas-

¹⁵ PW-RE, 25. Hb. 231. „Licinius“

nyílhegy, mindegyik szárnya alján egy-egy lyukkal (1. kép 11–12.). Agyag-orsógomb fűrészfogas díszítéssel (1. kép 13.). Vaskés (1. kép 2.).

10. sír. Köpüs vaslándzsahegy, h: 14,8 cm (2. kép 1.). Durva agyagedény kissé elszűkülő nyakkal, m: 15 cm (4. kép 6.). Vaskés (1. kép 10.).

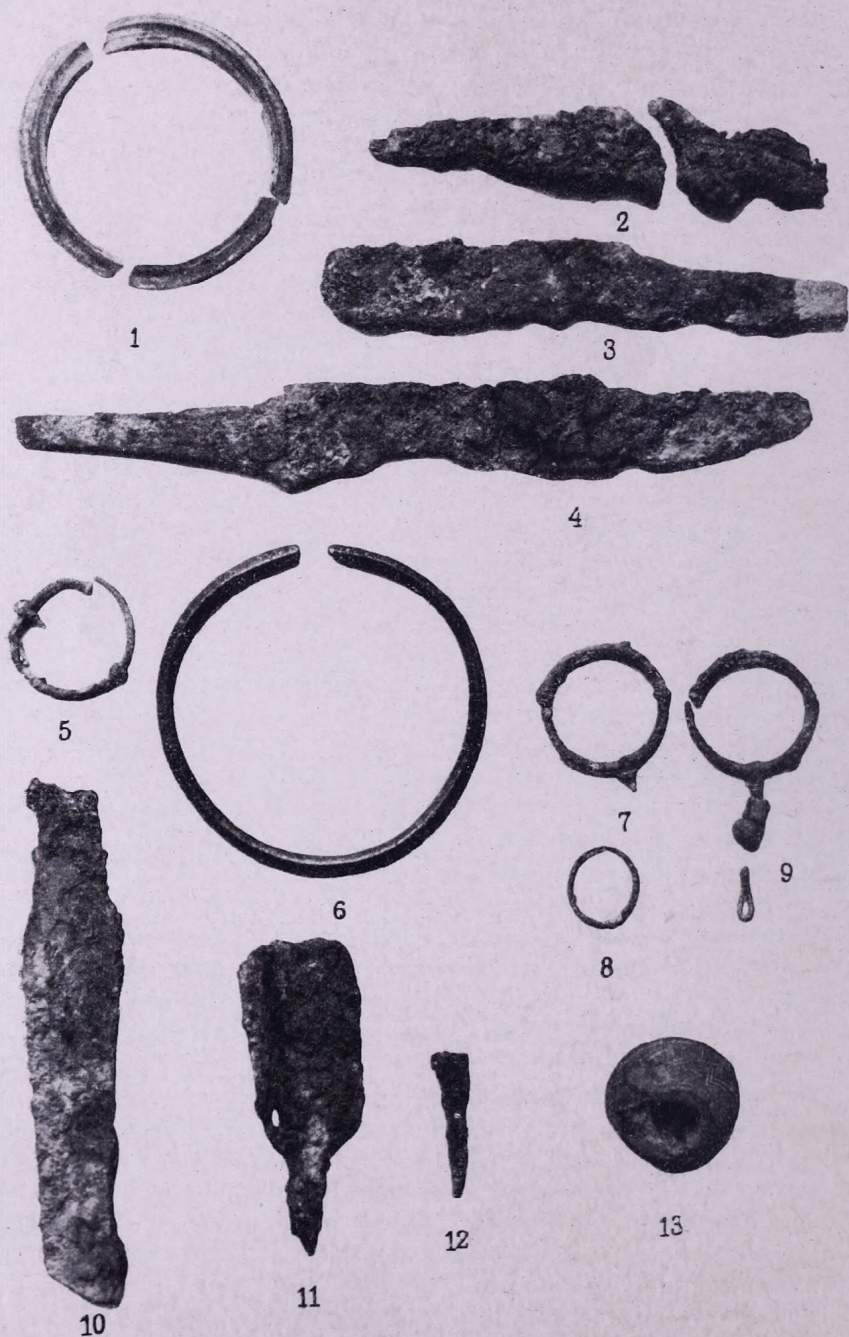
11. sír. Északnyugat-délkeleti irányban, fejjel északnyugatnak. Mélység 235 cm. A jobbkarnál végigfektetve, fejtől a medencéig vaskard (3. kép 3–5.). Múzeumba szállítása előtt még lemérhető állapotban volt. Egyélű egyenes kard volt, végén elmánnal. Teljes hossza: 75,5 cm. A markolat hossza: 10 cm. A markolat alatti pengeszélesség: 27 mm. Az elmán hossza: 15,3 cm. — Négyszögletes lemezes ezüst övdíszek, 4 darab (2. kép 6–9.). Lemezes ezüst szíjvég töredékei (2. kép 10–11., 14–16.). A szíjvég és az övdíszítő lemezek a medence tájékáról kerültek elő. A jobbfülnél fülönfüggő bronzból (2. kép 12.). A jobb felsőlábszár mellett vaskés (1. kép 4.), hossza 27,5 cm, üvegpasztagyöngy (2. kép 15.) és egy La Tène vasfibula (tönkrement). A lábszárak között tyúktojás nagyságú pettyes tojások voltak. A fenti leleteken kívül még egy edényt is találtak a sírban a csontváz lábfejénél. Ez magántulajdonban van, s nem került a múzeumba. A leírás szerint az edény szája szabályos négyzetalakú, majd a száj alatt ez fokozatosan köralakúvá válik, úgyhogy a hibás égetésű talp már teljes köralakot mutat. Pereme kis háromszögekkel díszített.

12. sír. 140 cm mély. Szíjvég, aranyozás nyomaival, bronzöntvény (2. kép 3–4.). Négyszögletes fejű lemezes bronzcsat (2. kép 2.). Szürke agyagedény váltakozó hullámvonalas és egyenesvonalas mintával díszítve (4. kép 7.), fenékbélyeggel (5. kép 1.).

13. sír. Gyöngyös bronz fülönfüggő (2. kép 17.). Párjának csak a gyöngy csüngője van meg. 3 darab dinnyemag alakú gyöngy (2. kép 20–22.). Apró gyöngyök (2. kép 23.). Egy karélyos és egy síma üveggyöngy (2. kép 18–19.). Szürke, kihajló peremű edény, hullámvonalas díszítéssel (4. kép 9.), fenékbélyeggel (5. kép 2.).

A leletek között némi zavart okoz az a körülmény is, hogy kelta jellegű sírok is fordultak elő a területen és ezekből néhány lelet az avar emlékek közé keveredett. Így a 2. sír üvegkarkötője is valószínűleg abból a kelta sírból származik, amely a második sír közelében feküdt. A 11. sír vasfibulájának is ilyen magyarázata lehet.

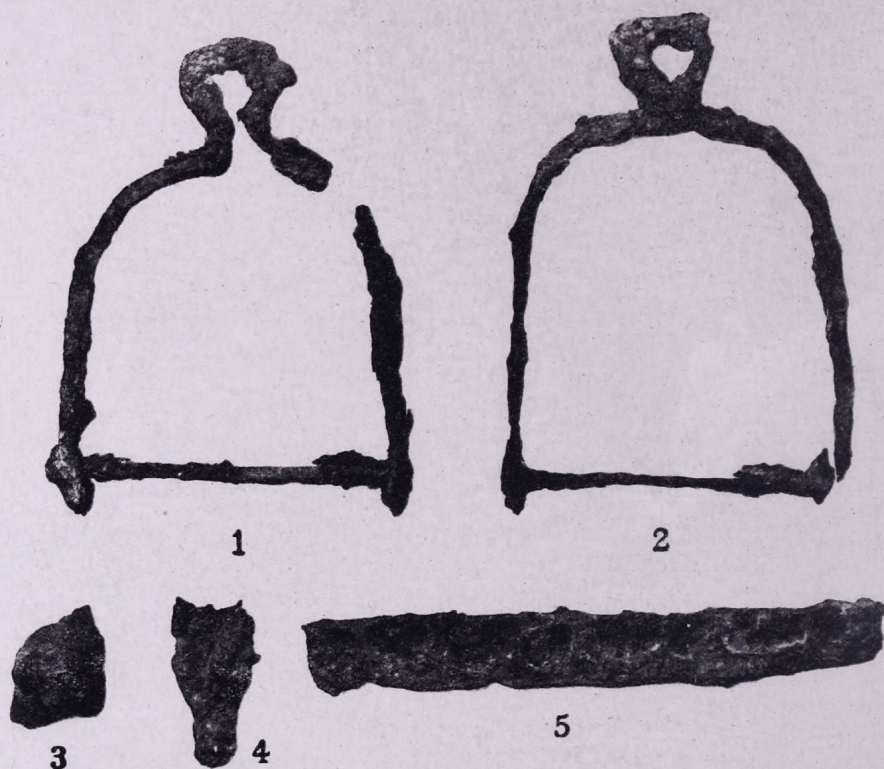
Az alsógelléri 13 avar sír valószínűleg nagyobb temető része, de, sajnos, további ásatások nem történtek, s így még csak hozzávetőleges kép sem adódik arról, hogy mekkora lehetett a temető. Az irányítás csak a 11. sírnál volt feljegyezve. Északnyugat–délkeleti irányban feküdt, arccal délkeletnek. A sírmélységek 140 és 235 cm között váltakoznak. A 11. sír van a legmélyebben. A 13 sír között csak egy lovassír volt, a 4. számú. Kengyelpárja a magyarországi anyagban aránylag ritkább típust képvisel (3. kép 1–2.). Nem egy darabból készített, hanem négyzetes keresztmetszetű egyenes talprúdja az oldalszárakhoz merőleges irányban illeszkedik hozzá. A kengyelszíz befogadására való hurok a kengyelszárak behajlítása által keletkezett. Ugyanilyen példány Regölyből ismeretes (Hampel, I. Fig. 525).

1. kép. 1, 3: 2. sír; 2. 7—9, 11—13: 7—9. sír; 4: 11 sír; 6: 5. sír; 6: 6. sír;
10: 10. sír.

2. kép. 1: 10. sír; 2–4: 12. sír; 5–16: 11. sír; 17–23: 13. sír.

3. kép. 1—2: 4. sír; 3—5: 11. sír.

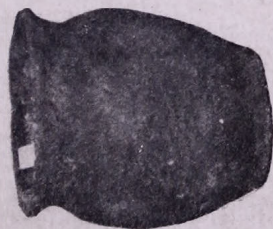
A 11. sír kardja időközben megrongálódott, úgyhogy ma már nem rekonstruálható. A múzeumbahozatalakor készült leírás szerint egyélű egyenes kard volt. A 12. sír aranyozott öntött bronz szíjvége általában egy bizonyos fajta lemezes veretek kíséretében szokott előfordulni, azokkal együtt alkotva garnitúrát.¹ Jelen esetben csak egy csatot említenek mint kísérőleletet.

Az alsógelléri kis temető legjelentékenyebb leletének két fenékbélyeges edény mondható. Az Árpád-korból már gazdag fenékbélyeges edényanyag ismertetésével találkozhatunk.² Avar temetőből 1943-ban publikálta Fettich az első fenékbélyeges edényt.³ Most már az alsógelléri 2 edénnyel tizenégyre emelkedett a Magyarországról eddig ismert avarkori fenékbélyeges edények száma. Ez a 14 edény természetesen kevés anyag arra, hogy belőlük messzemenő következtetéseket vonhassunk le, annál is inkább, mert az edé-

¹ Lásd: Üllő, 132. sír és 233. sír (Horváth T., Az üllői és a kiskőrösi avar temető, Arch. Hung. XIX. 19 és 28 l.). — Öskü, 47. sír (Rhé—Fettich, Jutas und Öskü, Prag, 1931. 47 l.). — Szentcsanak, 82. sír (Körök J., A szentcsanaki avarkori temető. Dolgozatok XIX, 1943. 13 l.). — Székely, 167. sír (publikálatlan).

² Höllrigl, Árpád-kori keramikánk. Fenékbélyeges edények. Arch. Ért. 1930. 142 l. — Balogh A., Az esztergomi múzeum bélyeges agyagedényeiről. Arch. Ért. 1927. 209 l.

³ Fettich, Győr története a népvándorlaskorban. Győr, 1943. 5 l., VII. t., 1—1a.

1

2

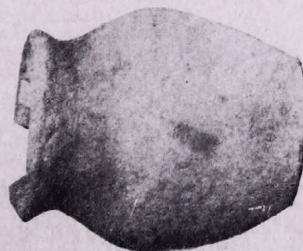
3

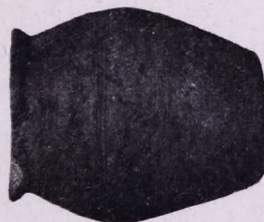
4

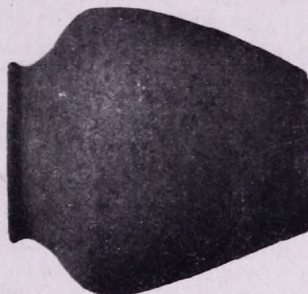
5

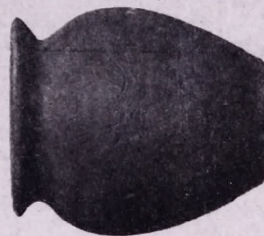
6

7

8

9

4. kép. 1, 5: 7—9, sír; 2—3: 2. sír; 4: 1. sír; 6: 10. sír; 7: 12. sír; 8: 3. sír; 9: 13. sír.

nyek legnagyobb része olyan temetőkből származik, amelyek anyaga még nem ismertetett, sőt részben feltárásuk sem tekinthető befejezettnek (A Nemzeti Múzeum fenékbélyeges avar edényein kívül a magyarországi avar keramikát fenékjel szempontjából még nem volt alkalmam átnézni, s így csak a publikációkra vagyok utalva).

Az alsógelléri 12. sír edénye korongon készült kisperemű, sötétszürke (4. kép 7.), kétágú fésűvel bekarcolt körülfutó hullámvonal mintával. Két sor hullámvonalból és három egyenes vonalcsoport váltakozásából áll a díszítése. Talpán enyhén domború bélyeg (5. kép 1.). A bélyeg átmérője 2·7 cm. A fenéke: 3·2 cm. A 13. sír edénye is korongolt és szürke színű, de szájereme erősebben hajlik kifelé, mint az előző edénynek (4. kép 9.). Díszítése a hason körülfutó, hatágú fésűvel húzott hullámvonal két egyenes vonalsáv között. 3·3 cm átmérőjű fenékbélyege enyhén domború, de jól kivehető (5. kép 2.).

A szobi avar temetőből 7 darab fenékbélyeges edény került eddig a Nemzeti Múzeumba. A temető még publikálatlan. Az 56., 86. és 87. sírban keresztalakú bélyeggel ellátott edények voltak. A 27., 87., 95. és 99. sír edényein M-alakú bélyeg volt. Az M-alakú fenékbélyeg Höllrigl véleménye szerint a homokóra-jel rossz benyomódása az edények talpán. A keresztalakú bélyegek enyhén domborodók, míg az M-alakúak erősen plasztikusak. Mind a négy M-alakú bélyeg megegyezik méretben, úgyhogy kétségtelenül egy negatívról kerültek le. Szélességük: 2·7 cm, magasságuk: 3·5 cm.

Kerek fenékjelet — 3 darabot — a Nemzeti Múzeum birtokában lévő edényen találtunk. Az első a pilismaróti, még publikálatlan avar temető 6. sírjából való (Öregek-dűlő). A második a mosonszentjánosi avar temető 139. sírjából,⁴ a harmadik ismeretlen lelőhelyről származik (Publikálatlan). A keceli avar temető 63. sírjában összeszűkülő szájú, kézzel gyúrt edényt találtak, melynek fenekén hasonló jel van, mint az alsógelléri 13. sír edényén (5. kép 2.), de nem domborúan, hanem bevésve (Publikálatlan). (Az edény formája a győri temető egyik darabjával azonos.)⁵

A Nemzeti Múzeum kilenc darab plasztikus bélyegű edényéhez sorolható a győri múzeum egyik darabja a repülőtéri avar temető 3. sírjából. Alakra, színre, méretre megegyezik az alsógelléri 13. sír edényével, s fenékbélyegük is azonos.⁶

A keceli gyúrt edény kivételével az összes itt említett bélyeges edények korongon készültek. A pilismaróti sárgás színű, a többi mind sötétszürke. A korongos bélyeges edények a mosonszentjánosi kivételével — mintája egymástól másfélcenti távolságra lévő körülfutó egyenes vonalakból áll —, mind hullámvonalakkal díszítettek.

A fenékbélyeges edények nagy irodalmában úgy az előállítás technikájára, mint az etnikumra nézve, amelyhez ezek az edények kapcsolódnak, nagyon eltérők a vélemények. A kerek fenékbélyegekre nézve pl. Nabe⁷

⁴ Fettich, A mosonszentjánosi avar temető (kéziratban).

⁵ Horváth, i. m., XLII. t. 16.

⁶ Fettich, Győr, 5 l.

⁷ M. Nabe, Die Bodensteinplage auf wendischen und frühdeutschen Gefäßen des 9—14 nachchristlichen Jahrhunderts, Mannus, Bd. X. 75 l.

fenékbélyegnek veszi azt, amit Kostrzewski és Knorr⁸ a korongtengely benyomódásának tartanak. Majd Pittioni⁹ a köttlachi és a kremsi edények alapján cáfolja Knorrt, s véleményének támogatására felhossa Krennek a steinbrunni edényeken tett megfigyeléseit is, ahol a köralakú benyomás az edények egész során excentrikusan fekszik. Ha a fazekaskorong nem gyors, hanem csak kézzel forgatott, akkor az excentrikus fenékbennyomódás is megmagyarázható, mert a lassú forgásnál nem sodródik le a nem pontosan középre feltett edény sem. (Knorr, i. m., 118.) Mitscha-Märheim¹⁰ is a korongcsap nyomának tartja az edények fenekén található bemélyedést. Pittioni nehezen elképzelhetőnek véli különben is a kimagasló tengellyel ellátott fazekaskorongot, mert ez lehetetlenné tenné a kész edény könnyű eltávolítását a korongról. Egy St. Valantin Landschachból való edényen kétségtelenül felismeri, hogy a bemélyedés az edény fenekén bélyegzővel utólag benyomott jel. A nyomás folytán a mélyedés szélére kipréselt agyag a mélyedés körül mint gyűrű helyezkedik el. Úgy magyarázza a fenékbélyeg létrehozását, hogy az edényt, miután elkészült, kissé megszáritották, majd talpát megnedvesítve, azt újra felpuhították, s így sikerült a bélyegzőt belenyomni. Knorr nem tagadja azért a benyomott kerek fenékbélyegeket lehetőségét, de csak kézzel gyúrt edényen ismert fel ilyent.

A különböző plasztikus jelekre nézve Schneider véleménye,¹¹ melyet többek között Kostrzewski és Knorr is vall,¹² úgy hangzik, hogy a jelek a korongon voltak, matricájukat abba vették bele. Ezt Pittioni ismét hibásnak tartja technikai okokból.¹³ Ugyancsak lehetetlennek tartja Höllrigl is a korongra vésett negatívot szintén fazekastechnikai megokolással.¹⁴

A Nemzeti Múzeum három bemélyített fenékjeles edénye háromféle alakulást mutat. A pilismaróti edény talpán köralakú, kevésbé mély benyomódást látunk pontosan a közepén. A mélyedés szélén kissé kidudorodik az agyag és a fenékszint fölé emelkedik. A mosonszentjánosi bélyeg 1.9 cm átmérőjű köralakú benyomódás, melynek közepén egy kisebb kerek mélyedés mutatkozik. Az ismeretlen lelőhelyű edényen kerek bélyegző nyoma van, melynek közepén elmosódott keresztformájú jel emelkedik ki, többször egymásután belenyomva a talpba. Már az első pecsételés sem sikerült egészen a középre, de a többi még erősebben az edény széle felé tolódott el. Átmérője: 1.4 cm.

A szobi M-alakú bélyegeknél is bélyegzőre, még hozzá az M-jel erős határvonalait tekintve, esetleg fémbélyegzőre is gondolhatunk. A homokóra-

⁸ H. A. Knorr, Die slawische Keramik zwischen Elbe und Ober. Mannus Bücherei. 58, 1937. 118 l.

⁹ R. Pittioni, Der frühmittelalterliche Gräberfund von Köttlach. Wien, 1943, 2 l.

¹⁰ H. Mitscha-Märheim, Die frühmittelalterlichen Gräberfunde von Mistelbach, Katzelsdorf, Münchendorf, und Schwechat, Niederdonau. Natur u. Kultur, Heft 8. 1941, 54 l.

¹¹ Schneider, Zeitschrift für Ethnologie. 10, 1876. 35 l.

¹² I. Kostrzewski, Znaki na dnach naczyń wczesnohistorycznych z Wielkopolski. Niederlöv Sbornik, 1925. 123 l. — Knorr, i. m., 120 l. — Niederle is ezen a véleményen van: Slovanské starožitnosti. III. 1924, 311 l.

¹³ Pittioni, i. m., 21 l.

¹⁴ Höllrigl, i. m., 164 l.

jelet egy Biskupicéről való edényen Kostrzewski is bemutatja (i. m., 120 l. I. t. 5.).

A Nemzeti Múzeum korongon készült fenékbélyeges edényei, mint már említettük, egy kivételével, hullámvonalakkal díszítettek. Az avar keramikának ahhoz a kis csoportjához tartoznak, amelyet Horváth Tibor is különválaszt munkájában és a győri edények alapján készítésüket a VIII. század második felétől tartja lehetőségek.¹⁵ Az ehhez a csoporthoz tartozó edények díszítése a hullám- és egyenes vonalon kívül még abban a változatban is előfordul, hogy a többágú fésű hegyével beböködött pontsorokat is alkalmaznak. A fésűs és az önálló hullámvonal egyformán előfordul az edények mintáiban. Ha az ebbe a csoportba sorolható edények lelőhelyeit átvisszújk térképre, rögtön szembetűnik, hogy a dévényi kaputól keletre egészen Pest-megyéig a Dunától északra és délre lévő sávban a leggyakoribb az előfordulásuk. Felfelé Szlovákia és Morvaország avar leletei között, nyugatra Ausztria avar leleteiben is otthonos. Dévényújfalun is megvan. Magyarországon minél délebbre megyünk, annál kevesebb számmal jelentkeznek a temetőkben. A hontmegyei Szob avar temetője adja a legtöbbet ebből a típusból; utána Győr következik. A fenékbélyeges edények lelőhelyei is nagyjából a Duna két partját követik. Éspedig: Mosonszentjános, Győr, Pilismarót, Alsógellér, Szob, míg az utolsó, a keceli vésett bélyegű kézzel gyúrt edény lelőhelye délebbre húzódik.

A fenékbélyeges edények elterjedési területe igen nagy. A Saale-Elbe vonaltól keletre belenyúlik egészen Oroszország területére,¹⁶ délebbre Csehszlovákiában, Ausztriában, Jugoszláviában szintén nagy számmal van fenékjeles keramika.¹⁷ Kostrzewski a lengyelországi bemélyített kerek bélyeges edényeket a X. századra datálja, a plasztikus bélyegű keramikát pedig a XI. századtól kezdődőnek mondja.¹⁸ Knorr a későszláv keramika elterjedésének próbakövét a fenékbélyeg elterjedésében látja. A korongon készült fenékjeles edényeket ő is a X. század végére és a XI. század elejére teszi mint kezdőpontra.¹⁹ Schuchhart a korongon készült, lekerekített vállú, fenékbélyeges késő szláv keramikát a XI. századba datálja (Zeitschrift für Ethnologie, 1919, 288). Általában a benyomott kerek fenékbélyeget tartják korábbiak.²⁰ Magyarországon az árpádkori keramikán is előfordul.²¹

Az alsógelléri 12. sír és a szobi temető 56., 68. és 87. sírjának keresztalakú edénybélyegei a leggyakrabban előforduló jelek közé tartoznak. Jóformán annyira általánosak, hogy nem lehet belőlük semmilyen áramlást kiol-

¹⁵ Horváth, i. m., 69 l.

¹⁶ Nabe, i. m., 73 l. — Niederle, i. m., IV. fejezet. — Knorr, i. m. — Kostrzewski, i. m.

¹⁷ K. Cermak, Archaeologische Forschungen auf dem Hradek in Časlau, Zeitschrift f. Ethnologie XVIII. 1886, 659 l. — Mitscha-Märheim, i. m. — Pittioni, i. m. — A. Kieckebusch, Das wendische Dorf Clössnitz bei Cüstrin, Zeitschrift f. Ethnologie 1914. 88o l. — Vasić, Starosrpska nalazništa u Srbiji. Starinar, Beograd, 1906. 50 l. 13. kép, 69 l. 31. kép.

¹⁸ Kostrzewski, i. m., 127 l.

¹⁹ Knorr, i. m., 99 l.

²⁰ Nabe, i. m., 77 l. — Pfau, Die Wallanlagen zu Ziegra und Kriebstein. Waldheimer Anzeiger 1913 (VII—VIII. századi vend telep).

²¹ Höllrigl, i. m., 90. kép.

vasni.²² A mi szempontunkból mindenesetre érdekes, hogy a fenékbélyeges edények Csehországban talán a legváltozatosabbak és a leggyakoribbak. Itt magában Časlauban 74 változat került elő,²³ melyek közül a 74. számú bélyeg rajza megegyezik az alsógelléri 13. sír, a győr-repülőtéri 3. sír és a keceli 63. sír bélyegével. Sajnos, a fenékbélyegrajzokhoz legtöbbször az edényformát nem közlik, s így félreértések keletkezhetnek.

Könnyen adódik az a feltevés, hogy a magyarországi avar temetők plasztikus fenékbélyeggel ellátott edényei is csak a IX. század vége felé lépnek fel, s így korban nagyjából beleilleszthetők lennének a nyugati és északnyugati analógiák közé. Ennek a túlságosan későre való datálásnak azonban ellentmond többek között az alsógelléri 12. sír leletanyaga is. A sírban talált aranyozott öntött bronz szíjvég nem tartozik a legkésőbbi avar szíjdiszkek közé. Azok a lemezből kivágott téglalap alakú övdíszek, amelyeknek kíséretében elő szokott fordulni, kb. a VII. század közepétől jelennek meg az avar sírokban. Valamelyik leletdarabja után kétségtelenül IX. századba beosztható sírból eddig nem került elő ez a forma. Az alsógelléri 13. sír edényének kísérőleletei nem szolgáltatnak támaszpontot még hozzávetőleges datálásra sem, mert lelettárgyai a VII. századtól kezdve bármilyenkorú avar sírban helyet foglalhatnak. Hogy az alsógelléri temető mégis átnyúlik a IX. századba, azt több olyan leletdarabja mutatja meg, melyek részben mindjárt összekötő kapcsolai is a dévényújfalusi (Devínska Nova Veš) temetővel.²⁴ Ilyen a 4. sír vassarkantyúja, továbbá az alsógelléri 11. sír kardja, amely körülbelül megfelelhetett a dévényújfalusi temető 79. sírjában talált egyélű kardnak, míg a 11. sír kengyele a dévényújfalusi 79. sír kengyelének rokona.²⁵

Az alsógelléri 11. sír edénye, amelyről még csak képet sem volt módomban látni, és csupán rövid leírását ismerem, nem szokatlan, de nem is gyakori lelete az avar temetőknek. Korai avar temetőből nem ismerek hasonló edényt. Győrben a 86. sírban,²⁶ a pilismaróti temetőben a 26. sírban és a keceli avar temető 64. sírjában is előfordul.

A Győr-repülőtéri 3. sírt, melyből a fenékbélyeges edény előkerült, Mithay, az ásató, honfoglaláskori magyarnak tartja az edény alapján,²⁷ míg Fettich a tájolás miatt és ugyancsak az edénybélyeg alapján, amely az alsógelléri 13. sír edényének hasonmása, a sír avar volta mellett foglal állást. Ha nem is a kontinuitás mellett dönt, de kimutatja a győri avar temető belenyúlását a IX. századba.²⁸

A szobi temető 85. sírjában az egyik M-jeles edénnyel együtt olyan öntött bronz csuklós-övdíszek voltak, mint a cikói 519.²⁹ sírban. Ugyan-

²² Knorr, i. m.

²³ Čermak, i. m., 660 l.

²⁴ A dévényújfalusi temető néhány leletét ismertette Eisner, Slovensko v pravěku, Bratislava, 1933. 239 sk.

²⁵ Eisner, i. m., XCVI. t. — Fettich, A honfoglaló magyarság fémművészete. Arch. Hung. XXI. 111—114 l.

²⁶ Fettich, Győr. 17 l.

²⁷ Mithay, Győri Szemle 1938. 177 l.

²⁸ Fettich, Győr, 49 l.

²⁹ Hampel, Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. III. Taf. 234.

ennek a cikói sírnak a nagyszíjvége és kisszíjvégei a kiskőrösi 147. sír szíjvégeinek teljes hasonmásai, és kétségtelenül azonos műhely munkái. A kiskőrösi temetőben különben kis változtatással szintén szerepel a szobi 85. sír öntött csuklós verete. Horváth Tibor a nagyszentmiklósi stílus tárgyalásánál beszél ezekről a veretekről is, és készülési időpontjuknak a 750–775. éveket tartja.³⁰ A szobi 56. sír keresztalakú bélyeges agyagedényével faveder vasabroncsait találták együtt. Sajnos, a többi bélyeges edénnyel jelentékenyebb leletek nem voltak, orsógombon, vaskésen, s töredékes fülönfüggőn kívül.

De ebből a néhány síradatból is láthatjuk, hogy az avarkori plasztikus bélyeges edények megjelenését a magyarországi sírokban az eddigi anyag alapján a VIII. század harmadik harmadára feltételezhetjük. Pontosabb időmeghatározáshoz a meglévő anyag még kevés.

Az avarkori fenékbélyeges edények nagy hasonlósága a vezérek korának keramikájához,³¹ megemlítve itt a Békásmegyeren talált égetőkemenceleletet is,³² megengedné azt a feltevést, hogy — az alapréteg, mely a fazekassággal foglalkozott, nagy részben változatlan maradván — a kontinuitás fennállott, legalább is a felső Dunavonal mentén. Az e vonalon fekvő temetők teljes feltárása és közzététele biztos adatokat szolgáltathat majd ehhez a kérdéshez.³³

Nem hiszem, hogy az avarkori edények e hullámvonalas és részben fenékbélyeges csoportja etnikai hovatartozásának problémája egyelőre megoldható lenne. A provinciális, a germán és a szláv elemek annyira összekeve-

1

5. kép. 1: 12. sír.

2

2: 13. sír.

³⁰ Horváth, i. m., 118 l. XXX. t.

³¹ Höllrigl, i. m., 142 sk.

³² László, Budapest a népvándorlás korában. Budapest története I, 2. 795 l. [E kemenceanyag időrendi besorolása még vitatott. Szerk.].

³³ Itt említhetem meg, hogy az árpádkori fenékbélyeges keramika lelőhelyei nagyjából fedik az avarkori hullámvonalas díszű korongon készült, esetleg fenékbélyeges edények elterjedési területét, — kivéve Magyarországnak déli részét.

rednek benne, hogy éppen e kérdésben a legfontosabb temetők részletes publikációjának megjelenése előtt — gondolok itt elsősorban Dévényűjfalura, Szobra, Pilismarótra — nehéz volna megnyugtató eredménnyel előállni. E felsorolt temetők lesznek hivatva megvilágítani, hogy a római és germán elemeken felépült szláv fazekasságnak³⁴ milyen mértékben lehet szerepe e keramikacsoport létrehozásában, s mennyiben tulajdonítható ez más-résről a helyi, mindent átvészelő őslakosság tradíciótmegőrző fazekassága produktumának. De a leletstatisztika alapján már most is gondolhatunk arra, hogy a dévényi kapun át a VIII. század közepétől olyan beszívárgás indul meg, amelyik egyrészt a fenékbélyeges és hullámvonaldiszes edények dívatját, másrészt új fazekasmestereket is magával hozott. Itt bizonyos szláv ösztönzésre és esetleg mesterekre is gondolhatunk.

Lengyelne Kovrig Ilona

STUDIA AVARICA II.

Az avar-bizánci kapcsolatok 2. szakaszának (567—82) időrendjéhez.

E folyóirat első számában az avar honfoglalás történeti előzményeit és lefolyását igyekeztem helyesebb megvilágításba helyezni, mint az a külföldi irodalomban eddig történt.¹ E honfoglalással lezárul az avarság politikai történetének első szakasza, amelyet a Bizánccal való kapcsolatok terén is egy új, biztonságot nyújtó terület megszerzése után való törekvés határoz meg. Az avarság betelepülésével a Kárpát-medencébe viszont egyszersmind egy új fejezet kezdődik nemcsak a nép politikai történetében, hanem az avar-bizánci viszony alakulásában is.

Ha mármost az előbbi idősakkal szemben az avar honfoglalást követő évtizedeknek avar-bizánci kapcsolatait röviden jellemezni kívánjuk, akkor azt mondhatjuk, hogy emez évtizedek politikai tárgyalásainak középpontjában, háborús eseményeinek hátterében Nyugat-Illyricum egykori székvárosának, a félelmetes erőddé kiépített Sirmiumnak megszerzése, illetve megtartása állott.² E város birtoklása mind a két fél számára nagyfontosságú volt. Bizánc szempontjából Sirmium, ez „az igen nagy és híres város”³ az északi front előretolt sarokbástyáját jelentette, amely egyrészt hatásosan akadályozhatta a Kárpát-medence barbárainak Thrakia, valamint Dalmatia irányába várható betöréseit, másrészt pedig egy esetleges bizánci offenzíva legalkalmasabb kiinduló pontjául szolgálhatott. A városnak a védekezés

³⁴ Eisner, Burgwallzeitliche Urnengräber in der Slowakei. Pamatky Archaeologických, n. r. ročník IV—V (díl XXX) 1934—35. 8 l. — Niederle, i. m., 302—323 l.

¹ V. ö. Ant. Hung. I. 1., 1947, 56. sk.

² Sirmium változatos sorsáról a késő-antik időkben legutóbb V. Hoffiller adott igen vázlatos képet: Proleg. zu den Ausgrab. in Sirmium (Bericht über d. VI. internat. Kongress f. Arch. 1939) 519 l.

³ Theophyl, I. 3, 3 (De Boor, p. 44).

és a támadás szempontjából jelzett jelentősége teszi érthetővé, hogy Bizánc, Baján több ízben megismételt követelése ellenére sem akart hallani Sirmium átadásáról. A bizánci oldalról megnyilvánuló szilárd eltökéltséget mi sem illusztrálhatja jobban, mint Tiberios császárnak 579-ben az avar követség előtt tett indulatos kijelentése: „Inkább két lányom közül az egyiket adom túszként a khagánnak, mintsem hogy Sirmiumot önként átadjam.”⁴ Másrészt viszont az avaroknak is elsőrendű érdekei fűződtek Sirmium birtoklásához. Baján és tanácsadói ugyanis világosan felismerték, hogy a bizánci kézben lévő Sirmium, Bizánc passzív magatartása esetén is, — egyedül veszedelmes közelsége révén —, állandó fenyegetést jelent az avar birodalomra. Sirmium birtokában a bizánciak könnyen ellenőrizhették a Dunához küldött felderítő csapatokkal a folyam túlsó oldalán élő barbárok mozdulatait.⁵ Ehhez járult még, hogy Sirmium közelsége bátorítólag hatott mindazokra, akik az avar uralom alól dezertálni kívántak.⁶ Kétszeresen veszélyessé válhatott pedig ez a város a komoly lehetőségek közé számító bizánci offenzíva esetén, minthogy Sirmiumból kiindulva „sem valamely nagyobb folyó, sem pedig más természeti akadály nem hátráltatná támadásukban a rómaiakat”, — mint ezt avar részről 579-ben Solaq (Σόλαχος) követ kifejtette.⁷ Érthető ezek után, hogy Baján szívós következetességgel igyekezett e várost hatalmába keríteni. Baján azonban realpolitikus volt. S miután 567-ben Sirmiumot nem sikerült fegyverrel bevenni, diplomáciai tárgyalások útján próbálta megszerezni. Amikor azonban a hetvenes évek elején belátta, hogy ezen az úton sem juthat célhoz, látszólag lemondott a város birtokáról, hogy legalább a Bizánccal való szövetség gazdasági előnyeit biztosítsa az avarság számára. Az első kínálózó alkalommal azonban — s a sors iróniájaként ezt maga Tiberios idézte fel — újból rátámadt a városra s most már „sem ajándékokkal, sem ígéretekkal” nem engedte magát eltéríteni attól, hogy a régóta áhított várost a fegyver erejével vegye birtokába.

Ezeknek az éveknek a háborús cselekményektől ismételten megszakított avar-bizánci kapcsolatait különben a régebbi és az újabb irodalom több-kevesebb részletességgel már ismételten áttekintette, a nélkül azonban, hogy meggyőzően tisztázta volna minden történeti feldolgozás elengedhetetlen előfeltételét: az események időrendi egymásutánját, valamint összefüggéseit. Ez a körülmény indokolhatja alábbi fejtegetéseinket, amelyek bevezetésül szolgáljon a fontosabb irodalom áttekintése.

Jelzett témakörünkben már 1889-ben megjelent egy disszertáció.⁸ E dolgozat néhány jó megfigyelése miatt még ma is haszonnal forgatható. Sajátos véletlen folytán két másik munka is ugyanebben az évben látott napvilágot. Az egyik, az avarok politikai történetének máig is egyetlen rész-

⁴ *Menandr.*, frg. 64 (Müller, IV. p. 267).

⁵ V. ö.: *Konstantin. Porphy.*, de adm. imp. 30 (MSG. CXIII. 272B sk.).

⁶ Lásd lentebb, a 95. jz.-ben id. *Menandros*-helyet.

⁷ *Menandr.*, frg. 64 (Müller, IV. p. 266). A Solaq névre: Németh Gy., A honf. magyarság kialakulása. 1930. 103. — Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica. II. 1943. 240 további irodalommal.

⁸ K. Groh, Die Kämpfe mit den Avaren u. Longobarden unter d. Regierung Justins II (Diss., Halle.). V. ö. ugyancsak töle: Gesch. d. oström. Kaisers Justin II. 1889.

letezőbb összefoglalása, *H. H. Howorth* tollából.⁹ A másik, a századforduló vezető angol bizantinológusának, *J. B. Bury*-nek úttörő későrómai története.¹⁰ Bury ez alkalommal az avar-bizánci kapcsolatokra is kitért és első ízben vázolta fel a bennünket érdeklő időszak eseménytörténetének főbb pontjaiban ma is elfogadott időrendjét. Néhány kisebb helyesbítéssel Buryhez kapcsolódott *Norman H. Baynes* összefoglalása is.¹¹ Önálló utakon próbálkozott viszont *Jo. Kulakovskij*, aki egyik főfeladatának tűzte ki, hogy kidolgozza az általa megírt korszak exakt kronológiáját.¹² Törekvése azonban, legalább is az avar vonatkozású részeket illetően, nem sikerült.¹³ Majd az említett angol historikusok vázlatrajza alapján *Ernst Stein* dolgozta ki igen részletesen II. Justinos és Tiberios uralkodásának avar kapcsolatait.¹⁴ E munka más vonatkozásban alapvető fejtegetései azután biztosították, hogy az avar-bizánci kapcsolatokat tárgyaló részek is akadály nélkül utat találjanak a legújabb irodalomba.¹⁵ Hallgatólágos kritikát csupán *L. Hauptmann* dolgozatában olvashatunk.¹⁶

A Bury–Stein-féle nézet szerint mármost az 567–82 közötti évek avar-bizánci kapcsolatainak időrendje a következőképp alakulna: 568: Sirmium első ostroma (Stein, 10.). 569: Targítés két ízben eredménytelenül tárgyal Bizáncban (Stein, 12., 33., 13.). 570: Tiberios és Apsich között megegyezés jön létre, ezt azonban II. Iustinos elveti. Tiberios győzelmet arat az avarokon. 571: Avar betörés. Tiberios vereséget szenved. II. Iustinos békét köt Bajánnal (Stein, 12–13., 33., 14.). A béke két évig tart. 573 őszén a khagán újból betör a birodalomba s Tiberios másodszor is vereséget szenved. Fegyverszünet jön létre (Stein, 46., 53., 11.). A békét csak 574/75 telén köti meg Tiberios Kaisar (Stein, 104., 114., 2.). Az avarok most négy évig nyugton maradnak. 579–82: Sirmium ostroma (Stein, 109. sk.).

Az eseményeknek ez a forráshelyekkel látszólag jól alátámasztott időrendje azonban erős kételyeket ébreszt, különösen az 570–75-ös évek

⁹ The Avars (Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain. N. S. 21.) 737 sk., még teljesen problémamentesen látja a 70-es évek eseményeit.

¹⁰ The History of the Later Roman Empire. I–II. 1889. A bennünket érdeklő rész: II. 117 sk.

¹¹ The Cambridge Medieval History. II. 1913. 275 sk. Első ízben datálja Sirmium átadását helyesen az 582. évre.

¹² Istorija Vizantii. I–III. 1912–15. — Munkája célkitűzését a III. kötet előszavában fejtí ki.

¹³ Szerinte (II. 347 sk.) Tiberios 570-ben szenvedett vereséget, s ugyanebben az évben kötött békét II. Justinos az avarokkal. Ezután „a khán 10 évig békében volt” — írja, 580–83-ra téve Sirmium ostromát (II. 397, 399).

¹⁴ Studien zur Gesch. d. byzantin. Reiches vornehmlich unter den Kaisern Justinus II. und Tiberius Constantinus. 1919.

¹⁵ Ch. Diehl, Le monde orientale de 395 à 1081 (G. Glotz, Hist. Générale. Ser. II. tome 3.). 1936, 131 sk. — L. Bréhier, Vie et mort de Byzance (H. Berr, L'évolution de l'humanité. XXXII.). 1947, 40 sk. (Ez utóbbi munka ismeretét Moravcsik Gy. szívességének köszönöm.) — A. A. Vasiliev, Hist. de l'empire byzantin. I. 1932, és G. Ostrogorsky, Gesch. d. byzantin. Staates (W. Otto, Byzantin. Handb. I, 2.) 1940, nem foglalkoznak időszakunk politikai eseményeivel.

¹⁶ Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avars pendant la seconde moitié du VIe siècle. Byzantion. IV (1927–28.). 1929, 154 sk.

történeteit illetően. Így például egyetlen forrásunk sem tud arról, hogy Tiberios két ízben is vereséget szenvedett volna az avaroktól. Továbbá azt is érthetetlennek találjuk, hogy a khagán, az 573. évi győzelme után, beérte egy fegyverszüneti egyezményrel s a zsíros juttatásokat jelentő békét csak jó másfél év múlva Tiberios Kaisarral kötötte meg. E kételyektől ösztönzött forráskritikai vizsgálódások eredményeképp azután valóban kitűnt, hogy a hetvenes évek avar-bizánci kapcsolatai egészen másképp alakulnak, mint azt az uralkodó felfogás tanítja. Nézzük először az egész kronológia sarokpontját jelentő 573 sk. évek eseményeit.

Tiberios vereségéről, valamint ennek következményeiről elsősorban az egykorú Menandros tudósít 34. töredékében. Ebből megtudjuk, hogy Tiberios stratégos veresége után egy olyan értelmű fegyverszünet jött létre (συνήψεσσι)¹⁷ a szembenálló felek között, mely szerint az avarok a béke megkötése céljából követeket küldenek II. Iustinoszhoz. E követséghez csatlakozik Tiberios részéről Damian taxiarchos is azzal a megbízatással, hogy számoljon be a császárnak a történekről és tolmácsolja az avarok követeléseit. A töredék a következő jelentős mondattal zárul: „És minden vitás kérdést rendező megegyezés jött létre a rómaiak és az avarok között.”¹⁸

Ezt a töredéket eddig az 570., illetve a következő esztendőre vonatkoztatták, minthogy minden kritika nélkül elfogadták Menandros egyik kiadójának, Carolus Müllernek kronológiáját, aki a 33–35. fragmentumokat összetartozandónak ítélte, s mind a három töredéket az 570. évhez osztotta be. Ez az álláspont azonban tarthatatlan. A frg. 33 ugyan első mondatával, amelyben az avarok újabb követségéről értesülünk, amely ugyanazokat kéri, mint már oly sokszor azelőtt, nyilvánvalóan kapcsolódik a 28. és 29. számú töredékekhez, ahol e korábbi, 568–69. évek követjárásairól olvashatunk. A frg. 29-ben értesülünk II. Iustinosnak Targitész előtt tett ígéretéről, mely szerint a császár Tiberioszt teljhatalmú megbízottként (στρατηγὸς αὐτοκράτωρ) küldi majd tárgyalni az avarokhoz. E szándék megvalósulását találjuk meg a 33. számú töredékben, ahol Tiberios tárgyal Apsich avar követtel. E töredék első része tehát valóban pompásan illik az 570. esztendőbe. Hasonló a helyzet e töredék második részével, amely arról szól, hogy a bizánci-avar tárgyalások II. Iustinos merev visszautasítása következtében megszakadnak és háborús feszültség áll be a két hatalom között. Az ellenségeskedések kitörése küszöbön állt (ὁ πόλεμος ἡπειλείτο) s Tiberios levélben utasította a Sirmium körüli harcokból már jól ismert Bónost, hogy őrizze a folyami átkelőhelyeket, — zárul a 33. számú töredék. A háború kimeneteléről az ezidőtájt Konstantinápolyban élt hispaniai származású Johannes Biclariensis tudósít egy rövid mondatban:¹⁹ *Iustinus imp. per Tiberium excubitorum comitem in Thracia*

¹⁷ Az előzetes megegyezés jelölésére Menandros előszeretettel használja e verbumot (V. ö.: frg. 33., 39. stb.). A jelen esetben ennek a megegyezésnek természetesen fegyverszünet-jellege van.

¹⁸ Καὶ ἐσπείσαντο τελῶς Ῥωμαῖοι τε καὶ Ἀβαροί.

¹⁹ Chronic. ad annum 570, 3 (MGH. AA. XI. p. 212). — Johannes az eseményeket általában két évvel későbbben jegyzi. E szerint Tiberios győzelme is 568-ra esne. Így értelmezte e helyet *Ranke*, *Weltgesch.* IV. 2, 136. Ezzel szemben már *Stein*, i. m. 33, 14 utalt arra, hogy Johannes ez alkalommal kivételesen a helyes évszámot adja.

bellum genti Avarum ingerit et victor Tiberius Constantinopolim redit. Az avarok tehát annak ellenére, hogy a bizánciak mozgósították a dunamenti határvédelmet, áttörtek ezen s Thrakiába hatoltak, ahol azonban Tiberiosnak sikerült megverni a támadókat (cf. Stein, 10). Az avaroknak ez a veresége az 570. év végén történhetett, minthogy Johannes Biclariensis egy-egy éven belül időrendi egymásutánban jegyzi az eseményeket, az avar-betörést pedig az 570. év utolsó említésreméltó történéseként közli.

Eddig a pontig lényegében egyezik felfogásunk az általános nézettel. Annál kevésbbé írhatjuk viszont alá azt, amit Stein, e felfogás reprezentatív képviselője, az eseményeknek Tiberios győzelme utáni alakulásáról mond (i. m., 13): „Aber bald darauf, wahrscheinlich im folgenden Jahre, erlitt Tiberios, angeblich infolge der Feigheit seiner zahlreichen Heeres, eine schwere Niederlage, bei der er selbst beinahe gefangengenommen worden sein soll, und der ein neuerlicher Waffenstillstand folgte; wieder ging eine Awarengesandtschaft nach Konstantinopel und jetzt endlich schloss der Kaiser Frieden.“ — s idézi Menandros 34. és 35. számú töredékeit.²⁰ E két fragmentumtól azonban nem lehet elválasztani Euagrios és Theophanes azon szövegrészeit,²¹ amelyek Tiberios vereségéről szólnak.²² Semmi okunk sincs ugyanis arra, hogy ezt a két utóbbi auktorhelyet Tiberiosnak egy későbbi, második vereségére értelmezzük. Ezt annál kevésbbé tehetjük meg, minthogy Menandros, Euagrios és Theophanes is Tiberiosnak csupán egyetlen egy vereségéről tudnak. E vereség időpontját pedig megadja Theophanes, amikor e vesztett ütközetet a 7. indiktio évébe (573 szept. 1—574 aug. 31), II. Iustinos uralkodásának nyolc—kilencedik esztendejébe helyezi.²³ A modern irodalomban hangoztatott második, 571. évi avar betörés s ennek kapcsán Tiberios veresége tehát valójában két évvel később, 573-ban történt. Menandros 34. és 35. számú töredékeinek helytelen datálása folytán azonban a modern irodalom a valóságban megkettőzte az eseményeket, amikor ugyanazt az avar betörést és ugyanazt a bizánci vereséget két ízben is előadta, egyszer Menandros alapján az 571. évnél, másodszor pedig Euagrios és Theophanesre hivatkozva az 573. évnél. Pedig Menandros id. töredékeit teljes három esztendő választja el az 570. évre vonatkozó 33. töredéktől s ezért nem kapcsolhatók össze. A frg. 33 végén olvasható háborús feszültség feloldását Johannes Biclariensis id. helye nyújtja, míg a Tiberios vereségével kezdődő 34. számú Menandros-töredék előzményeit Euagrios és Theophanesből ismerhetjük meg. Ilymódon, Menandros, frg. 34 kikapcsolásával, az 571. és 572. évekre vonatkozólag nincsen forrásadatunk az avar-bizánci kapcsolatok alakulásáról. A források e hallgatását úgy értelmezhetjük, hogy az egykorú krónikásoknak nem is volt

²⁰ Hasonlókép: J. B. Bury, i. m., II. 117. — Jo. Kulakovskij, i. m., II. 347, és a 15. jegyzetben idézett irodalom.

²¹ *Euagr.*, h. e. V. 11 (Bidez—Parmentier, p. 207.). — *Theophan.*, A. M. 6066 (Classen, p. 380).

²² Jellemző, hogy Stein, Menandros éa Euagrios helytelen szétválasztása ellenére is, a vereség motiválásánál a sereg gyáva magatartását említi. Ez azonban csak Euagriosnál van meg s Menandrosnál erre a legkisebb utalás is hiányzik.

²³ A 7. indiktioéba estek a császár 8. uralkodási évének utolsó hónapjai (573. szept. 1.—573 nov. 13.). 573. nov. 14.-ével kezdődött Iustinos 9. uralkodási éve.

emlékeztető feljegyezni valójuk, amiből viszont következne, hogy az avarok az 570. évi vereségük hatása alatt évekig nyugton maradtak.²⁴ Újólaj csak 573-ban, Bizánc Keleten elszenvedett vereségei hatására, törtek be a birodalomba.

Ennek a betörésnek az időpontját, Theophanes másoktól is megfigyelt²⁵ munkamethodusa alapján, különben még pontosabban meghatározhatjuk, mint az eddig történt. Írónk ugyanis egy-egy indiktio éven belül időrendi egymásutánban sorolja fel az eseményeket. Az avar támadást mármint az 573 szept. 1-gyel kezdődő 7. indiktio elején beszéli el s utána mondja el a keleti front Dara elestével (573 nov. 11 vagy 15)²⁶ záródó eseményeit.²⁷ E megfigyelés szerint tehát az avar támadás 573 őszén, pontosabban szeptember–október hónapokban érhetette a birodalmat. Ez az időpont különben jól beilleszthető abba az általános képbe, amelyet más források alapján általában az avar támadások időpontjáról tudunk. Adataink tanúsága szerint ugyanis az avarok leginkább az év második felében, legkorábban az aratás idején, legkésőbb pedig az őszi időszak végén indították meg támadó hadjárataikat a keletrómai tartományok ellen.²⁸

Érdemes volna ebből a szempontból áttekinteni a korábbi hún és pontusi bolgár népek betöréseit is. Az 558. évi nagyerejű kuturgur-bolgár támadás pl. ugyancsak az év utolsó hónapjaiban érte a birodalmat.²⁹

A kínai elbeszélő forrásokban találunk adatot arra nézve, hogy a belső-ázsiai lovasnépek támadó hadjáratait, portyázásait, illetve ezek időpontját jó részben nomadizáló életformájuk (szilaj pásztorkodás) és loállományuk állapota határozta meg. A hiung-nuknál minden év őszén volt a nagy sereg-szemle, amikor számbavették a népesség és az állatállomány erejét.³⁰ Helyesen jegyzi meg ehhez De Groot (i. m., I. 60) „Eine Erklärung des Zwecks dieser Versammlung im Herbst liegt vor der Hand. War doch der Winter in Nordasien naturgemäss die Zeit der Kriegführung; dann fanden die Horden die Kornscheunen ihrer Feinde gefüllt und waren die Pferde infolge der Sommerruhe kräftig, zäh und leistungsfähig.“

²⁴ Így már *Hauptmann*, i. m., 155.

²⁵ *G. Ostrogorsky*, *Die Chronologie d. Theophanes im 7. und 8. Jh* (Byz.—Neugr. Jahrb. 7. 1930. 1sk.).

²⁶ *E. Stein*, i. m., 43 sk., 46, 11.

²⁷ Igaz, itt összefoglalja a 6. indiktio második felében történeteket is. Pl. Markianos stratégos visszahívását (573 május).

²⁸ Néhány példa: 570-ben az év végén törnek be Thrakiába (*Jo. Biclár.*, ad an. 570, 3 s hozzá a főtebb mondottakat). 584-ben aratás idején támadják meg Singidunumot (*Theophyl.*, I. 4, 2. *De Boor*, p. 46). 586-ban az őszi beköszöntekor (μετοπίου δὲ ἀρχουμένου) rohanja le Baján a felső-moesiai limest (*Theophyl.*, I. 8, 1. *De Boor*, p. 53). 599-ben közvetlenül a tél beállta előtt veszi ostrom alá a khagán Tomi városát (*Theophyl.*, VII. 13, 2. *De Boor*, p. 267). 602-ben az őszi elején gyülekeznek támadásra az avar csapatok (*Theophyl.*, VIII. 5, 5. *De Boor*, p. 292). 626-ban június 29-én érkezik a khagán előhada Konstantinápoly falai alá (*Chron. Pasch.* ed. *Dindorf*, p. 717). Végül *Coripp.*, in laudem Iustini III. 281 sk. szerint Perzsia ellen 559 vagy 560-ban írtézt támadásuk belenyúlt a téli időszakba.

²⁹ *Agathias*, V. 10. (*Niebuhr*, p. 301). — *J. B. Bury*, i. m., 478 sk.

³⁰ *De Groot*, *Chinesische Urkunden*. I. 59 l.

A zsu-zsánokkal (vagy zsuán-zsuánokkal) kapcsolatban pedig a következő jellemző adalékot olvashatjuk a Wei-šu egyik helyén:³¹ A sien-pi származású t'o-pa (északi Wei) dinasztia T'ai-wu-ti nevű uralkodója (423—452)³² egy alkalommal a haditanácsban azt fejtegette, hogy nyáron biztatna eredménnyel az északi barbárok megtámadása, amikor ezek északon (a Bajkál-tó vidékén) legeltetik állataikat.³³ Lovaik ilyenkor semmire sem használhatók; a csődörök a kancákkal vannak elfoglalva, az anyaállatok pedig kis csikóikkal. Ősszel viszont e barbárok megindulnak dél felé s a tél folyamán végigrabolják a határtartományokat. — Az avar támadások időpontját is kétségtelenül nagymértékben befolyásolta állatállományuk. Ez utóbbi fontosságára utalhat egy 6. sz.-végi író, aki szerint³⁴ az avarok hadjárataik alkalmával nagyobb számú mindkét nembeli jószágot vittek magukkal részben, hogy nagyobbnak tűnjön fel seregük, részben pedig az expedíciós csapatok ellátásának biztosítására.

Visszatérve az 573 őszén bekövetkezett avar támadásra, Menandros, Euagrios és Theophanes főtebb idézett helyeinek összetartozása miatt nem problematikus, hogy miképpen alakultak Tiberios veresége után az események. Baján fegyverszünetet kezdeményezett, majd követeket küldött a császárhoz, hogy a békéről tárgyaljanak. Menandros 34. töredékének utolsó mondata értelmében a khagán követsége sikerrel járt: *Καὶ ἐσπεῖσαντο τελῶς Ῥωμαῖοι καὶ Ἀβαροί*. Azaz, e mondatból minden kétséget kizáróan kitűnik, hogy a bizánciak és az avarok között ez alkalommal nem egy átmeneti jellegű fegyverszünet jött létre, mint azt az eddigi irodalom állította, hanem az összes vitatott kérdéseket érdemben rendező (τελέως!) és hosszabb időre tervezett szövetség.³⁵ Ennek megkötésénél, forrásaink tanúsága szerint is, nagymértékben érvényesült Tiberios befolyása, a döntő szót azonban II. Iustinos mondta ki, aki e tárgyalások alkalmával még elhatározó képességének teljes birtokában volt. Ez utóbbi hangsúlyozását azért tartjuk fontosnak, mert ennek alapján a szerződés létrejöttének pontosabb dátumát is meghatározhatjuk. II. Iustinos ugyanis Dara bevételének (573 nov. 11 vagy 15) hírére idegileg teljesen összeroppant és kikapcsolódott a politika irányításából.³⁶ Helyette most közel egy évig, Tiberios *comes excubitorum* támogatásával, Sophia császárné vezette az államügyeket.³⁷ Minthogy pedig a Bajánnal

³¹ Idézi: R. Grousset, *L'empire des steppes*. 1939. 638 l.

³² E markáns uralkodóra lásd: O. Frank, *Gesch. d. chinesischen Reiches*. II. 1936. 149 sk., és E. H. Parker, *A Thousand Years of the Tartars*. 1924 104, 118 ll.

³³ A barbár népek elleni hadjáratok indításánál ismeretesen a bizánci hadtudomány is számot vetett az évszakokkal. Lásd pl. *Ps.-Maurik.*, *Strateg.* X. 4 (Scheffer, p. 250 sk.).

³⁴ *Ps.-Maurik.*, *Strateg.* XI. 2 (Scheffer, p. 262). E munka keletkezésének vitatott időpontjára lásd: Gy. Moravcsik, *BT.* I. 1942. 250 sk., további irodalommal.

³⁵ Ugyanez tűnik ki az idetartozó frg. 35 (Müller, IV. p. 237) bevezető sorából is: *ὅτι τῶν Ἀβαρῶν σπεισμένων...*

³⁶ *Johann. Ephes.*, III. 2 sk. (Brooks, p. 88 sk.). — *Euagr.*, h. e. V. 11 (Bidez—Parmentier, p. 207). — *Theophyl.*, III. 11, 3 (De Boor, p. 132). — *Joann. Epiph.*, 5 (Müller, IV. p. 275).

³⁷ *Menandr.*, frg. 37—38 (Müller, IV. p. 240). — *Euagr.*, h. e. V. 12 (Bidez—Parmentier, p. 208). — További forráshelyek: E. Stein, *Studien*. 47, 54, 13. — V. ö. még: E. Kornemann, *Doppelprinzipat*. 1930. 160. — Ch. Diehl, i. m., 125.

folyó béketárgyalások idején a császár egészségi állapota még kifogástalan volt, másrészt pedig az avar betörés és Tiberios csatavesztése, mint főtebb láttuk, az 573 szept. 1-el kezdődő 7. indikációs év elején (szept.-okt.) történt, következőleg a békekötés legkésőbb ez év novemberében jöhetett létre.

A korábbi évek avar-bizánci tárgyalásainak anyagából következtethetünk arra is, hogy mit tartalmazhatott ez a békeszerződés. Az 568–70-es évek avar követségei u. i. minden egyes alkalommal a következő három főköveteléssel álltak elő: 1. Sirmium és környékének átadása. 2. Az uturgur és a kuturgur húnoknak korábban fizetett évi segélypénz folyósítása új uraik, az avarok számára. 3. A gepida Usdibad kiszolgáltatása.³⁸ Ezzel szemben 570-ben, a teljhatalommal mint στρατηγὸς αὐτοκράτωρ tárgyaló Tiberios és az avar részről vele egyenrangú Apsich (tudun?)³⁹ között létrejött megegyezésben az avar igényeknek már egy nagymérvű mérséklésével találkozunk. Ebben a megegyezésben, amely II. Justinos elutasítása következtében sohasem lépett életbe, márcsak arról volt szó, hogy az avarok lakóhelyet kapnak a rómaiaktól (παρασχεθῆναι γῆν τοὺς Ῥωμαίους, ἵνα κατοικήσῃται μέλλοιεν οἱ Ἄβαροι). Hogy ezt a lakóterületet hol keressük, arra vonatkozólag Theophanes Byzantios egyik töredéke adhat útmutatást, ahol azt olvassuk, hogy egy 568 utáni avar követség Pannoniát kérte lakóhelyül (Παννονίαν οἰκήσαι).⁴⁰

Mielőtt e tartalmában változó földrajzi fogalom (Pannónia) pontosabb körülhatárolását megkísérelnénk, az eddigi felfogással szemben azt kell igazolnunk, hogy a Theophanes Byzantiostól említett követség nem más, mint a Menandros 33. töredékéből ismert Apsich-féle legatio. A két szövegrész tartalmi egyezése nem is hagy semmi kétséget az azonosság felől. Mindkét helyen, egyező indokolással, az avar követség lakóhely céljaira egy bizánci iurisdictio alá tartozó terület átengedését kéri. Nem szerepel továbbá egyik auktorhelyen sem Sirmium, valamint környéke átadásának követelése, amit pedig még az Apsich-féle legatiót megelőző anonym követség is hangoztatott. Ugyancsak elmarad az uturgur és a kuturgur húnok számára Iustinianostól fizetett segélypénz folyósításának követelése.⁴¹ A két auktorhely összetartozása miatt mármost nem lehet kétséges, hogy az a terület, amelyet lakóhely céljaira Apsich 570-ben kért és a szerződéstervezet értelmében meg is kapott volna, Pannónia volt. Az egykori római tartomány neve

³⁸ Menandr., frg. 28–29 (Müller, IV. p. 233 sk.).

³⁹ Ez az Apsich 602-ben, mint ὑποστρατήγος, azaz a bizánci terminológia szerint a fővezér (khagán) után rangban első parancsnok jelenik meg (Theophyl., VIII. 5, 5. De Bour, p. 292). Mint egy kikülönített avar selegcsoport paracsnoke, önálló szerepet játszik Sirmium 579–82. évi ostrománál is (Menandr., frg. 66. Müller, IV. p. 268).

⁴⁰ frg. 2 (Müller, IV. p. 270).

⁴¹ Ezzel elesik Theoph. Byz., i. h. hagyományos interpretálása, amely az 568. évi Targitès-féle követséggel hozta kapcsolatba e locust. Az új értelmezés szerint természetesen a Theoph. Byz., i. h. említett türk követség sem lehet azonos az 568. évi Maniach-féle legatióval. Különben is ez utóbbi nem az avarokkal folyó tárgyalások megszakítása végett jött Konstantinápolyba, mint a Theoph. Byz., i. h. említett követség, hanem a gazdasági kapcsolatok kiépítése céljából. A Theoph. Byz. említette türk követség egyike ama számos türk követségnek, melyeket összefoglalóan Menandr., frg. 43. (Müller, IV. p. 245) említ.

azonban — mint már említettük —, ebben a korban sokféle jelentésű földrajzi fogalom, amelyet tágabb és szűkebb értelemben egyaránt használtak. Iustinianos idejében, sőt még később is Maurikios koráig, Pannónia általában az egykori római tartomány ténylegesen bizánci kézben lévő birtokállományát jelölte.⁴² Nyilvánvaló, hogy amikor az 570. évi szerződéstervezet nem érintette ezeket a bizánci birtokokat, Theophanes Byzantios Pannónia-ja, az általánosabb gyakorlattól eltérőleg, a birodalomhoz tartozó Sirmium és környékén kívüli területekre vonatkozik. Pannónia nevét ugyanis használták az egykori provincia nem keletrómai kézben lévő, barbárok lakta részeinek megjelölésére is. Ebben a tágabb jelentésében írja le több ízben Prokopios.⁴³ Ide csatlakozik Theophanes Byzantios Pannónia-ja, amely ugyancsak Pannóniának a birodalmi szervezeten kívül eső „barbár” részeit jelöli. Ezzel az interpretálással nagyon jól megfér, hogy ezek szerint az avarok Bizánctól egy olyan területet kértek lakóhelyül, amely ténylegesen nem is volt bizánci birtokban. Tudni kell ugyanis, hogy Bizánc fenntartotta jogigényét a Dráván túli területekre is, s ezeket a VI. században sem szűnt meg római földnek tekinteni. Pannonia eme részei fölötti rendelkezés joga, bizánci felfogás szerint, továbbra is az *imperium Romanum* örökösét, Bizánctól illette meg.⁴⁴

Menandros és Theophanes Byzantios egymással összefüggőnek felfismert idézett szövegrészei alapján tehát a Tiberios-Apsich-féle szerződéstervezet értelmében az avarok Pannóniának a langobardoktól elhagyott részeit kapták volna meg. Némi, ajándéknak tekintett, pénzösszeg mellett, ez volt tehát az egyetlen, amit Baján nyereségként könyvelhetett volna el. Ebből is láthatjuk, hogy II. Iustinos éveken át tanúsított merev, elutasító politikája az avarok követeléseit 570-ben a Iustinianos alatti igényekre⁴⁵

⁴² Hieroklés, Synekdemosz, ed. G. Parthey, p. 657, 7. — *Enagr.*, h. e. V. 14 (*Bidez — Parmentier*, p. 210). — A hivatalos bizánci nyelv e területet *partes Pannoniae sec.* ismeri (*Iustinian.*, Nov. XI. *Mommsen — Krüger — Schoell*, p. 94. Cf.: *Johann. Biclar.*, ad an. 579, 1. MGH. AA. XI. p. 218, *Mommsen.*). Menandrosnál él még a Iustinianos-kori δευτέρα Παννονία (frg. 9, *Müller*, IV. p. 205), de amellett sajátos módon egy alkalommal (frg. 63, *Müller*, IV. p. 264) „alsó”, meg „felső” Pannóniára osztja a Szávától északra fekvő területeket. Ezúttal természetesen nem a régi Pannonia inf. és sup. feltámasztásáról van szó. Menandros Bizánc felől nézve tekinti „felső Pannóniá”-nak (ή άνω Παννονία) e területnek a birodalommal szomszédos részeit. Hasonló nézőpont alapján teszi meg már *Sokrat.*, h. e. II. 12 (*MSG.* 67, 208 B) Mursát „Felső Pannónia” egyik városának.

⁴³ *Prokop.*, B. V. I. 2, p. 319, B. G. III. 33, p. 418.

⁴⁴ Kiténik ez a langobardok betelepítéséből 546-ban (az időpontra utoljára: *E. Klebel*, *MAG.* 1939. 52 sk.), akik Iustinianos ajándékaképp kapják meg Pannónia „erődített helyeit” (ὀχυρώματα). *Prokop.*, B. G. III. 33, p. 418. Az id. kifejezésre lásd: *Prokop.*, de aed. IV. 5. Semmisem hozható fel mellett, hogy ép a római birodalom becsületére annyira kényes II. Iustinos mondott volna le erről a területről, amikor a langobardok elvonultak Italiába, s e terület feletti rendelkezés joga visszaszállott a birodalomra. Annak illusztrálására különben, hogy valamely, egykor római, területre való jogigény mily makacsul tartotta fenn magát, például szolgálhat a következő kis epizód: 598-ban Priskos stratégos a Duna balpartján, a mai Bánát déli részén, vonul seregével. A khagán követség útján figyelmezteti, hogy idegen földön jár. A bizánci vezér erre a következő öntudatos választ adja: „Római föld ez, azonban a barbár nép fegyverrel és a háború jogán elszakította a rómaiaktól” Ρωμαϊκὸν οὖν εἶναι τὸ ἔδαφος, ὃ δὲ βάρβαρος ὄπλοις καὶ νόμοις πολέμῳ Ρωμαίους ἀποκτήσασθαι τοῦτο. *Theophyl.*, VII. 7, 5 (*De Boor*, p. 256).

⁴⁵ Lásd ezekre: *Menandr.*, frg. 9 (*Müller*, IV, p. 205).

zsugorította össze. A korábbi évek tárgyalási anyagának ilyképen való meg-
szűkitése mellett az 570. évi avar igények *indokolása* is jól szemléltetheti,
hogy mily jelentős volt az a kényszerű változás, amely II. Iustinus politikája
következtében Baján álláspontjában bekövetkezett. A korábbi évek területi
követeléseinél a khagán még az 566/7. évi langobard-avar szerződés alapján
hadi jogon, mint „saját birtokát” követelte a bizánciaktól elfoglalt egykori
gepida birtokokat.⁴⁶ II. Iustinus érvelése, hogy előde Iustinianos volt az,
aki a kóbor gepidákat befogadta a birodalomba, lakóhelyül átengedte nékik
Sirmiumot és környékét,⁴⁷ éveken át semmi hatást sem gyakorolt a khagánra.
Az 570. évi szerződéstervezetben viszont, amikor Baján belenyugodott
Sirmium és környékének bizánci birtoklásába, ezzel egyúttal feladta e terü-
letre a kard jogán formált korábbi igényét s elismerte, hogy e terület
jog szerint is a keletrómai birodalomhoz tartozik. De ennél még jóval tovább
ment Baján engedékenysége, amikor Pannónia nem bizánci kézen lévő
részeinek a megszállásához is a császár hozzájárulását kérte. Ezzel ugyanis
egyszersmind magáévá tette azt a bizánci álláspontot, hogy a Dráván túli
területeknek is Bizánc a jogos birtokosa és az a szerződés, amelyet a langobar-
dok kivonulása előtt kötött Alboinnal Pannónia birtokára,⁴⁸ érvénytelen.

Nem látjuk egészen világosan, mi készítette a khagánt ily nagyfokú
engedékenységre. Lehetséges, hogy a II. Iustinus és Sigibertus, Austrasia
uralkodója között ezidőtájt létrejött szövetség,⁴⁹ amely ugyan elsősorban
a langobardok ellen irányult, de ezek szövetségesei, az avarok ellen is fordul-
hatott, tette hajlékonyabbá a khagánt. Baján 570 körül, valószínűleg a II.
Iustinossal megkötött békekötés után, mindenesetre birtokába vette Pan-
nóniának a langobardoktól elhagyott részeit.⁵⁰ A khagánnak ez a lépése
egyúttal az avarság szállásbirtokainak biztosítását is célozhatta, minden
nyugat felől bekövetkezhető meglepetésszerű támadással szemben.

Bármiként is indokoljuk a khagán feltűnő engedékenységet 570-ben,
vitathatatlan, hogy három év múlva az avar követek jóval kedvezőbb körü-
lmények között kezdhették meg tárgyalásaikat, mint bármikor is az elmúlt

⁴⁶ Menandr., frg. 29 (Müller, IV. p. 235).

⁴⁷ Menandr., frg. 28 (Müller, IV. p. 234). — Minden alapot nélkülöz E. Schaffran véleménye (Gesch. d. Lang (Deutsche Ahnenerbe. Reihe C, 6, 1938)., 21 sk.), aki szerint a gepidák a 6. sz. folyamán az egykori Valeria tartomány területét is megszállták.

⁴⁸ Lásd erre: Paul. Diac., Hist. Lang. II. 7. — Cod. Goth. 5 (MG. SS. rer. Lang. p. 9). — L. M. Hartmann, Gesch. Italiens i. MA. II. 1, 19.

⁴⁹ Gregor. Turon., Gesta Franc. IV. 40, s hozzá: A. Gasquet, L'empire byzantin et la monarchie franque. 1888. 190, E. Stein, Studien. 34, 18.

⁵⁰ Pannónia birtokbavételére utalhat a jólétesült *Consularia Italica* (MGH. AA. IX. p. 336), mely II. Iustinus 5. uralkodási événél (569. nov. 14—570. nov. 13), Forum Cornelii (= Imola) elfoglalása után, említi az avarok bejövetelét Pannóniába. Forum Cornelii valóban nem sokkal 569. szept. 1. után esett el. — Pannónia elfoglalására vonatkozik továbbá Michael Syrus egyik adata (II. 347, ed. Chabot), mely tudni véli, hogy a langobardok a hatvanas évek végén „az avar khagán rabszolgái lettek”. Michael Syrus ephesosi Johannes egyháztörténetét használta (J. Marquart, Streifzüge. 480 l.), s ezt az adatot is Johannes munkájából merítette (Cf. E. W. Brooks, Johann. Ephes., hist. eccl. VI. 44 sk., p. 259 és praef. p. II.). Adata viszont csak a Pannóniában visszamaradt langobardokra vonatkozhat (másképp E. Stein, Studien. 32, 12), akiknek továbbélését helyenként egészen a 9. századig ki tudjuk mutatni.

évek folyamán. Baján lovascsapatai ekkor az ellenség földjén állottak. A fel-tartóztatásukra küldött sereg teljesen szétszóródott, s Baján számára nyitva állott az út Thrakia belseje felé. Semmisem mutathatja mármost jobban Baján államférfiúi nagyságát, mint az, hogy e csábító lehetőségek ellenére sem veszítette el a helyes mértéktartást. A hadjáratot nem folytatta, hanem tárgyalásokat kezdeményezett. A tárgyalások folyamán pedig ugyanez a mértéktartás jellemezte a khagán békeföltételeit, amint ezekre a későbbi adatokból visszakövetkeztethetünk. Sirmiumot továbbra is bizánci kézben találjuk. E város átadását tehát, épúgy, mint 570-ben, már nem erőszakolta Baján. A Sirmiummal szemben támasztott igény feladásával viszont az oda menekült gepidák kiadatásának ügye is lekerült a napirendről, — mint már 570-ben. Ezzel szemben Baján két pontban könnyvelhetett el sikert. Az egyik: teljesült régi kívánsága, amennyiben a birodalom átengedte a Száván-túli területeket. Kitűnik ez a khagán 578. és 579. évi hadjárataiból, mely alkalommal a Sirmium és Singidunum közti területek már mint avar bir-tokok szerepelnek s a Száva-Duna vonala alkotja a két hatalom között a határt.⁵¹ E területek átengedése a hetvenes évek végén tehát már meg-történt, s erre a Iustinossal kötött béke szolgálhatott legjobb alkalmul.⁵² De nemcsak a régi Pannonia secunda, hanem a langobardoktól elhagyott és az avaroktól felfogásunk szerint már 570-ben igényelt Dráván-túli részek jogi átengedése is most történhetett meg.

A második pont, amelynél Baján Iustinossal szemben komoly ered-ményt érhetett el, az avaroknak folyósítandó évi pénzösszeg elfogadtatása volt. Mint láttuk, a korábbi tárgyalások folyamán Sirmium birtoklása mellett ez volt a szembenálló felek közötti megegyezés legfőbb akadálya. II. Iustinos ennek folyósítását mindenkor azzal utasította el, hogy „a nyomorult kutur-gurokat és uturgurokat”, akiknek jogutódjaként léptek fel az avarok, a római seregek megfutamították és megsemmisítették, miért fizessünk tehát a meg-vert ellenségnek?⁵³ A császár ismert álláspontja miatt nem is hallunk erről a követelésről az 570. évi szerződéstervezetben. Három év múlva, kedvezőbb körülmények között, azonban ez lehetett az a plus, amelyhez a birodalom földjén álló barbárok ragaszkodtak. E tekintetben különben nemcsak föl-tevésekre vagyunk utalva. Menandros 35. töredékéből kiolvasható, hogy e szerződésben készpénzhez is jutottak az avarok. A folyósított összeg nagy-ságára viszont csak a későbbi adatokból következtethetünk. Tiberios, amikor másfél év múlva újabb szerződést köt az avarokkal, évi 80.000 arany fizetését

⁵¹ *Menandr.*, frg. 63 (Müller, IV. p. 264). E határvonalat megerősítette a 600 tavaszán megkötött béke. *Theophyl.*, VII. 15. 14 (*De Boor*, p. 273). *Theophan.*, A. M. 6092 (*Classen*, p. 432).

⁵² *Hauptmann* véleményét (i. m., 155) azonban, hogy t. i. az avarok ez alkalommal a Sirmium körüli szigetet is megkapták volna, nem tehetem magamévá. *Menandr.*, frg. 63 (Müller, IV. p. 267) szerint ugyanis 579-ben még így beszél az avar követ: (a khagán nem nyugszik) πρὶν ἂν τὴν πόλιν τὸ Σίρμιον χειρωσάμενος τὴν Σιρμιανὴν ἅπασαν οἰκειώσῃται νῆσον,...

⁵³ *Menandr.*, frg. 29 (Müller, IV. p. 234). — Igaza lesz *Steinnek* (i. m., 32, 12 sk.), hogy Iustinos itt az *Agath.*, V. 25 elmondottakra hivatkozhatott, amelyek bizánci értesülés szerint e két nép megsemmisüléséhez vezettek.

vállalja.⁵⁴ Ennek az összegnek szokatlan nagyságát⁵⁵ csupán az indokolhatja, hogy ennek a megállapításánál valóban figyelembe vették Baján régi követelését, a a kuturgur és az uturgur húnoknak Iustinianos idejében adott juttatásokat. Ha ez utóbbiak nagyságát számszerűleg nem is ismerjük, a kortársak írásaiból annyit mindenesetre tudunk, hogy ezek igen jelentősek voltak.⁵⁶ A II. Iustinossal kötött béke értelmében azonban az avarok még aligha kaphatták meg ezt az összeget, minthogy a főntebbi menandrosi hely határozottan Tiberios uralkodásától kezdve említi a 80.000 arany folyósítását. Bármennyire is szórta azonban a pénzt Tiberios kormányzata,⁵⁷ az mégsem képzelhető el, hogy a semmiről 80.000 aranyra emelte volna fel az ajándékpénzt. Ennek különben Menandros idézett 35. töredéke is ellentmondana, amelyből kiolvasható, hogy már a Iustinossal megkötött béke is biztosított valami pénzbeli juttatást az avaroknak. Mármint, ha emlékezetünkbe idézzük, hogy a későbbi évek folyamán az avarok mindig szabályosan 20.000 arannyal srófolják felfelé követelésüket,⁵⁸ akkor kézenfekvőnek látszik, hogy az 573. évi szerződésben biztosított pénzösszeget körülbelül 60.000 aranyra becsüljük. Azonban még ez is olyan tekintélyes összeg, hogy elfogadásánál már ekkor tekintetbe kellett venni a korábbi évek uturgur és kuturgur juttatásait. A jelzett pénzösszeghez járulhattak azonkívül még az évenként átadott szorosabb értelemben vett „ajándékok”: aranyberakásos dísz tárgyak, selyemruhák s más értékek, amelyeket az avarokkal más alkalommal kötött szerződések teljesítésekor külön is felemlítve találunk.⁵⁹

A főntebbiek alapján tehát azt mondhatjuk, hogy 573-ban egy megegyezési béke jött létre, amelyben mind a két fél engedett eredeti követeléseiből. A megegyezés alapjául pedig Tiberios és Apsich 570-ben kidolgozott szerződéstervezte szolgált. Ez utóbbihoz képest lényegesebb változást csupán az aranyban fizetett évi „ajándék” összege jelentett, amit az avarok javára pillanatnyilag megváltozott hatalmi helyzet indokolt.

Annak ellenére, hogy e békekötés ténye a források adataiból egész világosan kielemezhető, még az olyan kutatók is, akik felismerték, hogy Menandros 33—35. számú töredékei nem tartozhatnak együvé,⁶⁰ vonakodtak a következmények levonásától és elsiklottak e békekötés felett. E húzódozás

⁵⁴ *Menandr.*, frg. 63 (*Müller*, IV. p. 263 sk.).

⁵⁵ Az 561. évi békében a perzsák „csak” évi 35.000 aranyhoz jutottak. Az 574-ben megkötött fegyverszüneti egyezmény is „csupán” évi 45.000 arany fizetésére kötelezte a birodalmat. *Menandr.*, frg. 38 (*Müller*, IV. p. 241.).

⁵⁶ Μεγάλα χρήματα írja *Prokop.*, B. G. IV. 5, és 18 (p. 478, és 553). — V. ö. még: *Agath.*, V. 12, és 23 (p. 303 és 330 sk.).

⁵⁷ A részletekre lásd: *Stein*, Studien. 57 sk.

⁵⁸ 584: évi 100.000, *Theophyl.* I. 3, 13 (*De Boor*, p. 46). *Theophan.*, A. M. 6075 (p. 389) két évvel korábban említi. — 600: évi 120.000. *Theophyl.*, VII. 15, 14 (*De Boor*, p. 273). Máskép: *Theophan.*, A. M. 6092 (p. 432). — 604: Összeg nélkül, legalább 140.000 *Theophan.*, A. M. 6096 (p. 451).

⁵⁹ 558-ban pl. ezek az „ajándékok” arannyal berakott láncokból, klinékből, selyemruhákból és „több más” tárgyból (*Johann*. Ephes. VI. 24, *Brooks*, p. 246 aranyozott lőszerszármokot említ) állottak. *Menandr.*, frg. 5 (*Müller*, IV. p. 203). Ugyanezen dűpa szerepelnek az 565. évi követség alkalmával. *Menandr.*, frg. 14 (*Müller*, IV. p. 218).

⁶⁰ Pl. *Hauptmann*, i. m., 155.

okát abban láthatjuk, hogy Menandros, két másik töredékében,⁶¹ ugyancsak félreértést kizáróan megmondja, hogy Baján Tiberios társuralkodásának kezdetén (ἐν ἀρχαῖς) kötött szövetséget a birodalom Kaisarjával. Amikor pedig tudjuk, hogy az akkor már idegroncsnak számító Iustinos egyik tiszta pillanatában, 574 december 7-én fogadta fiává s tette meg társuralkodóvá Tiberioszt,⁶² a Bajánnal kötött békét Stein és a későbbi irodalom nagyjából helyesen az 574/75. év telére helyezte.⁶³ Ezzel a Tiberiostól kötött békével azonban látszólag ellentmondásban volt a Iustinos és Baján között másfél évvel azelőtt létrejött béke, minthogy e két államjogi aktus között az avaroknak semmi olyan katonai akciójáról nem hallunk, amely szükségképpen indokolhatná 574/75 telén egy újabb békeszerződés megkötését. E látszólagos ellentmondást az eddigi irodalom kétféle módon próbálta feloldani. Vagy olyképen, hogy a Iustinossal kötött békét lenyomta 571-re, vagy pedig a kényelmesebb álláspontot elfoglalva, egyszerűen elhallgatta e békekötést. Egyik megoldásra sincsen azonban szükségünk, minthogy a jelzett ellentmondás csak látszólagos és Tiberios Kaisar első uralkodási ténykedései alaposan megindokolhatják a Bajánnal kötött újabb szerződés szükségességét. Ennek kifejtése előtt azonban még a Tiberios-féle megállapodás időpontján szükséges egy kisebb helyesbitést végeznünk. Módot nyújt erre a következő megfigyelésünk.

Nem vették eddig észre, hogy az avaroknak a szerződésben biztosított pénzösszeg, valamint ajándékok folyósítása mindig előzetesen, mégpedig az egyes szerződéses év lejárta előtt, annak utolsó hónapjaiban történt. Ebből viszont az következik, hogy ha megtudjuk állapítani legalább egy alkalommal, hogy valamely avar követtség a „szokásos ajándékok“ átvételére mely időpontban fordult meg Konstantinápolyban, akkor ennek alapján a juttatásokat biztosító szerződés megkötésének pontosabb dátumára is visszakövetkeztethetünk. Az elmondottakat igazolhatja a következő két frappáns példa: 1. 565-ben november havában találjuk Bizáncban az avar követeket, hogy „átvegyék a szokott ajándékokat“.⁶⁴ A foederatus-viszonyt tehát, amelynek alapján ezek a juttatások történtek, Iustinianos valamely előző év utolsó hónapjaiban köthette az avarokkal. Malálas valóban arról értesít, hogy az „avarok eddig ismeretlen népének“ követei 558 december vagy 559 január hónapjaiban tartózkodtak Bizáncban.⁶⁵ Iustinianos ez alkalommal vette fel őket a szövetséges népek sorába,⁶⁶ s ez a szerződés volt érvényben még 565-ben is.⁶⁷ 2. Maurikios uralkodásának első évében,

⁶¹ frg. 48 és 63 (Müller, IV. p. 252, és 264).

⁶² E. Stein, Studien. 56, 77 sk., a forráshelyek exponálásával. Lásd még: E. Kornemann, Doppelprinzipat. 160. — Iustinos beszédéről újabban: E. Valdenberg, Reč Justina II. k Tiberiju. Izvestija Akademii Nauk. CCCP. Ser. VII. 1928. 111—40 ll.

⁶³ E. Stein, Studien. 104, 114, 2. — Ch. Diehl, Le Monde orientale. 132. — L. Hauptmann, i. m., 155.

⁶⁴ Időpontra: Coripp., in laudem Iustini. III. 151 sk. (Partsch, p. 141). Lásd még: Menandr., frg. 14 (Müller, IV. p. 218).

⁶⁵ Joann. Malalas, Chronogr. lib. 18 (MSG. 97, 708 B).

⁶⁶ Menandr., frg. 4 (Müller, IV. p. 203).

⁶⁷ 562-ben nem kötött újabb szerződés az avarokkal. Követeik ekkor is a δῶρα, ὡς περ σὺνηδες ἦν αὐτοῖς kapták. Menandr., frg. 9 (Müller, IV. p. 205).

583 májusában jelennek meg az avar követek, hogy átvegyék az évi 80.000 solidust kitevő pénzösszeget.⁶⁸ Ezúttal az a szerződés volt érvényben, amelyet Bizánc Sirmium átadása alkalmával kötött az avarokkal.⁶⁹ Sirmium mármost „igen rövid idővel“ (βραχυτάτου καιροῦ) Maurikios trónralépése (582. aug. 13)⁷⁰ előtt esett el.⁷¹ Sirmium átadása s az ezzel egyidőben megkötött béke tehát 582 nyarán, ez év június–július hónapjaiban történt.⁷² Ezzel pompásan egyezik, hogy 583-ban május havában jelentkeznek Baján követei az évi ajándékösszegért.

E példák után a Tiberiossal kötött szerződés dátumát is közelebből meghatározhatjuk, ha az 574/75–579-es évekből legalább egy, a „szokott ajándékokat“ átvevő avar követség konstantinápolyi tartózkodásának időpontját ismerjük. Ezekben az években mindössze egy alkalommal találkozunk ilyen feladattal megbízott avar követséggel Bizáncban. Ez Targítés legatioja 579-ben, amelyről azonban csupán annyit tudunk, hogy közvetlenül megelőzte Sirmium körülzárását.⁷³ E követségnek épp ezért az év első felében kellett megfordulnia Bizáncban, minthogy a visszatérése után azonnal meginduló és több hónapot kitöltő hadicselekmények még jóval az őszi esőzések beállta előtt zajlottak le.⁷⁴ Ugyancsak 579 első fele mellett érvel a következő kis adalék: Sirmium átadásakor Baján 3 év elmaradt járandóságának egy összegben való megfizetésétől teszi függővé a béke megkötését.⁷⁵ Minthogy pedig az 579. évre a khagán Targítés útján még idejében felvette a 80.000 aranyat s az ezzel járó egyéb ajándékokat, a 3 évre visszamenőleg követelt járandóság csak úgy lehetett esedékes 582 nyarán, Sirmium átadásakor, ha a Tiberiossal kötött béke az év első felére esett. Ellenkező esetben ugyanis, csupán 2 év hátralékát követelhetette volna Baján. Tiberios társuralkodásának „kezdetén“ megkötött béke tehát csakis 575 első felében, mégpedig valószínűleg a tavaszi hónapokban jöhetett létre.

Visszatérve mármost a Baján és Tiberios között létrejött béke előzményeire, utalnunk kell arra, hogy a Kaisar első kormányzati intézkedései közé tartozott egy olyan új expedíciós sereg felállítása, amelynek harcbadobásától remélni lehetett a keleti front válságos helyzetének jobbrafordulását.⁷⁶ A birodalom embertartaléka azonban erre a célra nem volt megfelelő. Iustinianos nyugati hódító hadjáratainál még felhasználhatta a Duna-menti

⁶⁸ Theophan., A. M. 6075 (Classen, p. 389) adja a datumot.

⁶⁹ Erről kifejezetten csak Johann. Ephes. VI. 32. (Brooks, p. 256.) ír — Menandr., frg. 66 (Müller, IV. p. 268) említi e békekötést megelőző tárgyalásokat.

⁷⁰ Chron. Pasch. p. 690 (Dindorf). Johann. Ephes., V. 13 (Brooks, p. 199). — Theophan., A. M. 6074 (Classen, p. 388) Tiberios halála napjára (aug. 14) tölja át az eseményt. V. ö.: E. Stein, Studien. 99. — F. Dölger, Regesten. I. 9, 66. — W. Ensslin, „Mauricius“ címszó: PWK.—RE. 1313 h.

⁷¹ Theophyl., I. 3, 4 (De Boor, p. 44 sk.).

⁷² Az évet helyesen már Norman H. Baynes, CMH. II. 276 és E. Stein, Studien. 113. Ez utóbbi szerint 582 tavaszán veszett el Sirmium.

⁷³ Menandr., frg. 63. Müllernél (IV. p. 263 sk.) tévesen az 580. év alatt.

⁷⁴ V. ö. az előző jegyzetben id. frg. utalását a Száva kiáradására. Lásd ez utóbira: Prinz Gy.,—Teleki P., Magyar föld, magyar faj. II. 2, 1937, 133.

⁷⁵ Menandr., frg. 66 (Müller, IV. p. 268).

⁷⁶ Erről részletesebben alább.

germán és hún népek emberanyagát. Tiberios korára azonban e vidéken alapvetően megváltoztak az ethnikai és a hatalmi viszonyok. Az aldunai hún népek helyébe a korszerű hadviselésre még éretlen szláv tömegek léptek.⁷⁷ A Duna-menti germán népek uralma pedig az epochális 567. esztendőben összeomlott. A gepidák avar uralom alá kerültek, a langobard nép zöme pedig kevés utána kivándorolt Itáliába. Ami keletrómai szempontból használható katonaanyag az 570-es években a Dunától északra maradt, az az avar khagán-nak engedelmeskedett. Amikor tehát Tiberios a Iustinianos-féle politikát felújítva — amely ugyan valójában sokkal régebb volt — a birodalom határain kívül élő barbár népek soraiból toborzott zsoldoskatonák erejével kívánta alátámasztani a megingott keleti frontot, természetesen nem mondhatott le az avar uralom alatt egyesített népek nagyértékű katonaanyagáról sem. Eugrios egyik szöveg helyéből világosan ki is elemezhető, hogy ennek a Tiberiostól felállított keleti expedíciós seregnek jelentős része az avar birodalom népeinek harcosaiból került ki. Az illető forráshely a következőképp hangzik: καὶ τοσοῦτον ἀγείρει στρατὸν ἀνδρῶν ἡρώων, ἐκ τε τῶν ὑπὲρ τὰς Ἀλπεῖς ἐθνῶν, τὰ ἀμφὶ τὸν Ῥήνον ἀριστίνδην στρατολογήσας, τὰ τε ἐντὸς τῶν Ῥαίμων, Μασσαγετῶν τε καὶ ἐτέρων Σκυθικῶν γενῶν καὶ τὰ περὶ Παιονίαν καὶ Μυσοῦς, καὶ Ἰλλυριοῦς, καὶ Ἰσαύρους ὥς συνέγγυσ πεντήκοντα καὶ ἑκατὸν χιλιάδων ἱλαῖς ἱππέων ἀρίστων ἐγκαταστήσασθαι.⁷⁸

E felsorolás tipikus keletrómai szemlélet alapján megkülönböztet „az Alpokon túl” és „az Alpokon innen” lakó népeket. E felosztáson belül pedig nagyjából nyugatról kelet felé haladva veszi számba a zsoldba fogadott, illetve sorozással igénybevett népelemeket. Az első helyen álló „Rajna körül lakó népek”, amint azt már régen felismerték, a Bizánccal baráti viszonyban álló frank birodalom germánjait jelölik.⁷⁹ A perzsa háborúk mostani szakaszában résztvevő germán zsoldosokról különben más forrásokból is értesülünk.⁸⁰ „Az Alpokon innen” lakó népek sorát Euagrios a massageták „és más skytha népek” alatt foglalja össze. Nem éppen könnyű feladat ezen archaizáló népnevek pontosabb jelentését meghatározni.

A „Massagetai” íróknál csupán még egy alkalommal szerepelnek s azon a helyen az 5. század második felében Thrakiába betört aldunai húnokat

⁷⁷ Lásd ezekről többek között a *Prokop.*, B. G. II. 26 (*Dindorf*, p. 254) olvasható, jellemzést. Még *Johann. Ephes.*, VI. 25 (*Brooks*, p. 249) is így ír róluk: „... homines simplices qui extra silvas et loca densa virgultorum se ostendere non audebant et arma quid sint praeter duo vel tria λόγχια. quod est hastae, nesciebant.” Mit sem változtat ezen, hogy Belisár seregében szláv zsoldosokat is találunk (*Prokop.*, B. G. I. 27. *Dindorf*, p. 125 stb.). Ezeket ott is speciális feladatokra használják. Néhány római szolgálatba állt szláv harcos magasabb csapatparancsnoki rangig is felvitte (*Agathias*, III. 22, IV. 22. *Niebuhr*, p. 186 és 249). Mindez elenyésző azonban a hún és a germán zsoldosok száma és jelentősége mellett. Viszont a *Theophyl.* VI. 2. 10 sk. (*De Boor*, p. 223 sk.) olvasható epizód a fegyvert sem ismerő, Okeanos partján lakó szlávokról, a hyperboreus-mythos topikájába tartozik.

⁷⁸ *Euagr.*, h. e. V. 14 (*Bidez—Parmentier*, p. 210).

⁷⁹ *A. Gasquet*, *L'empire byzantin et la monarchie franque*. i. h. *E. Stein*, *Studien*. 59.

⁸⁰ *Johann. Ephes.* III. 26 (*Brooks*, p. 113.), és *Joann. Biclar.* a. 575, 1 (*Mommsen*, p. 214).

jelölik.⁸¹ Felismerhető, hogy Euagrios itt egyik legfontosabb forrásának, Prokopiosnak nyelvezetén beszél. Ez utóbbi szerint Attila serege Μασσαγετῶν τε καὶ τῶν ἄλλων Σκυθῶν, azaz a húnok és a többi északi barbár népek harcosaiból állott.⁸² A Belisar seregében harcoló dunavidéki hún zsoldosok Prokopios szerint: „Massagetai”.⁸³ Az auktor és a forrása között lévő közel félszázad alatt azonban a Duna-vidék ethnikai képe gyökeresen megváltozott. A birodalomra egykor félelmetes hún-bolgár népek egyik része avar uralom alá került s elhagyva a Pontus, meg az Alduna körüli szállásait, új uraikkal nyugatra vándorolt.⁸⁴ A visszamaradtak lassan felszívódtak az észak felől állandó utánpótlást kapó szláv tömegekbe.⁸⁵ Keleti águk végül türk fennhatóság alá került. Az ethnographiai és a hatalmi helyzet jelzett átalakulása miatt Euagriosnak az 570-es évekre érvényes felsorolásában szereplő „Massagetai” tehát már nem takarhatnak dunai hún-bolgár elemeket. Figyelemreméltó viszont, hogy e „Massagetai” Euagrios katalogusában is ugyanazt a földrajzi pozíciót foglalják el Tiberios Kaisar idejében, mint korábban a hún-bolgár népek. Az Alpoktól keletre és a balkáni tartományoktól északra fekvő területekre lokalizálja ezeket Euagrios. Írónk továbbá kiemeli katalogusában a Massagetai-okat a többi barbár nép sorából, amikor az előbbieket külön is megnevezi archaizáló nevükön, míg az utóbbiakat ezzel szemben „a különféle skytha népek” archaizáló, de sommás összefoglalásában említi csak meg. Mindezek alapján két dolog világos: 1. Euagrios szerint e „Massagetai” az Alpoktól keletre, a Duna vidékén laknak. 2. Tudomása szerint az északi barbárok közül ezek adták a legtöbb katonát Tiberios seregébe.

A Dunától északra fekvő területen mármost a hetvenes években csupán egyetlen egy olyan nomád hatalom létezett, amelynek politikai jelentősége valóban megfelel az Euagrios-hely Massagetai-ainak — s ez az avar birodalom.⁸⁶ Igaz, hogy az avarokat a bizánci historiographia kezdetben hún népnek tartotta,⁸⁷ majd később (a nélkül azonban, hogy a „hún” megjelölést elvetette volna) inkább a skythák közé sorolta,⁸⁸ kifejezetten azonban egyetlen egyszer sem hozta kapcsolatba „Massagetai” népnévvel. Nem téveszthetjük

⁸¹ *Euagr.*, h. e. III. 2 (*Bidez—Parmentier*, p. 100).

⁸² *Prokop.*, B. V. I. 4 (*Dindorf*, p. 329). — A Skythai főntebbi jelentésére lásd: *Gy. Moravcsik*, B. Z. 1930. 251.

⁸³ *Prokop.*, B. V. I. 18 (*Dindorf*, p. 386). — További példák: *Moravcsik Gy.*, BT. II. 161.

⁸⁴ Lásd *Menandr.*, frg. 27 (*Müller*, IV. p. 233), továbbá az avarság magyarországi emlékanyagában felismert kuturgur—bolgár elemeket, amelyek szabatosabb meghatározása azonban még vitatott. *A. Alföldi*, E. S. A. IX. 1934. 294 sk. — *Fettich N.*, Arch. Hung. XVIII. 1936. 94 sk. — *Csallány D.*, Folia Arch. I—II. 1939. 150 sk.

⁸⁵ E kérdésre más alkalommal visszatérek.

⁸⁶ Minden indokolás nélkül azonosította már őket *K. Groh*, Gesch. d. oström. Kaiser Justin II. 113 és rájuk gondolt *Stein* is (*Studien*. 59 sk.).

⁸⁷ *Malalas*, Chronogr. lib. 18 (*Dindorf*, p. 489), *Menandr.*, frg. 65 (*Müller*, IV. p. 267).

⁸⁸ *Gy. Moravcsik*, BT. II. 202 és 237 ll. összeállított helyek világosan mutatják e két archaizáló megjelölés egymásmellett való élését.

azonban szem elől, hogy a „Massagetai“ archaizáló ethnikont⁸⁹ már korán *aequivalens* módon használták a „Skythai“, illetve „Sakai“ megjelölésekkel.⁹⁰ Ily módon egy „skytha nép“, aminek Euagrios munkája egy másik helyén az avarokat nevezi,⁹¹ lehet egyúttal „Massagetai“ is. Az avarokkal kapcsolatban más körülmények is indokolhatták a „Massagetai“ népek közé való besorolást. Euagrios tudomása szerint is (i. h.)⁹² az avarok annak a területnek a szomszédságából jöttek, amelyet régóta a „Massagetai“ lakóhelyének tekintettek. Majd olyan területen települtek meg, ahol korábban „Massagetai“ népek éltek. Végül bizánci szemmel nézve az avarság sem külső habitusában, sem szokásaiban nem tért el lényegesen a Duna-vidéken ismert korábbi „Massagetai“ népektől.

Az elmondottakból úgy vélem kitűnik, hogy annak a több tízezres létszámú expedíciós seregnek,⁹³ amelyet Tiberios kormányzata 575 elején összetoborzott és ez év tavaszán a keleti front főparancsnokának, Iustinianosnak rendelkezésére bocsátott,⁹⁴ a nyugati germánok, valamint a birodalom balkáni és kisázsiai tartományaiból sorozással szedett (ἐκ καταλόγων) újoncok mellett az északi barbárok, elsősorban az avar birodalom népei alkották egyik jelentős százalékát. Ismerve mármost az avarság politikai vezetőinek azt az Attila kormányzatára emlékeztető elzárkózását, amellyel féltő gonddal ügyeltek arra, nehogy népeik kalandvágyó harcosai római zsoldba szegődve elégték ki zsákmányéhségüket,⁹⁵ érthetővé lesz számunkra, hogy egy olyan nagyarányú toborzáshoz, mint amelyet Tiberios hajtott végre többek között az avar birodalom népei között is, a khagánnal való előzetes megállapodásra volt szükség. Az 573. évi béke megkötése idején ez a kérdés természetesen még egyik oldalról sem merülhetett fel. Igaz ugyan, hogy a foederatus-viszony, az avaroknak kötelességévé tette, hogy a birodalmat

⁸⁹ Ezt a nevet azóta, hogy a Massagetai régi lakóhelyét, Transoxaniát a türkök szállták meg, erre a népre alkalmazták. *Theophan. Byz.* c. 2 (Müller, IV. p. 270). Euagrios felsorolásában türkök természetesen nem szerepelhetnek, amikor tudjuk, hogy a hetvenes évek bizánci—perzsa háborúiban teljesen passzívan viselkedtek.

⁹⁰ Herrmann, PWK.—RE. „Massagetai“ címszó, 2125 h. és u. o. „Sakai“ címszó, 1784 sk. hh. Felváltva használja *Menandros* is (frg. 19 és 43, Müller, IV. p. 227 és 245), aki Euagrios 5. könyvének főforrása.

⁹¹ *Euagr.*, h. e. V. 1 (*Bidez—Parmentier*, p. 196).

⁹² Euagrios az avar vándorlás itt olvasható összefoglaló leírásában *Menandros* követi. Cf. frg. 4., 5., 9 (Müller, IV. p. 203, 205).

⁹³ *Euagr.*, V. 14 (*Bidez—Parmentier*, p. 210) és *Johann. Ephes.*, VI. 8, (*Brooks*, p. 225) túlzott számadataival szemben lásd *E. Stein*, *Studien*. 79 sk., 4 jz. olvasható józan becslést.

⁹⁴ Iustinianos 575 első hónapjaiban foglalta el a főparancsnoki beosztását (*Menandr.*, frg. 41, Müller, IV. p. 242). *Joann. Epiph.* c. 5 (Müller, IV. p. 276) s utána *Theophyl.* III. 12, 4 sk. (*De Boor*, p. 134) soraiból kitűnik, hogy a sereg toborzása akkor még távolról sem fejeződött be. Iustinianosnak kezdetben nem állott más rendelkezésére, mint előde, *Markianos* seregének romjai. A barbárokból és provinciálisokból álló csapatutánpótlást Iustinianos csak később, a tavaszi hónapok folyamán kapta meg. Másképp *E. Stein*, *Studien*. 60.

⁹⁵ Jellemző ebben a tekintetben *Menandr.*, frg. 65 (Müller, IV. p. 267), ahol Baján többek között azzal is érvel Sirmium átengedése mellett, hogy e város közelsége avar harcosokat arra csábíthat, hogy római szolgálatba álljanak.

katonailag támogassák ellenségeivel szemben.⁹⁶ A gyakorlatban azonban ez a legjobb esetben is csupán pár ezer fegyverest jelenthetett volna. Amikor tehát Tiberios tervbevette egy nagyszámú s java részében barbár elemekből álló hadsereg felállítását, akkor e terv sikeres végrehajtásának elengedhetetlen előfeltétele volt, hogy egy újabb megállapodás köttessék az északi barbárok urával, Bajánnal. Ez a szükség indokolhatja tehát a khagán és a Kaisar között 575 elején létrejött egyességet. Az új kormány pénzzel nem takarékoskodó irányzatát használta fel azután e tárgyalások folyamán Baján arra, hogy a bizánci kívánságok elfogadásának magas árat szabjon, évi 80.000 solidust préselve ki közvetett fegyveres segítségéért.

Az elmondottak alapján az avar-bizánci kapcsolatok második szakaszának kronológiai váza a következőképp alakulna:

- 567 vége: Baján eredménytelenül ostromolja Sirmiumot, majd a visszautasított fegyverszüneti ajánlat megtorlásaképp 10.000 kuturgur harcost küld Dalmatia pusztítására. Menandr., frg. 27 (Müller, IV. p. 231 sk.).
- 568 eleje: Az avarok és a bizánciak között fegyverszünet jön létre. Menandr., frg. 28 (Müller, IV. p. 233).
- 568/69: Targítés eredménytelenül tárgyal Sirmium átengedéséről. Iustinos háborús készültséget rendel el az északi limes mentén. Menandr., i. h.
Targítés újabb követsége (s közben „számos más követség”) is dolgavégezetlen távozik Konstantinápolyból. Menandr., frg. 29 (Müller, IV. p. 235). — Theophan. Byz. c. 2 (Müller, IV. p. 270).
- 569/70: Avar részről egy újabb anonym követség tárgyal sikertelenül Bizáncban. Menandr. frg. 33 (Müller, IV. 237).
- 570 első fele: Tiberios és Apsich megegyezésre jut. II. Iustinos azonban elutasítja e szerződéstervezetet. Az északi határt Bizánc újból háborús készültségbe helyezi. Menandr., frg. 33
- 570 ősz: Tiberios megveri a Thrakiába tört avarokat. Johann, Biclár., ad an. 570, 3 (Mommsen, p. 212).
- 571—573: E vereség nyomán az avarok három évig nyugton maradnak.
- 573 szept.—okt.: A keleti front válságos helyzetének hírére Baján betör a birodalomba és a dunai tartományokat pusztítja. Tiberios vereséget szenved. Menandr., frg. 34 (Müller, IV. p. 237). — Euagr., h. e. V. 11 (Bidez—Parmentier, p. 207). — Theophan., A. M. 6066 (Classen, p. 380).
- 573 vége: II. Iustinos békét köt az avarokkal. Menandr., frg. 34—5.
- 574: Semmi említésreméltó.
- 575 első hónapjai: Tiberios újabb szerződést köt Bajánnal (Menandr., frg. 48, 63 (Müller, IV. p. 252, 263) s ennek kapcsán zsoldosokat toboroz az avar birodalom népeiből. Euagr., h. e. 14. (Bidez—

⁹⁶ Mind az avarokkal, mind pedig a törkökkel kötött szerződésekben megtaláljuk ezt a pontot. Cf. Menandr., frg. 5 és 43 (Müller, IV. p. 203, és 245).

Parmentier, p. 210). Joann. Epiph. 5. (Müller, IV. p. 276). Theophyl. III. 11, 8 (De Boor, p. 134).

575—577: Békés, jószomszédi viszony a két hatalom között (egészen 579 elejéig).⁹⁷ A bizánci kultúrbefolyás irodalomból ismert első nyomai. Menandr., frg. 48 (Müller, IV. p. 252). Johann. Ephes. VI. 24 (Brooks, p. 247). — Zonaras, XIV. 11 (B. Wobst, p. 181).

578 szept. előtt: Baján, Tiberios kérésére, az aldunai szlávok ellen visel hadat. Menandr., frg. 48 (Müller, IV. p. 252).

579 első hónapjai: Targítés Konstantinápolyban. Menandr., frg. 63 (Müller, IV. p. 263).

579—582 nyara: Sirmium ostroma és elfoglalása. Menandr., frg. 63 sk. (Müller, IV. p. 264 sk.). — Johann. Ephes. VI. 30 sk. (Brooks, p. 255 sk.). — Theophyl, I. 3, 3 sk.) De Boor, p. 44 sk.). — Theophan., A. M. 6075 (Classen, p. 389).

Budapest, 1947. december.

Nagy Tibor

ÚJABB ADATOK A KORAÁRPÁDKORI MAGYARSÁG EMBERTANI ISMERETÉHEZ

A következőkben Áporka (Pest m.) község határában feltárt kora-árpádkori temető csontvázainak rendszeres leírását, adattárát adom közre. Embertani szempontból a leletanyag annál is jelentősebb, mert hiteles ásatásból származik és benne oly jelenséggel találkozunk — profilaktikus trepanáció —, amely a korai datálást különösképen valószínűsíti. Az ásatást dr. Tompa Ferenc végezte a Régészeti Tár megbízásából.¹

I. sír. *Emb. ltsz. 1544. 26—30 éves nő (?)*. Régészeti mellékletei: vaskengyel, vaskapocs, vaskés töredék, négy (4) db. különböző alakú díszítetlen csontlemez, háromnegyedkör bevágással, vaskapocs.

Koponya állkapoccsal (cranium) és hiányos csontváz. A koponya brachycran, orthocran, tapeinocran, orthocran (orthocran), stenometop, euenkephal. Orthognath, nasalis pr. mesognath; alveolaris prognathia közepes. Az arckoponya euryprosop (euryen), chamaekonch, chamaerrhin, mesuran, leptostaphylin. Norma verticalisban brachy-ellipszoid; n. occipitalisban pentagonoid. A homlok alacsony, domború. Nyakszirt meredek (planoccipital). Az arckoponya lapos, négyzetes. A szemüreg kerek. Az orrüreg alacsony, az orrgyök mély, széles; orrhát széles, homorúan indul, majd konvexitásban folytatódik. Fossa canina mély. Testmagasság: 157.0 cm (közepes). Keleteuropid. (I. tábla. 1—3. kép.)

⁹⁷ Johann. Biclár., ad an. 576., 577. éveknél (=Johann. Ephes., II. 30, Brooks, p. 70 sk.) jegyzett balkáni avar betörések az aldunai szlávokra vonatkoznak. Így már Hauptmann, Byzantion. IV. 155, 5. Működ.: E. Stein, Studien. 116, 9.

¹ Régészeti naplósám: 30/1930.

2. *sír. Emb. ltsz. 1545. 25–30 éves nő.* Régészeti mellékletei: bronzkarperec, vége felé keskenyedő, díszítetlen.

Koponya állkapoccsal (cranium) és hiányos csontváz. A koponya mesocran, aristenkephal, hypsicran, metriocran, orthocran, eurymetop. Az arckoponya eury-, chamaeprosop. Hypsikonch, chamaerrhin, brachyuran, brachystaphylin. Orthognath.

Norma verticalisban ellipszoid, n. occipitalisban gömbalak. Orthozyg. Os epiptericum mindkét oldalt. Kurvoccipital. A homlok közép magas, meredek. Az arckoponya négyszegletes, lapos. A szemüreg négyzetes, alacsony. Az orrgyök magas, az orrhát egyenes. Fossa canina mély. Alveolaris prognathia. Testmagasság: 156.2 cm (közepes). Dinári + taurid.

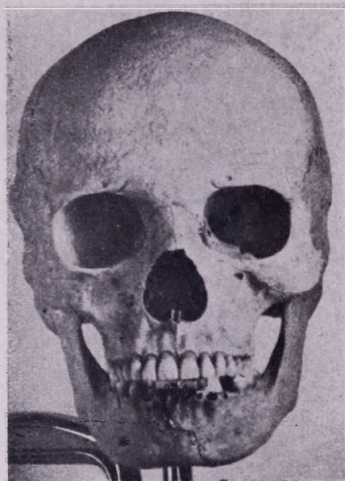
3. *sír. Emb. ltsz. 1546. ? korú, valószínűleg nő.* Régészeti mellékletei: bronzkarperec, vége felé keskenyedő, díszítetlen. Koponya állkapoccsal (cranium) és váztöredékek. A koponya, dolichocran, orthocran, akrocran, chamaecran eukephal, metriometop. Az arckoponya leptoprosop, felsőarc chamaeprosop; mesognath. Mesokonch, chamaerrhin, dolichouran, mesostaphylin. Norma verticalisban dolicho-ellipszoid; n. occipitalisban alacsony, pentagonoid. N. temporalisban hosszant-nyult, alacsonyan ívelt, fejtető lapos. A varratok általában nyitva, synchondrosis-sphenooccipitalis nem csontosodott el, csupán a nyílvarrat csontosodott el teljesen (patologikus). Tuber parietale erőteljes. Kryptozyg. Kurvoccipital. A homlok alacsony, hátrafutó. Az arc lefelé keskenyedő, előreugró, keskeny, magas. A szemüreg kerek. Az orrüreg széles; az orrgyök középszéles, az orrhát kezdetén homorú, alsó harmadában hajlott. Alveolaris prognathia felé közelít. Jobboldalt fossa praenasalis. Nord. + x.

5. *sír. Embt. ltsz. 1547. 12–14 éves gyermek.* Régészeti melléklete nem volt.

Koponya állkapoccsal (calvaria), igen töredékes állapotban. A koponya mesocran, hypsicran, orthocran, metriocran, metriometop. Az arckoponyán részletesebb méretek nem vehetők fel, miért is csak a felsőarcjelző alapján jellemezhető: hyperchamaeprosop, hypsikonch, orthognath. Norma verticalisban ellipszoid; n. occipitalisban magas, fél ovaloid; n. temporalisban hosszan megnyult, közép magas. A homlok alacsony, meredek, domború; fejtető lapos; nyakszirt gyengén ívelt (kurvoccipital). Varratok erősen fogazottak (Opp. II. 5–6). Mindkét oldalt os epiptericum. Lambdavarrat mentén varratsontok. Az arckoponyáról, annak nagyfokú sérülései miatt, leírás nem adható.

6. *sír. Embt. ltsz. 1548. 30–35 éves, erőteljes férfi.* Régészeti melléklete nem volt.

Koponya állkapoccsal (cranium) és hosszúcsontok. Megtartási állapota kitünő. A koponya dolichocran, orthocran, , akrocran, orthocran, aristenkephal, eurymetop. Az arckoponya leptoprosop, (felsőarc; leptoprosop), mesokonch, mesorrhin, brachyuran, leptostaphylin, orthognath. Norma verticalisban keskeny, hosszú ellipszoid. Phaenozyg. Fejtetőn három trepanációs kezdemény: 1. bregma előtt közvetlenül, alakja kör (átmérő: 16 mm); 2. bregma mögött 9 mm-rel, ez kisebb, ugyancsak kör alakú (átmérő: 13 mm);

1

4

2

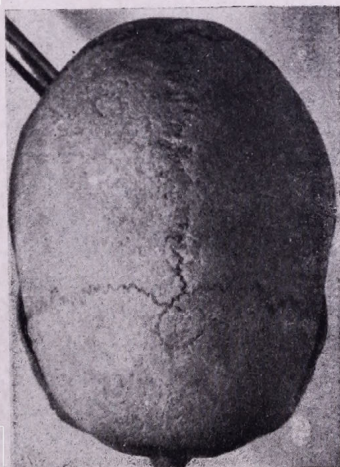
1. kép.
1—3: 1 sír;
4—6: 6 sír.

5

3

6

3. baloldali falcsonton, az obéliontól 17 mm-re, alakja kör (átmérő: 13·5 mm). Mindhárom trepanációs kezdemény bevésett felszíne sekély, keskeny, szélein gyógyulási nyomok nincsenek, feltehetőleg post mortalis eredetűek (hasonlatosak a tiszaderzsi avar koponyán talált trepanációs kezdeményekhez). Norma occipitalisban magas, keskeny pentagonoid. A varratok nyitva (Opp. II—III. 3—5). N. temporalisban a med. sag. körvonal magas, ívelt, megnyúlt. Glabella (Broca III.). A homlok alacsony, domború, fejtető magas, ívelt, nyakszirt megnyúlt, ívelt (kurvoccipital). Az arckoponya magas, négy-szögletes; szemüreg közép magas, négyzetes; orrüreg keskeny; orrgyök mély, középszerű; orrhát magas, konvex. Fossa canina mély. Állkapocs magas, széles, szögletes, egyenes állcsúccsal. A hosszúcsonatok alapján számított valószínű testmagasság: 165·0 cm (közepes). Nordoid + x jellegű. (I. tábla. 4—6. kép.)

7. *sír. Embt. ltsz. 1549. 16—18 éves egyén.* Régészeti melléklete tűzsiholó acél. Valószínűleg ♂.

Koponya állkapocccsal (cranium). Megtartási állapota jó. Synchronosis sphenoccipitalis nem csontosodott el. A koponya mesocran, orthocran, tapeinocran, orthocran, eurymetop, euenkephal. Az arckoponya mesoprosop, chamaeprosop (felsőarcjelző), chamaekonch, leptorrhin, brachyuran, leptostaphylin, orthognath, mesognath (nasalis). Norma verticalisban romboid, kryptozyg. Varratok egyszerűek. Inkacsont. N. occipitalisban széles, nyomott, pentagonoid. N. temporalisban a med. sag. körvonal infantilis jellegű. A homlok közép magas, domború, tubera frontalia; a nyakszirt ívelt (kurvoccipital). Az arckoponya széles, mérsékelten lapos, alacsony, kerek. A szemüreg négyzetes. Orrgyök széles, lapos; az orrhát hosszú, egyenes. Állkapocs keskeny, egyenes. Keleteuropid + nord.

8. *sír. Embt. ltsz. 1550. 24 év körüli nő.* Régészeti melléklete nem volt. Koponya állkapocccsal (cranium) és hosszúcsonatok. Megtartási állapota kielégítő, járomív sérült jobboldalt, vonásai lágyak. A koponya mesocran, hypsicran, akrocran, hypsicran, metriometop, oligenkephal. Az arckoponya hyperchamaeprosop (felsőarcjelző), hypsikonch, chamaerrhin, mesognath, brachyuran, brachystaphylin. Alveolaris prognathia. A koponya felülnézetben meso-romboid, gyengén phaenozyg. N. occipitalisban magas, keskeny háztetőszerű. Halántéki szűkület feltűnő. A med. sag. körvonal tagolt, magas. A homlok alacsony, meredek, fejtető emelkedő, majd meredeken lejt és végül a nyakszirt kerekített (kurvoccipital). Az arckoponya keskeny, lefelé keskenyedő, járomív hátrahúzott. Szemüreg magas, kerek. Orrüreg magas; orrgyök keskeny, kiemelkedő; orrhát egyenes. Sulcus praenasalis. Állkapocs keskeny, alacsony, kerekített.

A hosszúcsonatokból számított valószínű testmagasság: 157·5 cm (közepes).

9. *sír. Embt. ltsz. 1551. Gyermekek (Inf. II.).* Töredék. Részletes ember-tani vizsgálatra nem alkalmas.

10. *sír. Embt. ltsz. 1552. 40—45 éves férfi.* Régészeti melléklete nem volt. Koponya állkapocccsal (cranium) és csontváz. Megtartási állapota kitűnő. Vonásai erőteljesek.

A koponya brachycran, hypsicran, tapeinocran, hypsicran, stenometop, aristenkephal. Az arckoponya leptoprosop, chamaeprosop (felsőarcj.), mesokonch, chamaerrhin, brachyuran, mesostaphylin, mesognath, orthognath, prognath. N. verticalisban a koponya brachy-sphenoid, kryptozyg, plagiokephal. A varratok elcsontosodóban. N. occipitalisban rendkívül széles, alacsony, zömök, pentagonoid. Protuberantia occipitalis externa (Broca II.). N. temporalisban a med. sag. körvonal magasan ívelt, rövid. A homlok hátrafutó, magas. Fejtető ívelt, nyakszirt meredeken esik alá (planoccipital). Glabella + torus (Broca IV–V.). Az archoponya felsőrésze négyzetes, lapos, a teljes arckoponya az áll nagysága miatt magas, megnyúlt. A szemüreg négyzetes, középmagas. Az orrüreg alacsony; az orrgyök keskeny, mély; az orrhát megnyúlt, alsó harmadában konvex. Alveolaris prognathia. Sulcus praenasalis. Az áll magas, progen, széles, széjjeltartó. A hosszúcsonthoz számított valószínű testmagasság 165.0 cm. (Közepes). Taurid + keleteuropid jellegű.

11. *sír. Valószínűleg felnőtt nő.* Régészeti melléklete nem volt. A koponyát nem mentették meg. A hosszúcsonthoz alapján számított valószínű testmagasság: 150.8 cm (alacsony).

12. *sír. Embt. ltsz. 1554. 35–40 éves férfi.* Régészeti melléklete nem volt. Koponya állkapoccsal (cranium) és csontváz. Megtartási állapota kitűnő.

Az agykoponya brachycran, hypsicran, metriocran, orthocran, metriometop, aristenkephal. Az arckoponya euryprosop, chamaeprosop (felsőarcj.), mesokonch, chamaerrhin, mesognath, navalis-alveolaris profilszög prognath. N. verticalisban brachy-brisoid, phaenozyg. A varratok elcsontosodóban. N. occipitalisban zömök, alakja háztetőszerű. N. temporalisban a med. sag. körvonal ívelt. A homlok középmagas, hátrafutó. Glabella (Broca VI.). Az arckoponya széles, lapos, négyzetes. A szemüreg középmagas, négyzetes. Az orrüreg nagy, széles; az orrgyök keskeny, mély; az orrhát konkáv. A fossa canina rendkívül mély. Spina nasalis anterior erőteljes. Az áll középmagas, széles, kerekített. A hosszúcsonthoz számított valószínű testmagasság 174.0 cm (magas). Keleteuropid + mongoloid jellegű.

13. *sír. Embt. ltsz. 1555.* Néhány váztöredék. Megtartási állapota gyenge, embertani vizsgálatra nem alkalmas.

14. *sír. Embt. ltsz. 1556. Gyermeke (Inf. II.).* Koponyatöredék (calvaria) és néhány váztöredék. Rendszeres vizsgálatra nem alkalmas.

15. *sír. Embt. ltsz. 1557. 30–35 éves erőteljes férfi.* Régészeti melléklete nem volt. Koponya állkapoccsal (cranium) és csontváz.

Az agykoponya brachycran, hypsicran, tapeinocran, hypsicran, aristenkephal, stenometop. Az arckoponya mesoprosop, leptoprosop. (felsőarcj.), mesokonch, leptorrhin, orthognath. N. verticalisban sphenoid, phaenozyg. A varratok nyitva. N. occipitalisban széles, magas, pentagonoid. Torus occipitalis. N. temporalisban rövid, magas a med. sag. körvonal Glabella (Broca IV.). A homlok középmagas, hátrafutó, fejtető lapos, nyakszirt meredek (planoccipital). Az arckoponya négyzetes, lapos. A szemüreg magas, négyzetes, tengelye erősen dűlt belülről kifelé. Az orrgyök keskeny, magas;

az orrhát magas, konvex. A fossa canina rendkívül mély. Alveolaris prognathia. Az áll alacsony, progen, széles. A hosszúcsonthoz viszonyított valószínű testmagasság: 167·0 cm (nagy közepes). Dinári + keleteuropid jellegű.

16. *sír. Embt. ltsz. 1558. 40–45 éves férfi.* Régészeti melléklete nem volt. Koponya állkapocssal (cranium) és hosszúcsonthoz. Megtartási állapota kitűnő.

A koponya dolichocran, orthocran, akrocran, chamaecran, eurymetop, aristenkephal. Az arckoponya hyperleptoprosop, leptoprosop (felsőarcj.), chamaekonch, leptorrhin, dolichocran, leptostaphylin, mesognath, prognath, orthognath. N. verticalisban dolicho-ellipszoid, orthozyg. A varratok elcsontosodóban (II–IV.). N. occipitalisban széles gömbalak. Os incae bipartitum. Gyenge torus occipitalis. N. temporalisban a med. sag. körvonal megnyúlt, lapos. Glabella (Broca II). A homlok alacsony, gyengén hátrafutó, fejtető lapos, nyakszirt ívelt (kurvoccipital). Az arc keskeny, magas, lefelé keskenyedő. A szemüreg kerek. Az orrgyök széles, magas; az orrhát magas, konkáv. Gyenge fossa praenasalis. Az áll rendkívül magas, állcsúcs egyenes, állkapocság magas, egyenes. A hosszúcsonthoz viszonyított valószínű testmagasság: 171·0 cm (magas). Nordo-szibirid (keleteuropid) jellegű.

17. *sír. Embt. ltsz. 1559. 35–40 éves egyén.* Régészeti melléklete nem volt. Koponyatető töredék (calva). Megtartási állapota rossz. Részletesebb embertani vizsgálat rajta nem végezhető.

18. *sír. Embt. ltsz. 1560. 34–40 éves férfi (?).* Régészeti melléklete nem volt. Koponya állkapocssal (cranium) és csontváz.

A koponya brachycran, orthocran, tapeinocran, orthocran, eurymetop, euenkephal. Az arckoponya mesoprosop, leptoprosop (felsőarcj.), hypsikonch, leptorrhin, dolichouran, leptostaphylin, mesognath, alveolarisan prognath. N. verticalisban sphenoid, kryptozyg, a varratok elcsontosodása megkezdődött. N. occipitalisban széles, magas, pentagonoid. N. temporalisban a med. sag. körvonal hármasan tagolt. Glabella (Broca II). A homlok magas, hátrafutó; fejtető lapos; nyakszirt meredek (planoccipital). Protuberantia occipitalis externa. Az arckoponya magas, mérsékelten lapos, négyzetes. A szemüreg magas, kerek. Az orrüreg magas; az orrgyök keskeny, magas; az orrhát hosszú, megnyúlt, konvex. Fossa canina sekély. Áll magas, széles. A hosszúcsonthoz viszonyított valószínű testmagasság: 161·4 cm (alacsony). Taurid + dinári jellegű.

19. *sír. Embt. ltsz. 1561. 35–38 éves nő.* Régészeti mellékletei: bronzgyűrű lemezből, zárt, poncolt díszítéssel; nyitott bronzgyűrű. Koponya állkapocssal (cranium) és csontváz. Az arckoponya jobboldalt sérült.

A koponya mesocran, hypsocran, akrocran, orthocran, metriometop, aristenkephal. Az arckoponya feltehetőleg leptoprosop (méret nem vehető fel), mesokonch. N. verticalisban a koponya dolicho-ellipszoid. A varratok nyitva, erősen fogazottak. A fogak viszont erősen kopottak. Phaenozyg. N. occipitalisban középmagas, bombaalakú. Os incae centralis. N. temporalisban a koponya középmagas, megnyúlt, kerekített (kurvoccipital). Jobboldalt os epiptericum bipartitum. A szemüreg kerek, középmagas. Az orrüreg magas, keskeny; az orrgyök középmagas, széles; az orrhát homorú. Az áll

alacsony, állcsúcs határozott. Kóros megvastagodás a jobboldali pr. coronoideuson. A hosszúcsontokból számított valószínű testmagasság 151.0 cm (alacsony). Nordo + keleteuropid jellegű.

20. *sír. Embt. ltsz. 1562. 18–22 éves nő (?)*. Régészeti melléklete nem volt. Koponya állkapoccsal (cranium) és csontváz. A koponya mesocran, orthocran, metriocran, orthocran, eurymetop, euenkephal. Az arckoponya mesoprosop, chamaeprosop (felsőarcj.) mesokonch, mesorrhin, mesuran, leptostaphylin, orthognath. N. verticalisban brisoid, phaenozyg. N. occipitalisban megkeskenyedő, háztetőszerű. Os incae quadripartitum centrale. Lényegében os incae bipartitum + két egymásfelé helyezett varratsont a sut. sag. mentén. N. temporalisban a med. sag. körvonal erősen tagolt. A homlok közép magas, domború; fejtető lapos, nyakszirt rézsutosan lecsapott (planoccipital). Az arc négyszögletes, mérsékelt lapos. A szemüreg négyzetes, közép magas. Az orrüreg magas; az orrgyök keskeny, mély; az orrhát homorú. A hosszúcsontokból számított valószínű testmagasság: 152.0 cm (alacsony). Keleteuropid + nordikus jellegű.

23. *sír. Embt. ltsz. 1563. Gyermekek (inf. II.)*. Régészeti melléklete nem volt. Koponya állkapoccsal (cranium) és váztöredékek.

A koponya brachycran, orthocran, tapeinocran, orthocran, eurymetop, euenkephal. Az arckoponya euryprosop, chamaeprosop (felsőarcj.), hypsikonch, chamaerrhin, orthognath. A varratok erősen fogazottak, a lambda-varrat mentén varratsontok. Sut. metopica. N. verticalisban dolichopellipsoid jellegű. Infantilis jellegei miatt típusanalízisre nem alkalmas.

A. *sír. Embt. ltsz. 1564. 50 év körüli erőteljes férfi*. Régészeti melléklete nem volt. Koponya állkapoccsal (cranium) és csontváz. A koponya hyperbrachycran, hypsican, tapeinocran, hypsican, stenometop, euenkephal. Az arckoponya mesoprosop, leptoprosop (felsőarcj.), hypsikonch, leptorrhin, mesuran, leptostaphylin, orthognath. N. verticalisban brachy-sphaenoid, phaenozyg. A varratok elcsontosodása előrehaladott. N. occipitalisban rendkívül magas, alakja háztetőszerű; pl. occipitale és pl. nuchale közel derékszögben hajlanak egymáshoz. Plagiokephal. N. temporalisban a med. sag. körvonal rövid, ívelt, magas. A homlok magas, a fejtető ívelt, a nyakszirt lecsapott, magas, planoccipital. Protuberantia occipitalis externa (Broca II.). Az arc négyzetes, lapos. A szemüreg magas, négyzetes. Az orrüreg keskeny, az orrgyök keskeny, magas, az orrhát rövid, konkáv. Fossa praenasalis. Az áll közép magas, széles, széjjeltartó, szögletes; az állcsúcs határozott. A hosszúcsontokból számított valószínű testmagasság 168.0 cm. Dinári (taurid) + keleteuropid jellegű.

Ápokrán feltárt és megvizsgált koraárpádkori leletanyagunk fontosabb embertani eredményeit az alábbiakban foglalhatjuk össze. A megvizsgált 21 csontváz nem szerinti megoszlása a temetőnek településhez kötött voltát igazolja, amennyiben a csontvázak közül tíz (10) férfiváz, három (3) kérdéses, hat (6) nőiváz három (3) kérdéses, három (3) gyermek csontváz és végezetül két (2) esetben a nem meghatározása bizonytalan. Életkor tekintetében is igazolódik a temető telephellyel való kapcsolata,

ugyanis az elhalálozási kor 7 éves kortól 40—45 éves korig terjed. Életkor-csoportok szerint legnagyobb gyakoriságú csoport az „adult” (25—35 év) korcsoport, ahová 14 egyén tartozik, ezt követi a gyermekek csoportja három esettel és végül juvenilis csoportba a temetőből két (2) egyén tartozik. Az átlagos életkor 30—35 év közt váltakozik. Az esetek szóródása a középtől inkább lefelé gyakoribb. A jellegek vizsgálata alapján a következőkben állíthatjuk magunk elé az áporikai árpádkori lakosság képét. Testmagasság tekintetében a magas és középmagas termet túlsúlyban van az alacsony termettel szemben. Az esetek megoszlása a következő:

Testmagasság:	♂	♀
1. Alacsony	1	0
2. Közepes	3	2
3. Magas	3	3

Kilenc (9) esetben a vázcsontok töredékes volta miatt, valamint a gyermekeket figyelembevéve, a testmagasság nem határozható meg.

Koponyaalkat tekintetében a metrikus és somatikus jellegek együttese alapján a típusképet jobban megközelíthetjük. A hosszúság-szélesség jelző alapján férfiak közt a rövidkoponya (brachyrania) a nagyobb gyakoriságú, viszont nők esetében a középhosszú koponya (mesocrania) ér el még ily csekély esetszám mellett is nagyobb gyakoriságot. A három koponyaalkati csoport megoszlása a következő:

Hosszúság-szélességi jelző:	♂	♀
1. Brachyrania	4	1
2. Mesocrania	2	4
3. Dolichocrania	2	1

Hét esetben a koponya töredékes volta miatt, vagy gyermekkoponyáról lévén szó, a jelzőt nem vettem figyelembe. A dolichocrania kimutatható, de jelenléte nem jelentős. A longiform jellegek a magas termettel kapcsolatosan sokkal jobban érvényesülnek az arckoponyának vizsgálatában. A két nem közti differencia az arckoponyán jut legélesebben kifejezésre, ugyanis férfiak közt a „középszéles” és „keskenyarcúság” koponya (meso —, leptoprosopia) csoportjai a nagyobbak, ugyanakkor nők esetében a szélesarckoponya esetszáma a nagyobb gyakoriságú. Az arckoponyára vonatkozó adatokat az alábbiakban foglaljuk össze:

Morf. arckop. jelző:	♂	♀
1. Euryprosopia	1	3
2. Mesoprosopia	4	1
3. Leptoprosopia	4	1

Ezúttal is hét (7) esetben a jelző értékét nem számíthattam csoportosításban, azok gyermek, illetve töredékes volta miatt. Az agykoponya és arckoponya jellegeinek együttes vizsgálata genetikailag igen érdekes eredményt szolgáltat, amennyiben kitűnik, hogy dolichocrania euryprosopiával és mesoprosopiával nem fordul elő, viszont a leptoprosopia (keskeny arckoponya)

Sír-szám	Leltári szám	Nem	Életkor	Testmagasság	Kapacitás	Koponya legnagyobb hossz. (GL—OP)	Legnagyobb szélesség (EU—EU)	Legkisebb homlok- szélesség (FT—FT)	Basion—Bregma magasság (BA—B)	Porion—Bregma magasság (PO—B)	Hosszúság-szélességi jelző	Hosszúság-magassági jelző	Szélesség-magassági jelző	Hosszúság-fülmagassági jelző	Haránt-homlok falcsonti jelző	Járomviszélesség (ZY—ZY)	Arcmagasság (N—GN)	Szemüregszélesség (MF—EK)	Szemüregmagasság	Orrüregszélesség	Orrüregmagasság (N—NS)	Morf. arceljelző	Szemüregjelző	Orrüregjelző	Állkapocsszöglet járomívjelző
1.	1544	♀ ?	Adult.	161.77	1274	170	140	91	127	106	82.35	74.71	90.71	62.35	80.53	129	106	40	31	27	49	82.17	77.50	55.10	68.99
2.	1545	♀	"	161.31	1344	174	139	97	132	106	79.89	75.86	94.96	60.92	80.83	131	110	39	33	25	48	83.97	84.62	52.08	73.28
3.	1546	♀ ?	"	—	1397	188	133	90	134	105	70.74	71.28	100.75	55.85	83.33	116	106	38	32	25	44	91.38	84.21	56.82	80.17
4.	1547	♀	Juv.	—	1232	168	134	89	130	105	79.76	77.38	97.01	62.50	80.91	—	98	35	34	24	—	97.14	—	—	—
5.	1548	♀	Adult.	163.60	1338	189	140	97	141	115	74.07	74.60	100.71	60.85	80.17	135	127	40	33	26	53	94.07	82.50	49.06	74.81
6.	1549	♀ ?	Adult.	—	1182	171	133	97	122	105	77.78	71.35	91.73	61.40	80.83	118	101	37	29	21	46	85.50	78.38	45.65	70.34
7.	1549	♀ ?	Juv.	—	1182	171	133	97	122	105	77.78	71.35	91.73	61.40	80.83	118	101	37	29	21	46	85.50	78.38	45.65	70.34
8.	1550	♀	Adult.	160.50	1115	168	128	85	127	107	76.19	75.60	90.22	63.69	80.19	—	97	36	31	24	43	—	80.11	55.81	—
9.	1551	Gy	Inf. II ₁	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10.	1552	♂	Adult.	166.20	1572	180	152	94	135	115	84.44	75.00	89.47	63.89	79.66	139	131	43	35	28	53	94.24	81.30	52.83	66.19
11.	—	—	—	159.80	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
12.	1554	♂	Adult.	170.00	1600	183	148	102	142	114	80.87	77.60	95.95	62.30	86.44	146	123	45	35	30	55	84.25	77.78	54.55	75.34
13.	1555	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
14.	1556	Gy	Inf. II ₁	150.50	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
15.	1557	♂	Adult.	165.55	1581	176	154	100	138	112	87.50	78.41	89.61	63.64	81.30	136	122	41	34	23	52	89.71	82.93	44.23	72.06
16.	1558	♂	"	174.23	1518	190	140	100	138	110	73.68	72.63	95.57	57.89	84.75	133	129	41	32	25	55	96.99	78.05	45.45	76.69
17.	1559	♀ ?	"	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
18.	1560	♀ ?	"	163.00	1361	174	145	103	128	108	83.33	73.56	88.28	62.07	85.12	134	119	42	37	24	53	88.81	88.10	45.28	64.93
19.	1561	♀ ?	"	153.00	1472	184	140	94	139	115	75.68	75.54	90.29	62.50	80.34	—	112	39	32	—	—	—	82.05	—	—
22.	1562	♀	"	155.15	1222	173	134	94	129	108	77.46	74.57	96.27	62.43	83.93	122	107	37	31	23	46	87.70	83.78	50.00	68.85
23.	1563	Gy	Inf. II ₁	—	1174	168	135	94	122	100	80.36	72.62	90.37	59.52	80.34	106	88	34	31	21	38	88.02	91.18	55.26	73.58
24.	1564	♂	Adult.	170.00	1234	168	147	97	135	114	87.50	80.30	91.80	67.80	—	140	125	39	34	27	58	89.20	87.20	46.50	—

Áporita (Pest m.)

Aggkoponya méretei, jelzői.

Arckoponya méretei, jelzői.

Aporita (Pest m.)

Agykoponya méretei, jelzői.

Arckoponya méretei, jelzői.

mindhárom agykoponya csoportban előfordul. A keskeny formák a finomabban differenciált arckoponyán jobban jutottak érvényre. Ez összefüggést a következő táblázatban foglaltam össze:

	Euryprosopia	Mesoprosopia	Leptoprosopia
Brachyrania	2	3	1
Mesocrania	2	2	1
Dolichocrania			3

Az esetszám alacsony volta természetesen korlátozza az itt bemutatott táblázat értékét, de már ez a kis temető is bepillantást enged abba a biológiaiag nehezen nyomozható változásba, amelyet a magyarságnak megtelepedése és az itt talált ethnikai elemekkel való keveredése jelentett. Típusanalízis alapján az áporikai ethnikumban a következő fajtaelemek jelenléte állapítható meg: keleteuropid, dinári, nordikus, taurid, turanid és kevés mongolid elem. A felsorolás sorrendisége egyben a gyakoriságot is kifejezi. A nordikus elemről meg kell említeni, hogy az tiszta típusban kevésbé állapítható meg, viszont annál inkább állapítható meg az egyes jelleg komponensekben. A keleteuropid fajtajellegek mutathatók ki a legtöbb esetben és a legtisztábban.

Budapest, 1947.

Nemeskéri János

A KUN ÉS KOMÁN NÉPNÉV EREDETÉNEK KÉRDÉSÉHEZ

E tanulmányban a kun és komán népnév eredetének sokat vitatott kérdését szándékozom vizsgálat tárgyává tenni. Nem térek itt ki bővebben a kunok eredetének és történetének taglalására; előljáróban azonban néhány szóval meg kell emlékezni eseménytörténetük legfontosabb állomásairól.

Az a nép, amelyet mi kun néven ismerünk, a IX. században tűnt fel a nyugatszibériai steppéken kipcsak néven. A XI. század közepén átkeltek a Volgán, az úzokat nyugatra szorították; e század végén pedig uralmukat az Al-Dunáig terjesztették ki. A Volgától az Al-Dunáig széjjelterült törzsszövetségüknek a mongolok előnyomulása vetett véget. 1239-ben tekintélyes részük Magyarországra költözött.¹

¹ A kunok történetére vonatkozó irodalom legteljesebb összeállítása *Rasovskij* „Polovcy” c. tanulmányorozatának jegyzeteiben (*Seminarium Kondakovianum*, VII. 245—262; VIII. 161—182; IX. 71—85; X. 155—178; XI. 95—128.) és *Moravcsik*, *Byzantinoturcica*, I. 47—49 alatt található.

E nép a különböző forrásokban a következő nevek alatt szerepel:

a) Kínai forrásokban: *k'in-ča*, *k'o-fu-ča'*, *k'o-pi-cao*.²

b) A Mongolok Titkos Történetének mongolnyelvű szövegében: *kibča'uD* (*kibčay* többese).³

c) Mohamedán forrásokban többnyire: *qipčāq*, *qifčāq*, *χifčāχ*, *χifšāχ*.⁴ Idrisi szicíliai arab geográfus (1100—1166) nyilván európai értesülés alapján feljegyezte a *q.mān* népnevet és *Q.mānija* országnevet; ugyanő a kománok városainak, illetve vidékeinek felsorolásában megemlíti a *Q.mānija al-Saudā* 'Comania la Noire' és *Q.mānija al-Baidā* 'Comania la Blanche' nevet.⁵ Barthold, Rasovskij és Minorsky nézetét követve a kipcsakokra kell vonatkoztatnunk azt a népnevet, amely Šaraf al-Zamān Tāhir Marvazī arab természettudós művében (1120) *šārī*; a Marvazī művét forrásul használó Muḥammed-i 'Aufīnāl (1228 krl.) *sārī* alakban olvasható.⁶

d) Mār Mihály szír pátriárcha krónikájában (1196): *qoman*.⁷

e) Edesszai Máté († 1144) örmény író művében: *χarteš*.⁸

f) Bizánci forrásokban általában: Κόμανοι; ritkábban: Κομάνοι, Κούμανοι, Κουμάνοι, Κουμάνοι. E mellett szerepelnek a következő archaikus neveken: Οὔννοι, Σκύθαι, Περσοσκύθαι, Ταυροσκύθαι.⁹

g) Orosz forrásokban általában: Половци, Половцы; ritkán: Кумани, Куманы.¹⁰ Az Igor énekben háromszor feltűnik a Хинови, ill. Хинова név; egyhelyütt kétségtelenül a polovecekre vonatkozóan.¹¹

h) Lengyel kútfőkben több ízben: *Plauci*,¹² *Plawci*,¹³ az orosz évkönyveket kivonatoló Miechovi Mátyásnál: *Polowczi*,¹⁴ az Annales Mechoviensesben: *Cimove*.¹⁵ Archaizáló értelemben néhány krónikában: *Parthi*.¹⁶

i) A cseh Dalimil krónikában: *plavci*.¹⁷

² Pelliot, Journal Asiatique, 1920. 149.

³ Hänisch, Mangḡolon niuca tobca'an, Leipzig, 1937. 97—98.

⁴ Barthold, Enzyklopaedie des Islām, II. 1099.

⁵ Géographie d'Édrisi, ed. Jaubert, II. 399—401 és passim.

⁶ Barthold, Russkij Istorickij Žurnal, VII. 1921. 141—142 (németre lefordítva: Marquart, Wehrot und Arang, 34; a fordítást korrigálja Németh Gyula, KCsA. III. 101, 29. jegyz. és Századok, 1942. 171, 3. jegyz.); Rasovskij, Polovcy, 35; Minorsky, Marvazī... translation and commentary, 100. 'Aufit idézi Marquart, Osttürkische Dialektstudien (Über das Volkstum der Komanen), 40—41. V. ö. alább.

⁷ Marquart, u. o. 32; Pelliot, i. m., 133.

⁸ Marquart, u. o. 55; Németh, KCsA. III. 96.

⁹ Moravcsik, Byzantinoturcica, II. 148—149, 203, 218, 238, 255.

¹⁰ Melich, NyK. XXXIII. 49; Németh Gy., HonfMKial. 142—143.

¹¹ Rasovskij, Chinova. Notes sur la „Chanson d'Igor“. Suppl. I. au Sem. Kond. vol. VIII. II.

¹² Gombos, Catalogus 121, 454, 488—90, 1606—7, 1610; Golubovskij, Pečenegi, torki i polovcy, 41; Melich, i. m. 47; Marquart, i. m., 29.

¹³ Gombos, Cat. 477.

¹⁴ U. o. 1596, 1599—1601, 1603—4.

¹⁵ U. o. 154.

¹⁶ U. o. 1077, 2287—91; Marquart, i. m. 28, 9. jegyz.

¹⁷ Ed. Hanka, 150, 151, 221; Brandl, Gloss.; idézi Melich, NyK. XXXIII. 47.

j) *Latin* nyelvű forrásokban általában *Cumani*,¹⁸ *Comani*,¹⁹ ritkán *Commani*,²⁰ *Comanni*,²¹ *Chumani*,²² *Chomani*,²³ *Quomani*,²⁴ *Camani*,²⁵ *Comanidae*,²⁶ *Gummani*.²⁷ Magyar vonatkozású latin forrásokban szerepelnek *Cuni*, *Chuni* néven;²⁸ magyar és nyugati kútfőkben pedig olykor *Tartari*, *Thartari* néven.²⁹ Ide sorolható Brémai Ádám *pallidi* népe is, amelyet ő tévesen az úzokkal azonosít,³⁰ valamint a *Codex Udalrici Flavi* népe.³¹ Elvértve találkozzunk a *Pagani*³² és *Sarraceni*³³ megnevezésekkel is.

k) *Német* forrásokban többnyire: *Valben*,³⁴ ritkábban: *Valwen*,³⁵ *Valwin*,³⁶ *Valbin*,³⁷ *Valewen*, *Walewen*,³⁸ *Valwein*,³⁹ *Falwen*,⁴⁰ *Balwen*,⁴¹ *Balawen*.⁴² Latinosított német alakok: *Falones*,⁴³ *Valani*,⁴⁴ *Phalangi*.⁴⁵ Mügeln Henrik németnyelvű krónikájában: *Comanen*, *Kamanen*, *Comaner*,⁴⁶ a Szepes-

¹⁸ A magyar forrásokra lásd *SRH*. index és *Gyárfás*, A jász-kunok története II—III. okmánytár; a nyugati forrásokra *Gombos*, Cat. 48—49, 53, 118, 144, 154, 161, 182—4, 206—8, 263, 295—7, 428, 464, 486, 540, 545—6, 554, 575, 590—1, 674—5, 679—82, 755—6, 759, 771, 975, 1041, 1047, 1147—50, 1159, 1168, 1305—7, 1397, 1398, 1558, 1582, 1606—7, 1610, 1680, 1702, 1709, 1722, 1770, 1815—16, 1824, 1997—99, 2042, 2059, 2088, 2106, 2122, 2201, 2210—14, 2217, 2219, 2232, 2239, 2252, 2255—56, 2334—5, 2526—7, 2634—6.

¹⁹ *SRH*. index és *Gyárfás* i. m.; *Gombos*, Cat. 31, 33—4, 88, 116, 118, 121, 122, 159, 162—5, 168, 177—8, 180, 181, 182—4, 184, 186, 193, 206—8, 261, 270—7, 314, 454, 469, 472—4, 496, 508—14, 517, 534—35, 582, 678, 679—82, 753, 765, 766—8, 772—3, 782—87, 790, 793, 862, 1052, 1132, 1147—50, 1215—16, 1218, 1231, 1313, 1324, 1331, 1352, 1615, 1673, 2034—35, 2269, 2333; *Wyngaert*, *Sinica Franciscana* I. 41, 58, 87, 90, 107, 109, 112, 127, 171, 186, 189, 195, 200, 210—1, 218; *Codex Cumanicus*, facsimile 1r: *Comanicum*.

²⁰ *Gombos*, Cat. 391, 534—5, 1113, 1167, 1218; *Wyngaert*, i. m. I. 194—5.

²¹ *Gombos*, Cat. 533, 1055, 1134, 1998.

²² U. o. 506—7, 521, 777—9, 1957—9.

²³ U. o. 184, 270—9, 515, 577, 788—9.

²⁴ U. o. 121.

²⁵ *Wyngaert*, i. m. I. 503.

²⁶ *Gombos*, Cat. 38—45.

²⁷ U. o. 470.

²⁸ Lásd alább.

²⁹ *Gombos*, Cat. 486, 533, 678, 1998.

³⁰ *Marquart*, i. m. 29—30; *Schünemann*, U JB. IV. 104.

³¹ *Jaffé*, Bibl. V. 444; idézi *Schünemann*, i. h. 105.

³² *Gombos*, Cat. 399.

³³ U. o. 126.

³⁴ *Gombos*, Cat. 852, 1318, 1732—35, 1740, 1792—95, 1826, 1858, 1863, 1880, 1884, 1903; *Schünemann*, i. h. 108.

³⁵ *Gombos*, Cat. 171, 307—8, 1369; *Schünemann*, i. h. 105, 107, 112, 113.

³⁶ *Gombos*, Cat. 269, 776.

³⁷ U. o. 1957.

³⁸ U. o. 424.

³⁹ U. o. 505, 880.

⁴⁰ U. o. 546.

⁴¹ U. o. 477.

⁴² Idézi *Csapodi* a *Gombos* Cat. indexében; a *Catalogus*ban nem találtam.

⁴³ *Gombos*, Cat. 23, 1762, 1767.

⁴⁴ *Wyngaert*, i. m., 194.

⁴⁵ *Gombos*, Cat. 1331.

⁴⁶ *SRH*. II. 127, 208, 209, 221.

szombati krónikában pedig: *Cumaner, die kun, kun (tochter)*⁴⁷ és *die Tatter*⁴⁸ néven szerepelnek; másutt találkozunk *Cumanen*⁴⁹ és *Heyden*⁵⁰ nevükkel is.

l) Az o l a s z nyelvű krónikairódalomban: *Comani*,⁵¹ *Communi*,⁵² *Chumani*⁵³ és *Humani*.⁵⁴

m) A f r a n c i a nyelvű forrásokban: *comains, commains* (egyes): *comain* (többses).⁵⁵

n) A V i d a d e S a n t H o n o r a t k a t a l á n nyelvű változatában: *Comans*.⁵⁶

o) A m a g y a r nyelvben és magyarnyelvű történeti emlékekben: *kun*;⁵⁷ az újabb irodalomban gyakran: *kún*.

*

A felsorolt népnevek összetartozását bizonyítják a következő történeti adatok:

1. **qoman** = **qipčaq** = **fahl**: Guillelmus de Rubruc Itinerariumában:⁵⁸ „*Communi qui dicuntur Capchat* (var: *Capthac*), *a Teutonicis vero dicuntur Valani et provincia Valania ... a Danubio usque Tanaym ... tota terra inhabitabantur a Comanis Capchat ...*“ „... *in illis terris ... habitant Comani Capchac ...*“ (Wyngaert, *Sinica Franciscana* I. 194–195, 200.) A Rubrucot forrásul használó Roger Bacon *Opus Maius*ában: „*Et hec terra fuit tota Humanorum, qui dicebantur Captac ...*“ (MGH. Pertz, SS. XXVIII. 572.)

2. **qoman** = **chinova**: *Annales Mechovienses*: „*Cumani dicti vulgariter Cimowe*.“ (MGH. Pertz, SS. XIX. 668.) Az itt feltűnő *Cimowe* (*Cimowa*, ejtsd *Kimova* többese) kétségtelenül azonos az Igor-énekekben feltűnő *Хиновя*, *Хинова* népnévvel. Rasovskij, aki ezt az adatot nem ismerte, *Chinova*-t az Idrisínél Kománia városai között felsorolt *Kiniow* névvel azonosította.⁵⁹

3. **qoman** = **polovec**: A *Повѣсть временныхъ лѣтъ* néven ismert krónika Laurentius-féle kéziratában a 6604. (1096.) évnél: „... *Кумани. рѣше Подовци...*“ (Полное собрание русскихъ летописей. Том. I., Вып. 1., Изд. II., Ленинград 1926. 234. hasáb. Idézi Németh Gyula, *HonfMkial*. 142–143; ugyanitt felsorolva a további adatok.)

⁴⁷ U. o. 279, 282.

⁴⁸ U. o. 176, 177, 206, 207.

⁴⁹ *Gombos*, Cat. 847.

⁵⁰ U. o. 1666.

⁵¹ U. o. 1039.

⁵² U. o. 391.

⁵³ U. o. 799.

⁵⁴ U. o. 800.

⁵⁵ U. o. 911, 1001–6, 1230, 2057–8.

⁵⁶ *Baumgarten*, *Études Hongroises*, 1936–37. 203.

⁵⁷ A régi adatokra v. ö. *OkISz.* és *NySz.*

⁵⁸ Rubruc a kománokkal azonosítja, ill. rokonítja a kanglikat is: „*prius vero erant ibi quidam Comani qui dicebantur Cangle*“ „*Et per totam illam terram ... habitabant Cangle, quedam parentela Comanorum*“ (Wyngaert, i. m. 211, 218.)

⁵⁹ V. ö. Rasovskij idézett „*Chinova*“ c. cikkét, ahol a kérdés egész irodalma minden korábbi megfigyeltési kísérlet taglalásával megtalálható.

4. **qoman** = **plavec**: Az Annales Cracovienses compilati, másnéven Rocznik Krakowski c. évkönyvben az 1135. évnél: „*Wislica cede Plaucorum sive Comanorum destruitur.*“ (Mon. Pol. hist. II. 832.) Ugyanez az adat a Catalogi episcoporum Cracoviensium, másnéven Katalogi biskupów Krakowskich c. kútfőben: „... *Visliciense oppidum Plaucorum sive Comanorum cede destruitur.*“ (Mon. Pol. hist. III. 347.)

5. **qoman** = **falb**: R. dominikánus és I. minorita szerzetes 1241-ben kelt levelében: „... *Comani, quos Theotonice Valwen appellamus* ...“ (Fejér, Cod. Dipl. IV/1. 213.)

6. **kun** = **falb**: A Floridi Horti ordinis Praemonstratensisben az 1227. évnél: „*Eodem anno Boricius quartus de maioribus principibus Chunorum, quos Theotonici Walwein vocant, per fratres de ordine Predicatorum ad fidem Christi conversus est, et baptizatus est cum multis sue gentis hominibus a domino Roberto Strigoniensi archiepiscopo, presente Bele iuniori rege Ungarie* ...“ (MGH. Pertz, XXIII. 511.)

7. **qoman** = **tatar**: A Chronicon Salisburgenseben az 1241. évnél: „*Quedam gens barbara, sive Comani, sive Tartari dicuntur* ...“ (MGH. Pertz, SS. IX. 787.) A Chronicon Bohemiaeben: „... *Comanni seu Tartari* ...“ (Ludewig, Reliquiae, XI. 295.) A Chronica Silesiae abbreviatában: „... *gentes ... Cumanicae sive Tartaricae* ...“ (Mon. Pol. hist. III. 725.)

8. **kun** = **tatar**: A Bécsi Képes Krónikát másoló Béli-kódexben az 1068-i kun betöréssel kapcsolatban: „*De adventu Cunorum in Hungariam, quos vocant Tartaros.*“ (SRH. I. 366₂₁.)

9. **falb** = **plavec**: A Chronica principum Poloniae, másnéven Kronika Xiążąt Polskich című forrásban: „*Contigit autem non longe post hoc Plawcos, qui Alamanice Balwen (Blawen) dicuntur, innumerabiles convenire* ...“ (Mon. Pol. hist. III. 457.)

10. **falb** = **flavus**: A Codex Udalriciben az 1132. évnél: „*Rex Christianus inducit super ecclesiam Christianam homines inhumanos et paganos, Boemos videlicet ac Flavos, qui vulgari nomine Valwen dicuntur* ...“ (Jaffé, Bibl. V. 444; Schünemann, UJb. IV. 105.)

11. **polovec** = **tatar**: Az Undolskij gyűjteményben (Rumjancevskij Múzeum) található 572. sz. kéziratban: „Чюдо о Половчинѣ, сирѣчь о Татаринѣ“ (А. Дювернуа, Материалы для словаря древне-русского языка, 147.)

A felsorolt történeti adatok világosan szemléltetik, hogy a *qoman*, *qipčaq*, *valanus*, *chinova*, *polovec*, *plawec*, *falb*, *flavus*, *kun*, *tatar* névvel — legalább is egy időben — a szóbanforgó népet jelölték.

*

A tárgyalt népnevek többségének összetartozását kétségtelenné teszi e népnevek azonos jelentése.

A kománokat jelölő örmény *χarteš* szó jelentése: 'világos, világos színű, szőke, lenszínű, fakó'.⁶⁰

⁶⁰ Németh Gyula, Száz. 1942. 167.

Az orosz половцы népnév az orosz половый 'fakó, szalmasárga, halványsárga' szó származéka.⁶¹

Az ó-cseh *plavci* (egyessz. *plavec*) és az ó-lengyel *plowci* (egyessz. *plowec*) szó *plav* tövének jelentése a különböző szláv nyelvjárásokban: 'fehér, fakó, szőke, kék'.⁶²

A német *falben* (egyessz. *falb*) népnév jelentése: 'fakó, halvány, sápadt'; *fahl* jelentése: 'fakó, kopott, szinehagyott'.

A latin *flavus* jelentése: 'aransárga, halványsárga, fakó, szőke'; a *palidus* szőé: 'halvány, sápadt, sárga'.

Melich szerint „az orosz kútfők *polovcy*-ja olyan török fajú törzsnek lehetett eredetileg a neve, amely magát *sary*, *sarig* (sárga), esetleg *ak*-nak nevezte, s e szót az oroszok lefordították.”⁶³ S valóban egy arab kútfőben, Marvazī idézett munkájában a *šārī* név fel is tűnik, mint annak a népnek a neve, amely a XI. század közepén az úzokat megtámadta s helyükre költözött.

Marvazī idevonatkozó értesítése Minorsky fordításában így hangzik: „... *the Šārī migrated to the land of the Türkmen, who in their turn shifted to the eastern parts of the Ghuzz country. The Ghuzz Turks then moved to the territory of the Bajānāk, near the shores of the Armenian (?) sea.*”⁶⁴

A *šārī* népnév megfelel az uigur *sarīγ* 'gelb'; Codex Cumanicus *sari*, 'janum, gelb' 'cholara, Galle'; oszmánli *sarī* 'gelb; blond, bleich'; csuvas *šyrā* 'weiss'; ir. mongol *šira*, *šara* 'jaune, la bile, acreté d'estom ac'szónak'.⁶⁵

A Marvazī által említett népeltolódást elbeszéli Edesszai Máté is az 1050/51. évre vonatkozóan, ahol is a kománok *χarteš* néven szerepelnek. Marquart fordításában e hely a következőképpen hangzik; „... *das Volk der Schlangen war heraufgezogen und hatten geschlagen die Falben [χarteš], und die Falben waren heraufgezogen und hatten die Uz und die Pacinnak geschlagen* ...”⁶⁶

Kétségtelen, hogy a Marvazī és Edesszai Máté által elbeszélte népeltolódás ugyanarra az eseményre, az 1050 körül lejátszódott komán → úz → besenyő vándorlásra vonatkozik; *šārī* megfelel az azonos jelentésű *χarteš*-nek, a *ghuzz* nép az *uznak* és a *bajānāk* a *pacinnak*nak. Ha még hozzávesszük, hogy az orosz évkönyvek szerint a *polovcik* éppen 1055-ben (a népeltolódás idején) tűnnek fel a Dnyeper vidékén, az úzok régi lakóhelyén, kétségtelennek kell tartanunk, hogy mindhárom azonos jelentésű népnév — *šārī*, *χarteš* és *polovec* — ugyanarra a népre, a kománokra vonatkozik.⁶⁷

Az arab és örmény forrásban említett három nép, komán, úz és besenyő szerepel a magyar krónikákban is *Comani Albi*, *Comani Nigri* és *Bessi*

⁶¹ U. o. és Melich, NyK. XXXIII. 49.

⁶² Melich, u. o. 47, 50.

⁶³ U. o. 52.

⁶⁴ I. m. 30.

⁶⁵ V. ö. Gombocz, BTLw. 114; a komán adatokra Grönbech, Komanisches Wb.

⁶⁶ I. m., 54—55.

⁶⁷ V. ö. a 6. jegyzet alatt megadott irodalmat.

néven.⁶⁸ A kománok *albus* 'fehér' mellékneve kétségtelenül a *šūrī*, *χarteš*, *polovec*, *falb* népnévek valamelyikének fordítása.⁶⁹

A magyar krónikák *Comanorum Alborum terra* és *Comanorum Nigrorum terra* kifejezése⁷⁰ a szicíliai Idrisī művében olvasható *Q.mānīja al-Baiḏā'* és *Q.mānīja al-Saudā'* kifejezéssel⁷¹ azonos értelmű. Ennek alapján az *al-Baiḏā'* 'fehér' megnevezés forrását szintén a kománok szint jelölő nevében kell keresnünk.

E sajátos névsort Németh Gyula nemrégiben igen figyelemreméltó szempontokkal gyarapította. Többször idézett értekezésében ugyanis azt a nézetet fejtette ki, hogy „a kunoknak saját nevei, a *qūn* és *quman* nevek ugyanazt jelentik, mint az imént tárgyalt *polovci*, *falben* és *χarteš* nevek... e két népnév két török melléknévből származik, mégpedig a *qū* és *quba* 'fakó, sápadt' melléknévekből, ... denominális *-n* képzővel”.⁷²

A *quman* népnév e szerint egy korábbi **quban* alakból, ez pedig a denominális *-n* képzővel ellátott *quba* színnévből keletkezett. Németh Gyula magyarázatát mind hangtanilag, mind jelentéstanilag kifogástalanul támasztotta alá. Az *m~b* váltakozás és a denominális *-n* képző a török nyelvben gyakori. Az előbbi jelenség mutatkozik pl. az altájvidéki török *qumandī* törzs *quban* nemzetsége nevében. A *quba* szó jelentése pedig teljesen egyezik a fentebb felsorolt népnévek jelentésével. V. ö. teleut, sór, szojon (Radl.) *quba* 'sápadt, fehéres, szürke'; karacsáj (Pröhle) *q'uba* 'halvány': kazáni (Radl.) *qobā* 'fakó, sápadt' etc.⁷³

Talán egyetlen szempont, amely gondolkodóba ejthet, az a körülmény, hogy a feltett **quman* és **quban* szó mindeddig nem került elő a török szókincsből.

Ezzel egyidőben a *qun* népnévnek a denominális *-n* képzővel ellátott *qū* színnévből való származtatása — bár hangtanilag nem lehetetlen — nincs minden vonatkozásban alátámasztva.

A tárgyalt színnév régi alakja **qub* kellett legyen, amelynek denominális *-a* képzővel ellátott *quba* alakját mind a középtörök nyelvemlékekben, mind a mai nyelvjárásokban ismerjük.⁷⁴ Ugyanez a szó az 1300 körül írt Codex Cumanicusban (58^r, 60^r 10) *kuv* alakban szerepel.⁷⁵ Ha a *qun* népnév a kománok saját neve lenne — mint Németh felteszi —, s e név 1000 évesnél régebb, amit valószínűnek kell tartanunk, a szó tövét illetően legalább is *quv* alakból kellene kiindulnunk. A denominális *-n* képző pedig mássalhangzók

⁶⁸ SRH. I. 146, 148, 165, 254, 257, 286.

⁶⁹ Kossányi, Száz. 1923—24. 534.

⁷⁰ SRH. I. 148.

⁷¹ Géographie d'Édrisi, ed. Jaubert, II. 401.

⁷² Száz. 1942. 168—171; v. ö. KCsA. III.

⁷³ U. o. 170.

⁷⁴ U. o.

⁷⁵ Nincs okunk feltenni, hogy a CC. *kuv* írásmódját *qū*-nak kellene olvasni. A CC. a szóvégi *-v* hangot általában igen jól megőrizte. V. ö. Németh, Die Inschriften des Schatzes von Nagyszentmiklós, 55—56.

után gyakrabban -a kötőhanggal járul a tőhöz, ritkábban -u kötőhanggal.⁷⁶ Hogy ilyen módon **quvan* vagy **quvun* alak keletkezett volna-e, nem tudjuk, tekintettel arra, hogy ilyen szó a török nyelvekben nem ismeretes. Az elsőből *qun* alak nem származhatott volna, az utóbbiból pedig a XIII. században legjobb esetben *qūn* (hosszú mássalhangzóval), amivel szembenállani látszik az a körülmény, hogy a magyar *kun* szó hosszúsága nem bizonyított. Az Oklevélszótár 1297 és 1580 közötti időből felsorolt 18 adata hosszúságot nem tüntet fel és e népnév általában ma is röviden hangzik.

Mindent összevéve, a *qun* népnév keletkezése valószínűleg korábbi a kománok feltűnésénél, s így az ekkor élt **qub*, *quv* színnévből való származtatása — ha nem is lehetetlen — bővebb bizonyításra szorul. Valószínűbbnek tartom Németh Gyula korábbi nézetét, amely szerint a *qun* név a *hun*, *χun* népnév alakváltozata.⁷⁷

A kománokkal kapcsolatban azonban feltűnik egy népnév, melyet bátrabban vethetünk össze a Németh Gyula által felhozott „altáji, teleut, szagaj, kacsinc, kirgiz (Radloff) *qū* 'sápadt, sárgás, sárgásbarna, fakó'; (kirgiz) 'fehérhajú, öreg, furfangos'; (altáji) 'kiszáradt fa'; lebed (Radloff) *qō* 'sápadt'; karacsaj (Pröhle) *q'u* 'száraz, kiaszott, elszáradt, kiszáradt'; Codex Cumanicus *kuv* ... 'sápadt, száraz' (58: 60^r 10)“⁷⁸ szóval.

A kievi évkönyvek 1151 és 1184 között többször említene a csernigovi fejedelemség területén egy nomád (török?) népet *Кун*, *Коун*, *Ковун* néven.⁷⁹ Származásukat közelebből nem ismerjük. Melioranskij közülük valónak mondja azokat a csernigovi népelemeket, melyeket az Igor-ének *Могуты, Татраны, Шельбиры, Топчакы, Ребуты* és *Олверы* néven említ.⁸⁰ Tekintettel arra, hogy a *Кун*, *Коун* népet 1151-ben és 1162-ben a besenyőkkel, torkokkal (= úzokkal) és berendekkel együtt sorolják fel (1151: „с Торы, и с Коун, и с Берендѣи, и с Печенѣги“: 1162: „с Берендѣи, и с Кун, и с Торы, и с Печенѣги“),⁸¹ valószínű, hogy ezekkel nem azonosak. Lehetségesnek tartjuk, hogy egy polovec néprészről van szó, amely a polovecek nagy tömegétől elszakadva, a csernigovi fejedelemség területén telepedett meg.

Ha a *Кун*, *Коун*, *Ковун* népnévből az orosz többesragot elvonjuk, egy török népnevet kapunk, mely *qu*, *qou*, *qovu*-nak hangzik. Azt hiszem, alig kétséges, hogy itt a török *qū*, *qō*, CC. *kuv* szóval van dolgunk, amelynek jelentése 'fehéres, fakó, halvány'.⁸²

Ez a magyarázat valószínűvé teszi, hogy itt polovec néprésszel van dolgunk, amely népe zömétől elszakadva, az orosz végeken határfőri szolgálatot

⁷⁶ V. ö. Németh, KCsA. III. 109; *Gabain* az ötörök nyelvre nézve kérdőjellel -an, -än képzőt tesz fel. *Altürkische Grammatik*, 61.

⁷⁷ HonfMKial. 141.

⁷⁸ Száz. 1942. 170.

⁷⁹ V. ö. *Golubovskij*, *Pe'enegi*, Torki i Polovci, 147—149; *Kossányi*, Száz. 1923—24, 530.

⁸⁰ Турецкие элементы въ языкѣ „Слово о полку Игоревѣ“; Изв. Отд. Русск. Яз. и Слов. VII, 2: 286—87; idézi *Rásonyi*, *Notes sur la „Chanson d'Igor“*, Suppl. 1. au Sem. Kond. VIII. 3.

⁸¹ *Golubovskij*, i. m. 148, 149.

⁸² A korábbi megfejtési kísérleteket l. *Rásonyi* idézett cikkében.

teljesítő besenyő, úz és berend töredékek közé telepedett, s ez utóbbiak saját nyelvükön *qū*-nak, *kov*-nak nevezték őket.⁸³

Ami már most a *quman*, *qoman* népnévet illeti, lehetségesnek tartom azt a megoldást is, amelyet Németh Gyula idézett tanulmányában felvet, de ugyanakkor mellőz. Szerinte: „Kevésbé valószínű, hogy a *quman* alak a *qū* alapszóból *-man* képzővel (v. ö. *türk-man*, *qara-man*, *kög-män*) keletkezett volna.”⁸⁴

A fentiekben megállapítottuk, hogy a szóbanforgó nép egy töredékét feltehetően a besenyők és úzok *qū*, *qov* 'fakó, halvány' névvel jelölték. A *-man*, *-män* képző viszont igen gyakran járul színnevekhez. A besenyő *Καραμάν* személynév a *qara* 'fekete' szónak *-man* képzővel ellátott alakja.⁸⁵ *Qaramān-Oylu* néven lép fel egy dinasztia Kis-Ázsiában a XIII. században.⁸⁶ *Kurmān*, egy 1323-ban Magyarországon szereplő jász ember neve, a török *qır* 'szürke' szónak *-man* képzővel;⁸⁷ *Kögmän*, a Szaján-hegység régi neve a török *kök* szónak *-män* képzővel bővített alakja.⁸⁸ A magyar *Agmánd* (1200 krl. *Ogmänd*)⁸⁹ nemzetség- és személynévben a török *aq* 'fehér' szónak *-man* képzővel bővült alakját látjuk, amelyhez ezen felül a magyar *-d* kicsinyítő képző járult.

A *-man*, *-män* képzőt gyakran találjuk népnevekben is; így a besenyők Skylitzes—Kedrenos által feljegyzett két törzsének nevében; *Βελεριμαν*(is) *Παγουριμαν*(is).⁹⁰ A *türk* népnév *-män* képzővel bővült alakja *türkmän*. Ez a neve Marvazi idézett mondatában a *šari*-k által megtámadott népnek.

Ha tehát az úzok *tork* nevével párhuzamosan *türkmän* alakot is találunk, bátran feltehetjük, hogy a polovecek *qū*, *quv*, *qov* neve *-man* képzővel *qūman*, *qōman* alakká, vagy eredetibb **qub* neve ugyanezen képzővel *qubman* > *qumman*-ná bővült, s akár az egyikből, akár a másikkól rövidült *quman*-ná, ill. *qoman*-ná.

Hogy végül is melyik magyarázat helyesebb az itt vázoltak közül, nem tudom eldönteni; az azonban kétségtelennek látszik, hogy a *quman*, *qoman* név végső fokon a tárgyalt *quv* színnév továbbképzett származéka.

Összefoglalva a fent elmondottakat, a *qu* és *quman* népnévnek a *šari*, *žarteš*, *polovci*, *plawci*, *falben*, *flavi*, *pallidi*, *albi*, *al-baiḏā* nevekkel való jelentésszerű azonossága és az e neveken feltűnő népek azonos történeti sze-

⁸³ Talán ez a színnév rejlik a nyolcadik besenyő törzs nevének szint jelentő *Χοβουεῖν* előtagjában, melynek kielégítő magyarázatát eddig nem tudtuk adni (*Németh*, *Ujb.* X. 32; *Györffy*, *Besenyők és magyarok*, 54). E név utolsó szótagja, mint eddig is gondoltuk, a török *-čün*, *-čün*, *-šin* színnévképző, amelyre a következő példánk vannak: oszm. *sari* 'gelb' — *sarišin* 'blond, schön von Aussern'; köztörök *kök* 'kék, ég' — ujjur *köksin*. Ha a *čün*-nek *ks* hangértéket tulajdonítunk, a *tő* lehetett *qovuy*. A denominális *-q* képzőre v. ö. *Kaš*; *arj*-Brockelmann: *tub* 'Kugel' — *tubyq* 'Spielkugel'; *suv* 'Wasser' — *suwu(y)q* 'flüssig, dünn' (qyf.); *gowu*, *qowu* 'hohl' — *qovuy* 'u. a'.

⁸⁴ I. h. 171.

⁸⁵ *Györffy*, *Besenyők és magyarok*, 61.

⁸⁶ *Enzyklopaedie des Islām*, II. 797, 800.

⁸⁷ *Gombocz*, *Összegyűjtött munkái*, I. 97.

⁸⁸ *Thomsen*, *MSFOu.* V. 149; *Ramstedt*, *JSFOu.* XXX/3, 24, 55.

⁸⁹ *SRH.* I. 65.

⁹⁰ *Moravcsik*, *Byzantinoturcica*, II. 88, 206; *Györffy György*, *KCsA.* I. kieg. 453,

repe kétségtelenné teszi, hogy ugyanazon nép, a kipc sakok különböző elnevezéseivel állunk szemben.

Ugyanakkor a *kun* népnév idesorolását és azt a nézetet, hogy e név a kipc sakok saját neve lett volna, nem tartom elfogadhatónak. Eltekintve attól, hogy a *kun* névnek a *quv*, *qū* töből való levezetése, bár hangtanilag nem lehetetlen, nem látszik minden vonatkozásban bizonyítottnak, a történeti adatok a mellett szólnak, hogy a *kun* népnév eredetileg nem a kipc sakok neve volt.

A keleti források több ízben említést tesznek *qūn* népről.

Al-Bīrūnīnak egy tudósítása, mely a XI. század első feléből való, arról értesít, hogy a *qūn* és *qaj* nép a törökség legkeletibb ágához tartozik.⁹¹

Előkerült a *qūn* és *qāj* népnév egy 1150 körüli időből való szír térképen is.⁹²

Legfontosabb adat Marvazī részben idézett értesítése, amely Minorsky fordításában így hangzik; „**Of the Turks . . . To them (also) belong the Qūn ; these came from the land of Qitāy, fearing the Qitā-khan. They (were) Nestorian Christians, and had migrated from their habitat, being pressed for pastures. Of their number (is? or was?) Ākinjī b. Qochqar (?) the Khwārazmshāh. The Qūn were followed (or pursued) by a people called Qāy, who being more numerous and stronger than they drove them out of these (new?) pasture-lands. They then moved on to the territory of the Shārī, and the Shārī migrated to the land of the Türkmāns, who in their turn shifted to the eastern parts of the Ghuzz country. The Ghuzz Turks then moved to the territory of the Bajānāk, near the shores of the Armenian (?) sea.**“⁹³

Marvazī (1120) értesítését átvette Muḥammed-i 'Aufī (1228 krl.); 'Aufī kivonatolta Šukr allāh b. Šihāb (1456). Šukr allāh kivonatára Hammer lett először figyelmes, s ő kapcsolta össze az ázsiai *kun* és magyar *kun* népnevet.⁹⁴ Marquart továbbmenve, 'Aufī tudósításában azt olvasta, hogy van egy *m.rqa* nevű török nép, melyet *qūn*-nak neveznek, s ez a nép Qitāból, azaz Mandzsuriából származik. Ezt a *m.rqa-qūn* népet azonosította Marquart a kipc sakokkal, ill. a magyar nyelvhasználat kunjaival.⁹⁵ Barthold már Marquart művének ismertetésében rámutatott, hogy nem a *qūn*, hanem a *sārī* népet kell a kipc sakokkal azonosítani, akiknek neve és történeti szerepe egyezik a kipc sakokéval.⁹⁶ Ugyanezt a véleményt fogadta el Rasovskij⁹⁷ és Minorsky⁹⁸ is. Minorsky egyrészt kifejti, hogy Marvazī *qūn* népének az Edesszai Máté tudósításában szereplő „kígyók népe“ felel meg, akik a *šārī-zarteš* népet megtámadták, másrészt rámutat, hogy *m.rqa* nevű nép nem is

⁹¹ Marquart, Komanen, 39; Németh, Száz. 1942. 176.

⁹² Minorsky, Ḥudūd al-'Alam, 182; Németh, u. o. 177.

⁹³ I. m. 29—30.

⁹⁴ Geschichte der Goldenen Horde. 1840. 19.

⁹⁵ Komanen, 38—57.

⁹⁶ Lásd 6. jegyzet.

⁹⁷ Polovcy, 35.

⁹⁸ I. m. 100.

létezett, tekintve, hogy 'Aufi forrásában, Marvazínál *m.rqa* helyén az arab *fırqa* 'törzs' szó áll.⁹⁹

A szóbanforgó *qūn* nép, amely nesztoriánus keresztény vallású volt, a XI. század első felében vándorolt ki Kelet-Ázsiából (Kíta-ból) Nyugat-Turkesztánba. Ugyanakkor a kipc sakokat Ibn Khordādhbeh IX. századi perzsa geográfus már Nyugat-Szibíriában említi, s utána a különböző források hol *qūpča*, hol 'fakó, halvány' néven sorozatosan említik őket.

Mármost, ha a Marvazí tudósításában szereplő *šārī* nép — s ebben alig kételkedhetünk — azonos a 'világos, fakó' kipc sakokkal; bizonyos, hogy az a keletázsiai *qūn* nevű nép, amely a XI. század közepén megtámadta a *šārī*kat, nem lehet azonos eredetű a kipc sakokkal. Ha a kipc sakok e forrásban *šārī* 'fehér, halvány, sárga' néven szerepelnek, nincs okunk a *šārī*kat megtámadó *qūn* nép nevében ugyanezt a színnevet keresni.

Hogy a *qūn* nép a XI. század közepe táján valamilyen módon behatolt volna kipc sak területre, velük összeolvadt volna és nem sokkal utóbb Európába költözött volna, az feltehető, de nem bizonyítható. Sem a jólétesült orosz, sem a bizánci források nem ismernek a tatárok előtt más nomád népet, amely a kipc sakokat kelet felől megtámadta, és velük egyesült volna; a *kun* nevet pedig e források egyáltalán nem ismerik. Márpedig ha e területre egy keletázsiai nesztoriánus keresztény *kun* nevű nép a XI. század vége után behatolt volna, e források minden bizonnyal megemlékeztek volna róla.

*

Vegyük ezek után vizsgálat alá, hogy miképpen nevezik legkorábbi kútfoink a kipc sakokat, és mi áll a magyar *kun* — latin *Cumanus* eltérő névhasználat háttérében.

A *kun* népnév latinositott *Cunus* alakja XIII–XIV. századi magyar krónikákban tűnik fel. E krónikák nagyrészt azonban nem e századokban írták. Mint a magyar forráskritikai kutatás kimutatta, krónikáink I. Endréig (1060), ill. Szent Lászlóig (1091) terjedő része még a XI. század második felében készült, s e „régí Gestát” ettől kezdve II. Géza koráig (1152) szinte az eseményekkel egyidejűleg folytatták.¹⁰⁰ A régi Gestából írták ki XIII–XIV. századi krónikásaink az 1091, ill. 1152 előtti magyar történetet. A Budai Krónika családjának Szent László koráig, s a Bécsi Képes Krónikának II. Géza koráig terjedő magyar történeti fejezeteit tehát kevés kivétellel úgy tekinthetjük, mint XI., ill. XII. századi feljegyzések XIII–XIV. századi átírásait. Ha a másolók az átírás folyamán a nevek helyesírását meg is változtatták, maguk a nevek többnyire a régiek maradtak. Ez a körülmény pedig feljogosít arra, hogy krónikáink alapján a *Cunus* népnév használatát kronológiai és jelentéstani szempontból megvizsgáljuk.

A *Cunus* népnévre a következő adataink vannak:

1. Bővebb krónikáink az 1068. évre vonatkozóan elbeszélik, hogy a pogány kunok (*pagani Cuni*), kiknek vezére Osul, Gyula kun fejedelem

⁹⁹ I. m. 98.

¹⁰⁰ *Domanovszky, Száz. 1902. 829. és 1933. 169; Hóman, A Szent László-kori Gesta Ungarorum. 1925.*

alattvalója volt (*Princeps milite paganorum nomine Osul, qui fuit serviens Gyule ducis Cunorum*), Magyarországra rontottak. A támadókat Salamon király, valamint Géza és László herceg Kerlés (*Kyrieleis*) hegyénél tönkreverte. (SRH. I. 366—368.)

Hogy milyen népet kell érteni a szóbanforgó *Cuni* alatt, arra a Pozsonyi Évkönyvek¹⁰¹ és a Kézai Krónika¹⁰² párhuzamos szövegéből nyerhetünk útbaigazítást, ahol a támadó nép neve *Bessi*, tehát besenyő. Alátámasztja ezt az „*Osul, qui fuit serviens Gyule ducis*” kifejezés. Gyula vezér alatt minden valószínűség szerint a Γύλα besenyő törzs *jula* méltóságot viselő fejedelmét kell értenünk.¹⁰³ Kossányi Béla „Az úzok és kománok történetéhez” című kitűnő tanulmányában megkísérelte a szóbanforgó *Cuni* népet az úzokkal azonosítani.¹⁰⁴ Kossányi szerint Moldvában, ahonnan a betörés történt, ebben az időben úzok laktak, tehát a Havas-Alföldön lakó besenyők innen nem törhettek be. Ez az érvelés nem fogadható el perdöntőnek. Adatok híján ugyanis nem tudjuk biztosan eldönteni, hogy Moldvában ezidőben laktak-e besenyő néprészek, vagy sem. Besenyők még egy évszázad mulva is szerepelnek az orosz végeken, ahol a források figyelemmel kísérték őket;¹⁰⁵ az úzok pedig már 1064-ben, tehát e támadás előtt 4 évvel betörték Bizáncba, általunk besenyőnek gondolt területen keresztül.¹⁰⁶ Tény az, hogy az egymásra nyomuló nomád népek között pontos határt vonni nem lehet. Az többkevesebb valószínűséggel megállapítható, hogy mely idő előtt nem szerepelhet egy vándorló nép valahol, de az utólagos szereplés terminusát megadni nomád nép esetében igen nehéz feladat.

Kossányi további érvelése szerint besenyők azért nem lehettek az 1068-i támadók, mert krónikáink három évvel később a nándorfehérvári ostrom kapcsán szereplő besenyőket sajátos nevükön *Bisseni*-nek nevezik. Ezzel szemben meg kell jegyeznem egyrészt, hogy krónikáink más esetben is nevezik a besenyőket *Cuni*-nak (v. ö. 5. adat); másrészt, hogy a *Cuni* nem tekinthető olyan meghatározott tartalmú népnévnek, mint a *Bessi* (= besenyő); *Comani Nigri* (= úz)¹⁰⁷ és *Comani Albi* (= kipszak-komán), tehát ezekkel éppen úgy nem állítható szembe, mint a *szláv* népnév a *lengyellel* vagy *orosszal*; harmadrészt megjegyzendő, hogy a Belgrád körül letelepedett besenyőket — akikről Albertus Aquensis az 1096. évre vonatkozóan az első keresztes hadjárat leírásában szintén említést tesz *Pincenarii ducis Belegrave* néven¹⁰⁸ — a magyarok majdnem olyan jól ismerhették, mint saját gyeplő-őrző besenyőiket, szemben a Moldva—havasalföldi népelemekkel, akiknek népi hovatartozása ez időben igen kérdéses lehetett.

¹⁰¹ SRH. I. 126. az 1071. évre vonatkozóan elbeszélve.

¹⁰² SRH. I. 182. v. ö.: *in monte, qui Kyrieleis dicitur Bessi* ... etc.

¹⁰³ Így Jerney, Keleti utazás, I. 75; Gyárfás, A Jász-Kunok története, II. 178; Pauler, A magyar nemzet története az árpád-házi királyok alatt. 2. kiad. I. 115—116, 433.

¹⁰⁴ Száz. 1923—24. 532. skk. Ezt elfogadta Gyóni Máttyás, A paristrioni „államalakulatok” etnikai jellege, 74.

¹⁰⁵ Kossányi, U. o. 520.

¹⁰⁶ Gyóni, i. m. 13.

¹⁰⁷ Kossányi, U. o. 535.

¹⁰⁸ Gombos, Cat. 38.

Az 1068-i támadók tekintetében tehát a besenyők mellett kell döntenünk.

2. Bővebb krónikáink elbeszélik, hogy Salamon király a kunok Kütesk nevű vezéréhez menekült (*Salomon rex . . . fugiens adiit ducem Cunorum, qui vocabatur Kutesk*), majd (1085-ben) a kunokkal együtt Magyarországra ült Ung és Borsova vármegyéig nyomult elő. László király a támadókat visszaverte. Ezután Salamon a kunokkal (*cum latrunculis Cunorum*) Bolgárországra és Görögország határszéleire rontott, ahol a görög császár serege tönkreverte őket. (SRH. I. 408–409.)

A Görög birodalomba történt 1087-i betörést Anna Komnene műve VII. könyvében így írja le: „Tavaszi kezdetén Τζελγού, aki a szkíták (= besenyők) vezére volt, a Duna feletti szorosokon átkelve, mintegy 80.000 főnyi száuromatákból (= úzokból) és szkítákból (= besenyőkből) álló sereget vezetve, valamint nem keveset a dákok (= magyarok) közül, akiknek vezére Σολομών volt, a Chariopolis felett fekvő városokat pusztította . . .” (CB. I., 330. skk.) A továbbiakban a szerző elmondja, hogy a bizánci csapatok a támadó hadra súlyos csapást mértek.¹⁰⁹

A bizánci kútfőkből kiderül, hogy a Salamonnal szövetségben harcoló Cuni alatt besenyőket és úzokat kell érteni.

3. A Bécsi Képes Krónikának a II. Géza-kori Gestából interpolált részében a kunok 1091-i betöréséről olvasunk. A kunok közül való Krul fia, Kopulcs (*quidam de Cunis nomine Copulch, filius Krul*), Erdélybe tört be, majd a Tisza mellékét is kifosztva, hatalmas zsákmánnyal az Al-Duna irányában készült elhagyni az országot. László király e hírré Szlavóniából visszatért, és a Temes mellett seregével a kunokat tönkreverte. E vereséget megbosszulandó, a kunok másodszor is betörték, de László elébük menve, az Al-Dunánál seregüket megsemmisítette, és vezérüket, Ákost (*ducem Kunorum nomine Akus*), megölte. (SRH. I. 412–414.)

Valószínű, hogy ezzel a betöréssel kell összevetni Szent László életírójának azon elbeszélését, amely a besenyők Magyarországra való rontásáról, és itteni zsákmányolásáról szól, s mely a továbbiakban egy történetileg meg nem fogható csodás elemmel bővül: „. . . *latrunculi Byssenorum confine Ungarorum irruerunt et illic viros et mulieres captivos abduxerunt. Quos ipse (S. Ladislaus) cum exercitu (persecutus est).*” (SRH. II. 520.) Tekintve, hogy a Salamon–Kütesk-féle betörés nem zsákmányoló jellegű, viszont a fent írt Kopulcs-féle hadjáratban László király hasonló módon követi a zsákmánnyal megrakodott sereget, az összevetés indokolt.¹¹⁰

Az a körülmény, hogy Kopulcs az Al-Duna felé vonult vissza, és Ákos ugyanebből az irányból tört be az országba, a mellett szól, hogy e kunok, ill. besenyők hazája Havas-Alföld volt.

4. A Bécsi Képes Krónika interpolált szövege az 1099 évre vonatkozóan elmondja, hogy Kálmán király az Orosz földre hadjáratot vezetett. Az oroszok segítségére nagyszámú kun jött (*plurimis autem Kuni . . . venerant in auxilium*

¹⁰⁹ V. ö. Gyárfás, i. m. II. 78–79; Pauler, i. m. 151–153, 444–445; Gyóni i. m. 73–75.

¹¹⁰ V. ö. Gyárfás, i. m. II. 187.

Ruthenorum), akik többek között Koppány és Lőrinc püspököt megölték, és a magyar sereget szétszórták. A kunok között szerepel *Monoch*. (SRH. I. 423–426.)

Ugyanezt az eseményt röviden említik a Pozsonyi Évkönyvek is: „1100. *Cupanus episcopus interficitur a Chunis et Laurentius episcopus obiit.*“ (SRH. I. 126.) Megjegyzendő, hogy a Pozsonyi Évkönyvek archaikus volta¹¹¹ a *Cuni*, *Chuni* névhasználat régiségét bizonyítja.

A csata legrészletesebb leírását az orosz évkönyvek tartották fenn számunkra. Az oroszok segítségére jövő kunok itt *polovec* néven szerepelnek, amiből kétségtelenül kiderül, hogy kipc sakokról van szó.¹¹² A *polovec* vezérének neve: *Бонякъ*, egyezik a krónikában szereplő *Monoch* névvel. Anna Komnene mint komán vezér nevét 1090 körüli eseménnyel kapcsolatban *Μανιάκ* alakban jegyezte fel.¹¹³

Ez az első alkalom, hogy a magyar források a *Cuni* névvel kipc sakokat jelölnek.

5. A Bécsi Képes Krónika interpolált szövegrészében szó esik kunokról II. István uralkodása alatt (1116–1131). E szerint II. István a kunokat kiváltképen kedvelte, akiknek Tatár nevű fejedelme — midőn a bizánci császár őket leölette — kevesed magával a királyhoz menekült; „*Rex autem Stephanus dilige bat Kunos tunc temporis plus quam deceret. Quorum dux nomine Tatar, qui a cede imperatoris cum paucis ad regem fugerat, cum rege morabatur.*“ (SRH. I. 444–445.)

II. István uralkodása alatt a görög császár seregei egy ízben arattak győzelmet szomszédos nomádok felett, amikor 1124-ben a besenyőket tönkrevérték. A csatáról tudósít Kinnamos (I, 3, 7.) és Niketas Choniates. Mindkettő általában szkítákról beszél, az utóbbi azonban egyszer a besenyő nevet is használja. Niketas Choniates idevonatkozó megjegyzése a Komnenos János uralkodásának ötödik évében történt Beroé melletti csatáról magyar fordításban a következőképpen hangzik: „Johannes igen fényes győzelmet aratva a szkíták felett, egy nagy győzelmi jelet állított, s az Istennek tett fogadalmát beváltotta azáltal, hogy a mindmáig besenyőnek nevezett ünnepet rendelte el a történetekre való emlékezésül és öröm jeléül.“ (CB. 22–23.)¹¹⁴

A II. Istvánhoz menekült kunok alatt kétségtelenül besenyőket kell érteni.

6. A Bécsi Képes Krónika interpolált szövegrésze elbeszéli, hogy Géza király sereget vezetett Oroszországba, ahol serege már korábban vereséget szenvedett az oroszoktól és kunoktól (*a Rutenis et Cunis*). (SRH. I. 460.)

II. Géza király 1148 és 1152 között hat ízben küldött hadsereget Oroszországba felesége bátyjának, Izjaszlavnak megsegítésére, aki Lodomeria hercege volt. Géza személyesen két hadjáratot vezetett orosz földre, az egyiket 1150 januárjában, a másikat 1152 tavaszán.¹¹⁵ Itt az utóbbiról van szó.

¹¹¹ *Hóman*, A Szent László-kori Gesta, 76–78.

¹¹² *Hodinka*, Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai, 57–67; *Hadtört. Közl.* 1913. 325–346, 524–544.

¹¹³ *Moravcsik*, Byzantinoturcica, II. 160.

¹¹⁴ V. ö. *Gyárfás*, i. m. II. 98–99.; *Pauler*, i. m. 233, 433.

¹¹⁵ *Hodinka*, i. m. 86–87.

Az oroszoktól és kunoktól elszenvedett vereség, amelyről a krónika említést tesz, 1151 nyarán játszódtott le. A *Cuni* név itt kétségtelenül a polovecekre vonatkozik, akik úgy ebben a hadjáratban, mint általában az Izjaszlav és Dolgorukij György közötti harcokban Izjaszlav, tehát a magyarok ellen harcoltak.

7. 1201. Imre király Ugrin győri püspöknek adományozza a Bodajk mellett fekvő Szántó nevű fejemegyei falut, 30 szolgájával együtt, akik között egy Büüs nevű kun (*Buus Cunus sine heredibus*) szerepel. (HO. V. 4–5.)

Hogy a török népek melyik csoportjába tartozott a fenti oklevélben szereplő kun, nem tudjuk eldönteni. Tekintettel arra, hogy az első kipcakoman beköltözésről a tatárjárás kapcsán értesülünk, valószínűleg nem kipcakról van szó, bár ez a lehetőség sincs kizárva.

*

Mint fentebb említettük, feltűnik a *Cunus*, *kun* népnév a magyar értesülésekre támaszkodó nyugati forrásokban is:

8. Az Emo és Menco szerzetesek által írt „*Floridi horti ordinis Praemonstratensis*” című műben az 1227. évre vonatkozóan Róbert esztergomi érsek kun térítésének leírásában a „*Chunorum, quos Theotonici Walwein vocant*” kifejezést olvassuk. (MGH. Pertz, SS. XXIII. 511.) Itt e név kétségtelenül kipcakokat jelöl.

9. A „*Descriptio Brevis Slavoniae*”-ben felsorolt népnevek között szerepel: „...*Jassi, Cuni*...” (Mon. Pol. hist. VI, 587.), ahol nyilván a tatárjárás után beköltözött jász és kipcak népelemekről van szó.

10. A XV. század közepén magyar krónikák felhasználásával írt Szepes-zombati német krónikában feltűnik a *Kun*, *Kún* népnév a Magyarországra költözött kipcakok viselt dolgainak leírásában. (SRH. II. 282.)

Ugyanilyen értelemben él a *kun* szó a későközépkori, újkori és mai magyar nyelvben is.

Hogy a *kun* és *Cumanus* névhasználat viszonyát tisztázhassuk, vizsgálat alá kell vennünk a *Cumanus* név legkorábbi előfordulásait is. Krónikáink 1060-ig terjedő részében két helyen találkozunk e névvel:

1. A honfoglalók vándorútjának leírásában az említett *terra Bessorum, Alborum Comanorum* és *Nigrorum Comanorum* kifejezés olvasható. (SRH. I. 146, 148, 165, 254, 257, 286.) E névhasználat régisége mellett bizonyít az a fentebb kifejtett körülmény, hogy Fekete Komániát és Fehér Komániát Idrisi szicíliai arab geográfus is említi, aki művét a XII. század közepén írta. Tekintettel arra, hogy krónikáink három népe a Meotis–Kárpátok közötti útvonalat a XI. század második felében tartotta megszállva, jogunk van e kifejezést a régi Gesta XI. századi szerkesztésére visszavezetni.¹¹⁶ Megjegyzendő, hogy a *qoman*, *quman* népnévet az orosz, bizánci és nyugati források már a XI. század második felében említik.¹¹⁷

¹¹⁶ Hóman, Szent László-kori Gesta, 66–67.

¹¹⁷ Orosz forrásban: 1096 (*Németh*, HonfMKial. 142.); bizánci forrásban: 1078 (*Gyóni*, i. m., 67); nyugati forrásban: 1096 (*Gombos*, Cat. 38.).

2. Krónikáink elbeszélése szerint a száműzetésben lévő Endre és Levente Lengyelországból Lodomériába, innen pedig a kunokhoz (*ad Cumanos*)¹¹⁸ menekült, s ott egy ideig tartózkodott. Innen Oroszországba költöztek át. (SRH. I. 336.) Ez az értesítés 1046 előtti időre vonatkozik. Ekkor hívták ugyanis vissza a hercegeket Magyarországra. A komán kifejezés erre az időpontra nézve nem állhat meg, mert 1050 előtt a kománok még a Volgán túl, Ázsiában laktak. A Lodomériával és Oroszországgal szomszédos területen 1046 előtt besenyők éltek. Tekintve, hogy krónikáink ezen értesülése már a régi Gestában benn volt, s ezidőben a szomszédos keleti területen lakó nomádokat *Cuni* névvel jelölték, valószínű, hogy az eredeti szövegben is *Cuni* állott, s a XIII. századi másoló javította át a korabeli névhasználatnak megfelelően *Co(u)mani*-ra. Az eredetibb *Cuni* alaknak *Cumani*-ra való átjavitásával több helyen találkozunk.

A kerlési csata (1068) leírásában: B, D: *capita ... Cunorum noviter rasa*; S, V: *capita ... Cumanorum noviter rasa*. (SRH. I. 368, u. jegyz.)

A nándorfehérvári csata (1071) leírásában: B, V: *post adventum Cunorum*; A, S: *post adventum Cumanorum*. (SRH. I. 369, u. jegyz.)

II. Géza oroszországi harcának (1151) leírásában: S, V: *a Ruthenis et Cunis*; V3: *a Ruthenis et Cumanis*. (SRH. I. 460, g. jegyz.)

Valószínű tehát, hogy az eredeti szövegben az állott, hogy Endre és Levente *ad Cunos* (besenyőkhöz) ment.¹¹⁹

*

Az elmondottakból azt látjuk, hogy a régi Gesta a *Cuni* névvel általában keleti nomád szomszédainkat jelölte. A *Cuni* névalak feltehetően, de nem bizonyíthatóan benn volt már az I. Endre-kori Gestában, ahol talán besenyőket jelölt (1046 előtti eseményre); kétségtelenül szerepelt a Szent László-kori Gestában, ahol besenyőket és úzokat jelölt (1068, 1085, 1091); megvolt a II. István-kori folytatásban, ahol kománokat és besenyőket jelölt (1099, 1024), és végül a II. Géza-korabeli Gestában, ahol kománokat jelölt.

Nem alaptalan, ha ebből azt a következtetést vonjuk le, hogy a XI–XII. századi magyar szóhasználat a *Cuni*-nak megfelelő *kun* népnévvel általában keleti nomádokat jelölt.¹²⁰ E névnek hozzávetőleg olyan összefoglaló jelentése lehetett, mint régen a *vlach* vagy a *tatár* népnévnek. Tekintettel arra, hogy gestairódmunk 1091-ig terjedő része (a Szent László-kori Gesta) a *Cuni*, azaz *kun* népnévvel még nem jelölt kománokat, hanem csak besenyőket és úzokat, a *kun* népnév eredetileg nem lehetett a kománok speciális magyar neve. A XI. század második és a XII. század első felében ugyanis keleti nomád szomszédaink sajátos magyar neve besenyő, fekete komán és fehér komán lehetett. (A régi Gestára visszavezethető szövegrészekben az általánosító jellegű *Cuni* név mellett megjelenik a *Bessi*, *Besseni*, *Bissen* népnév 1051, 1071/74, 1116 és 1146-i eseményekkel kapcsolatban a nyugat-

¹¹⁸ Kézainál: *ad terram ... Comanorum* (SRH. I. 177.).

¹¹⁹ V. ö. *Domanovszky*, Száz. 1933. 183.

¹²⁰ Ugyanezt a gondolatot felvetette *Macartney*, *Studies on the early Hungarian historical sources*, Bp., 1940. 141. l. jegyzet.

magyarországi határőrző besenyőkre vonatkozóan; 1071-i eseménnyel kapcsolatban pedig a Nándorfehérvár környékén lakó bizánci határőrző besenyőkre vonatkozóan. A Dél-Oroszország területén lakó népek felsorolásában pedig előjön az idézett *Bessi*, *Co(u)mani Albi* és *Co(u)mani Nigri* megnevezés.) A keleti nomádot jelentő 'kun' népnevet a magyar szóhasználat természet-szerűen kiterjesztette a XI. század vége felé megjelenő fehér kománokra, azaz kipcsakokra is, és ez a név a besenyők és úzok elenyészése után már egyedül őket jelölte.

A magyarországi latinságban a *Cunus* alakot a XII–XIII. század fordulóján váltja fel a *Cumanus* alak. (Utolsó okleveles adatunk a *Cuni*-ra 1201. A *Cumanus* alak folyamatos használata Anonymussal kezdődik; utána 1211/31: *Cumani* (ZW. I. 11; Szentp. Reg. 261.); 1212/31: *Cumani* (ZW. I. 14; Szentp. Reg. 275.); 1222/80: *Cumani* (ZW. I. 19; Szentp. Reg. 380.); 1232/1629: *Cumani* (Péterffy, *Sacra Concilia eccl. Rom. cath.* 1016–1715. Pozsony, 1742. II. 275.); a további adatokra lásd Gyárfás, i. m. Okmánytár.)

A *Cumanus* alak a magyarországi latinságban nyugati hatásra terjedt el, ahol e névalak használata 1096-tól kezdve általános. Anonymus Gestájában nyugati forrás használatát bizonyítja pl. a *Cumanis et Picenatis* kifejezés.¹²¹ A XIII. század elején pedig éppen a kunok földjével szomszédos német lovagrend, valamint a kun térítés ügyében sűrű levelezés jön létre a római pápa és a magyar király között,¹²² ami egyrésről a nyugati *Cumani* alak végleges bevezetését, másrésről a magyaros *Cuni* teljes elhagyását eredményezte. Amíg a magyarországi latinságban ez az átváltás következett be, a magyar nyelvben a *kun* alak változatlanul élt tovább a XII. század folyamán kialakult 'komán, kipcsak' jelentéssel.

A Magyarországra költözött kománok utódai ma ugyan *kun*-nak nevezik magukat, de ebből a tényből nem következik, hogy eredeti török nevük is *qun* volt. A *kun* népnév a magyar szókinsznek ugyanúgy tulajdona volt a kománok beköltözése előtt, mint pl. *német* vagy *tót* szavunk a XVIII. századi német-tót telepítések előtt. Egy nyelvileg megmagyarosodott német a magyar beszédben nem *deutsch*-nak, hanem *német*-nek mondja magát. Az elrománosodott moldvai magyarok nem *maghiar*-nak, hanem *ungur*-nak nevezik magukat.¹²³ Ugyanígy természetes, hogy a nyelvileg megmagyarosodott kománok magukat nem *qoman*-nak vagy *qip̄caq*-nak nevezik, hanem a magyar szóhasználatnak megfelelően *kun*-nak.

De mintha nyelvemlékeinkben és a magyar nyelvben nyoma mutatkozna a kománok eredeti török nevének is. *Komondor* szavunkra gondolok, amely Pais,¹²⁴ Rásonyi¹²⁵ és Bárczi¹²⁶ nézete szerint valószínűleg a török (kun) *qumandur* 'kun, kunokhoz tartozó' szó átvétele.

A *qumandur* szó a *quman* népnévnek a török *-dur* képzővel bővített alakja. Ha figyelembe vesszük, hogy az onogurok közül kiszakadt bolgárok

¹²¹ V. ö. Macartney, u. o. 212; Tóth Zoltán, *Száz.* 1946. 61.

¹²² Gyárfás, i. m. II. Okmánytár.

¹²³ Gyárfás, u. o. II. 242; Györffy István, *Magyar nép — magyar föld.* 445.

¹²⁴ M. Ny. XXVII. 316. jegyz.; XXX. 126–128.

¹²⁵ M. Ny. XXVII. 316; NyK. LI. ...

¹²⁶ Magyar Szófejtő Szótár, 168.

egy időben *onogundur* nevet viseltek;¹²⁷ a mongolokról leszakadt töredékek pedig *monguldur* nevet,¹²⁸ — megérthető, hogy a tatárjárás után szétszóródott komán néprészek *qumandur*-nak is nevezték magukat. Hogy ez a népnév a havasalföldi és moldvai komán töredékek között is élt, arról az oláh *Comăndăriascăi, Comăndărești, Comăndărescului* helynevek tanúskodnak.¹²⁹ Figyelemreméltó az a körülmény is, hogy amíg román nyelvterületen igen sok *qoman* népnévből képzett helynevet találunk (pl. *Comanul, Comana, Comanca, Comani, Comăneasca* etc.), addig magyar *kun* név román helynévben „csak egy kétes esetben fordult elő”.¹³⁰ Ez a körülmény szintén a mellett szól, hogy a kománok a *kun* népnevet Magyarországra való költözésük előtt nem ismerték.

Magyarországon a *komondor* szóra az első adatot 1454-ben találjuk, családnévben.¹³¹ Mint közszó először a Debreceni kódexben (1519.) tűnik fel *komondor*,¹³² egyéb nyelvemlékeinkben pedig *Kamondor*¹³³ és *Komondor*¹³⁴ alakban nyilvánvalóan mai 'kutyafajta' jelentésében. Mai jelentése tapadással a *komondor eb* kifejezésből származik.¹³⁵ (E kifejezésre v. ö. a Nyelvtörténeti Szótár következő 1685-i adatát: „*Tartván a komondor ebet, a ki felfegyverkeztetet szeges-örvel*”) Pais szerint: „a *kumandur* (*kuman* vagy *kun*) nép hozta kutyafajta neve *komondor eb* vagy *kutya s ebből komondor*”.¹³⁶ Érdekes, hogy Baronyai Decsi János Adagia Graeco—Latina—Ungaricájában (1589) a következő szinonim kifejezés olvasható: „*Ugy sétál, mint az kunok ebe az homokon*”. (NySz.) A *kunok ebe* alatt minden valószínűség szerint a nagytestű és lassú, lomha járású *komondor eb*, ill. *komondor* értendő. Mindez támogatni látszik azt a felfogást, hogy a magyarországi kománok nemzeti nyelvükön *qumandurnak* nevezték magukat; ami mellett természetesen élhetett az eredetibb *quman, qoman* név is.

Ha a magyar *kun* név független attól a *qun* népnévtől, amelyet Bīrūnī és Marvazī jegyzett fel, felmerül a kérdés, hogy honnan származik?

A fentiekben láttuk, hogy a XI. században még besenyőt és úzt jelölt. P. magister Gesta Hungarorumában viszont *Cumanus*-nak, azaz *kunnak* mondja azt a népelemet és azokat a vezéreket, akik a honfoglalás előtt csatlakoztak a hét magyar vezérhez. Tekintettel arra, hogy Konstaninos Porphyrogenetos értesítése szerint a honfoglalás előtt kazár-kavarok csatlakoztak a hét magyar törzshöz, Anonymus kunjainak és a kavaroknak azonossága kézenfekvő.¹³⁷

¹²⁷ Moravcsik, MNy. XXVI. 93; Byzantinoturcica, II. 189.

¹²⁸ Németh, HonfMKial. 58; Rásonyi, MNy. XXVII. 316.

¹²⁹ Rásonyi, u. o.

¹³⁰ Lükő, Ethnographia, 1935. 93—94.

¹³¹ Pais, MNy. XXX. 126.

¹³² Ballagi Aladár, Régi magyar nyelvünk, 234.

¹³³ U. o. jegyzet.

¹³⁴ NySz.

¹³⁵ Bárczi, Magyar szöfejtő szótár, 168. A *komondor* népnév akkor mehetett feledésbe, amikor a magukat nemzeti nyelvükön *qumandur*-nak nevező kománok nyelvüket a magyarral cserélték fel.

¹³⁶ MNy. XXVII. 316. jegyz. és bővebben MNy. XXX. 128.

¹³⁷ V. ö. Németh, HonfMKial. 223.

Meg kell jegyeznem, hogy Anonymus hitelességét a *Cumanus* (= *kun*) népnév ilyenféle használata tekintetében emeli az a körülmény, hogy beszél kun vezéerekről és vitézeikről, akiknek utódai az ő koráig birtokolják a honfoglaláskor szerzett földet:

10... *Tunc hii VII duces Cumanorum cum uxoribus et filiis suis nec non cum magna multitudine in Pannoniam venire concesserunt. Similiter etiam multi de Ruthenis Almo duci adherentes secum in Pannoniam venerunt. Quorum posteritas usque in hodiernum diem per diversa loca in Hungaria habitat.* (SRH. I. 46–47.)

28... *usque ad Thysciam pervenerunt, ... ubi etiam per gratiam Arpad ducis cuidam Cumano militi, nomine Huhot, magnam terram aquisiverunt, quam posteritas eius usque nunc habuerunt.* (SRH. I. 70.)

Tekintettel arra, hogy Anonymus a vezérekre vonatkozó értesüléseit a vezérek leszármazottainak hagyományaiból merítette, bizonyos valószínűséggel mondható, hogy a 'kun' eredet tudatát is családi hagyományok révén ismerte meg. Mindebből arra következtethetünk, hogy az általánosító jellegű *kun* népnévvel a magyarság a besenyők és az úzok előtt a kavarokat is jelölte.

Hogy melyik lehetett az első nomád török nép, amelyet a magyarság *kunnak* nevezett, nehéz volna eldönteni. Gondolhatunk arra, hogy e népnév a keleti hun-magyar érintkezések emléke, s a hunok eltűnése után a nyomukba lépő török nomádokat nevezték *kunnak*.¹³⁸ Gondolhatnánk a „pseudo-avarokra“, akikkel kapcsolatban Theophylaktos Simokattes említi a Χουβví nevet.¹³⁹

Egy **χun* alakból a magyar *kun* szó keletkezése megérthető, ha figyelembe vesszük, hogy a magyar *kozár* (1200 krl; *Cozar* SRH. I. 49.) népnévvel párhuzamosan az arab forrásokban *χazar* (EI. II. 1003.), a bizánciaknál Χάζαροι (Moravcsik, BT. II. 281.) alakot találunk; a magyar *káloz* (1111: *caliz* Fejérpataki, Kálmán kir. okl. 42; 1135: *Kalez* Fejér, VII/5. 103; 1138: *Koaliz* ÓMO. 31; 1212: *Kualuz* HO. VI. 9.) népnévnek pedig a bizánci forrásokban Χαλίσιοι, Χουάλης; az orosz kútfőkben Хвалнсп (Moravcsik, BT. II. 284, 290.); az arab forrásokban *χuwāliš*, *χālīš* (Zeki Validi, Ibn Fadlān, 217; Czeglédy, A kalizokról.) alak felel meg.

Sajnos, ez utóbbi feltevések végleges eldöntését a források hiánya csaknem lehetetlenné teszi.

Györffy György

¹³⁸ A *Kun* : hun nevet etymologiailag összekapcsolta Németh, u. o. 141.

¹³⁹ Németh, u. o. 103. és Moravcsik, BT. II. 291.

MIMOS-ELEMEK A MAGYAR BETLEHEMES JÁTÉKBAN

A magyar betlehemesjáték eddigi kutatói a játék eredetét egyetértőleg a nyugati misztériumhagyományokból és egyházi kezdeményekből vezették le. Egyedül a pásztorok tréfás jelenetei nem illettek bele ebbe az elképzelésbe. Ezért sejtettek a kutatók valamilyen más származású — pogány alakoskodó — maradványt ezekben az elemekben, mely másodlagosan került bele a magas kultúrából származó szokásba. Ez azonban csak feltevés maradt, minthogy magát a szokást nem sikerült kimutatni.¹

Benedek Andrással közösen feljegyzett istenesi (bukovinai székely) játékunkban² néhány olyan új vonás merült fel, mely más összefüggésekre hívta fel a figyelmet. Ebben a pásztoroknak van egy sajátos jelenete, mikor hosszú botjukat egyik végével a földbe szúrják, s lovagló ülésben lekuporodnak rá (1. kép). A bot ilyen alkalmazásában Benedek András phallikus jelleget sejtett, különösen a szereplőknek ez alkalommal (játékon kívül) tett megjegyzései és nevetgélése alapján. Új vonás volt az is, hogy a pásztorok szokott tréfás jelenetében, az „öreg pásztor“ költögetése alkalomával „orvosért“ kiáltanak, aki fel is éleszti a halottnak hitt öreget. Legfeltűnőbb volt azonban a pásztorok maszkja, mely minden eddig ismert magyarországi alakoskodásnál gazdagabb és érdekesebb; mindegyikük egész testében birkabőrbe volt takarva (sőt elbeszélésük szerint más faluban még a lábon is viseltek nyúl bőrt), fejükön is birkabőr-„csuknyát“ hordtak (egyikük *kecskebőrt*), arcukat pedig fekete bőrálc fedte, szemnek-szájnak kivágással, babfogakkal, hegyes, előreugró, bőrből varrt orral, mely egyiküknél vörös színű, a többinél fekete (2. és 3. kép).

A balkáni újévi és farsangi alakoskodásoknak nemrég megjelent összefoglalásában, mely ezeknek földrajzi elterjedését és történeti eredetét tárgyalja,³ lépten-nyomon ezekkel az elemekkel találkozunk. Ezen a nyomon elindulva, más meglepő egyezéseket is találunk a kétféle, egymástól annyira különböző jellegű hagyomány részleteiben. Ennek alapján új összefüggésben látjuk a pásztorjáték eredetét, s ezért hívjuk fel már most a figyelmet erre az összefüggésre, jóllehet nagyon sok részletkérdés és felmerülő probléma megoldására csak ezután kerülhet sor. A következőkben egyenként vesszük sorra a betlehemes játéknak azokat az elemeit, melyeknek kimutatható párhuzama van az említett játékokban.

1. Bolgár és görög falvakban a török határ környékén kis dramatikus jelenet áll a szokás központjában, melynek főszereplője egy öreg és egy fiatal alakoskodó. Hagios Georgiosban azzal kezdődik ez a jelenet, hogy az öreg felesége, a Babo nem tudja csecsemőjét elhelyezni egy kosárban, mert

¹ Sebestyén Gy. regös-elemek beolvasását tételezi fel (A regösök. Bp. 1904. M. NGy. V.). Seemayer V. pedig a tél-tavaszi vetélkedésének szokását látja a felvidéki pásztorok egy jelenetében. (Népr. Ért. 1904., 19. 1. jegyzetében.)

² Ethn. 1943. Kny.; Erdélyi Néprajzi Tanulmányok. I. Kolozsvár, 1943.

³ W. Liungman, Traditionswanderungen Euphrat-Rhein. Helsinki, 1938. (F. F. C. 118—119.) XX., XXI., XXIII. fejezet.

az túl nagy hozzá. Hamarosan nőni kezd, enni-inni kér és asszonyt magának. Szereznek is neki, és lakodalmat csapnak. Ezután az egyik alakos földbe-szúrja fából faragott phallosát és ráül. A másik mögéje lopózik és lelövi. Mikor meggyőződött róla, hogy valóban meghalt, akkor körülkeríti, mintha sírt mérne neki. Ezután a feleség, sőt a többi szereplő is megsiratják, mire a halott hirtelen feltámad. Máshol bírósági jelenet közben elítélik a „kukert“, s agyonlövik, aztán egy orvos segítségével életre támasztják (pl. Urumbegli, Bulgária). Janina vidékén a „karagjozt“, vagy „mórt“ megölik, felesége siratja, jön a doktor, nézi a pulzusát, durva tréfák közt felélesztik (stb. rengeteg változatban). Az istenesi betlehem említett jelenetében az öreg pásztor elgyöngül, a többiek segítségére sietnek és botjaikkal támogatják, de inkább buktatják, mire végleg elvágódik, mintha meghalt volna. Orvosért kiáltanak, mire a „furulyás pásztor“ befut, fabaltájával „hőmérőzi“, majd itatja (4. kép), közben többször elejtik: az végül feltámad és elkergeti a többieket. Az orvos eddig csak ebben az egy, új változatban szerepel, a jelenet más részei viszont teljesebben vannak meg más magyarországi betlehemekben, különösen a felvidékiekben, s azokkal egyező tót játékokban. Itt két nevetséges szereplő van; az öreg Kubó és fia, a „Kecskés“. Ezek maszkyszerű, szőrös-bundás öltözetet viselnek (a tótoknál szalmával kitömött ruha és az arcot fedő álarc is szerepel). Különböző tréfák után a fiú látszólag meghal, az öreg siratja, majd tréfás módon sírt mér neki, közben énekek hangzanak el, melyekben arról van szó, hogy „megházasítani bolondság volna“, mire feltámad és tiltakozik, hogy „nem bolondság, hanem boldogság“ stb. Mindez semmi összefüggést sem mutatott a betlehemes részekkel, sőt önmagában is csak akkor van értelme, ha tudjuk, hogy a fenti játék töredéke.

2. Ahol ilyen teljes jelenet már nincs is, ott is — az egész magyar területen — megvan az öreg pásztor, legtöbbször egyedül maszkban, vagy annak valami csökevényes maradványában (kifordított bunda, kőcből bajuszszakáll). Ez az alak mindig nevetséges, s mindig valami elesés van a szerepében, sokszor már belépésekor, mintegy stereotip jellemzésül. (Egyes balkáni változatokban is már csak annyi van az öreg halálából, hogy a szertartásos szántás alkalmával — ami ott rendes tartozéka a szokásnak — a szántást végző öreget földre rántják. Gyakori a maszkoknak leegyszerűsödése is szakáll-bajuszra és kifordított bundára.) Látható tehát, hogy a jelenetnek valamilyen formája az egész ország területén fennmaradt.

3. A bot phallikus használata sem szorítkozik csak az istenesi betlehemesek játékára. Régi feljegyzések vázlatos utalásaiban ráismerünk erre a vonásra: Benedek A. egy palóc játékban⁴ muta ta ki, ezenkívül egy nagybányai betlehemből is⁵ az áll, hogy a „pásztorok leülnek botjaikra“. Úgy látszik ez az elem is ismert volt valamikor az egész magyarság körében. A Balkánon fából faragott phallos, mint a nevetséges szerepű öreg alakoskodó kelléke, annyira általános a görögöktől kezdve egészen a románokig, hogy nem is sorolunk fel kiragadott párhuzamokat.

⁴ Ethn. 1891. 1. id. munkánkat.

⁵ MNGY. I, 58.

1

2

3

4

1—4. kép. Jelenetek és szereplők az istenesi betlehemes játékból.

4. Az istenesi pásztorok álarca és öltözete különösen gazdag, és a balkáni alakosok maszkjának oly teljes formáját adja, amilyen ott is csak kevés helyen található meg így együtt. Adrianopolban a farsangi álarc birkaprém, szemnek-szájnak nyílással, kezében phallos. Kirk-Kilisében a „kuker” kifordított birkabőrbe öltözik, fején bőrből sapka, arcát szénnel feketíti, derekán csengők, hátul róka fark. Hozzá 3—4-méteres botok és phallos. Koriyaban a „Kuker”-nek paprikahüvelyből van vörös orra. Malko—Tirnovó: a farsangos kecskebőrbe öltözik, befeketíti arcát, fejrevalója is kecskebőr, övén csengők, kezében dorong. Hagios Georgios: fejen szalmával magasra kitömött kecskebőr, mely arcot-nyakat fed, szemnek-szájnak nyílással, derékon csengők, kéz feketére festve, háta szalmával kitömve. Néha róka- vagy farkasbőr, lábon kecskebőr, maszk helyett az arc befeketítve, phallos. Burgos táján mind a 10—15 „Kuker”-nek birkabőr húzva a fejére, lószőrből bajusz-szakáll és vöröspaprikahüvelyből orr. Két—három csengő

a derekukon, kezükben kard. Dobrudzsában 10–15 „Kuker“ jár bőrökben, fekete arccal, pirospaprikahüvely orral stb.

5. Az istenesi „furulyás“ rövid fabaltája, valamint a felvidéki „Kecs-kés“ hasonló szerszáma megegyezik a balkániak „Klunk“-jával (fabalta vagy kapa), melyet Bulgáriában és Dél-Romániában hordanak, s egyes helyeken evvel verik meg az asszonyokat-lányokat, hogy egészségesek legyenek.

6. Evvel a fabaltával kopog a Furulyás az ajtófélfán, ami összefüggés nélküli kis jelenetet alkot az istenesi betlehemben. Ugyanígy kopog Platanos-Halmyrosban a „Vőlegény“ a házak ajtaján fakalapáccsal, bemenetkor.

7. A szokássorozat minden tagjának nélkülözhetetlen tartozéka a derékra fűzött, vagy ruhára, fejdíszre aggatott csengő. Úgy látszik, hogy a magyar szokásban ez hiányzik. De talán ennek homályos emléke az istenesi angyal csákójában lévő kis csengetyű, mely fejhajtáskor halkan csilingel. Egyetlen esetben találunk *derékra fűzött* kolompszerű csengőt; a keszthelyi bábos-betlehem bábáncoltatójának derekán. Ez azonban — bábos betlehem lévén — talán nyugatról került hozzánk. (Erről alább.)

8. Gyakori eleme a szokásnak, hogy idegen — rendszerint szomszédos — nemzetiségű alakok szerepelnek, s a maguk nyelvén beszélnek. Pindosban albán, a moldvai Murzszeniben albán és német, a mohamedán világ bábjátékaiban pedig, az ú. n. „karagőz-játékban“ — mely a balkáni szokással egy tőről ered — kedvelt jelenet a különféle idegen nemzetbeli szereplők vegyes beszéde és az ebből származó félreértések. A lengyel bábos-betlehemről közvetett, vázlatos leírásból is tudjuk,⁵ hogy ott egész zsánerképek fejlődtek ki a német, magyar, orosz stb. szereplő körül, az illető nemzetek „jellegzetességeivel“: ezek a részek terjedelmes, önálló jelenetekké fejlődtek a játékban. Nyilván idetartozik, hogy erdélyi és felvidéki pásztoraink oláh és tót szavakat kevernek beszédükbe, sőt sokszor oláh, tót pásztorként is szerepelnek. Úgy látszik azoknak volt igazuk, akik ezeket az idegen nyelvű részeket nem átvételnek magyarázták, hanem betétnek, mint Orbán Balázs, aki közlésében meg is mondja, hogy ez a „nagyobb mulatság kedvéért“ történik. Sőt, idetartozik az öreg pásztorinak az egész ország területén általános nagyothallása, melyből állandó félreértés és mulatság származik; „Öreg, vess keresztet — „Megegyem a perecet?“ féle szójátékok.

9. Pásztoraink tréfái, majd a betlehem elé való járulása után mindig tánc következik, mely egyszerű körtánc, botokkal kiütemezve. Ez is általános a balkáni szokásban; mindenütt valami kolo-szerű körtáncot járnak, sokszor nem is áll egyébből a szokás, mint ebből a koloból, s közben a maszkos szereplő mókákkal mulattatja a közönséget.

10. A balkáni alakosok szerencsét hoznak a termésre, jószágra, sőt ezt gyakran szóbeli kívánsággal elő is mozdítják a játék végén. Ennek a bőségvarázslásnak emléke nálunk az, hogy a legtöbb betlehem a „Csordapásztorok“-nak avval a versszakával zárul, amelyben kéri, hogy „Isten áldja meg e háznak gazdáját. Töltse meg az Isten pincés kamráját“ (néhol jószágáról és egyéb javairól is szó esik).

⁵ Ernyey J., A szláv karácsonyi játék főbb típusai. Népr. Ért. 1904.

11. Délről származik még az öreg pásztor „Vén dadó“ neve is, mely a bolgár-szerb-görög alakosok egyik elnevezése, a „djedo“. Ez a nevetséges öreg neve, de néha az összes szereplőt djedonak hívják.

12. A farsangosoknak kellékeiket, különösen a csengőket sok helyen össze kell lopkodniok, de néhol játék közben is lopnak csirkét és más efélét. A lopás magyar betlehemeseinknek is hagyományos és hiába tiltott szokása, az áji betlehembben pl. az öreg e célból nagy tarisznnyát hordott és belépése előtti hosszú „néma-jelenete“ alatt szalonnát-sonkát lopott össze a konyhából-kamrából.

13. A magyar betlehemekben szereplő, indokolatlan „huszár“ vagy „katona“ (néha több) is a farsangi szokások szereplői közt található fel. Itt mindig van néhány katonának öltözött, kardos-csákós alak, ha pedig nincs külön katona, akkor a többi alakoskodó visel kardot, csákót.

Ezekkel a párhuzamokkal a betlehemesek pásztorjátéka a balkáni újévi-farsangi szokások egyik ágának bizonyul. De azokon keresztül nevezetes és nagymúltú hagyományba kapcsolódik bele, mely a középkori forrásokban emlegetett balkáni és alpesvidéki alakoskodásokig és a bizánci mimosjátékokig nyúlik vissza, s ez utóbbiak közvetítésével még a dionysosi szertartásokkal is mutat kapcsolatot. Liungman id. m. részletesen tárgyalja ezt az összefüggést, itt csak annyit, hogy a török korig játszott bizánci mimosokban — melyeket január 1-én a Kalendae-ünnepen játszottak — állandó szereplő volt a bárgyú, kopasz, nevetséges, öreg „pappos“, akinek hegyes süvege megkülönböztető jelvénye volt (lásd a balkáni változatok kitömött fejrevalóját, a román „brezaia“ hegyes süvegét, Ausztria-Németország területén a hegyes papírcsákókat, sőt néha aránytalanul felnyújtott tornyos fejdíszeket): ott szerepelt a nevetséges öreg asszony (a balkáni „Babo“, a román „Brezaia“, aki a Moşul = Öreg felesége stb.), a csengők az övön, az idegenföldi orvos, bírósági jelenetek (egyes balkáni változatokban a kuker-t halálra ítélik, azután támad fel), ott szerepel a Balkántól Németországig gyakran felbukkanó „borbély“ s a phallos; ott volt állandó eleme a komikumnak valami verekedés (az „öreg“-et, a „brezaia“ öregét is állandóan verik, ez ellen tömök ki hátukat, vagy egész ruhájukat szalmával, sőt az egyes csoportok közt is folytak halálösvegű verekedések, s aki ebben meghalt, azt külön temetőben temették el), a mimosokat gyakran katonák adták elő, vagy állandó szereplőjük volt „a katona“: ezekben szerepelt gyakran a terhesség és szülés kómi kus formában, ami a török Karagöz-játékok fő eleme, s a Balkánon is megjelenik (egy nőruhás férfi egy fa tetején játssza a szülést, s végül „megszül“ egy macskát, melyet ledob a hallgatóság közé). Ráismerünk a mai szokásban a középkorban annyit korholt alakoskodásokra is, melyekben állatmaszkokat és férfiaknak női ruhában való megjelenését kárhoztatják (a tárgyalt farsangi szokás nőszerepeit is csak férfiak adhatják elő, akárcsak régen a magyar betlehemest). A görög-bolgár határon élő dramatikus játékok hasonlóságára a dionysosi szertartásokkal már 1906-ban felhívták a figyelmet.⁶ (Dionysos is hetedik hónapban

⁶ R. W. Dawkins, The modern Carnival in Thrace and the Cult of Dionysus (Journ. of Hellenic Studies XXVI. 1906.). 191—206 ll. I. még Farnell, The Cults of the Greek States. I.

születik — akárcsak az említett változatok koraszülött gyermeke —, egy nő őrzi egy kosárban, a Titánok széttépik, feltámad, ünnepén esküvő van, a menetet az Archon Basileus vezeti — a balkáni szereplők közt gyakran találunk királyt —, közös a szertartásos szántás-vetés, a phallos, a szatyr-kecske-birka öltözet, sőt a feketére mázolt arc is megvan a rokon Artemis- és Saturnalis-kultuszokban.) Liungman szerint ez a rokonság a mimos-játék közvetítésével magyarázható, mely sok elemet olvasztott magába a dionysosi szertartásokból, s innen örökölték tovább a balkáni játékok és a Karagöz-bábjáték.

Ezek az elemek tűnnek fel mozaikszerűen, más-más csoportosításban a Balkántól Németországig, s bár az egyes helyi szokások egymástól sokszor különböznek, az egész összefüggés ismeretében könnyű a szétszórt elemekben felismerni ugyanazt a hagyományt. Az a meglepő, hogy a magyar pásztorjáték legtöbb hasonlóságot egyelőre a távoli bolgár és törökországi görög változatokkal mutatja. A román turca és brezaia a hagyománynak más elemeit őrzi (a mosul hegyes süvegben, hátán kitömött púp, rajta deszkalap az ütlegek ellen, kard és phallos, felesége, a „capra“ vagy „turca“ állatalakoskodó, hosszú, fából való, gólyaszerű csőrrel, amellyel kelepel, szalagokkal és csengőkkel díszített állatfejvel, melyet rúdon tart, maga lepellet és tarka rongyokkal van letakarva. A szokás csak ijesztgető mókázásból, a többi szereplő táncból és kolinda-éneklésből áll).⁷ Az ausztriai „Perchták“ pedig egészen távol állanak a magyar betlehemesektől, csak a papírcsákoikkban van köztük hasonlóság.

Meglepő az is, hogy nálunk, valamint a tótoknál ez a hagyomány már nem elsődlegesen farsangi vagy újévi népszokás formájában él, hanem betlehemes játékbá ágyazva, ami egészében nyilvánvalóan irodalmi-egyházias forma, és a felső kultúrából származik. Ezzel kapcsolatban azonban talán megkockáztathatjuk azt a feltevést is, hogy maguk a biblikus részek is több szállal kapcsolódnak valami módon a pogány szokáshoz. A balkáni változatokban ugyanis gyakori, hogy a kómikus öreg női párja, a „Babo“ fából faragott csecsemőt visz a karján, sőt néha egy „sógor“ is van mellette. Ugyanakkor szerepel a már említett király is, valamint fiúk-lányok, vagy vőlegények-menyasszonyok párosan, sokszor 10–15 is. (Természetesen a lányokat is

⁷ Egyes déli román, sőt moldvai változatokban felbukkan az élesztgetési jelenet orvossal, sőt Bukovina közelében a fekete álarc is vörös orral (l. *F. Pamfile*, Craciunul. Bukarest. 1914. 185 l.). Nem tarthatjuk kizártnak, hogy teljesebb román anyag ismeretében valamiféle kapcsolat derülhet ki a magyar és román elemek között. Egyelőre azonban úgy látszik, hogy ez a néhány változat bolgár átvétel, a bukovina-környéki — tutovamegyei — álarccal viszont semmi más elem nem jár együtt a tárgyalt szokásból, tehát teljesen elszigetelt jelenség. A jellemzően román formája a szokásnak, a Brezaia-turca-játék, egészen más, mint a magyar pásztorjáték. Ugyanakkor a bukovinai magyar játék olyan elemekben egyezik a magyarországiakkal, melyek nincsenek meg a románoknál: a botra ülés, az öreg buktatása, költögetése stb., s ez arra vall, hogy a többi elemek is csak a közös hagyománynak teljesebben megőrzött részletei. Ezt erősíti, hogy a játék irodalmi-egyházias részeiben is régies, teljesebb részletek maradtak fenn ebben a játékban: az iskoladrámák hagyományos ritmus-kilépeztető versmondása s a nyugati „Gesamtspiel“ szereplői és jelenetei. (Szálláskeresés.) Maga az a tény pedig, hogy a magyaroknál a farsangi alakoskodás elemei mindenütt az egyházas betlehemezés irodalmi keretében maradtak fenn, egymáshoz kapcsolja a bukovinai és magyarországi játékokat és elválasztják a román változatoktól.

legények alakítják, sőt a Babot is.) Ezekben nem nehéz felismerni a szent családot, Heródest és az angyalokat, különösen, hogy angyalaink a betlehemesekben gyakran viselnek kardot és csákót. De még világosabban utal az angyalok hajdani „civil” származására, hogy a tiszacsécsi bábos betlehemben az angyalok „kisasszonyok”. Nehéz feltételezni, hogy utólag változtak volna az angyalok kisasszonnyá, vagy kaptak volna kardot a kezükbe olyan játékban, melynek bibliai tartalma mindmáig nyilvánvaló, s az egyházas keretben ilyen átalakulás indokolatlan volna. Valószínűbb az a folyamat, hogy az egyház egy kárhoztatott népszokást tett kereszténnyé (nálunk a barokk korban, a XVII–XVIII. század fordulóján), s ebben maradtak fenn, sokszor indokolatlanul, a régi szokás elemei. Ez a kérdés viszont az egész betlehemes-játék kialakulásának problémáját vetné fel újból, amit csak az egész nyugati és szomszédnépi anyag feldolgozása alapján lehetne kielégítően tárgyalni, azért itt csak felvetjük ezt a lehetőséget is. (Támogatja ezt az elképzelést, hogy más ünnepi szokásunk is, úgy látszik, ugyanannak a hagyománynak iskolásított formája. A *balázsjárás* szereplői közt is farsangos alakok tűnnek fel: káros előjáró, seborvos, káplár, paraszt kapával a vállán, nagy csoport fiú és lány párban, az előjáró megkopogtatja a mestergerendát stb. Sőt, énekükben is, a hamvazószerdáról szóló iskolás énekek közt egyszerre „más nótára” azt mondják; „Mongyunk egissiget a házigazdának És az ő szerelmes hűfös párjának. Örömgöbe nagy bukfencet uccu hánnyanak, Végre egymásnak hajába minnyá kapjanak!”) Ezekben az elemekben azonban a szokássor német-cseh változatainak elemei jelentkeznek. Még valószínűbb ez a bábos-betlehemben. Itt német származásra vall német bábosoknak egykori szereplése a mai hagyomány helyén (erről bővebben Benedek András kéziratban lévő tanulmánya a betlehemes játékról), a mellett a Heródes-játék világosan kitetsző töredékei. A szereplők közt német farsangi alak a „kéményspró” és a (magyar) „paraszt”. Farsangi alak a külön kéregető, a perselyes „dékán”, s a „Jutka Marinka” is inkább magyarázható az állandó kórikus női szereplővel, mint Szűz Máriával. A bábuk is csak táncolnak — az angyalok is pásztorokkal! — és verekszenek, mint a farsangosok. (Azt a merész feltevést is megkockáztatjuk, ha már farsangi és német kapcsolatokat vélünk látni a bábos betlehemben, hogy a bábos betlehem megkülönböztetése ünneplőbe öltözött „Titiri-bojtár” és bundás öreg pásztorok közt nem halvány emléke-e a Schöne Perchták és Hässliche Perchtáknak, ahol az első szintén ünneplőben vannak, szalagokkal díszítve, az utóbbiak pedig maszkosan, csengőkkel. T. i. ilyen megkülönböztetés sehol a rendes betlehemesekben nem szerepel.)

Részletes vizsgálattal kell eldönteni a többi téli-tavaszi szokásainknak kapcsolatát is a tárgyalt hagyománnyal. A hétfalusi *borica-tánc* bolgár megfelelőire már Róheim rámutatott a Magyar néphit és népszokások-ban. A pünkösdlés és a balkáni farsangosok közt szintén található rokonság; ott is többhelyütt *választják* a királyt-királynét, s a király „kijelenti”, vagyis jósolja-varázsolja a termés magasságát, mint a mi pünkösdi királynénk, akit felemelnek, hogy „ekkor legyen a kendtek kendere!” De különösen megvizsgálendő a (Liungman által idevont) regösjáték, melynek egyes vonásai csakugyan közösek a farsangi alakoskodással a Balkántól Németországig (nagy

lárma, zajcsapás botokkal-csengőkkel, ugrálás, állathangutánzás, és különös hangszerük a „szötyk“). Természetesen az egyidőben élő szokások hatnak egymásra és így sok közös vonás lehet bennük másodlagos is, ezért csak a szomszéd népek nehezen hozzáférhető anyagának részletes átvizsgálása után dönthető el, hogy ezek idevonhatók-e, vagy nem éppen elválasztandók-e a tárgyalt hagyománytól.

Addig is rá akartunk mutatni betlehemes játékunk kapcsolatára az antik hagyományban gyökerező balkáni farsangi szokásokkal, aminek számunkra az a jelentősége, hogy megtaláltuk betlehemes pásztorainknak eddig csak sejtett pogány előzményeit, a tudomány számára általában pedig az, hogy a tárgyalt hagyomány olyan területen is kimutatható, mely eddig figyelmen kívül maradt.

Vargyas Lajos

AGNUS DEI VAGY LEO DIABOLI?

(A zalaháshági tympanon jelképeinek eredete.)

A középkori magyar művészet eredetét az újabban közzétett emlékek eddig ismeretlen távlatokba állították be. Egybe világosabbá válik, hogy az árpád-kori magyar művészet, különösképen a szobrászat (kő- és fémplasztika) eredetének kutatásakor nemcsak az itáliai és franciaországi hasonlókorú emlékeket kell tüzetesebben vizsgálnunk, hanem a keresztény régészet, ikonográfia, szimbólika eredményeit is nagy figyelemmel kell kísérnünk. — Sőt ezen túlmenőleg, egyrészt a helyi pogány római művészi hagyományokat, a provinciális régészet eredményeit, ennek alapját a klasszika archeológiát —, másrészt pedig a népvándorláskori régészet egyes problémáit is vonatkoztatnunk kell a magyar középkor művészetére, hogy ennek eredetét megállapíthassuk, gyökereit megismerhessük.¹

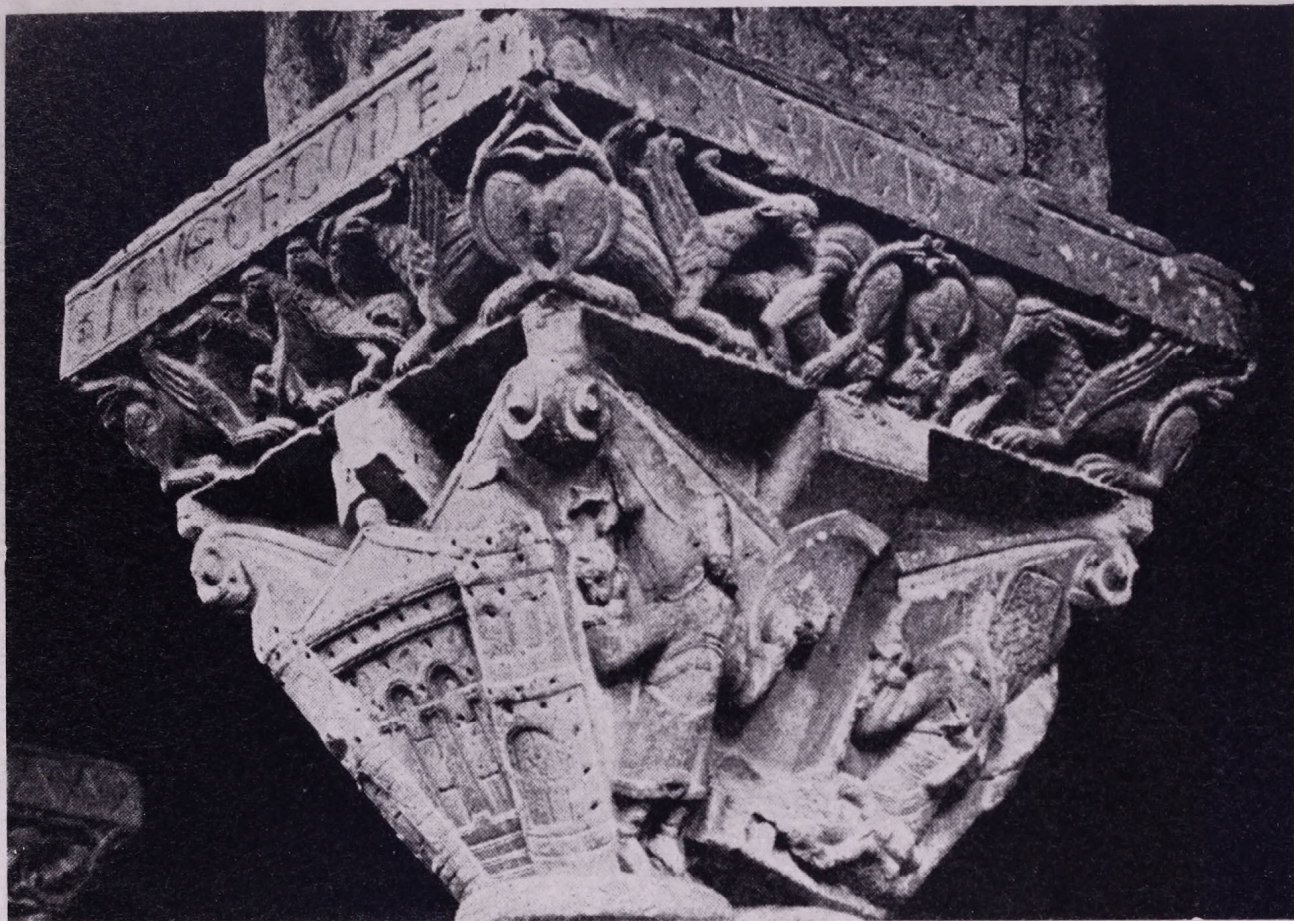
Nemrégiben mutatott rá Henry Focillon² párizsi professzor arra, hogy a román-kori művészetnek sajátosan római vonásai mellett a népvándorláskori, sőt szkíta művészettel is kapcsolatai vannak. A magyar kora-középkor művészetében ugyancsak fontos szerep jut a klasszikus és előázsiai elemeket is magábaszívó steppekultúrának. De éppen így Európa többi román-kori művészi kultúrájában is, Franciaországtól Oroszországig — csak az össze-tevő elemek aránya különböző. Ezért nagyon jellemző az is, amit Gerevich Tibor mond a román-kori művészetről;³ „Soha annyira nemzetközi nem volt az európai művészet, mint épp a román korszakban s mégis ekkor alakultak ki a nemzeti iskolák.“

Különösen érdekesen olvastja össze a „klasszikus“ és „barbár“ elemeket a zalaháshági koraromán tympanon domborműve. Ezt a dombor-

¹ Lásd: Dercsényi D., Az Árpád-kori magyar művészet problémái (Antiquitas Hungarica. I. 1, 1947.) 84 sk.

² H. Focillon, L'art des sculpteurs romanes, Paris, 1931.

³ Gerevich T., Magyarország román-kori emlékei, Budapest, 1938. 130. l.

1. kép. Oszlopfő, Moissac, 12. sz.

művet, néhány hasonlótárgyúval együtt, Bogyay Tamás tette nemrégiben közzé.⁴ Ezeken a domborműveken az „Isten báránya“ (Agnus Dei) ábrázolásának kompozíciójában a bárány helyett oroszlán szerepel. Bogyay szerint az oroszlán a régi lovasnomád uralkodó örökségéből fennmaradt fejedelmi jelkép, mely itt a mennyei hatalom jelképe lett.

Bár kétségtelen, hogy az oroszlán ábrázolása a bárány helyett valóban hatalmi jelkép, mégis a behatóbb vizsgálat problematikussá teszi, hogy ebben az átfogalmazásban az oroszlán mindig valóban a diadalmas Krisztust jelenti-e. Különösképen érvényes ez az aggályunk az említett zalaháshágyi ívmező-dombormű kompozíciójára vonatkozóan. Ugyanis ezen a domborművön nem az álló vagy a nyugodtan lépkedő, hanem a rohanó, ill. menekülés közben mellsőtestével földrezuhanó oroszlán látható a kereszttel: előtte önmagábaharapó sárkány, legfelül pedig két stilizált vadállat szerepel a domborművön. A kompozíció felépítése ősi, „primitív“ (helyesebben primer) látásmódot tükröz; az alakok rendkívül zsúfoltan töltik be a teret (az ú. n. „horror vacui“ elv alapján), az egymásmelletti alakok egymás fölé vannak elhelyezve. Az alakok kidolgozása elnagyolt: maga a főalak, az oroszlán is nélkülözi az oroszlán jellegzetes vonásait, inkább kutyára hasonlít — bár egyes vonásai bizonyossá teszik, hogy faragója itt valóban oroszlánt akart ábrázolni.

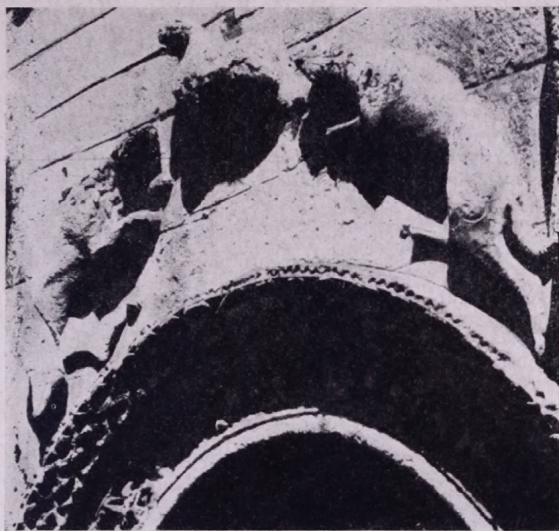
Az összbenyomás: a sok dinamikusan ábrázolt ragadozó, már magában véve is valami démonikus harc benyomását teszi a szemlélőre — és az oroszlán sajtóságos beállítása még csak fokozza ezt a hatást. A fejét hátrafordító, ferde testhelyzetben szétvetett mellső lábakkal ábrázolt ragadozó, a szkita állatküzdelmi jelenetekben szereplő leroskadó szarvasra emlékeztet. Az egész jelenet nem a harc utáni győzelem, hanem még heves küzdelem benyomását kelti.

Az alvilági hatalom fölötti győzelem oroszlánvadászat alakjában az ókori művészetben nagyon gyakori. A mennyei hatalom földi megtestesítőjének, az uralkodónak az alvilág fölötti győzelmét — mint erre André Grabar is rámutatott⁵ — ilymódon ábrázolta az előászsiai, a hellenisztikus, a hellenisztikus-római, a szasszanida-perzsa művészet számos emléke. Az ordító, a rohanó oroszlán, mint a Sátán jelképe, keresztény felfogásban először Péter apostol egyik levelében jelenik meg, ahol ezt olvassuk: Vigyázatok és imádkozzatok, mert ellenségek, az ördög, mint ordító oroszlán körüljár, keresvén, kit elnyeljen („Vigilate et orate quoniam adversarius vester, diabolus tamquam *leo rugiens* circuit quaerens quem devoret...“ Petr. 8, 5). Az oroszlán „halálos“ jellegét hangsúlyozzák az ókeresztény művészet Dániel és Dávid ábrázolásai, a románkori művészet Sámson-jelenetei közül „Sámson és az oroszlán harca“. Sőt az oroszlán ördögi mivoltát mutatja be, a XII. századi dömösi⁶ (és számos hasonló) pillérfő az embert-

⁴ Bogyay T., Isten báránya (Adatok az Árpád-kori templomkapuk ívmeződíszítéseinek ikonográfiájához). Klny. Regnum. Egyháztört. Évk. Budapest, 1940/41; Dunántúli Szemle könyvei 187. 1941 94—122. l., 5 képpel. A zalaháshágyi relief 2. kép.

⁵ A. Grabar, L'empereur dans l'art byzantin, Paris, 1933. 133 skk.

⁶ Gerevich T., i. m., CXXVI. tábla, 2. kép. Oroszlán a magyar román-kori emléken: Gerevich, i. m., 146. l.

2. kép. Homlokzat, Chadence, 12. sz.

tipró oroszlán kompozíciójával. Hasonló képtípus a románkorban szerte Európában igen gyakori a portálék jelképei közt, talapzatukon, vagy a szőszékek lábai alatt.⁷ Az oroszlán, mint a pokol jelképe, sajátos beállításban jelenik meg a torcelloi dóm Utolsó Ítélet mozaikján,⁸ ahol az Ítélet harsonáit fúvó angyalok mögött griff, párdúc, hiéna, farkas, elefánt között az oroszlán is mint „emberfaló” állat szerepel. A pokolnak mint tátottszájú óriási vadállatnak elképzelése és megjelenítése gyakori a középkor művészetében, sőt még a barokk korban is előfordul ilyen ábrázolás (pl. egy iglói epitáfiumon). A „pokol-állat” legyőzésére vonatkoznak a szíriai Szt. Efrém- († 378) sorai, mely szerint „a Megváltó szent fegyverével (t. i. a Kereszttel) átdöfte a pokol hasát”⁹. Úgy látszik, mintha a zalaháshágyi tympanon ferdénálló dárdaszerű keresztje is az oroszlán hasát döfné át.

A poklot jelképező vadállat átszúrása a diadalmas Krisztus jele által először a IV. századi római pénzeken szerepel, t. i. Nagy Konstantinnak Licinius feletti győzelmét úgy ünnepli az új császári főváros, Konstantinápoly pénzverdéje, hogy — amint Alföldi András megállapította¹⁰ —, a közremény (*spes publica*) felírással a Krisztus-jeles császárszászlót ábrázolja, mint alsó végével a pogányság kígyóját átszúrja. De nemcsak a sárkányt, hanem a Sátán másik jelképét az oroszlánt is a diadalmas Krisztus- király semmisíti meg, mint ahogy a zsoltáros megjósolta; „Összetaposod az oroszlánt

⁷ K. Künstle, Ikonographie der christlichen Kunst. I. Freiburg i. Br. 1928. 126. skk.

⁸ A torcelloi mozaikra vonatkozólag: U. Paeseler, Die römische Weltgerichtstafel in Vatican. Kunstgesch. Jahrbuch. Bibl. Herziana, II. 1938.

⁹ Idézi A. Grabar i. m., 249. l., 1. j.

¹⁰ Alföldi A., A keresztény Konstantin és a pogány Róma. Klny. (Olasz Szemle) Studi Italiani in Ungheria. 1943. évf. 1. sz. 29. l., 118—120. j.

és a kígyót“ (*conculcabis leonem et draconem*. Ps. 41). Ezt a jelenetet az iruhagehi ókeresztény agyaglámpákon, a ravennai Orthodoxok Baptisteriumának stukkóján, a ravennai Cappella Arcivescovile mozaikján (494–519), sőt többek közt a chartresi és az amiensi katedrálisok román kori kapuzati díszei közt¹¹, és a magyar királyi paláston is megtaláljuk. Figyelemreméltó, hogy a sátán legyőzésének jelképe, az oroszlán és a sárkány elleni harc, vadászati jelenetbe komponáltan egy XIII. századi maasvidéki vert ezüstlemezen is szerepel.¹²

Érdekes, hogy a zalamegyei újudvari tympanonon a kereszt alatti mezőben egyik oldalt egy kentaur rohan, a másik oldalt ölelkező kígyók láthatók. Az előbbi a legendaszerű ókeresztény „természettudomány”

3. kép. Márványrelief.
Toulouse, 12. sz.

könyvének, a Physiológusnak nézete szerint az eretnekeket, míg az utóbbi az érzékiséget jelképezi — tehát itt is a bűnösöket legyőző kereszt van ábrázolva. Hasonló értelme lehet a zalaháshági domborműnek is. Az önmagába harapó sárkány alakja is alátámasztja ezt a véleményt. Igaz, hogy a komponálás sajátos módja visszakövetkeztethető egészen a szkitakorig, a kelermesi „párduc” mancsain szereplő begöngyölt vadállatalakokig, vagy a Hankori kínai sárkányokig.¹³ Divald egyik vértesszentkeresztje hasonló sárkányt¹⁴ egy szamarrai rokonábrázolással hozta kapcsolatba, mely Szt. Kálmán ereklyetartóján is szerepel.¹⁵ Igazi értelmét azonban talán az a moissaci oszlop fő adja meg (1. kép.), melyen a Krisztust jelképező griffek által megölt sárkányok összegöngyölítve, önmagukba harapnak. Tehát nemcsak az oroszlán, de a sárkány pusztulását is ábrázolni akarta ez az ismeretlen magyar kőfaragó.

Azt a megállapításunkat, hogy a zalaháshági domborművön a pokol jelképeinek (oroszlánnak, sárkánynak stb.) a Kereszt jegyében történt legyőzése volna ábrázolva, természetesen nem akarjuk a többi, Bogyay által vizsgált, hasonló ábrázolásra ráerőszakolni, bár valószínűleg a Magyar Nemzeti Múzeum általa említett csészéjének rajza is hasonló értelmű. Nem tagadható, — hogy a lélektan kifejezésével éljünk, — az oroszlán archaikus

¹¹ Krisztus győzelme az oroszlánon és a kígyón: A. Grabar i. m., 237. skk. C. Cecchelli, Sta. Maria del Sole e i Mitrei del Campidoglio. Studi e documenti sulla Roma sacra. I. 1938. 157. skk.-főként 164. l., 4. j. a numizmatikai analógiák felsorolásával.

¹² Shey Ilona, A középkori ötvösség és az antik hagyományok, Budapest. 1935. 20. kép (szöveg 104 skk.).

¹³ Br. Brehm, Ursprung der germanischer Tierornamentik, in „Heidnisches und christliches um das Jahr 1000“, Wien, 1926. 41 skk.

¹⁴ A vértesszentkeresztje zárókő és egy szamarrai ezüsttál sárkányfiguráinak összehasonlítása: Divald Kornél, Magyarország művészeti emlékei, Budapest, 1927. 16. kép.

¹⁵ Gerevich T., i. m., CCXXII. tábla.

ambivalens jelentőségű szimbólum. Kettősségét mi sem bizonyítja jobban mint az egyházatyák vélekedései erről a félelmetes lényről. Gregorius Eliberitanus szerint Krisztust azért nevezik oroszlánnak, mert halálával legyőzte az ördögöt.¹⁶ Augustinus egyenesen hangsúlyozza is, hogy csak Krisztus menthet meg a pokolbeli oroszlántól, mert ő Juda oroszlánja.¹⁷ A románkori művészetben is kifejeződik ez a kettősség, néha igen furcsa formában, például éppen a bárány és az oroszlán sajátos kapcsolatában. Egy chadencei (Chartres) templomdomborművön a jóságot jelképező bárányt két vadállat tépi szét (2. kép); az egyik farkas, a másik oroszlán. Viszont egy toulousei domborművön az a legenda van ábrázolva (3. kép), mely szerint a Megváltó születésekor egy toulousei asszony bárányt szült, jelezvén, hogy a Megváltó kegyes jótevője lesz az igazaknak; egy másik pedig ugyanakkor oroszlánt, utalva arra, hogy egyben Krisztus a gonoszok rettenetes bírója is lesz. Bizonyos, hogy akármilyen értelme is legyen az oroszlánnak a keresztény művészetben, mindig Krisztus hatalmára vonatkozik; akár pozitív értelemben: Krisztus oroszlán — akár negative: Krisztus ereje legyőzi a pokoli oroszlánt, ugyanannak a valóság-felismerésnek két oldaláról van itt szó. A végső győztes csak Krisztus lehet, csak a Fény győzhet a Sötétség hatalmain, mint a magyar királyi palást említett jelenetének felirata is hangsúlyozza; HOSTIBUS EN CHRISTUS PROSTRATIS EMICAT ALTUS.

Kádár Zoltán

HOL ÁLLOTT EGYKOR SZENT LÁSZLÓ NAGYVÁRADI LOVASSZOBRA

A Nagyváradi Múzeum középkori alakos szobrászatunknak egy jelentős alkotását őrzi. Noha a szobor az idők folyamán nagymértékben megsérült, faragásának még e rongált állapotban is feltűnő finomságai ügyes meszter kezére vallanak, úgyhogy e szobortöredék, mint középkori szobrászatunk egy eddig figyelemre kevésbé méltatott szobrászegyéniségének alkotása, joggal megérdemli, hogy a magyar művészettörténeti kutatás fokozottabb figyelemmel forduljon feléje¹ (1–2. kép).

Szobortöredékünk a nagyváradi várban végzett ásatások alkalmával került elő,² 61 cm magas és vértezett lovagot ábrázol, aki a ballába mellé

¹⁶ *Salvator noster qui est... rex regum propter virtutem quia in morte diabolum vicit, leo est appellatus.* (Tract. Origenis. 6. Roué de Journal: M. J., Enchiridion patristicum, Freiburg i. Br. 1937. 902. h.).

¹⁷ Sermo, 170: *Quis incurreret in dentes leonis nisi vicisset leo ex tribu Juda.* Hivatkozik erre a szentágostoni helyre K. Küstle is: i. m., 126. l.

¹ A szobrot az ismeretlenség homályából Balogh Jolán emelte ki a „Márton és György kolozsvári szobrászok” című alapvető munkájában (Erdélyi Múzeum 1934. 287. l., és 31. kép). Irodalmát lásd Balogh J., Az erdélyi renaissance. Kolozsvár. 1943. 38. l., 35. jegyz.

² Balogh J., Márton és György kolozsvári szobrászok. 170. jegyz.

földhöz támasztott pajzsára könnyedén támaszkodik, hiányzó jobbkarját pedig könyökben meghajlítva úgy tarthatta, hogy keze feje, a mellvértén látható törésfelület biztonsága szerint, mellén nyugodott. Az erős fény- és árnyékhatásokra felépített, meglehetősen nyílt formájú faragványnak kőszzerű összefoglaló formát a lovag hátára borított köpeny ad, mely egységes háttérként keretezi a finoman, de mégis erőteljesen kifaragott alakot. A szobor egy főnézetre készült, mert kidolgozásra csak három oldala került, míg hátulról nézve a köpeny sommásan összefoglalt, hengeresen elnagyolt formát mutat, annak biztonságául, hogy a szobor eredetileg fülkében, vagy kőszátor alatt állott, tehát építészeti keret kitöltése céljából készült. Az aránylag kis méret kizárta teszi, hogy a szobor monumentálisabb külső építészeti elem plasztikai díszéül szolgálhatott volna: nem tölthette ki például valamely építmény támpillérét díszítő toronyfi fülkéjét. S mivel nem is készült nemesebb kőanyagból, így az sem tételezhető fel, hogy valamiféle kisebb méretű belső architektúra, síremlék, vagy szőszék díszítéséből származna. Anyagát és méretét tekintve legkézenfekvőbbnek az látszik tehát, hogy a szobor eredetileg egy nagyobb méretű és díszes kialakítású kapuépítmény számára készült és többedmagával annak aránylag védettebb bélétdíszéül szolgált.

Hogy a szobortöredék kit ábrázolt, azt ma már bizonyossággal nem lehet megállapítani; a vértetzből lovagra, a kettős kereszttel díszített pajzsból pedig annak királyi származására lehet csupán következtetni. Nem lehetetlen, hogy Szent Imre alakját örökítette meg faragója, mert Miskolczy István 1609-ből származó leírása szerint a Kolozsvári-testvérek váradi gyalogszobraikban Szent Imrét, Szent István és Szent László mellett, fegyverzetben és kettős kereszttel díszített pajzzsal, tehát szobortöredékünkkel teljesen azonos megfogalmazásban ábrázolták. Azonban Miskolczy szavahihetőségét Balogh Jolán erősen kétségessé tette, amikor rámutatott arra, hogy Szent Imrét a középkori művészet sohasem ábrázolta kettős kereszttel ellátott pajzzsal.³ Szerinte az ország címerével díszített, az országot mintegy jelképező pajzsot mindig Szent Lászlóra, a lovagkirályra bízta s ezalapon helyesebbnek véli, ha a váradi szobortöredéket Szent László szobrának tekintenénk. Érvelését támogatja még az a tény is, hogy Miskolczy szerint Szent Lászlónak is volt pajzsa, nem lehetetlen tehát, hogy leírásának elkészítésekor e két pajzsot emlékezetében véletlenül felcserélte. E valószínűnek látszó feltevésnek meggyőző erejét csupán az gyengíti, hogy a kettős kereszttel ellátott pajzs, mint attributum, középkori művészetünkben Szent László személyétől függetlenül is feltűnik.⁴

³ Balogh J., Márton és György... 288. l.

⁴ Például a pöstyéni szentségháztöredéken, mely minden valószínűség szerint Róbert Károlyt (Magyar Művelődéstörténet I. 145. l.), Éber László szerint viszont Nagy Lajost ábrázolja (Arch. Ért. 1909. 289. l.), a kettős kereszttel ellátott pajzsot a király jobbján elhelyezett angyal tartja. A címerpajzs elhelyezése lényegében hasonló a bántornyai Szent László-legenda cserhalmi ütközetet ábrázoló falfestményével, hol a kettős kereszttel díszített pajzsot egy Szent László mellett lévő vitéz viseli (Ernst M., A dunántúli falfestés középkori emlékei. Budapest. 1935. 42. l., 18. á.). A szepeshelyi főoltár szárnyképen pedig az ország címere mind Szent István és Szent Imre, mind pedig Szent László lábainál ott látható (Divald K., Szepes vármegye művészeti emlékei. II. 33. á.). Különböznél Balogh J., Márton és György... 182. jegyz.

1—2. kép. Szobortöredék a nagyvárad múzeumban.

Azonban akár Szent Imre, akár pedig Szent László töredékes szobra maradt faragványunkban az utókorra,⁵ egy mindenesetre bizonyosnak látszik: ama kapuzat béléletében, melynek szobrászati díszítéséből faragványunk származik; Árpádházi királyaink és szentjeink szobrai állhattak s így e kapuzat csakis reprezentatív célok szolgálatában álló egyházi építmény része lehetett.

A nagyvárad szobortöredék kifaragásának időpontját a páncélzat formája, a csípőn viselt öv divatja s végül a Kolozsvári-testvéreknek prágai Szent György-szobrával való feltűnő formarokonsága 1360—70 közé helyezi, tehát a váradi vár ama reprezentatív egyházi épületén, melynek kapuzatdíszítéséhez e szobor is tartozott, ezidőtájt bizonyosan nagyobbszabású építkezés folyt. S hogy ez az egyházi épület csakis a váradi székesegyház, Szent László egyháza lehetett, ahhoz kétség alig férhet, mert a vár középkorban épült

⁵ Még a szobor eszméi kiegészítésének eredménye sem dönti el e kérdést. Ugyanis az alak jobbkarjának tartása mind Szent László, mind pedig Szent Imre esetében indokolt, mert ha a faragvány a lovagkirályt ábrázolta, úgy kezében bárdot, ha pedig Szent Imrét, akkor meg lilimos jogart tarthatott egykor.

három egyházi épülete közül Keresztelő Szent János temploma e korban még nem állott,⁶ Szűz Mária kisebbik egyháza pedig, mint azt a későbbiekben még látni fogjuk,⁷ méreteinél fogva reprezentatív jellegű építménynek nemigen tartható. Arra a kérdésre tehát, hogy nyílik-e lehetőség e szobor eredeti helyének pontosabb meghatározására? — feleletet csakis a nagyváradi székesegyházról szóló egykorú történeti adatok, illetve a székesegyház ásatásának eredményei adhatnak.

A váradi székesegyház 1883-ban végzett feltárási munkálatainak előzményei az 1881-es évre nyúlnak vissza, amikor a vár ötszögű kaszárnya-épületének nyugati szárnyát veszélyes állapota miatt lebontották⁸ és hozzáfogtak újjáépítéséhez. Az alapozás kiásása alkalmával falak jöttek napvilágra, s kiderült, hogy ezek Szent László székesegyházának falaiból valók. Feltáráshoz került a székesegyház aránylag egyszerű nyugati kapuzatának bemenet baloldali bélélete is; lépcsősen elhelyezett bélletpillérei összefüggő lábazati profilal lezárt talapzaton állottak, élvonalukon sarokrézsűre metsződő s egy-egy pálcátág-párral kísért henger volt kifaragva. Formáinak tanúsága szerint a kapuzat építése a XIV. sz. első felére eshetett és így Báthori András váradi püspök (1329–45) építkezési tevékenységébe illeszkedik. Egy másik kapu maradványai viszont az 1883-as ásatások alkalmával a székesegyház feltárt déli hosszházának falában kerültek napfényre, sajnos, annyira lerontott állapotban, hogy a kapuzat formai kialakítására vonatkozóan semmiféle támponttal nem szolgáltak. Azonban e nyomok alapján annyi mégis bizonyosnak látszik, hogy nagy bélletmélységű, osztókávakővel ellátott kétszárnyú kapuzat volt, mely kapuzatforma Magyarország területén általában a XIV. sz. második felében és a XV. sz. elején volt divatban.

Az ásatás eredménye meglehetősen szegényes volt, de adatait egy 1600-ból származó vári leltár adatai szerencsésen kiegészítik. E leltár írója ugyanis a székesegyház leírásával kapcsolatban annak kapuzatairól azt írja, hogy „januam habet primam duplicem, ad duas partes divisas, cum pessolo ferreo magno. Posterior janua est simplex.”⁹ Miután kétség nem férhet ahhoz, hogy a leltárkészítő által primának nevezett kapuzat csakis a székesegyháznak ásatásokból már ismert déli kétszárnyú kapuzata lehetett, így a „janua posterior simplex” nem lehet más, mint az 1881-ben napvilágot látott nyugati kapuzat. Másrészt mivel a nyugati kapuzat egyszerű béllet-architektúrája kizárja annak lehetőségét, hogy abban alakos szobrászati díszítés állott volna egykor, viszont a déli kapuzat nagy bélletmélysége egyenesen arra vall, hogy bélletét eredetileg figurális dísz töltötte ki, következésképpen indokolt az a feltevés, mely szerint a Nagyváradi Múzeum szóbanforgó szobortöredéke éppen e kapuzat szobrászati díszéből való s annak építési korára biztos támpontot nyújt. Ezalapon a váradi székesegyház déli főkapu-

⁶ Ld. *Bunyitay V.*, A váradi püspökség története. III. 120. 1.

⁷ Utalok a 10., 22. és 23. jegyzetekben idézendő adatokra és az azokból levont következtetésekre.

⁸ V. ö. *Henszlmann I.*, A nagyváradi kettős székesegyház c. tanulmányában foglaltakkal (*Bunyitay*, A váradi püspökség ... III. 147. 1.).

⁹ Idézi *Henszlmann*, i. m. 162. 1.

jának építése a XIV. sz. 60-as éveire tehető és létesítése Demeter püspök (1345–72) építkezési tevékenységéhez tartozik.

* * *

Miután valamely építmény közlekedés szempontjából bejáratai révén kapcsolódik közvetlen környezetéhez, ezért a bejáratok elhelyezése támpontokat szolgáltat az építmény és a környező építészeti létesítmények egymáshoz való térbeli viszonyának megállapításához is. A váradi székesegyháznak a várhoz és annak épületeihez való viszonya tehát a székesegyházi főbejárat ismeretében az eddigiekhez képest határozottabban megfogalmazható, de ehhez szükségessé válik még a váradi vár középkori elrendezésének főbb vonalakban való ismerete is.

Váradi középkori várának körítő fala egy 1691-ből való katonai térkép¹⁰ (3. kép), és a várat ábrázoló metszetek tanúsága szerint a XVI. sz.-ban emelt ötszögű, sarokbástyás külső várfalon belül, nagyjából egy kerek 600 m területű szabálytalan hétszöget zárt be és három, egymástól elhatárolt területre oszlott. A székesegyháztól délnyugatra előudvar terült el, melyet Siebmacher János nürnbergi metszőnek 1598-ból való s Ortelius művében megjelent metszetrajza (4. kép) püspöki udvarnak nevez,¹¹ a keleti várfalszakaszt követő második, belső védelmi vonal a belső vár területéből egy Zwingerszerű falközt vágott le, végül a vár fennmaradó területe, a belső udvar, az erősség tulajdonképeni magva, a székesegyházat karéyban ölelte körül. A belső vár bejárata délen, a külső vár Királyfia-bástyájának tengelyében állott és az előudvarra nyílt, melyen keresztülhaladva egy nagyjából északra és egy keletre néző belső kapu közvetítésével lehetett a belső várudvart megközelíteni.¹²

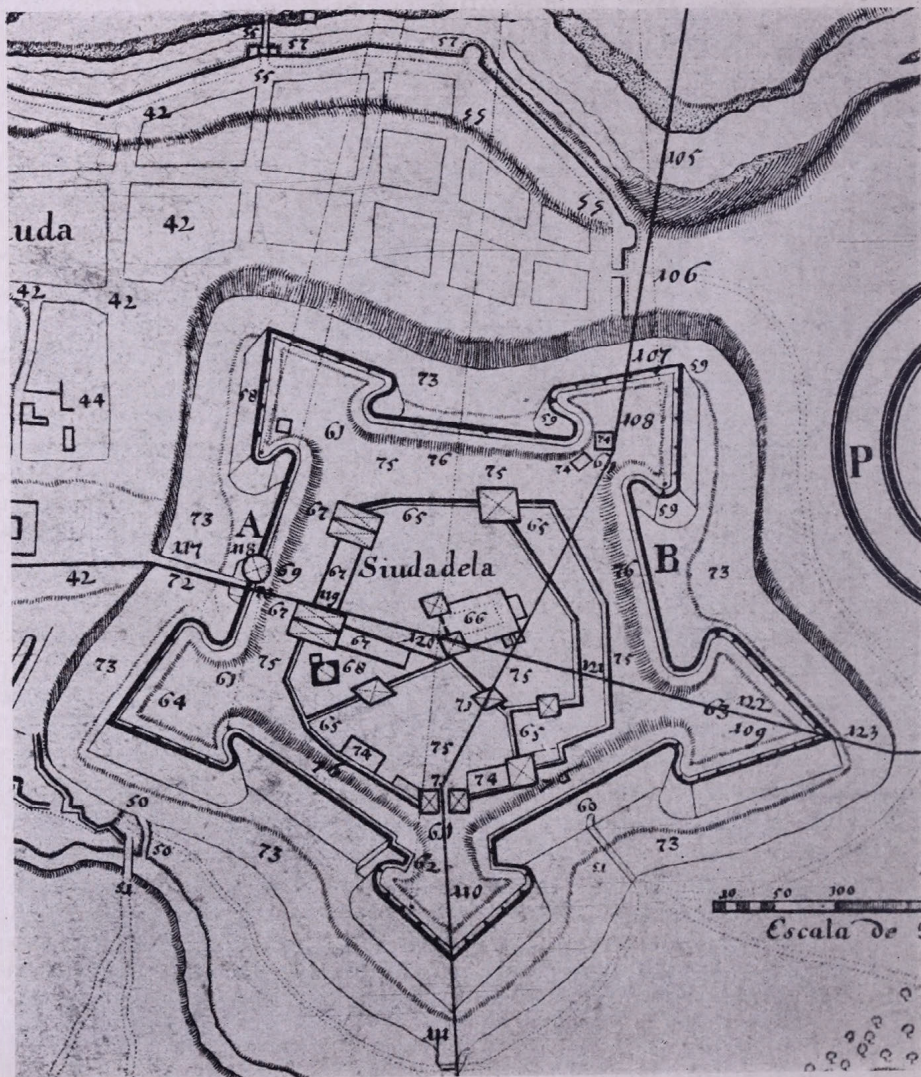
De a székesegyháznak és a váradi püspökök palotájának egymáshoz viszonyított helymeghatározására vonatkozóan is vannak adataink. Általában középkori püspöki várainknál azt látjuk, hogy a püspöki palota és a székesegyház közvetlenül, vagy közvetve, de egymással mindig kapcsolatban állott. Így volt ez Pécsen, hol a püspöki palota egy átjáróval a székesegyház délnyugati sarkával egybeépült,¹³ vagy az egri várban, hol a püspöki palota a székesegyház nyugati homlokzatának északi oldalán állott és annak főbejá-

¹⁰ Közlötte *Bunyitay—Málnási*, A váradi püspökök a száműzetés és az újraalapítás korában. 156. és 406. l. A térkép a hozzávaló jelmagyarázatokkal röpiratként német nyelven nyomtatásra került, spanyol nyelvű változata pedig a bécsi Kriegsarchivból ismeretes.

¹¹ Közlötte *Bunyitay*, A váradi püspökség... II. 309. l. „C. Der Bischofs hoff“.

¹² V. ö. *Bunyitay—Málnási*, i. h. A belső vár bejáratának helyét az 1691-es térkép alapján már *Gyalóky* tisztázta (A nagyváradi királysobrok helyéről. Arch. Ért. 1912. 265. l.). Az idézett térkép magyarító melléklete szerint a 70. sz. jel. („Das vornehmste Thor der Vestung“) a vár ma is álló nyugati kapuzatára vonatkozik, a 71. sz. jel pedig („Innere Thor der Vestung“) a középkori vár dél felől nyíló főbejáratát és a belső udvarba vezető keleti kapuját jelöli. Ugyancsak a belső vár főkapuzatára vonatkozhat az 1600-as leltár „Domus altera castellani supra primam arcis portam“ kitétele (ld. 16. jegyz. i. m., i. h.), mert a XVI. sz.-i várépítkezés hadászati követelményei kizárják annak lehetőségét, hogy a külső vár főbejáratának felépítménye lett volna.

¹³ *Gosztonyi Gy.*, A pécsi Szent Péter Székesegyház eredete. Pécs, 1939. 10. rajz, 12. sz.

3. kép. Várada középkori vára egy 1691-ből való katonai térképről.

4. kép. Nagyvárád látképe 1598-ban. Siebmacher János metszete.

ratához a püspöki palota előtt elterülő tér közvetítésével kapcsolódott.¹⁴ Minden okunk megvan tehát annak feltételezésére, hogy a váradi vár esetében is ez a szokásos és a gyakorlati szempontoknak is megfelelő elrendezés állott fenn. A kérdéses csupán az, hogy a váradi püspökök laka a székesegyház melyik oldalán állott és közlekedés szempontjából hogyan kapcsolódott ahhoz.

Az egykorú írásos és rajzi adatok a váradi püspöki palota helyét egyöntetűen a vár déli részében jelölik meg. Az 1374-ből való váradi chartularium szerint a vártól délkeletre elterülő püspöki vadaskert és a keletre fekvő velencei Szent Anna kolostor mellett folyik el a Hévjó, vagy másnéven Pece-patak egyik ága, mely a Szőlős felé vezető út gázlóján alul észak felé kanyarodva a vár püspöki palotájával ellentétes oldalon éri el a Sebes-Körösnek várárok mentén elfolyó ágát.¹⁵ Ez az ág, melyet az 1691-ből származó katonai térkép 124. sz.-val jelöl, a vár északkeleti, ú. n. Veress-bástyájának tengelyvonalában torkollott a Sebeskörösbe, amiből önként következik, hogy a püspöki palota a vár dél-délnyugati felében állott.

De erre mutat Siebmacher János metszetrajza is, melyen a székesegyháztól délnyugatra eső vár-előudvart püspöki udvarnak nevezi, sőt ebben az udvarban kutat is ábrázol, mely kútról egy 1600-ban felvett vári leltár ugyancsak megemlékezik.¹⁶ Bár ez a leltár a kútról a fejedelmi lakkal kapcsolatban számol be, mégis biztonsággal állítható, hogy a fejedelmi lak tulajdonképpen nem egyéb, mint Várad püspökeinek egykori palotája. Különbösen a fenti egyezésen túl a két palota azonosságát még egy 1509-ből származó tudósítás is bizonyítja. Írója a püspöki palota kölépcsőzetét említi, melyen keresztül Thurzó Zsigmond püspök a székesegyházból jövet palotájába vonult.¹⁷ Ugyane kölépcsőről tesz említést az 1600-ból származó leltár is, de arról természetesen már mint a fejedelmi lakhoz tartozó építményről számol be.

Ugyancsak a székesegyház déli oldalára helyezi a püspöki palotát Rossi kapitány újabban előkerült egykorú váralaprajza, melyet az innsbrucki Landesregierungsarchiv őriz.¹⁸

Végül a chartularium közlésével egyértelműen adja meg a püspöki palota helyét Kaiserfeld Mátyás is, ki, mint a Váradot felszabadító seregek katonai mérnöke, Váradról távlati képet rajzolt s ebben a palotát a Veress-bástyával ellentétes oldalon jelezte.¹⁹

¹⁴ *Szmrecsányi M.*, Eger művészetéről. Bp. 1937. 14. l. és *Pataki V.*, A XVI. századi várépítés Magyarországon. 16. l. melléklete.

¹⁵ *Bunyitay V.*, A váradi káptalan legrégebbi statutumai. Nagyvárad, 1886. 33. l.

¹⁶ Közlötte: *Bunyitay*, A váradi püspökség... II. 235. l.

¹⁷ *Balogh J.*, Az erdélyi renaissance. Kolozsvár, 1943. 275. l.

¹⁸ *Andrei Veress*, Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei si Taru-romanesti. Bukarest, 1932. V. 195. l. A rajz a mellékelt levél keltezése alapján 1598-ban készülhetett.

¹⁹ *Bunyitay V.*, A mai Nagyvárad megalapítása c. m. melléklete (Értekezések a történelmi tudományok köréből. Bp. 1886. VI.). A rajz, melyet a bécsi hadilevéltár őriz, 1692 máj. 20-án kelt és jelmagyarázatában 7. sz. alatt „Das alte ruinierte Schloss (Pallatium)” olvasható (közölve még 10. jegyz. i. m. 165. l.). *Bunyitay* emez értekezésének 8.

A chartularium a püspöki palotával kapcsolatban még az északra nyíló belső várkapuról is megemlékezik, azzal a kőházzal kapcsolatban, melynek egyik szárnya a Boldogságos Szűz kisebbik egyháza mögött az északi kapu felé esett, másik, délfelé nyúló szárnya pedig a püspöki palotáig húzódott.²⁰ Ez a kőház minden bizonnyal a püspöki udvarnak nevezett előudvar északnyugati sarkában állott és a belső udvart az előudvartól elválasztó erődvonala része lehetett; egyik szárnya a székesegyház déli tornyától az északi kapuig terjedt, másik szárnya pedig a déli toronytól a püspöki palotáig nyúlt, mely középkori szokás szerint ugyancsak a vár védelmi vonalához csatlakozhatott.²¹

A chartularium leírásából még az is kitűnik, hogy a Boldogságos Szűz kisebbik egyháza, melyről a fennmaradt oklevelekben többször is szó esik s íróik sok esetben kapucsarnok melletti egyháznak is nevezik,²² az északi belső kapuzat közelében állhatott, mégpedig bemenet balra, úgy, hogy szentélye nézett a kapuzat felé. Ilymódon elképzelt fekvése megfelel egyrészt a keletelés szabályának, másrészt pedig a chartularium leírásának, mert a szóbanforgó kőháznak az északi kapu és a székesegyház délnyugati tornya közé eső szárnya ekként csakugyan a Boldogságos Szűz kisebbik egyháza mögé esik. S miután a Boldogságos Szűz kisebbik egyházának e feltételezett középkori helyén a török időkben mecset állott, következőképpen a törökök feltehetően ennek az egyháznak romjait alakíthatták át mecsetté. Ez a mecset a Hufnagel-metszet és az 1691-ből származó katonai térkép egybevágó rajzi adatai alapján nem lehetett valami nagyszabású építmény s így mindenesetre nagy valószínűséggel állítható, hogy a Boldogságos Szűz kisebbik egyháza középkori formájában szerényméretű, reprezentatív célokra nemigen alkalmas építmény lehetett s a „kapucsarnok melletti egyház”-nevet a vár északi kapujától nyerte.²³

lajján tévedett, mikor azt írta, hogy e rajzon Szent László székesegyházának helyén „egy nagy ötoldalú várkastély emelkedett, kétségtől ugyanaz, melyet még Bethlen Gábor épített”. Ugyanis ő a rajzon a belső vár középkori falrendszerének maradványait a váradi vár ma is álló ötszögű épületének nézte. E tévedése nyomán helytörténeti irodalmunkban számos esetben felbukkant az a hiedelem, hogy a váradi vár ötszögű épülete még Bethlen Gábor idejéből maradt volna ránk. E feltevés lehetőségét a történeti adatok sem valószínűsítik. Bethlen Gábor építkezéseivel kapcsolatban csupán annyit tudunk, hogy ő a Boldogságos Szűz kisebbik egyházának romanyagát a várfalak építéséhez használta fel (*Bunyitay—Málnási*, i. m. 87. l.). Hogy Szent László Székesegyházának helyén még később sem állott újabb építmény, mutatja az, hogy Rákóczy György fejedelem 1639-ben a vár udvarán új egyházat akart még emeltetni (u. o. 115. l.). A visszafoglalás évében a váradi vár épületei ugyan romban voltak, de az 1691-es katonai térkép bizonyossága szerint a belső vár középkori eredetű épületeinek romjai nagyrészt állottak még. Nagyobb méretű újabbrkori építkezésre tehát csakis a XVIII. sz. elsőharmadában kerülhetett sor, amikor a vár erődműveinek kijavítása is megtörtént (v. ö. *Scholtz B.*, Nagyvárad várának története. Nagyvárad, 1907. 273—75. l.).

²⁰ *Bunyitay*, A váradi káptalan... 97—98. l.

²¹ Ezt látjuk Pécs és Eger esetében is (v. ö. *Gosztonyi és Szmracsányi*, i. m., i. h.).

²² *Bunyitay V.*, A váradi káptalan... 72. l.

²³ *Bunyitay* a kapucsarnok melletti egyházat eredetében temetőkápolnának vélte, helyét a székesegyház déli kapuja közelében határozta meg s nevét e kaputól származtatta (v. ö. *Bunyitay*, A váradi püspökség... III. 120. l.).

A vár keleti kapuja viszont minden valószínűség szerint magának a püspöki palotának kapualja lehetett s mint Pécsen is, azon keresztül vezetett az út a székesegyház főkapuja felé. Legalább is erre mutat az a körülmény, hogy a chartularium írója az előbb említett kőház déli határául nem a várkaput, hanem magát a püspöki palotát jelölte meg. Valószínű, hogy a püspöki palota lépcsőháza is e kapualjból, vagy annak közelében nyílt, mert mind az 1600-as leltár írója, ki a püspöki udvar felől, mind pedig az 1509-ből származó tudósítás névtelen szerzője, ki a székesegyházból jövet közelítette meg azt, egy szóval sem emlékezik meg arról, hogy útja a várkapun keresztül vezetett volna.

A püspöki palota fekvésére és védelmi jellegére vonatkozó következtetéseink helyességét a Rossi kapitány alaprajzi vázlatából kiolvasható adatoknak az 1600-as leltárban közölt megfigyelésekkel való egybevetése még hihetőbbé teszi. Ugyanis Rossi kapitány vázlata szerint a püspöki palota a székesegyház déli homlokzata előtt „L” alakban épült; hosszabbik szárnya a székesegyházzal párhuzamosan, a rövidebbik pedig arra merőlegesen állott. Ugyanily elrendezést sejtet az 1600-as leltár írója is, amikor a palota jobbszárnyának egyik falát a bástyák felé nézőnek mondja. Ez az elrendezés az 1691-es katonai felvétel alapján észszerűen csakis akként képzelhető el, hogy a püspöki palota balszárnya a Zwinger-szerű falköz belső várfalának vonalában állott és homlokzatával a székesegyház déli hosszfalára tekintett, jobbszárnya pedig a chartulariumban említett kőház vonalában, a külső várfalig is elhúzódhatott és homlokzata a püspöki udvarnak nevezett előudvart kelet felől határolta. Ily egyszersmint érthetővé válik az is, hogy a várnak ez a gazdasági udvara miért kapta a püspöki udvar nevet.

Az elmondottak alapján kétségtelennek látszik, hogy a székesegyház déli hosszházala és a püspöki palota balszárnyának idenező homlokzata között a székesegyház forgalmának lebonyolítására és annak a püspöki palotával való egybekapcsolására szolgáló kisebbmértű tér alakulhatott ki, mely reprezentatív célokra különösen alkalmas lehetett. Az viszont, hogy a várnak másutt még egy ily reprezentatív jellegű tere nem volt, a belső vár aránya kis területe és a célnak megfelelő jelentőségű épületeinek kis száma miatt bizonyításra alig szorul, hogy pedig a székesegyház nyugati homlokzata előtt ily tér egyáltalán nem terülhetett el, egyenesen bizonyítottnak mondható, mert a vár nyugati oldalán gazdasági épületek állottak, melyek reprezentatív jellegű tér kereteként semmiesetre sem szolgálhattak.²⁴

Az elmondottakat összefoglalva arra az eredményre jutottunk tehát, hogy a váradi székesegyház főbejárata, melynek szobrászati díszéből a nagyváradi múzeum alakos faragványtöredéke szerencsésen ránk maradt, a székesegyház déli oldalán elterülő reprezentatív jellegű térre nyílt, mely térnek épületelemei közé a székesegyházon kívül a püspöki palota tartozhatott.

²⁴ A váradi chartularium szerint a várbástyák középső szakaszán, mely a városbeli Szent Kereszt templom felé esett (tehát a várfal nyugati oldalán) élelemraktár és az ahhoz tartozó épületek állottak (*Bunyitay*, A váradi káptalan... 59. l.). Az 1691-ből származó katonai térkép pedig a székesegyház nyugati homlokzatával szemben 67. sz. alatt ugyan-csak raktárépületekről tesz említést („Ein grosses Haus und Magazin mit 2 Keller...“ *Bunyitay—Málnási*, A váradi püskökök... 156. és 406. ll.).

Az eddig elmondottak alapján közelítő pontossággal meghatározható Márton és György kolozsvári szobrászok Szent Lászlót ábrázoló bronz lovasszobrának, valamint Szent István, Szent László és Szent Imre bronz gyalogszobrainak felállítási helye is.

Istvánfi Miklós Szent László lovasszobráról azt állítja, hogy az a székesegyház előtti téren talapzatra volt felállítva, Miskolczy szerint pedig a belső várban jobbfelől tűnt szembe.²⁵ Kőtalapzatáról a Peer-kódex éneke emlékezik meg²⁶ s e közléseket a magyar Simplicissimus azzal egészíti ki, hogy a lovasszobor a „nagyobbik templom“ bejáratánál márványtömbön állott.²⁷ A három gyalogszobor viszont Miles állítása alapján a lovasszobortól balra állott,²⁸ Miskolczy és Szamosközy pedig oly értelemben nyilatkoznak, hogy ezek a Szent László lovasszobrától nem messze kerültek felállításra, mégpedig valószínűen a székesegyház fala mentén, mely utóbbi Miksa főherceg egy elvetett megjegyzéséből tűnik ki.²⁹ E közlések sorát végül is

²⁵ Ld. *Bunyitay*, A váradi püspökség ... I. 209. l. jegyz.

²⁶ *Balogh J.*, Márton és György ... 284. l.

²⁷ *Der ungarische Simplicissimus* 1683. (Konstanz, 1923.) 351. l. Ez adatra *Tolnay Gábor* volt szíves figyelmemet felhívni.

²⁸ *Balogh J.*, Márton és György ... 299. l.

²⁹ *Balogh J.*, Márton és György ... 299. l. 299. j. E szobrok Szalárdi szerint „oszlopokon álló ... statuák“ voltak (*Balogh J.*, i. m., 299. l.), tehát talapzaton és minden bizonnyal valamiféle építészeti keretbe helyezve állottak, melynek hátteréül a székesegyház erre alkalmas fala szolgált. Hogy ez a keretarchitektúra milyen lehetett, semmi bizonyosat nem tudni, de abból, hogy a XIV. sz. végétől kezdve Erdélyalfestészetében a szent királyok ábrázolásai egyszerre feltűntek és rajtuk a sokkal későbbi felvidékiekkel szemben a királyok ábrázolási sorrendje a váradi szobrokéval rendszerint megegyezik, arra következtethetünk, hogy e falfestmények voltaképpen Márton és György váradi alkotásának a szerényebb költségeket igénylő falfestészetbe átültetett szabad másolataként foghatók fel, s így azok formai megoldása a nagyváradi királysobrok elhelyezésére vonatkozóan némi irányítással szolgálhatnak. E festményeken a szent királyok általában építészeti, vagy azt utánozó ornamentális keretben állnak s rendszeren a díszített falsík alulról számított második zónájában foglalnak helyet, mintegy azt éreztetve, hogy előképük is talapzaton, tehát bizonyos magasságban volt elhelyezve. Így valószínű, hogy a nagyváradi királysobrok is közelítően hasonló felállításban, megfelelően kialakított pillérre, vagy oszlopra helyezett építészeti keretben, kőszátrak alatt állottak és formai szempontból a korabeli epitáfiumokkal, vagy szentségházakkal rokon megoldásban készülhettek el.

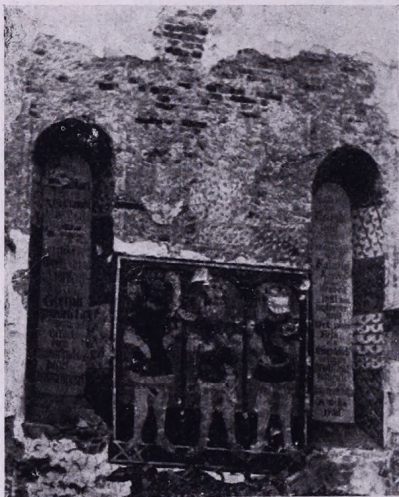
Az alábbi összeállítás a szent királyok hazai ábrázolásának közelítően teljes gyűjteményét adja.

a) Almakerék (*Lázár B.*, Miklós mesternek, a kolozsvári testvérek apjának művei. Magyar Művészet, 1938. 375. és 381. l.). Falfestmény, melyen a Szent Királyok mellett Gellért püspök és (*Lázár* szerint) Róbert Károly (?) is ábrázolva van. Az almakeréki freskó a szent királyokat ábrázoló erdélyi freskósorozat elejére kívánczik. A valószínűtlenül karcsú alakok egyívonalas testtartása még távol áll a többi, későbbinek tartott erdélyi freskó alakjainak tektonikusabb, valószerűbb alkatától, s még a XIV. sz. harmadik felének stílushangulatát idézi. A falfestmény mestere semmiesetre sem ismerhette még Márton és György szobrászok váradi szobrait és így joggal feltehető, hogy a Szent Királyok alakjának megfogalmazásában őket időben meg is előzte. Ez szolgálhat arra magyarázattal, hogy alkotásán a szent királyok a többihez képest festői elhelyezésben, nem magukban s nem építészeti keretben foglalva jelennek meg.

b) Mezőtelegd (*Husza J.*, a mezőtelegdi ev. ref. templom falképei. Arch. Ért. 1892. 387. l.). Szent László, Szent István és Szent Imre képe a templom déli falának belsejében a XIV. sz. második feléből (Kormeghatározása kissé korainak látszik). (5. kép.)

Rossi kapitány zárja le, ki a négy bronzszobrot a püspöki palota előtti térre helyezi.³⁰

A fenti közlésekben előforduló helyrajzi adatok szerint Szent László szobra a székesegyház, illetve a püspöki palota előtti téren, a székesegyház bejárata előtt állott, és a nézőnek várba befelé menet jobbfelé tűnt szembe. A szóbanforgó tér az előrebecsajtottak alapján csakis a székesegyház és a püspöki palota által közrefogott reprezentatív jellegű tér lehetett, az út pedig, melyen Miskolczy haladt, a belső vár keleti kapuján át a székesegyház főbejáratához vezetett. Ezek szerint a belső vár keleti kapuján belépve Szent

5. kép. Az Árpád-házi királyokat ábrázoló falfestmény. Mezőtelegd.

c) Remete (*D. Stefanescu*, *L'art byzantin et l'art Lombard en Transsylvanie*. Paris, 1938. 8. l.). Szent László, Szent István és Szent Imre. XIV. sz. A kormeghatározás tarthatatlanul túlkorai s kereken egy évszázaddal későbbre helyezendő.

d) Kristyór. Falfestmény a templom déli falán (*S. Dragomir*, *Vechile Biserici din Zorand si ctitorii lor in sec XIV si XV. Anuarul comisiunii monumentelor istorice Sectia pentru Transilvania*. 1929. Cluj, 1930. 223. l. 5. á.). *Dragomir* a festményt 1385–90-re keltezi, valószínűbb azonban, hogy az csak a XV. sz. elején készült.

e) Ribice. Falfestmény. Szent István és Szent Imre mellett egykor Szent László alakja állott (*Dragomir*, i. m. i. h. 11. á.). XV. sz. első fele.

f) Csíkménaság (*Huszka J.*, *A csíkménasági templom falfestményei*. Arch. Ért. 1890. 347. l.). A múlt század végén Szent Imre és Szent László alakja még kivehető volt.

g) Marosvásárhely. A vártemplom északi kápolnájának falán Szent László és Szent István

(bizonyosan Szent Imre már elpusztult alakjának társaságában) volt egykor látható (*Rómer Flóris*, *Régi falképek Magyarországon*. 124. l.).

h) Szárnykép a szepeshelyi főoltárról (*Divald K.*, *Szepes vármegye művészeti emlékei*. II. Budapest, 1906. 51. l. 33. á.). Szent László, Szent Imre és Szent István. 1470 körül.

i) Szent királyok kassai kőszobrai. XV. sz. második fele. Egykor a dóm északi kapuja fölötti karzat oromzatán állottak (*Mihalik S.*, *Három kassai kőszobor*. Arch. Ért. 1910. 213. l.).

k) Esztergomi miseruha. XV. sz. Mária a Kisjézussal, Szent István, Szent László és Szent Imre, továbbá Szent Jeromos és Szent Gellért vagy Adalbert társaságában (*Tarczai Gy.*, *Az Árpád-ház szentjei*. Bp. 1930. 87. á.).

l) Matheóci királyszobrok (Szent István és Szent László). 1500 körül (*Kampis A.*, *Középkori faszobrászat*. Bp. 1940. 182. l.). Valószínű, hogy Szent István és Szent László egykor Szent Imre társaságában volt felállítva.

m) A bártfai Szent Egyed-templom tornyának külső falán az első emelet magasságában Szent István, Szent László és Szent Imre képe 1521-ből (*Rómer*, i. m. 99. l.).

³⁰ Rossi kapitány a püspöki palotával kapcsolatban a következő szövegmagyarázatot adja: Palazzo nella cui piazza sono 4 statua di bronzo in piede et una a cavallo di Matthia Corvino Re D'Ungharia. Ez utóbbi megállapítása tollhiba, s félreérthetetlenül Szent László bronzszobrára vonatkozik.

László márványtalapzatra helyezett bronz lovasszobra a szemlélőtől jobbra, a székesegyház bejárata és a püspöki palota közötti téren kerülhetett felállításra, a szent királyok bronz gyalogszobrai pedig a lovasszobortól balra, tehát a székesegyház oldalán, annak erre alkalmas falszakasza előtt állhattak.

* * *

E feltevés voltaképpen nem új, mert lényegében Bunyitay és Henszlmann véleményéhez tér vissza.³¹ De mivel a magyar történetírás és művészet-történelem igen korán elszakadt e fel fogástól és Hufnagel György antwerpeni rajzolónak Braun és Hogenberg által kiadott XVI. sz. végéről származó metszetére támaszkodva³² Szent László szobrának helyét a székesegyház nyugati homlokzata előtt jelölte ki (6. kép), ezért az eddig elmondottak valószínűségének igazolására szükségesnek látszik a nagyváradai várról készült metszetek részletesebb kritikai vizsgálata is.

A nagyváradai várat ábrázoló metszetek sorában megbízhatóság szempontjából csakis a már említett Siebmacher és a Hufnagel-féle metszetet tartja tudományos irodalmunk számon. Már Bunyitay és az utána következő helytörténeti kutatók egész sora észrevette, hogy Siebmacher metszetének az a része, mely a váradai vár törökök által való ostromának rajzi rögzítésével foglalkozik, feltűnő egyezéseket mutat Raedern Menyhért váradai kapitánynak Miksa főherceghez küldött jelentésében foglal-

6. kép. A nagyváradai vár.
Részlet Hufnagel György metszetéből.

takkal.³³ És ez egyezések alapján valószínűnek is látszik ama feltevésük, miszerint Siebmacher e jelentéshez mellékelte hadimérnök kezétől származó helyszíni vázlat alapján dolgozhatott. Erre mutat metszetének ama jellegzetessége, hogy rajta a hadászati természetű megfigyelések feltűnő hangsúlyt kaptak, a környezeti és tájképi elemek viszont sommásan elnagyoltak. Így jellemző, hogy míg a metszeten Várad várának térbeli elhelyezése a valóságot megközelíti és hadászati szempontból korszerű védőműveinek meg-

³¹ Bunyitay, A váradai püspökség ... III. 34. és 162. l.

³² A metszetet legutóbb Dercsényi D., A nagyváradai vár (Építész. 1942. 119. l.) c. cikkében adta közre.

³³ Bunyitay, A váradai püspökség ... II. 19. l. — Gyalóky J., Nagyvárad vára. Nagyvárad, 1899. 8. l. — Scholtz B., Nagyvárad várának története. Nagyvárad, 1907. V/1. á. — Gyalóky J., Nagyvárad 1692-ben (A biharmegyei és nagyváradai régészeti és történeti egyet. évkönyve 1903/909.). 27. l.

figyelése is arányra pontosnak mondható,³⁴ addig az elavult belső vár rajzi leírása már hasonlíthatatlanul pongyolább. És ugyancsak a fenti okra vezethető vissza az is, hogy az ábrázolt területet kizáróan csak katonák és ostromberendezések töltik ki, a települési helyeket viszont csupán a térképszimbolika jellegében tartott jelképes házikók ötletszerűen elszórt szőnyege jelzi. Kétségtelennek látszik tehát, hogy a metszet alapjául szolgáló rajz a helyszínen, de topográfiai szempontból a település megfigyelésének mellőzésével, kizáróan csak hadicélok szolgálatában készült, tehát hadimérnöki felvételnak tekinthető.

Viszont Hufnagel metszete — jellegét tekintve — inkább tájképi leírás. Rajta a vár a Siebmachermetszethez képest rajzi jelentőségéből erősen veszít és — különösen hadimérnöki vonatkozásban — eltávolodik a valóságtól. Ezzel szemben a vár magjának megrajzolásában már sokkal megbízhatóbbnak látszik, mert a várral kapcsolatos rajzi elemek itt a valóságnak megfelelőbb, szabatosabb megfogalmazást nyertek. És ugyanez a — mondhatni — műgond jellemzi a váradi vár közvetlen és távolabbi környékének rajzi előadásmódját is. Hufnagel a településre erős hangsúlyt vetett, epikus bőbeszédűségében a várost szépen megrajzolt favázak házakkal, szántóvető emberekkel, virágos kertekkel hintette tele s vetköztette ki a váradi vidék hangulatát eredeti mivoltából. Hufnagel metszete tehát bármennyire is tetszetős, mint rajz, megbízhatóságát Siebmacher pongyolán vázlatos, de korlátolt érdeklődési körén belül szinte közvetlensége által meggyőző erejű metszetével szemben kisebb értékűnek kell tartanunk, mert célzata nem a valóság hiv rögzítése, hanem művészi élménykeltés volt.

Hogy Hufnagel Váradot természet után rajzolta volna — ezután erősen kétséges. Annyi azonban bizonyosnak mondható, hogy a várra vonatkozóan megbízható vázlatok állottak rendelkezésére, sőt a Siebmachermetszettel való néhány mellékes részletmegegyezés egyenesen arra mutat, hogy azok között a Siebmacher-metszet, vagy méginkább az annak alapjául szolgáló helyszíni vázlat is helyet foglalhatott. Ilyen feltűnő részletmegegyezés pl. a várszékesegyház nyugati homlokzata elé rajzolt lovas és a székesegyház mögött feltűnő három harcos alakja is, melyeket a műtörténeti kutatás Hufnagel közlése alapján ezidő szerint Szent László lovasszobrának, illetve Szent László, Szent István és Szent Imre gyalogszobrainak rajzaként tekint. Azonban e megegyezés csupán a rajzi megfogalmazás tekintetében állapítható meg, viszont tartalom szempontjából alapvető eltérést mutat. Ugyanis míg Siebmachernél az alakok topográfiailag értéktelen hadimérnöki térképszimbólumoknak tekinthetők csupán, mert mind a lovas, mind pedig a harcosok formái a metszetrajzon többször is előfordulnak (így pl. a lovas a metszet bal alsó sarkában lévő lovasalakkal, mondhatni, vonásról vonásra megegyezik), addig Hufnagelnél a metszet felirata szerint a székesegyház előtti lovasalak „királyi lovast“, a három harcos pedig „bronz gyalogszobrokat“ ábrázol.³⁵

³⁴ Így pl. csakis a Siebmacher- és a Siebmacher-típusú metszeteken láthatók helyes ábrázolásban a vár sarokbástyáinak jellegzetes, lekerekített oreillonjai.

³⁵ A metszet felirata szerint: E. Statua Regis equestris et tres statua pedestres ex are fusili.

Miután fel nem tételezhető, hogy a Siebmacher-metszet alapjául szolgáló vázlat rajzolója, kinek érdeklődése a hadászati jelentőségű mozzanatokon túl nem terjedt, éppen a Kolozsvári-testvérek bronzszobraival tett volna kivételt, ezért kizártnak látszik az a lehetőség, hogy Siebmacher a Kolozsvári-testvérek alkotásait akarta volna ábrázolni, vagy a kérdéses alakokat ily célzattal Hufnagel rajzából vette volna át. Viszont annál valószínűbb az a feltevés, miszerint Hufnagel Szent Lászlónak lovasszobrát és a szent királyok gyalogszobrai — minden bizonnyal az előtte fekvő hiányos írott helyszíni közlések alapján és más rajzi adat híján — a Siebmacher-metszet alapjául szolgáló rajznak erre éppen alkalmasnak látszó térképszimbólumaival azonosította.

Hufnagel szavahihetőségét továbbá az a körülmény is erősen aláássa, hogy a bronzszobrok elhelyezését illetően a váradi várról való s megbízható forrásokból vett helyrajzi ismereteinkkel szöges ellentétbe kerül. Így például a lovasszobornak általa megadott helye semmiképpen sem egyeztethető össze Miskolczy ama leírásával, mely szerint Szent László lovasszobra a várban bemenet jobbfelől tűnt szembe. Ugyancsak ellene szól Miles, aki azt állítja, hogy a bronz gyalogszobrok Szent László lovasszobrától balra állottak, s nem annak balján, mint ahogyan azt Hufnagel rajzolta.

Végül a Hufnagel-metszet kritikai vizsgálatának eredményei annak művészettörténeti értékét is semmivé foszlatják. Így például Szent László, a Váradvédő lovagkirály, ki — mint Miskolczy írja — lovát keményen megülve bárdját jobbában magasra emelte, mintha fenyegetőzne, Hufnagel szerint a székesegyház nyugati homlokzatával szembenézően került volna felállításra. Ez a szokatlan elhelyezésmód sem a szobor belső tartalmával, sem pedig formai megfogalmazásával nem egyeztethető össze, s így Hufnagelnek a lovasszoborra vonatkozó rajzi közlése a művészettörténelem részéről sem látszik hiteltérdemlőnek. És az egykorú leírások alapján azt is biztosan tudjuk, hogy Szent László lovasszobra talapzatra volt helyezve, a szent királyok szobrai pedig „oszlopokon álló statuák” voltak. Ezzel szemben Hufnagel a szobrok e lényegbevágó felállításbeli körülményeiről egyáltalán nem számol be, ami rajzát megbízhatóság tekintetében csak még kedvezőtlenebb színben tünteti fel.

Mindent egybevéve tehát: Hufnagelnek Márton és György kolozsvári szobrászok alkotásaira vonatkozó közlése, mind helytörténeti, mind pedig művészettörténeti szempontból megbízhatatlannak minősül, eredetét tekintve a Siebmacher-metszet alapjául szolgáló vázlat jóhiszemű félremagyarázásának tekinthető csupán és így művészettörténeti értéke nem számottevő.

* * *

Különös, hogy a váradi belső vár mult kódén át vázlatosan körvonala-zott főterének három lényeges képzőművészeti alkotóeleme; a székesegyház főkapuja, a királyszobrok és Szent László lovasszobra, kerek egy emberöltő leforgásán belül készült el,³⁶ s ami még szembeötlőbb; Szent László személye

³⁶ A főkaput stíluskritikai vizsgálataink 1360—70. közé helyezik. A három gyalogszobor elkészülte valószínűen ugyancsak erre az időre, de mindenesetre a székesegyházi

mind a három alkotásban szerepel. Bár nyilvánvalónak látszik, hogy e jelenség mögött a kor különös Szent László-tisztelete húzódik meg, mégis joggal feltehető, hogy e kultusz a lovagkirály képmásának nem csupán formai szempontból vett halmozásában nyilvánult meg, hanem Szent László e három ábrázolása a szent királlyal kapcsolatos három különböző eszme kifejezésének céljából született meg. Ugyanis midőn Demeter püspök Szent László székesegyházának újjáépítése alkalmával annak főkapuját az Árpád-ház szentjeinek szobraival díszítette, így abban voltaképpen az egyháznak a magyar szentekkel szemben érzett tisztelete került formai megfogalmazásra. Ezzel szemben a Szent Istvánt, Szent Lászlót és Szent Imrét ábrázoló bronz gyalogszobrok felállításának hátterében már nem Demeter, az egyházi férfiú, hanem Demeter, a diplomata, Nagy Lajos királyunk egykor olaszországi, avignoni, majd havasalföldi követe állott, ki e szobrokat az Anjou-ház által politikai színezettel életrehevített árpád-házi szent királyok tiszteletének látható jelképéül szánta. Végül Szent László bronz lovasszobrában nálunk a szent lovagkirályhoz kapcsolódó általános, szélesebb népi rétegekig is elható lovagi koreszme

építkezés utánra tehető, amikor az építésszerűen kialakított tér szobrászati díszítésére is sor kerülhetett már. Szent László lovasszobra 1390-ben került felállításra (v. ö. *Balogh J., Márton és György* ... 285. l.).

A nagyváradi kőszobor és a Kolozsvári-testvérek bronz gyalogszobrainak egymáshoz viszonyított időrendi meghatározásában kutatóink véleménye megoszlik. *Balogh Jolán* szerint a kőszobor a gyalogszobrok másolatának tekintendő, s így azok elkészülte után került kifaragásra. E véleményét *Genthon István* (*Magyar Művészet*, 1935. 189. l.) és *Dercsényi Dezső* (Nagy Lajos kora. Budapest, 1941. 176. l.) nem osztja, mert szerintük a középkor a másolás fogalmát Balogh Jolán értelmezésében nem ismerte (v. ö. még *Balogh J., Az erdélyi renaissance. Kolozsvár*, 1943. 38. l. 35. jegyz., melyben Genthonnal és Dercsényivel szemben eredeti álláspontját védi.).

Jelen értekezés a fenti probléma megoldásához új szempontok felvetésével kíván hozzájárulni. Mindenekelőtt nem teszi magáévá Balogh Jolán feltevését, noha elismeri, hogy másolatjellegű kompozícióméltlések a középkor művészetében előfordulnak. Ugyanis semmiféle tárgyi alapot nem lát annak feltételezésére vonatkozóan, hogy a váradi kőszobor a Kolozsvári-testvérek gyalogszobrainak másolata volna. Ily megállapítást ugyanis az eredeti szobor ismerete nélkül bajos közvetlenül igazolni, továbbá a szobornak a szobrásztestvérpár prágai Szent György-szobrával való feltűnő stilusegyezéseit az azonos művészeti és kultúrkör, valamint a kormegegyezés magában is kielégítően indokolja, végül a kőszobor anyagszerű formakialakítása a bronzszobor-másolat gondolatának egyenesen ellentmond. Ezzel szemben az a feltevés, mely szerint a kőszobor a Demeter püspök által kezdeményezett székesegyház-átépítés eredményeképpen született meg, s mint a déli főkapu díszé minden bizonnyal az építkezés utolsó korszakában került kifaragásra, a kőszobor megalkotását időben közvetlenül a bronzszobrok elé helyezi. Ugyanis nem valószínű, hogy az épülőfélben lévő székesegyház előtt elterülő térnek szobrászati alkotásokkal való díszítését azok épségének veszélyeztetésével még az építkezés befejezése előtt megkezdték volna.

Amennyiben e felfogást a magyar művészettörténetírás magáévá teszi, egyszersmind Márton és György szobrászok művészetének eredetkérdéseire vonatkozóan is új távlatokat nyit a további kutatás számára. Mert lehetetlen, hogy az a burgundi eredetű lovagkultúra, mely az Anjou-ház uralkodása idejében, jórészt Itália közvetítésével, elérte hazánkat, s művészeti sikon egyik csúcsteljesítménye a szobrásztestvérpár művészete volt, már azok feltűnése előtt ne jelentkezett volna a magyar művészetben. Így a váradi kőszobor éppen e fejlődéssorozat egy ráánkmaradt közbenső láncszemének volna tekinthető, mely arra lenne hivatva, hogy Márton és György szobrászok művészetének előzményeire útmutatással szolgáljon.

kapott, Zudar János püspök kezdeményezésére, művészi megfogalmazást. S mivel a chartularium adataiból az világlik ki, hogy Szent László Várad egyházát 1083–95. között alapította s így az alapítás háromszázéves fordulója éppen Zudar János püspökségének idejére (1383–95.) esett,³⁷ következésképpen igen valószínű, hogy a lovasszobornak 1390-ben való létesítése az alapító Szent László iránti különös kegyelet alkalmoszerű helyi megnyilvánulása volt.³⁸

A székesegyház főkapuja, a királyszobrok és Szent László lovasszobra külön-külön eszmei tartalom tekintetében még a gótikus életeszmény formai lecsapódásának látszik, még akkor is, ha egyes részleteikben a hajnalodó reneszánsz művészet nyoma is kimutatható. Azonban ez alkotóelemeknek egy nyílt tér keretében való magasabb egységbe forrasztása már vitathatatlanul az új eszmeáramlatoknak, művészi akarásoknak, a reneszánsznak levegőjét leheli, melyben a városépítéset, mint megújhodott képzőművészeti lehetőség is szerephez jutott. Az új korszellem igényei akkor már benne éltek mindazokban, kiknek kezébe volt helyezve a magyar képzőművészet sorsa, úgyhogy a váradi vár díszterének három szobrászati főmotívuma: a székesegyház főkapuja, a királyszobrok és Szent László lovasszobra, az egyház, az uralkodóház és az ország eszményeinek közös és korszerű művészeti kiteljesülése lehetett annakidején.

A művészettörténeti tudományoknak mérhetetlen kára, hogy e városrendezési szempontból is bizonynyal elsőrendű téralakítást a századok távlatában csak a fennmarad: néhány vázlatos leírásból tudjuk halvány színekben ecsetelni.

Ifj. Csemegi József

TÁRHÁZ ÉS BIBLIOTHECA A BUDAI KIRÁLYI VÁRBAN

A külföldi muzeológia nagy közgyűjteményeik eredetét kutatva, azoknak családfáját nem egyszer a középkorig viszi fel, és végső fokon gyakorlati és szellemi előzményeknek a különféle kincstárakat (tesoro, guardaroba, trésor, Schatzkammer) és egyéb királyi gyűjteményeket tekinti. Egyes nagy múzeumok — mint például a császári eredetű és alapítású bécsi Kunsthistorisches Museum — ezt a leszármazását műtárgyakkal is tudja bizonyítani és illusztrálni. A magyar közgyűjtemények nincsenek ilyen szerencsés helyzetben, de nem azért, mintha nálunk hiányoztak volna az előzmények, hanem mert a különféle katasztrófák középkori gyűjteményeinket részben megsemmisítették, részben szétszórták. De talán a hagyománytudat felélesztésére nem felesleges szemlét tartani a középkori budai királyi várpalotában és megismerni múzeumi intézményeink őseivel.

³⁷ Ld. *Bunyitay*, A váradi püspökség... I. 34–35. és 209. l.

³⁸ Ezekután nem látszik talán túlmerésnek ama feltevés sem, mely szerint Szent László lovasszobra éppen a székesegyház háromszázéves fennállásának évfordulóján került felállításra, s így a székesegyház alapítási évének az 1090-es esztendő tekinthető.

Budán is, mint szerte Európában, az első és legrégebb gyűjtési központ a kincstár volt, a „*domus thesauraria*“ (1390.) vagy másként a „*domus taver-nicalis*“ (1434.). Az utóbbi elnevezés később általánossá vált és ebből alakult ki az igen kitűnő és jellemző magyar kifejezés a „tárház“. Ez a fogalom jobban megfelel az intézmény rendeltetésének, mely nem csupán kincsek befogadá-sára szolgált. A tárházban őrizték elsősorban az okleveleket: „*privilegia et inscriptiones regni et regnicolarum*“, a királyi könyveket: „*libros annales regni Hungariae*“ és a „*registrum*“ köteteket, azaz az állami és nemzeti élet gyakor-lati hasznú dokumentumait — mai szemmel nézve mérhetetlen és sajnós, elérhetetlen levéltári kincseket. Középkori szokás szerint ugyanitt tartották a díszes kéziratokat, kódexeket is. A materiális javak, a clenodiumok csak ezután következtek, de ezek sem nyers anyagszerűségükben, hanem művészi formákba átdolgozva. A clenodiumok közé tehát nem a nyers arany-ezüst anyagot, vagy aranypénzeket sorolták, hanem az ötvösmunkákat, arany-ezüst asztali edényeket, ékszereket, ruhadíszeket, lószerszámokat továbbá a hímzett, szövött vagy festett kárpitokat, szőnyegeket, drága brokátszöveteket, ünnepi öltözeteket és díszfegyvereket. Ma múzeumi kincsek lennének, akkor valamennyinek gyakorlati rendeltetése volt és egyben a királyi hatalmat érzékeltették anyagi és művészi pompájukkal. Mivel a tárházban őrzött javakhoz a királynak és országnak egyaránt óriási érdekei fűződtek, elhelyezé-séről nagy körültekintéssel gondoskodtak. A budai tárház a legbelsőbb várban, az ú. n. „Istwanvar“-ban volt, abban a bonyolult rendszerű épület-tömbben, mely még az Árpád-Anjou-korban épült. Eleinte egy, később több boltozatos helyiségből állott. Ide idegen ritkán, csak kitüntetésképen jutott el, mint 1483-ban Bartolommeo de Maraschi castelloi püspök, a pápa követe, akit Mátyás diplomáciai célzattal vezetettet be kincsesházába, hogy anyagi hatalmáról tájékoztassa. A tárház kincsei különben csak nagy ünnepségek alkalmával kerültek a nyilvánosság elé, mint például Mátyás esküvőjén meg külföldi követek fogadásain.

Mátyás idejében azonban egy egészen új és merőben más jellegű gyűjtemény is kialakult: a *bibliotheca*. Már az elhelyezésében is megérezzük az óriási különbséget. Nem elrejtve, csaknem megközelíthetetlenül volt elhelyezve, hanem a legszebb, a legpompásabb palotának úgyszólván a közép-pontjában. Mátyás király az 1470-es évek vége felé új palotát (*novum pala-tium*) építtetett toszkán reneszánsz stílusban a firenzei Chimenti Camiciával a várpalota második udvarán, és ebben helyezte el dédelgetett fő alkotását, a könyvtárat. A bibliothecába igyekvő egy gyönyörű oszlopos, árkádos udvaron áthaladva, a szobordíszes, monumentális főkapun keresztül tágas kőlépcsőn felmenve egyenesen a trónterem ajtajához jutott és innen annak közvetlen szomszédjához, a könyvesházhoz. Szellemi kincseknek sem korábban, sem később nem jutott ki ekkora megbecsülés és megtiszteltetés. Mátyás a könyveket a tárház rejtett homályából kiemelte és a szó szoros értelmében trónusa mellé helyezte. A Bibliotheca, melyet az egykorúak „*sacellum sapi-entiae*“ vagy „*Musarum sacellum*“ néven magasztalnak, a trónteremmel egyenrangú volt, mind az elhelyezés, mind pedig a művészi kiképzés és díszítés tekintetében. Az egykorú leírások szerint a könyvtár két teremből állott. Az egyik négyszögletes, hatalmas boltozatos helyiség volt, két nagy

ablaka a Dunára nyílt. Két ajtaja volt, az egyiket a királyhoz jövő tudósok használták, a másikat a király, midőn egy rejtett oratóriumból kívánta hallgatni a szomszédos várkapolnában mondott misét. A terem boltozatára a csillagos eget festették, Mátyás születési horoszkópjával és verses latin felirattal. A másik terem, mely csillagvizsgálóul is szolgált, ehhez hasonlóan szintén boltozatos volt, az ajtóval szemközti falára földgömböt tartó puttók voltak festve, boltozatára újból a csillagos ég, illetve valószínűleg a Zodiakus csillagképei. Az első teremben, a szabadon maradt három falon hármas rendben sorakoztak a polcok, ezeken feküdtek a kisebb könyvek, a nagyobbak pedig az alsó, intarziadíszes szekrényekben. A polcokon fekvő kódexeket aranszövésű függönyök óvták a portól.

Díszes, architektonikus keret, rendszeres elhelyezés, az anyag védelme: ezek már olyan szempontok, melyek az újkor múzeumi törekvéseit jellemzik. Az új eszmék még jobban kifejeződtek a gyűjtésben. Az itt felhalmozott anyagnak nem volt gyakorlati rendeltetése, mint a tárházénak, pusztán a szellem gyönyörűségét szolgálta, amit a könyvtár boltozatát tartó vörösmárvány oszlopfej felirata fejez ki a legszebben; „*Mathias princeps invictus ingenii voluptate opus hoc condidit generosum*“. Merőben új és a modern múzeumi eszmének megfelelő szempont volt Mátyás könyvgyűjtésének rendszeressége és minden tudományszakra kiterjedő egyetemes jellege, amit számos adat bizonyít. Kódexek korábban is voltak a királyi palotában, de könyvtár, rendszeresen kiépített anyaggal, külön intézménnyé fejlesztve csak Mátyás óta. Különösen jelentős, hogy ez a könyvtár az érdeklődő tudósok előtt nyitva állott, még ki is kölcsönöztek belőle könyveket. Közkönyvtáraink mindenesetre a Bibliotheca Corvinianában tisztelhetik szellemi őseit, melyet Mátyás — mint már egy 1490-i oklevél hangsúlyozta — az ország dicsőségére állíttatott (*pro regni decore extracta*).

Több jel mutat arra, hogy a Dunára tekintő gyönyörű könyvesházak egyben némileg múzeumi jellegűek is voltak. Pierre Choque leírja az egyik teremben látható fából faragott remek feszületet és ezzel egy lélekzettel, mint különös nevezetességet, az ott lógó szárított kígyóbőrt. A könyvtár-szobákban tehát szobrászi alkotások is voltak és a „*curiosa*“, illetve a „*naturalia*“ csoportjába tartozó tárgyak. Az efféle különlegességek — mint jól ismeretes — a reneszánsz Kunst- und Wunderkammerek tartozékai voltak. Az utóbbiak viszont ahhoz a fejlődési sorozathoz tartoznak, mely az újkor múzeumokig vezetett. Mátyásban már modern gyűjtési szenvedély élt, erre vonatkozólag számos személyes kijelentését idézhetnők. Igen érthető lenne, ha azokat a műtárgyakat, melyeknek közelebbi gyakorlati rendeltetésük nem volt, hanem önmagukért, szépségükért vagy érdekességükért gyűjtött, ezekben a könyvtártermekben, vagy esetleg a hozzájuk csatlakozó szobájában (*stufa sua*), studiójában helyezte volna el. Gondolunk itt olyasféle műalkotásokra, mint Verrocchio bronzreliefjei, melyek ókori hőseket, Dariust és Nagy Sándort ábrázolták, továbbá és különösképen az antik emlékekre. Mátyás szenvedélyesen gyűjtötte az antik kor művészi termékeit. Évekig levelezett, hogy megszerezhesse a mantovai bíboros híres antik érem- és gemmagyűjteményét. A király „*è desyderoso di tal cose*“ — írta róla Beatrix és ő maga is minden összeköttetését megmozgatta, hogy ura

kívánságát teljesíthesse. Mátyás még életének utolsó hónapjaiban is, midőn nehéz betegség kínozza és a trónöröklés súlyos gondjai nehezédtek rá, hasonló szenvedélyességgel sürgette a milánói hercegtől a neki ígért antik Bacchuszobrot. „... el quale dono essendo molto desiderato da questo Signore Re” — jelenti a milánói követ Sforza hercegnek. Mátyás antik darabjaihoz tarthatott még az a pompás chalcedon váza is, melyet 1476-ban Báthory Miklós váci püspöktől kapott ajándékba. Hasonló, féldrágakövekből készült antik vázák Lorenzo Medici gyűjteményéből ismeretesek és ma a firenzei Museo degli Argenti büszkeségei. Mátyás érdeklődése bizonyára kiterjedt a hazai antik emlékekre is, ami annál inkább feltehető, mert udvarának tagjai közül többen foglalkoztak feliratos kövek, érmek gyűjtésével. Sajnos, az adatok nagyon gyérek és szűkszavúak. De annyi határozottan kitűnik belőlük, hogy Mátyásnak a kor színvonalán álló antik gyűjteménye volt budai palotájában. Szerencsésebb körülmények között ez lehetett volna — az egyéb királyi gyűjteményekkel együtt, — a Magyar Nemzeti Múzeum magja; a katasztrofális pusztítások után azonban csak mint szellemi előzményt tisztelhetjük.¹

Balogh Jolán

¹ A budai várpalota és a könyvtártermek rekonstrukciójára, valamint Mátyás gyűjtésére vonatkozó adatokat lásd: „Mátyás király és a művészet” c. munkám II. kötetében, az Adattárban. (1943 óta nyomdában, a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában.)

CSALÁDORGANIZÁCIÓS PROBLÉMÁK A MAGYAR NÉPNÉL.

A néprajzi egységeket két csoportba oszthatjuk: a társulás egységei és a kultúra egységei csoportjába. A társulás egységeit az egyes emberek alkotják, a kultúra egységeit pedig ezeknek az embereknek felfogása és cselekvése.¹

A társulás egységeinek csoportjába tartoznak azok a családorganizációs problémák, melyeknek felszínre hozásában — hazai néprajzi irodalmunkban — az etnológiai és a társadalomtani szemlélet előretörése következtében nyílt nagyobb lehetőség. A vonatkozó fogalmak nem voltak ismeretlenek az előttünk járóknál sem. Ha azonban elfogadjuk azt, hogy a probléma tulajdonképpen a fogalmak helyes értelmezésében áll, s a fogalmak nem mások, mint „Sammlungen von Leerstellen“,² akkor munkánk alkalmanként ezen „űrök gyűjtőhelyeinek“ helyes ki öltése körül forog.

A néprajzi egységeket általában az alak, a struktúra kritériumánál lehet megragadni. Ilyen struktúravizsgálatokat kívánunk mi is végezni olyan, a társulás egységei csoportjába tartozó jelenségeknél, melyekkel kapcsolatosan gyűjtéseink még igen kezdetleges fokon állnak. Itteni beszámolóink valójában figyelemfelkeltés akar lenni.

A tőlünk vizsgálandó összefüggésekben, amilyen az apajog-anyajog, leviratus, sororatus, vőség, a csoportok között nem a vallásos-mágikus vonatkozások, hanem tisztán a társadalmi megnyilvánulások azok, amik érdekelnek, hogy helyes értelmezéssel tölthessük meg a fogalmakat, hogy megtudhassuk belőlük, hogyan hatnak a kis csoportok a közösségen belül az összességre, van-e befolyásuk az egész társadalmi élet alakulására, az egyén életstílusa a társas organizáción belül rokon-e a csoport szociáltípusával és a többi.

Köztudott, hogy tisztán apajogú, vagy tisztán anyajogú kultúra a valóságban nincsen. Mégis a szaktudomány mindig igen nagy jelentőséget tulajdonít annak, amikor egy apajogú kultúrában jelentős anyajogú elemek mutathatók ki, vagy viszont. Ilyen esetekben akár két nép, akár csak két kultúra egymásrarétegződésével szokás számolni.³

Amikor a lovasnomád apajogú magyar kultúrában anyajogú elemeket találunk, ez méltán indít újabb kutatásokra. A kérdést a hazai szakirodalom elég régen meglátta, és foglalkozott is vele két kisebb dolgozat keretében.⁴ Mindkét helyen matriarchatusról olvasunk. Az újabb szemlélet⁵ szerint a matriarchatus kifejezést — hazai viszonylatban — a lehetőség szerint kerüljük, és anyajogú elemek kifejezést használjuk helyette. Solymossy Sándor idézett dolgozatában egy szólásmagyarázatot vetett fel, a „szerencséd, hogy anyádnak szólítottát“ —t a magyar népmesékből, melynek anyajogú hátteret tulajdonít. Szendrey Ákos cikkében azokat az eseteket vizsgálja, amikor a családban a nő családnéve válik névadóvá. Megtoldjuk ezeket a következőkkel:

A legfiatalabb nő előnyösítése. Az apajogú családban általában az elsőszülött fiúgyerek számít az apa közvetlen utódául. Őt, mint ilyent a gazdasági és társadalmi élet

¹ Mühlmann, Methodik d. Völkerkunde, 123.

² i. m. 123 l.

³ Baumann, Vaterrecht und Mutterrecht, Zf. f. Ethnologie 58, 157 l.

⁴ Solymossy S., A matriarchatus nyomai a folklórebán. Társadalomtudomány I, Szendrey Ákos, A matriarchatus nyomai a magyar népi családnévben. Nyelvtud. Közl. L., 422.

⁵ A kritérium, mely az anyajogú kultúrát meghatározza az igény, az anya és családja igénye az utódokra és javakra; az apajognál viszont az apa családjának vagy nemzetségének igénye az utódokra és javakra; míg a patriarchatus az apa korlátlan jogát jelenti a családtagok felett, a matriarchatus az anyáét. Baumann, i. m., 63 l.

szinte minden vonatkozásában előnyösítik. A magyar nép tekintélyes részénél, ezzel szemben, a legfiatalabb fiút előnyösítik. Ez a jelenség bizonyos fokig ellentétben áll a magyarságnál általánosan elterjedt senioratus elvével, valójában azonban nem összeférhetetlen vele, mert elsősorban gazdasági térre, az örökösödésre vonatkozik (bár vannak, természetesen, társadalmi következményei is). Tudnivaló, hogy a legfiatalabb fiú előnyösítése anyajogú kultúrelemek közé tartozik.

A gyermek hovátartozásának kérdése. A magyarság délkeleti csoportjait kivéve, a gyermekeket mindenütt az anya tulajdonául tekintik. A természetes gyermek, akinek helyzete igen sok ösiséget őrzött meg, mindvégig anyja családjánál nevelődik. A törvényes fiúgyermek, aki különváltan élő anyjánál nevelkedett, feltehetőleg újabb alakulás eredményeképp, 14—15 éves korában, amikor már gazdasági munkákra fogható, visszamegy apja családjába.

Az asszony leánykori nevének használata. Tulajdonképen Szendrey Ákos adalékait egészítjük ki, amikor arról az országos jelenségről szólunk, hogy az asszony leánykori, vagyis a maga családja nevét férje családjában is megtartja mindvégig. A családfő a nagycsaládban menyeit nem is a keresztnévükön szólítja, hanem a vezeték- és keresztnévükön, vagy arra is van adatunk, hogy csak a vezetéknevükön.

Györffy István nagyjelentőségű felfedezése a kétbeltekü településről és a hozzákapcsolódó, nemek szerint különvált életmódról ugyancsak elgondolkoztat, ha figyelembe vesszük, hogy az anyajog kiinduló pontjául a nemek szerinti különélést, a női és férfimunkaterület széjjelválását szokás venni. Istvánffy óta tudjuk, hogy a matyó legények házasságáról anyjuk, nőrokonaik döntöttek elsősorban; támogatják ezt az adalékot a magunk gyűjtései a keleti és a nyugati palócoktól is. Györffy István szerette idézni, hogy az istállóban alvó fiatal matyó férj csak lopva kereshette fel a házban lakó feleségét. Ha figyelembe vesszük, hogy a matyó férfiakat mennyire felcicomázzák az asszonyok: csipkével, himzéssel díszített ingük ujjá olyan bő és hosszú, hogy emberi formájuk szinte eltűnik benne, nehéz volna nem anyajogú elemek előtérbe tolódására gondolni. Toldjuk meg ezt a gondolatot déldunántúli addendákkal, amelyek szerint ugyancsak erős anyajogú befolyás megléte csipkével és himzéssel bőven díszített férfi ruházati darabokat eredményezett.

A vőség. Külön fejezete családi organizmusunknak a vőség néven ismert jelenség, mely bizonyos fokig az anyajogú elemek körébe vonható. Vőségén népi és szakirodalmi használatban is azt a rendszert értjük, amikor az olyan családból, ahol kevés a férfitag, a leányt nem adják oda férjhez (nem engedik, hogy férjét kövesse annak otthonába), hanem „vőt hoznak” számára, vagy ahogy kalotaszegiesen mondják: a legény elmegy a „lányhoz fiúnak”. Az ilyen vő megalázott helyzetéről nem győznek az adatközlők beszélni. Igen jellemző, hogy több dunántúli községben külön napja van a vőknek, amikor azok összejönnek a kocsmában, hogy egy egész esztendőre kipanaszkodhassák magukat egymásnak. Mégis az intézmény fennáll. Vőnek igen szegény árvalegények mennek el, vagy olyanok, akiknek közösségében a legfiatalabb előnyösítése miatt a legidősebbnek el kell menni a háztól. A vőség intézménye függvénye tehát, bizonyos fokig, több más, ugyancsak intézményszerű berendezkedésnek. A vőséget, véleményünk szerint, olyan intézménynek kell feleltetni, mely, ha mindjárt matrilokális alapokon is, de gondoskodik a család fenntartásáról. A vő tulajdonképen áldozat, aki a család (a gazdag feleség családja) kontinuitását hivatott fenntartani. Fenn kell tartania még abban az esetben is, amikor felesége, tulajdonképeni kapcsolata a családhoz, meghalna. Ez a fenntartás oly módon is érvényre jut, hogy az ilyen megözvegyült vő (ha nem volna a megváltott asszonynak húga), idegen, új asszonyt is hozhat a házhoz, aki az első feleség helyébe lép, s akinek gyermekei nagyszülőknek szólnak a meghalt első feleség szüleit — a vő révén, s megöröklük őket, mintha törvényes unokák volnának.

A levirátus. Ez a szokás abban áll, hogy az ifjabb fítestvér résztvesz az idősebb házasságában azzal, hogy özvegyét feleségül veszi. Igen fontos, és az egész magyarságnál elterjedt házassági forma. Az előttünk járók, a szinte országosan elterjedt „kisebbik uram“, „öregebbik uram“ megszólításokat (azokat az eseteket tehát, amikor az asszony férje fiatalabb és idősebb fítestvéreit, esetleg unokatestvéreit szólítja így) kuriozumnak fogták fel és a nőközösségre próbálták visszavezetni. Ez a romantikus felfogás már megdőlt és jól tudjuk, hogy a „kisebbik uram“, illetve „öregebbik uram“ megszólítás azokat illeti, akik beletartoznak a levirátus rendszerébe. Ha tehát az asszony ura testvéreit így szólítja, megözvegyülése esetén valamelyik közülök feleségül veszi. Sőt, ahol az unokatestvéreket is így szólítja (van rá adalékunk, hogy negyedízig terjedően is), azokra is vonatkozik a levirátus szokása. Hogy a levirátusnál joggal, vagy kötelességgel van-e dolgunk, nehéz lenne eldönteni, nemcsak azért, mert a jog és a kötelesség a valóságban összefolyik igen gyakran, hanem azért is, mert a szokás fogalmában együtt találjuk mind a kettőt.⁶ A fítestvér (unokatestvér) özvegyével való házasság, amit sógorházasságnak is neveznek — bár Thurnwald feltételezése szerint anyajogú elképzeléseken alapszik —, sem nem patrilineáris, sem nem matrilineáris. Nekünk a levirátus intézményét önmagában kell elsősorban felmérni, majd a családon, rokonságon, végül az egész népi társadalmon belül értékelni.

Sororatus. Formai vonatkozásban a levirátusnak ellentéte.⁷ A levirátushoz hasonlóan általában ott alakul ki, ahol a család, nagycsalád gazdaságilag önállósítja magát, magántulajdont alakít ki és nem formálódik tovább nemzetséggé. Míg a levirátusra vonatkozó adalékok itt-ott megtalálhatók irodalmunkban, szinte teljességgel nélkülözzük a nemkevésbé elterjedt sororatusra utaló megjegyzéseket és megfigyeléseket. Feltételezhető, hogy a rokonelnevezésekből fény derül majd a sororatus intézményére is, mint ahogyan ez a levirátusnál történt, s ahol a pusztá megszólítás is elegendő kritériumnak bizonyul a szokás meglétére, sőt fokenkénti elterjedtségére is.

Végül említsük meg problémánknak művelődéstörténeti vonatkozásait is, még ha mindjárt negatív formában mutatkoznak is azok. Csiky Lajos összefoglalásából tudjuk, hogy a „mózesi törvény“, a „római törvény“, „a kereszténykori császárok törvényei és rendeletei“, a „kánonjogi törvények“ és „zsinati határozatok“ a leghatározottabban tiltották a „sógorházasságnak“ nevezett levirátust és sororatus.⁸ Mind e tilalmakat megtaláljuk magyar egyházjogi vonatkozásban is. Hogy a szokás ezek ellenére napjainkig teljes gazdagságában fennmaradt az egész magyarságnál, szolgáljon óvó példaul azoknak, akik az egyházi-világi rendelkezéseknek a nép életére gyakorolt erős hatásait hirdetik.

Fél Edit.

KARÁCSONYI ÁLLATALAKOSKODÁS ÁBRÁZOLÁSA EGY SVÉD ROMÁN-KORI KERESZTELŐKÜTON.

Az összehasonlító vallástudomány, az etnológia és a szimbolika közös kutatás-területeinek legérdekesebbjei közé tartoznak a karácsonyi játékok, vagy betlehemes játékok alakoskodásai. Vargyas Lajos fenti tanulmánya az istenesi betlehemes játékok kapcsán az ottani alal oskodásoknak balkáni gyökereire és az antik mimoszokkal való kapcsolataira mutat rá. Módszere a svéd Waldemar Liungman felfogásának továbbfejlesztése. A nagyérdemű svéd kutató, aki ezeket a játékokat az egész „óvilági“ emlék-

⁶ Kirchhoff, Verwandschaftsbeziehungen und Verwandtenheirat. Zf. f. Ethnologie 64, 41 skk.

⁷ Thurnwald, Die menschliche Gesellschaft etc. II. 245.

⁸ Csiky L., A rokonság és sógorság fokainak kiszámítása.

anyag és az antik vallástörténeti analógiák bevonásával dolgozta fel — saját szülőhazájának emlékeit vizsgálva, svéd karácsonyi játékokról szólva —, hangsúlyozza azok antik kapcsolatait.¹ De nem említi meg a középkori karácsonyi állatalalokoskodásoknak egyik legerdekesebb művészeti ábrázolását, mely a svédországi Kviinge-ben látható — egy keresztelőkúton.² (1—2. kép.)

Ezt a kökutat a svéd románkori szobrászat monografusa, Monica Rydbeck szerint, a XIII. század első negyedében faragta az ú. n. „Calcarius” mester. A kút medencéjének frizén Jézus születésének jelenetét ábrázolta a művész — Rydbeck szerint „humoros, energikus alakok” társaságában („humoristiskt energimättade figurema”).³

Nézzük csak meg kissé jobban ezeket a „humoros” alakokat! A szülőágyban fekvő Máriához — aki fölött a körben forgalt hatszirmú csillagrozetta látszik, mögötte pedig számár és ökor áll, a jászolban alvó Kisded felé fordulva — három táncoló alak közeledik karonfogva. Az első, aki balját üdvözlésre emeli, bojtos sipkát és kutya (vagy farkas-?) álarcot visel, a második barátcsuhát hord, kezében zarándokbot, a harmadik vastag, kampóscsőrű madáralarcban jelenik meg. Az újszülött Megváltó üdvözlésére siető alakok kétségkívül karácsonyi játékok szereplői. Liungman említi a Keleti Alpokban (Tirolban és Salzburgban) szokásos betlehemes játékok szereplői közt mind a csőrös-, mind a kutyafejű maszkokat viselő alakoskodókat, sőt a „csuklyásokat” is.⁴ De a román karácsonyi játékok szereplői közt sem marad el a hegyessipkás „öreg”, a „moșui” és felesége a „farkas”, vagy a hosszúcsőrű „gőlya”, az ú. n. „turca” vagy „brezaia”.⁵ Hasonló „együtttest” ír le — többek között — Sebastian Frank is 1534-ben, a frankok farsangi játékaikról szólva, sőt a „barát” az angol farsangi játékokból sem hiányozhat,⁶ nem beszélve az istenesi játékokban is szereplő — Vargyas Lajos által említett —, némileg hasonló csúcossüvegű alakoskodókról.

Természetszerűleg újra felmerül a kérdés, honnan ered ez a szokás? Kétségtelen, hogy az antik mimoszokkal való kapcsolat irányába számos szál vezet a szóbanforgó svéd emléknél is vissza. A kutyamaszkos táncos elsőízben már Kr. e. 3000 körül egy tel-halafi reliefen is szerepel, később, a klasszikus ókorban pl. a lykosurai istennő (Athén, Nemzeti Múzeum) ruháján is megtaláljuk,⁷ de az sem érdektelen, hogy Hippolytos szerint az elkhasaita gnosztikusok a veszteséget, a „kynanthropiá”-t, orvosolták a keresztelés paródiájának ható szertartással.⁸ A madárcsőrű alakoskodó pedig az antik mimoszok kedvelt alakja, s az antik Atellanák nápolyi utódja, a Pulcinella-komédia is, a madárhősről nyerte nevét.

A középkori csuklyás barátfigurának az antik Telesphorossal és a „genius cucullatus”-szal való kapcsolatát Waldapfel Imre meggyőzően igazolta; igaz, hogy ő

¹ W. Liungman, Traditionswanderungen Euphrat-Rhein. I—II. k. Helsinki, 1937—38. FFC. (nr. 118—119), svéd vonatkozások: II. k. 969. skk. 1., 167. sk. ábrák.

² Ő csak egy XIV. századi miniatura állatalalokoskodó figuráit mutatja be: W. Liungman, i. m. II. k. 165. ábra.

³ M. Rydbeck, Skånes Stenmästarne före 1200. Lund, 1936. 334. l., 390. l. (német kivonat); 368—369. ábrák. (E fényképek nyomán a cikkemben közölt rajzot Richter Ilona kedves tanítványom készítette.)

⁴ W. Liungman, i. m. II. k. 907. skk., 143. ábra.

⁵ W. Liungman, i. m. II. k. 738. sk. 1., 97. ábra.

⁶ Sebastian Frank leírásáról (Weltbuch, 1534. f. I. CXXXI) a vonatkozó szövegrész idézve: W. Liungman, i. m. II. k. 961. skk. 1., az angol játékok „barát”-járól: U. o. 977. l.

⁷ A Tel-Halaf-i relief képét közli Liungman is: i. m. II. k. 708. l., 80. ábra; lykosurai istennő: A. Dieterich, Pulcinella, Leipzig, 1897. 32. l., Pausanias, Descr. Gr. VIII. 3. sqq. 37. V. ö. W. Liungman, i. m. II. 710. sk. 1., (Tel-Halaf késő-hettita. Szerk.)

⁸ Hippolytos, Elenchos, IX. 15. 4. idézi: Trencsényi—Waldapfel I., Christophorus. Budapest, 1937. 45. l., 133. jegyzet.

1

2

1—2. kép. A kviingei keresztelőkút állat lakoskodást ábrázoló domborművei. 13. sz.

a keresztelészimbolika kapcsán a Szent Kristóffal együtt szereplő csuklyás Szent Cucufatus alakjának inkább a „halálos” vonatkozásait emelte ki⁹ de ne felejtjük el, hogy a keresztelés, halál és újjászületés is egyszerre, s a kviinge-i keresztelőkúton is az újjászületést hozó isteni Gyermeke üdvözlésének jelenetében szerepel a „barát”. Persze itt már a csuklyás alak kétségkívül „humoros” jelleget nyer, de vajjon a komikumnak nincs-e mélyseges kapcsolata még a halál szférájával is?!

A csuklyás figurához némileg hasonló Szent József alakja is, aki a betlehemes ábrázolás másik jelenetében látható, a fekvő Szűzanyától jobbra, széken ülve, fején magas, csúcsos süveggel, amely oldalt a fülét is befödi, kezében vándorbot, fölötté balra mennyből kinyúló kéz, jobbra félhold(?), előtte világítótorony.

A csúcossüvegű „öreg”, a „pappos” az antik mimoszok kedvelt szereplője az etruszk szepulchrális freskókon (Tomba della Pulcinella, Tomba della Scimmia) is szerepel, de hasonló alakok az etruszk bisenzioi vázán sem hiányoznak, és a bizánci mimoszokban is tovább él, s így került az említett balkáni játékokba.¹⁰ De a csúcsos süveg antik, sőt ősi germán, jelképes értelméről se feledkezzünk meg, amit Waldapfel Imre említett tanulmányában, Rudolf Egger és Kerényi Károly antik, Heinrich Günther germán vallástörténeti kutatásainak felhasználásával „világított meg”.¹²

Vajjon véletlen-e, tisztán „praktikus” szempontokból adódott-e, hogy Szent József éppen ebben a jelenetben csúcsos süveggel van ábrázolva, amely az angyal figyelemztetését ábrázolja? „Mután pedig eltávoztak (t. i. a három királyok), íme az Úr anyaga megjelenék álmában Szent Józsefnek, mondván: Kelj föl, vedd a gyermek anyját és fuss Egyiptomba és maradj ott, amíg majd megmondom neked, mert Heródes keresni fogja a gyermeket, hogy elveszítse.” (Máté, 2, 13–14.) Egyiptomot a „fárosz” szimbolizálja, az útrakész, az elrejtőzködni akaró József pedig „Tarn-kappe”-t visel,¹³ ez pedig láthatatlanná tesz, éppúgy, mint a Nibelungenliedben szereplő Alberich-törpét a csuklyája, vagy Nehalenniát, a germán halálistennőt a „caputium”-a, nem beszélve Szent Cucufatusról, a „martyr occultus”-ról, vagy ez antik előzményeiről, a „genius cucullatus”-ról s a Telesphoros-ról.

Ezek a szűkrezabott és vázlatos fejtegetések is igazolják a szóbanforgó svéd keresztelőkút ábrázolásainak vallástörténeti és etnológiai jelentőségét. De az is szembe-tűnik, hogy akár az alakoskodás, akár a „József álma” jelenetét elemezzük, egyiknek sem lehet szimbolikus formáit kizárólagosan egy kultúrkörből származtatni még az antik mimosszal való szembeszökő kapcsolatok ellenére sem, mert a germán mitológiai vonatkozások sem tagadhatók. A magyar állatalakoskodások kapcsán Dömötör Tekla is írja, hogy: „Teriomorf alakok megjelenése szokásban, mondában, mítoszban általában arra mutat, hogy itt igen ősi réteggel állunk szemben. Az egymástól tanításban és struktúrában különböző világvallások mellett meglepően azonos formákban élnek tovább mindenhol a népi vallásosságban a teriomorf formák.”¹⁴ Valóban itt is, mintha a modern lélektan, C. G. Jung kifejezésével élve, archetypikus (Kerényi meghatározá-

⁹ W. Liungman, i. m. II. k. 709. skk. l., 81. ábra (feketealakos váza); A. Dieterich, i. m. 244. sk.; Szilágyi J. Gy., Atellana. Budapest, 1941. 44. l.

¹⁰ Waldapfel I., Martyr occultus. Lyka Károly Emlékkönyv. Budapest, 1944. 140. skk. l. képekkel.

¹¹ Bisenzioi vázáról: Szilágyi J. Gy., i. m. 27. sk. l., képpel.

¹² Waldapfel I., i. h. (további irodalommal).

¹³ A „Calcarius” mester másik keresztelőkútján — az Oppmanna-in —, mintegy a kviingei ciklus befejezéseként, már az Egyiptomi Menekülés jelenete látható; a számarat vezető Szent József itt is hasonló süveget visel. (Persze a „praktikus” szempontot a „mitikus” vonatkozás nem zárja ki!)

¹⁴ Dömötör T., Állatalakoskodások a magyar népszokásokban. Klny. Etnographia-Népelet, 1940. 2. sz. 235. l.

sával: praemonadikus) formái — egyetemes, ősi, primér mitológémák élének tovább (a kutya a földalatti, a barát a földi, „humanus“, a madár a földfölötti, „égi“ szféra jelképe), hisz ezek végső gyökereikben, a lét ősi hármasszférajának kifejezései, amelyeket minden nép a maga sajátos adottságai szerint (jungi kifejezéssel „kulturtypikusan“, Kerényiével „monadikusan“) átalakít,¹⁵ s az ünnep kozmikus-mitikus aktusában a játék könnyed „erejével“ újjáteremt.¹⁶

Mindezek a kultúrmorfológiai szempontok nem zárják ki az antik szimbolikus formák és játékok hatását a szóbanforgó svéd emléken, csupán a hatás feltételeit és módját szabják meg, a belső alapélmény és a külső formai kifejezés viszonyára világítanak rá.

Kádár Zoltán

ADALÉKOK A POETOVIOI NUTRICES-KULTUSZHOZ.

Az antik Poetovio északi részén emelkedő Panoramaberg területén¹ 1911-ben egy igen töredékes fogadalmi relieftáblát találták, amelyet elsőnek Abramic tett közzé,² majd utána Saria is közölte a Jugoszlávia római kori feliratos emlékeit összegyűjtő nagy munka első kötetében.³ A publikáló leírása szerint: „Kennlich ist von links nach rechts: linker Fuss einer Gestalt, rechter Fuss einer langbekleideten Gestalt, die hinter einem Altar stand. Von dem Altare ist noch die Basis mit dem Inschriftrest ANO erhalten. Unterteil einer Figur in kurzem Gewand, etwa von den Hüften abwärts erhalten, die in ihrer Linken einen zylindrischen bloss mit Querstrichen verzierten Gegenstand mit Basis trägt, wohl ein tragbares Räucheraltärchen.“ E leírás elégtelensége azonnal kitűnik, ha táblánk alakos ábrázolásait jobban szemügyre vesszük. Az oltártól balra ugyanis nemcsak a leeresztett baljában lanternát tartó⁴ női alakot találjuk meg, hanem közte és az oltár között még egy rövid chitonba öltözött nyulánk férfialak is látható. Relieftáblánk tehát négy alakos ábrázolás töredékeit tartotta fenn, nem pedig háromét, mint azt az eddigi leírások közölték.

Domborművünk Abramic értelmezése szerint (i. h.) Silvanust ábrázolná egy Nutrix és más istenségek társaságában. A fején kosarat tartó grazi Nutrix-relieferre való hivatkozással⁵ valójában meggyőző reliefünk baloldali szélén helyetfoglaló női alak meghatározása, mint dajka-istenség. A dombormű középső részén látható oltár töredékes felirata alapján továbbá az sem kétséges, hogy Silvanus helyet kapott az ábrázolások sorában. Helyesbítésre szorul viszont a többi alak meghatározása, amelyek semmi esetre sem istenségek, hanem — amint látni fogjuk — az áldozatot bemutató személyek. Az oltár mögött álló hosszúruhás alak értelmezéséhez *Fl. Iustinus* töredékes domborműve Poetovioból⁶, s egy újabban napvilágra került brigetioi fogadalmi tábla töredéke⁷ ad lehetőséget. Mindkettő egy többalakos, Silvanusnak ajánlott fogadalmi tábla

¹⁵ Kerényi K., A valláslélektan általános emberi alapjáról. „A Lelki Élet Vizsgálatainak Eredményei“. Budapest, 1942. 345. l. (további irodalommal: 347. sk. l.)

¹⁶ Kerényi K., Vom Wesen des Festes. Paideuma, Mittheilungen z. Kulturkunde. I. 2. Dez. 1938. 59. skk. V. ö. Huizinga J., Homo ludens (ford. Máté K.) Budapest, 1944. 30. sk.

¹ A topográfiára lásd most: J. Klemenc—B. Saria, Archaeol. Karte von Jugoslawien. Blatt Ptuj. 1936, 31 sk., A. Graf, Übersicht d. antik. Geographie von Pannonien (Diss. Pann. I. 5, 1936). 61.

² Ö. Jh. XVII. 1914. Beibl. 101 sk., 73. kép.

³ Hoffiller—Saria, Antike Inschriften aus Jugoslawien. I. 1938. 337. szám.

⁴ V. ö. Nagy L., Bp. R. XIV. 1945. 171.

⁵ Lásd Hoffiller—Saria, i. m., 334. szám.

⁶ Hoffiller—Saria, i. m., 342. szám.

⁷ Barkóczi L., Brigetio (Diss. Pann. II. 22. 1944). LIII. t., 1. kép.

megmaradt jobboldali része. Fl. Iustinus domborművén az alakos mező jobboldali szélét Silvanus foglalta el. Mellette egy balraforduló, s tógába öltözött férfialak alsó lábszárai őrződtek meg. E togatus oltár felett mutatott be áldozatot, amint ezt a Fl. Iustinus fogadalmi táblájával közös mintaképre visszavezethető idézett brigetioi dombormű mutatja. Mindkét darab teljesebb kompozícióját, a részleteket átalakító formában ugyan, a panoramabergi relief tartotta fenn. Emez összefüggés alapján ez utóbbin az oltár mögött álló hosszúruhás férfialak sem lehet más, mint a rokonemlékek áldozó togatusa. Jobbra tőle — ugyancsak Fl. Iustinus és a brigetioi dombormű analógiái alapján — Silvanus foglalhatott helyet. Az oltártól balra látható nyugodttartású, rövid chitont viselő férfialakban viszont egy *camillust* látunk. A panoramabergi relief ezek szerint egy centrális elrendezésű dombormű, amelynek középső részét áldozati jelenet foglalta el, míg a két szélén a fogadalommal invocált istenségek: Silvanus és egy Nutrix kaptak helyet.⁸

Silvanus és a Nutrices együttes kultusza Poetovio vallásos életének egy egészen sajátos vonása. E helyen is csupán ezzel az egyetlen emlékkel van képviselve, amely — mint láttuk —, kompozícióját tekintve, a sokalakos Silvanus-táblákkal tart rokonságot. Eme felismerés azért fontos, mert ennek alapján jogosan következtethetünk arra, hogy a Nutrices-kultusz az, amely benyomul a Silvanus-tisztelet körébe, nem pedig fordítva. A dajkaistenségek bejutását e silvanusi körbe elősegítette a Nutrices, valamint a Nymphai között fennálló, de eddig észre nem vett rokonság, amelyet pedig Poetovio vallásos emlékeit tanulmányozva nem nehéz felismerni. Az egyik poetovioi reliefen⁹ például a középben trónoló Nutrix felé balról kagylót tartó női alak közeledik. Általában szolgálényra, vagy a fogadalmat tevő személyre¹⁰ magyarázták az idézett, valamint a többi Nutrix-relief női mellékalakjait.¹¹ Emlékünkkel kapcsolatban egyedül von Petrikovitsnak tűnt fel (i. m. 1502 h.) az idézett emléken kagylót tartó női alak rokonsága a nympha-ábrázolásokkal.¹² Azonban ennél sokkal többet jelent itt a kagyló-attributum. Nemcsak azt, hogy a „szolgálány” kölcsönveszi a Nymphai egyik attributumát, hanem azt is, hogy a Nymphai jelennek meg a Nutrices mellett, mint „szolgálányok”. Ezzel kapcsolatban emlékeztetünk arra, hogy a görög-hellenisztikus valláosságbán a Nymphai nemcsak az erdei forrásokhoz, barlangokhoz lokalizált természetdémonok, akik helyenként más és más isten vezetésével járkák vidám körtáncukat, hanem a szülésnél is jelenlévő s az asszonyokat segítő istennők. Az idevonatkozó irodalmi adatokon¹³ kívül különösen meggyőző világot vet az istenségeknek erre az oldalára a Korinthostól 50 kilométerrel nyugatra fekvő Pitsa területén feltárt barlangszentély régészeti anyaga.¹⁴ A hellenisztikus korig használt kultuszhely emlékenyagában többek között terhes anyákat ábrázoló terrakotta-szobrok mellett a nympháknak dedikált „pinakes” kerültek napvilágra.¹⁵ Mint a szülést megkönnyítő dajkaistennők tűnnek fel a Nymphai a Hymettoson fekvő Vari egyik grottájában is.¹⁶ Ezt a tárgyi bizonyító anyagot látva, a császárkori auktoroknál még felcsillanó utalásokat sem tarthatjuk írói tudálékosságnak,

⁸ A relief oltárkáján is *Nutric. Aug. et Silv]ano* állhatott.

⁹ Hoffiller—Saria, 328. szám.

¹⁰ Ez utóbbi értelmezésnek ellentmond különben az a körülmény is, hogy — amint azt már v. Petrikovits megjegyezte (PW.—RE. „Nutrix” címszó 1501 h.) —, a fogadalmat tevők majd kivétel nélkül férfiak.

¹¹ A. Conze, *Röm. Bildwerke einh. Fundorts aus Österreich*. 2. 1874, 69. — K. Wigand, *Ö. Jh. XVIII*. 1915. Beibl. 216 sk. — M. Abramé, *Poetovio*. 148.

¹² V. ö. pl. Hoffiller—Saria, i. m., 420. szám.

¹³ Összeállította ezeket F. G. Ballentine, *Harvard Studies in Classical Philology* XV. 1904. 77 sk.

¹⁴ *Orlandos* jelentése: *Arch. Anz.* 1935. 197 sk.

¹⁵ Leírásukat adja: K. Schefold, *Arch. Anz.* 1934. 194.

¹⁶ Martin P. Nilsson, *Gesch. d. griech. Relig.* 1941. 231.

hanem sokkal inkább arra kell gondolnunk, hogy a Nymphai tevékenységének ez az oldala, ha veszített is erejéből, nem homályosult el teljesen a későbbi időkben sem. Poetovio és környékén a bennszülött lakosság vallásosságát képviselő¹⁷ Nutrices körével, a főtebb vázolt lényegi rokonság kapcsán, valószínűleg még a római foglalást megelőző időben kerültek kapcsolatba a Nymphai. Érdekes jelenség, hogy nem olvadtak össze, hanem a „jövevények” az autochton, rokonlényegű dajkaistennők szolgái szerepét kapták.

A Nutrices és a Nymphai rokonvonásai tették lehetővé az előbbieket összekapcsolását Silvanusszal. Ez a Silvanus azonban nem a római mezei isten, hanem a Silvanus neve alatt tisztelt Pan. Kitűnik ez abból is, hogy a római Silvanus még a „szelíd”, *domesticus* aspektusában is idegen az asszonyi sors nagy ünnepi megnyilvánulásaitól, elsősorban a szüléstől. Varro szerint a római asszonyok szülés után könyörögnek: *ne Silvanus deus per noctem ingrediatur et vexet*.¹⁸ Ezzel szemben a pitsai barlangszentélyben a dajka-istennők aspektusában tisztelt Nymphai mellett Pan fogadalmi szobrocskáit is előkerültek, s ugyancsak megvolt Pan kultusza a hymettosi Vari grottájában.¹⁹ Már régóta sejtettük, hogy a görög vallásosság korán érintkezésbe került a dunavölgyi illýr-kelta népek vallásos elképzeléseivel.²⁰ A poetovioi Nutrices-emlékek most egyik frapáns bizonyítékát adják eme több évvel ezelőtt hangoztatott véleményünknek. Sem a szolgálányok alakjában fellépő Nymphai, sem pedig a Silvanusnak átkeresztelt Pan jelenlétét a Nutrices körében ugyanis nem érthetjük meg más módon, csakis a görög vallásos ideák észak felé történő felhatolásából.²¹

Nagy Tibor

A KÉT ELSŐ NÉPVÁNDORLÁSKORI SEPULCHRÁLIS KÖEMLÉK MAGYARORSZÁG TERÜLETÉRŐL

Árpádkori okleveleink és krónikáink, valamint több, különféle célzattal készült XVII—XVIII. századi feljegyzés említést tesznek arról, hogy egyes községeink határában régen nagyobb, esetleg emberi alakot utánzó faragott kövek állottak. Már Jerney gyanította, hogy ezek a „bálványkövek” a déloroszországi „kamennája bábák”-hoz hasonló népvándorlaskori síremlékek lehettek. Móra Ferenc abból, hogy az arany sírmellékletekben gazdag sírokat (és csakis azokat) többnyire sírrablók által megbolygatva találta, arra következtetett, hogy a népvándorlaskori előkelőségek sírjain fából vagy kőből készült emlékoszlopoknak kellett állaniuk, minthogy a sírrablók a temetést követő több emberöltő után is pontosan rájuk találtak, a szomszédos szegény sírokat viszont nem bolygatták meg. Újabban 1940 táján Zsámboki Lajos gimnáziumi tanár Künszentmiklós község levéltárában egy 1724-ből keltezett határleírási jegyzőkönyvre akadt, amelyben szó van bizonyos „Kő kún kép”-ről. Kétségtelenül ez sem lehetett más, mint egy ősi, népvándorlaskori vagy esetleg fejedelmek korabeli pogány sírszobor maradványa. Mindezideig azonban be kellett érniük az efajta homályos utalásokkal, mert egyetlen kézzelfogható népvándorlaskori sírszobor sem volt ismeretes Magyarországon területéről.

Annál nagyobb érdeklődésre tarthat számot, hogy ez év június 16.-án a pest-megyei Bugyi községben egy kétségtelenül népvándorlaskori síremléket találtam (1. és

¹⁷ Ma már ez nem vitatott.

¹⁸ *Augustin.*, de civit. dei VI. 9. — Nagy T., Vallási élet Aquincumban (Bp. Tört. I. 1. 439 l., 23 j.).

¹⁹ *Orlandos*, i. h. — *Nilsson*, i. h.

²⁰ Lásd megjegyzéseimet Bp. Tört. I. 1. 386 sk.

²¹ V. ö. S. Ferri, *Arte romana sul Danubio*. 1933. 83 sk.

2. képek). A 143 cm magas, hengeralakú kő átmérője 54 cm; anyaga édesvízi mészkő (travertino). Valamivel a félmagasságon felül, negyed-tojásalakú vájatban, jól formált emberi fej alakja látható. A fejet kis csúcsos süveg fedi. További megmunkálása nyomainak közlésére később kerül sor.

A lelet nálunk általánosságban „kamennája bábá”-nak nevezett, népvándorlaskori törökfajta népektől származó leletcsoportba tartozó síremlék; de nem hasonlít a déloroszországi, tulajdonképeni „kamennája bábák”-ra, hanem az altájvidéki, hasonló rendeltetésű sírkövekkel rokon.

A kő 1783 óta a bugyi ref. egyház tulajdonában van és a templom főbejáratától jobbkézre, a főhomlokzat déli sarkán, megtalálásig részben földbe ásva, újabban pedig teljesen szabadon áll. Régebben szegyenkönek (pellengérnek) használták, de később is,

1.—2. kép. A bugyi népvándorlaskori kőemlék.

amikor ezzel a szokással felhagytak, mint egyházi vonatkozású ereklyét megbecsülték. Ez biztosította a kőnek a mai napig teljes épségben való fennmaradását is.

A bugyi lelet ismerete, és az ezzel kapcsolatba hozható belsőázsiai analógiák tanulmányozása indított arra a gondolatra, hogy egy másik különös alakú kőemlék, amelyet egyébként 1927. óta ismernek a györmegyei Gönyü község határából, esetleg ugyancsak népvándorlaskori hagyaték lehet.

A gönyüi kőemlék Nagy József erdész gyümölcsösének ÉK-i sarkában van. Anyaga: nummulinás mészkő. A 315 cm hosszú kőoszlop négyszögletes keresztmetszetű; méretei változók: 50 × 35, másutt 54 × 23 cm. Egyik vége 56—58 cm, hosszúságban 64 × 37 cm méretű.

A gönyüi követ a régészet (1900 körül) római mérőöldkönek tartotta, de érezvén a meghatározás bizonytalanságát, leírást sehol se közöltek róla. Felirat nincsen rajta. Vizsgálataim szerint alakja, mérete és megmunkálásának nyomai alapján a bálkás-vidéki, áltáji és khángáji teljesen hasonló, jellegzetes népvándorlaskori, *majak*, *majk*, *mujk* néven ismeretes síremlékek csoportjába tartozhat.

Kíváncsi volna, hogy ezek az érdekes és további tanulmányozást érdemlő emlékek mielőbb méltó helyükre: a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe kerüljenek már csak azért is, hogy tanulmányozásuk a szakemberek számára könnyebbé váljék.*

Bendefy László

HÍREK A CORONA ARCHAEOLOGICA KÖRÉBŐL

Beszámoló a Corona Archaeologica működéséről. E folyóirat első számában 106 sk. II. közzeltük a Corona Archaeologica körében 1945 május 2.-ától, 1947 március 14.-ig elhangzott előadások jegyzékét. A különböző tudományágak szakembereinek hetenként tartott összejövetelei ezután is folytatódtak. 1947 március 21.-től 1948 május 28.-ig a Corona 36 ülést tartott. 29 alkalommal előadások, problémafelvetések hangzottak el, 7 ízben pedig kiállításokat, illetve ásatásokat tekintettünk meg. Az előadásokon a vitavezetői tisztet, a távollévő *Alföldi András* helyett, *Marót Károly* egyetemi ny. r. tanár látta el. Az újabban elhangzott előadások jegyzéke a következő:

1947. március	21: <i>Fügedi Erik</i> : A nyugati magyar-szlovák ethnikai határ a korai középkorban.
	28: <i>Maksay Ferenc</i> : A Bodroghöz települési viszonyai a korai középkorban.
április	11: <i>Alföldi Mária</i> : Az ifjabb Licinius caesarságának kérdéséhez.
	18: <i>Dobrovits Aladár</i> : Mythos és symbolum.
	25: <i>Kádár Zoltán</i> : Az apokalyptikus symbolika problémái.
május	2: <i>ifj. Csemege József</i> : Háromkaréjos építmények.
	9: <i>Devecseri Gábor</i> : A tragikum Sophokles „Antigone” c. darabjában.
	16: <i>Nagy Tibor</i> : Az avarok honfoglalásának kérdéséhez.
	23: <i>Pásztoriné Alcsuti Katalin</i> : Varázserejű kövek a közép- és az újkorban.
június	6: <i>Fischer Endre</i> : A római társadalom legrégebbi szervezete.
	13: <i>Trencsényi-Waldapfel Imre</i> : Martyr occultus.
szeptember	26: A gellérthegy ásatások megtekintése. Vezető: <i>Baranyainé Bónis Éva</i> .
október	3: A budai vár középkori lakóépületeinek megtekintése. Vezető: <i>Patek Erzsébet</i> .
	17: I. A Szépművészeti Múzeumban rendezett antik kiállítás megtekintése. Vezetők: <i>Oroszlán Zoltán</i> és <i>Dobrovits Aladár</i> .
	10: II. A Szépművészeti Múzeumban rendezett antik kiállítás megtekintése. Vezető: <i>Oroszlán Zoltán</i> .
	24: <i>Balogh Jolán</i> : A reneszánsz-kori műveltség továbbélése a törökör ruha- és fegyverviselésében.
november	7: <i>Vargyas Lajos</i> : Mimos-elemek a magyar betlehemes játékokban.
	14: <i>Harmatta János</i> : Hellanikos töredékei és a görög mítikus világkép.
	21: <i>Borzsák István</i> : Lustrum, circus és Kirké.
	28: <i>Dobrovits Aladár</i> : Sakálisten-ábrázolás a Szépművészeti Múzeum egyik egyiptomi sírkövén.

* E rövid beszámolóban említett emlékek részletes feldolgozása folyamatban van. Az eredmények régészeti vonatkozásait e folyóirat egyik következő számában kívánjuk közölni Bendefy László tollából. *Szerk.*

- december 5: *Szántó Imre*: A cserszeztomaji kora-vaskori és császárkori temető.
 12: *Dömötör Tekla*: Az angliai alakos játékok.
 19: *P. Alcsuti Katalin*: Egy Anjou-kori gyűrű.
 1948. február 20: *B. Kutzián Ida*: Őskori edények a Gellért-hegyről.
 27: *iff. Csemegi József*: A magyarországi hatkaréjos templomok és keleti kapcsolataik.
 március 5: *Szilágyi J. György*: Újabb vélemények az antik komédiáról.
 12: *Nagy Tibor*: Az avar-bizánci kapcsolatok időrendjéhez.
 19: *Szántó Imre*: Egy hallstattkori ithyphallikus bronzszoborcso. április 9: *Borzsák István*: Ovidius-interpretációk.
 15: *Dobrovits Aladár*: Egyiptomi filozófia.
 23: *Ferenczi Endre*: Clantól az államig.
 30: *Nemeskéri János*: Magyarföldi szkiták.
 május 7: *Mozsolics Amália*: A bélyei arany karperec.
 14: Az aquincumi ásatások megtekintése. Vezető: *Szilágyi János*.
 21: A Szépművészeti Múzeum kyprosi régiségeinek megtekintése. Vezető: *Szilágyi J. György*.
 28: *Nemeskéri János*: A magyarföldön élt ethnikumok antropológiája (a Természettudományi Múzeum embertani osztályának bemutatása).

Külföldi utak. *Marót Károly* egyetemi ny. r. tanár a Bruxellesban tartott IIIe Congrès Internat. des Sciences Anthropol. et Ethnogr. ülésein vett részt (1948 aug. 15-28). *Banner János* egyetemi ny. r. tanár, *Párducz Mihály* egyetemi m. tanár társaságában 1948 júniusában Kopenhágába utazott a Budapesten tartandó III. Ősrégészeti Kongresszus előkészítő munkálataira. *Szemerényi Oswald* egyetemi ny. r. tanár 1948 júniusában háromhónapos olaszországi tanulmányútra ment. *Borzsák István* egyetemi m. tanár 1948 május végétől Olaszországban tartózkodik tanulmányúton. *Devecseri Gábor* 1947 augusztusában Angliában volt tanulmányúton. *Fél Edit* egyetemi m. tanár 1947 december—1948 július között a svájci, belgiumi és franciászági néprajzi gyűjteményeket tanulmányozta. Előadásokat tartott a Francia Néprajzi Társaságban, valamint a Musée du Congo Belge rendezésében. *Györffy György*, a Néptudományi Intézet igazgatója, 1947 szeptember—december hónapjaiban a Svenska Institutet meghívására a stockholmi Svéd Néprajzi Társaságban, majd az uppsalai és a lund egyetemen, továbbá Párisban a Sorbonne-on tartott előadásokat. *Nagy Tibor* egyetemi m. tanár 1948 április—június hónapjaiban az olaszországi múzeumokat és az újabb ásatásokat tanulmányozta. Felvette és kiépítette a magyar régészet kapcsolatait az olasz szakkörökkel. A Museo di Roma és a cataniai egyetem meghívására előadásokat tartott az újabb magyarországi ásatásokról. *Szilágyi J. György*, a Szépművészeti Múzeum osztályvezetője, 1948 júniusában olaszországi tanulmányútra utazott.

Tudományos kitüntetések. *Trencsényi-Waldapfel Imrét* 1948 júliusában a szegedi Egyetem ókortörténeti tanszékére nevezték ki. A Corona tagjai közül magántanári képesítést nyertek: 1947. november 11.-én *Harmatta János*: „Antik történeti és néprajzi irodalom” című tárgykörből a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészeti karán, 1947. IX. 17.-én *Kádár Zoltán*: „A késő-antik és kora-középkori művészet” című tárgykörből a debreceni Egyetem bölcsészeti karán.

n. t.

CORRIGENDA

(Az első számoszlop a lap-, a második felülről a sorszámot jelöli. Az apró számok a jegyzetekre utalnak.)

- 25, ³²: *Delaporte* stb. helyett olv.: *Contenau*, La civilisation des Hittites et des Mitanniens. 183.
- 25, ³⁴: *Delaporte*, i. h. helyett: *Contenau*, i. h.
- 90, 17: kapus csövecskék helyett: kúpos csövecskék.
- 90, ¹⁷: olv.: p. 88 sk.
- 91, 5: fémmel helyett: fehér fémmel.
- 103, 32: Drag. 49 helyett: Drag. 33.
- 106, 14: ez utóbbi déli helyett: a nagyterem nyugati.
- 107, 27: pannónia helyett pannóniai.
- 112, 6: ásatásainak helyett: ásatásaink.
- 114, 2: távolsága helyett: távolságra.
- 127, 8: Ober helyett: Oder.
- 138, ⁴¹: követség helyett: követség.
- 140, 8: átengedte helyett: átengedve.
- 142, ⁵⁸: két évvel helyett: egy évvel.
- 145, 13: Eugrios helyett: Euagrios.
- 145, 16: végén helyesen: "Αλ-πεις
- 146, 31: helyesen: a „Massagetai“.
- 148, 24: Theophan. Byz., i. h. a 29. sor végére jön.
- 179: 4. kép 90 fokkal jobbról balra fordítandó.
- 184: alulról a 22. sor: Egybe helyett: Egyre.
- 189, 20: hangsúlyozza után kettőspont.
- 192, 14: bèlelete helyett: bèlelete.
- 192, 29: pessolo helyett: pessulo.
- 198, 24: Ily helyett: Így.
- 212, 11: forgalt helyett: foglalt.
- 212, 33: ide a 9. jz. s utána a szövegben a 9. helyett a 10. és a 10. helyett a 11. jz.
- 215: alulról 13. sor: találták helyett: találtak.

